

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

A Magyar Tudományos Akadémia és
a Nyelvtudományi Intézet folyóirata

116. kötet

Budapest
2020

Főszerkesztő

GUGÁN KATALIN

Szerkesztő

MATICSÁK SÁNDOR

Szerkesztőbizottság

BÁNRÉTI ZOLTÁN

CSEPREGI MÁRTA

CSÚCS SÁNDOR

SIPŐCZ KATALIN

SIPOS MÁRIA

VÁSÁRY ISTVÁN

Technikai szerkesztő

LIGETI-NAGY NOÉMI

Készült a Nyelvtudományi Intézetben,
az MTA I. Osztálya támogatásával.

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

TARTALOM

Honti László: A magyar nyelv 3. személyeket jelölő morfémái [Third-person morphemes in Hungarian]	7
Fejes László: Utalhatnak-e a permi–magyar tipológiai párhuzamok areális kapcsolatokra? [Can typological parallels between Permic and Hungarian imply areal relations?]	71
Kubitsch Rebeka: A létige múlt idejű alakjai mint modális partikulák az udmurt nyelvben [The past tense forms of the verb 'be' as modal particles in the Udmurt language]	97
É. Kiss Katalin: Nem-részvétel vagy nemlét: két abesszívuszi névutó a magyarban [Non-participation vs. non-existence: two abessive postpositions in Hungarian]	139
Gráci Tekla Etelka – Csapó Tamás Gábor – Deme Andrea – Juhász Kornélia – Markó Alexandra: A réshangok zöngésségével összefüggő nyelvpozíciós jellemzők a megelőző magánhangzóban [The effect of obstruent voicing on tongue position in the preceding vowel]	155
Takács Melinda: Megjegyzések az első csuvas grammatika keletkezés- történetéhez [Remarks on the history of the emergence of the first Chuvash grammar]	191
Hegedűs Irén: Számnévi osztályozók a nurisztáni nyelvekben [Numeral classifiers in Nuristani languages]	221
Szalai Andrea – Kádár Zoltán Dániel: A vendéglátás interakciós rítusa roma közösségekben [The interactional ritual of hospitality in Romani communities]	263
Faluvégi Katalin – Pléh Csaba: Thienemann és Fónagy: két magyar változat a tudattalan megtalálására a nyelvben [Thienemann and Fónagy: Two Hungarian versions of finding the unconscious in language]	299
ISMERTETÉSEK	
Maticsák Sándor: Csúcs Sándor, Miért finnugor nyelv a magyar? [Why is Hungarian a Finno-Ugric language?]	325
Fejes László: Кельмаков, В. К., Образцы удмуртской речи 3. Южные говоры I. [Samples of Spoken Udmurt 3. Southern dialects]	334

Fejes László: Усачёва М. Н. – Архангельский Т. А. – Бирюк О. Л. – Иванов В. А. – Идрисов Р. И., Тезаурус бесермянского наречия. Имена и служебные части речи (говор деревни Шамардан) [A thesaurus of the Besermyan dialect. Nominals and function words (The dialect of the village of Shamardan)]	349
Kocán Béla: Hoffmann István – Rácz Anita – Tóth Valéria, Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai [Early Hungarian place names. Toponyms in Early Old Hungarian as sources for the history of Hungarian]	357
Máté Réka: Kontra Miklós, Felelős nyelvészet [Responsible linguistics]	372
Iszlai Ede: Az ukrán nyelvpolitika aktuális kérdései [Current issues in the Ukrainian language policy]. Csernicskó István – Tóth Mihály (szerk.), Az anyanyelvi oktatás joga. Közép-európai hagyományok és Kárpátalja példája [The right to education in minority languages: Central European traditions and the case of Transcarpathia]; Csernicskó István – Hires-László Kornélia – Karmacszi Zoltán – Márku Anita – Máté Réka – Tóth-Orosz Enikő, Tévút az ukrán nyelvpolitikában [Ukrainian language policy gone astray]	376

СОДЕРЖАНИЕ

Хонти, Ласло: Морфемы третьего лица в венгерском языке	7
Фейеш, Ласло: Могут ли типологические параллели между пермскими и венгерским языками указывать на ареальные отношения?	71
Кубич, Ребека: Формы прошедшего времени глагола 'быть' в качестве модальных частиц в удмуртском языке	97
Э. Киш, Каталин: Неучастие в противовес отсутствию: два абессивных послелога в венгерском языке	139
Граци, Текла Этелка – Чапо, Тамаш Габор – Деме, Андреа – Йухас, Корнелия – Марко, Александра: Влияние озвончения взрывных согласных на положение языка при предшествующей гласной.	155
Такач, Мелинда: Заметки по истории возникновения первой чувашской грамматики	191
Хегедуш, Ирен: Числовые классификаторы в нуристанских языках.	221
Салаи, Андреа – Кадар, Золтан Даниель: Интерактивный ритуал в отношении гостеприимства в цыганских общинах	263
Фалувеги, Каталин – Плех, Чаба: Тиснеманн и Фонадь: два венгерских варианта поиска бессознательного в языке.	299
РЕЦЕНЗИИ	
Матичак, Шандор: Чуч, Шандор, Почему венгерский язык считается финно-угорским?	325
Фейеш, Ласло: Кельмаков, В. К., Образцы удмуртской речи 3. Южные говоры I.	334
Фейеш, Лацло: Усачёва М. Н. – Архангельский Т. А. – Бирюк О. Л. – Иванов В. А. – Идрисов Р. И., Тезаурус бесермянского наречия. Имена и служебные части речи (говор деревни Шамардан)	349

Коцан, Бела: Хоффманн, Иштван – Рац, Анита – Тот, Валерия, Ранневенгерские географические названия. Топонимы старо- венгерского языка раннего периода	357
Мате, Река: Контра, Миклош, Ответственная лингвистика	372
Ислаи, Эде: Актуальные проблемы украинской языковой политики. Черничко, Иштван – Тот, Михай (ред.), Право на образование на родном языке. Центральноевропейские традиции и пример Прикарпатья; Черничко Иштван – Хиреш-Ласло, Корнелия – Кармачи, Золтан – Марку, Анита – Мате, Река – Тот-Орос Эникё, Украинская языковая политика: неправильный путь	376

A magyar nyelv 3. személyeket jelölő morfémái*

Honti László

Nyelvtudományi Intézet, Károli Gáspár Református Egyetem

This paper constitutes part of a larger project of the author, investigating the history of the emergence of Hungarian person marking against the background of Uralic languages. The present paper deals with the history of the 3sg personal endings (1) $-\emptyset \sim -(V)n$ (e.g. *megy- \emptyset* ‘goes’ ~ *megyën* ‘id.’), (2) $-i \sim -ja/-a$ (e.g. *nézi* ‘watches it’, dialectal *látí* ‘sees it’ ~ standard *látja* ‘id.’, dialectal *lábi* ‘his foot’ ~ standard *lába* ‘id.’), and (3) $-ik$ (e.g. *eszik* ‘eats’, *fürdik* ‘bathes’, *folyik* ‘flows’, *hazudik* ‘lies’), as well as the 3pl endings (1) $-nak/-nek$ (e.g. *látnak* ‘they see’, *néznek* ‘they watch’), (2) $-ik/-ják, -(V)k$ (e.g. dialectal *látik* ‘they see it’ ~ standard *látják* ‘id.’, *látták* ‘they saw it’, *nézték* ‘they watched it’).

The paper considers historical accounts of each of these personal endings, analyses them critically, and the author presents his own proposals, some of which are radically different from previous suggestions.

3sg personal endings

- (1) The verbal ending $-\emptyset$ appears to be an innovation of Proto-Hungarian; $-(V)n$ is a personal ending going back to a participial suffix.
- (2) $-i \sim -ja/-a$: The 3sg personal pronoun of the protolanguage has been agglutinated to both verbal and nominal stems, yielding $-i$ in some cases, and $-(j)a$ in others.
- (3) The personal ending $-ik$ is a complex of the 3sg personal pronoun and the intensifying element $-k$ of Proto-Finno-Ugric.

3pl personal endings

The suffixes $-(V)n$ and $-i \sim -ja/-a$ were turned into 3pl forms with the addition of the plural suffix $-k$; the plural of $-\emptyset$ and $-ik$ items became identical with the plural correspondent of $-i \sim -ja/-a$.

This paper is part of a series of historical morphology that is intended to be revised into a monograph that will summarise the emergence and stages of the history of Hungarian personal endings (that is, verbal personal suffixes and nominal possessive suffixes).

Keywords: Hungarian, Finno-Ugric, historical phonology, historical morphology, verbal personal suffix, possessive suffix

Kulcsszavak: magyar, finnugor, történeti fonológia, történeti morfológia, igei személyragok, birtokos személyrag

* Lektoraim igen alaposan elolvasták dolgozatomat, amit hálásan megköszönök; több olyan megjegyzést tettek, amelyeket figyelembe vettem írásom végző megformálása során.

0. Bevezetés

Hosszabb ideje tanulmányozom a magyar személyjelölő szuffixumok, azaz az igei személyragok és a birtokos személyjelek kutatásának történetét és az eddigi kutatómunka eredményeit. Ez természetesen azt jelenti, hogy megvizsgálom és szükség esetén bírálom az eddigi eredményeket, és ha más történeti megoldásokat látok indokoltnak, akkor érvekkel megtámogatva mutatom be saját megoldási javaslataimat. Eközben néhány hagyományos, többé-kevésbé meggyökeresedett nézetet cáfolok (a hitelesség végett idézetekben mutatom be az általam tévesnek ítélt korábbi nézeteket), a szinte dogmává merevedett nyelvtörténeti tételek helyett a realitásokat (jobban) respektáló hang- és alakantörténeti megoldásokat terjesztek elő. Meg kell azonban jegyezni, hogy ezen a téren talán nyitott kapukat döngöztök, mert közelmúltbeli nyelvtörténészeink egyik kiválóságának gondolatai ezen a téren is útmutatóul szolgálhatnak: „A magyar hangtörténet kutatásában egyre több, régebben »szabályosnak« vélt hangváltozásról bizonyul be – mind finnugor–magyar viszonylatban, mind a belső magyar fejlődések körében –, hogy az egynemű, kivételtelen voltukba vetett hit tarthatatlan. A todalékok hangalakai fejlődésében pedig a szokásostól eltérő mozzanatoknak éppen egész serege áll előttünk. Ezért hangfejlődési eltérésekre, szembenállásokra – különösképpen a todalékok alakai kérdéseinek megítélésében – nem szabad jellegbeli és kronológiai szempontból döntően meghatározó téziseket építeni. Ez a hangtörténeti megfontolás természetesen vonatkozik a magyar birtokos személyjelek történetére is: egykori személyes névmások szuffixálódásának jellegét és idejét a bennük lezajlott hangfejlődések esetleges különbségei nem határozhatják meg alapvetően” (Benkő 1980: 191); ez persze igei személyragjaink történeti megítélésakor is igaz.

Egy korábbi írásomban a Sg1. és a Sg/P12. személyt egyidejűleg érintő igeraggal foglalkoztam (Honti 2020a), majd a 2. személyű igeragok és birtokos személyjelek kialakulását igyekeztem nyomon követni (Honti 2020b), ez alkalommal a 3. személyűeket veszem sorra, végül az 1. személyek jelölőit helyezem górcső alá (Honti 2020c).

1. Sg3. személy: - \emptyset ~ -(V)n

Bevezetőül megjegyzendő, hogy 3. személyű igei személyragként azokat a végződéseket tárgyalom, amelyek ma ugyan személyjelölői funkciót látnak el, de keletkezésük idején más funkcióban voltak használatosak; ilyen tipikusan a mai -(V)n hangalakú végződés.

A Sg3. személyű végződés közül leggyakrabban a $-\emptyset$ fordul elő a mai magyarban, amely több igében alternative jelentkezik a ritkább $-(V)n$ személyrag mellett. „A személyragrendszereken belül... megfigyelhető, hogy valamennyi ige általános ragozású paradigmájában előfordulhat \emptyset személyrag (még az ikés igékben is: *evett*)” (E. Abaffy 1991c: 153).

Talán a TMNy térképezte föl a leggondosabban, ezeknek mikor melyike szerepel az igei paradigmában:

„Az egyes szám harmadik személyének a legtöbb (iktelen) igealakban nincsen semmi ragja, – mint nincs a vogulban, osztjákban, lappban, mordvinban (s részben a zürjén, votják és cseremis nyelvben sem). Ilyenkor a többi személytől a ragtalanság különbözteti meg a harmadikat, valamint az imperativusban a második személyt, mint a melyeknek leggyakoribb a használatuk. [Bekezdés] De az imperativus harmadik személyének mindig van ragja, még pedig (az iktelen igéknél) *-n*, pl. *oggun* vagyis *odjun* 'adjon', *iorgossun* 'irgalmazzon', *kegiggen* vagyis *kegyidjen* 'kegyelmezzon' HB...

Vannak igéink, melyek ezt a ragot nemcsak az imperativusban, hanem az indicativusban is feltüntetik. Ilyenek:

- a) *lészén, tészén, vészén* (vagy *lészén* stb.), *hiszén, viszén* (v. ö. imperativus *légyen* v. *lëgyën* stb.) – ezek általánosan ismeretesek, ámbár a mai élőbeszédben már igen ritkák ...
- b) *észén, iszon*...
- c) *vonszon, metszén, aloszon, fekszén* elavult alakok...
- d) *vagyon* és *van*, *nincsen*, *sincsen*; *mégyén* v. *mëgyën*, *mëngyën* v. *mënën* v. *mén* stb. és *jön*; – *vagyon* régi irodalmunkban s Erdélyben ma is közönséges, de még az egytagú *van* is megőrizte az *-n* ragot... *nincsen*, *sincsen* ma is közkeletűek (figyelemre méltó bennök a nyilt *e*)...
- e) a nyugati nyelvjárasterületen, továbbá a Dunántúlnak s az Alföldnek déli részén még a következő *v*-töví igéknek használják *n*-es harmadik személyét: *hín, szín, rín* (v. *rén* és *sén* 'sí, sivit', *bén* 'böög, ordít'), – *lőn, szőn, nyőn* 'nyú, elnyú' (és *nő* helyett is *nyűn*), *főn*, – *fűn*” (TMNy 599–600; vö. még Szinnyei 1900: 164, 1901: 73–74).

Azt hiszem, Szinnyei volt az első, aki kísérletet tett a személyre utaló *-n* végződés történetének kiderítésére, de próbálkozása eredménytelen volt: „Szinnyei a felszólító mód egyes 3. személyű személyragját elválasztja a kijelentő mód *-n* személyragjától, és a személyes névmásokból kelet-

kezett személyragok közé sorolja, úgy vélve, hogy ez a rag az *-n* névmásképzővel megtoldott 3. személyű személyes névmásból, **sxn*-ből keletkezett. Ez hozzátapadva a felszólító módjeles alakhoz, a *menyx* + *sxn*, *váryy* + *sxn*-ből **s* > *i* változással **menjxixn*, **várjyiyn* keletkezett, s ebből egyszerejtéssel *menjen*, *várjon* lett (EPhK. XXIV, 164, FUF. I, 73, V, 71, NyK. XXXIII, 251).¹ Ez a föltevés, mely finnugor analógiákra támaszkodik ugyan (de csak a nyugati finnugor nyelvek tanúságaira), nem fogadható el, de nem is szükséges” (Bárczi 1982: 156–157).

Szinnyei tisztázni akarta azt is, milyen a történeti viszony a Sg3. *-n* és a Pl3. *-nak/-nek* végződés között. Ezt eképpen látta megoldhatni: kérdés, „hogy az *-n*... mindig csak azon igék 3. személyében volt-e meg, a melyekben a történelmi korban mutatkozik. Erre a kérdésre azt a feleletet adhatom, hogy a történelem-előtti korban valószínűleg általános volt az *-n*-képzős sing. 3. személy az iktelen igéknél, s az, hogy csak bizonyos frequ.durativ-képzős igéké maradt meg, alkalmasint pusztá véletlenség. Erre a föltevésre az alább tárgyalandó plur. *-nak*, *-nek* általános volta kényszerít, mert ezt bajos volna megérteni, ha az egyes számban csak egynéhány igének lett volna *-n*-es 3. szem. alakja. Azért tehát azt hiszem, hogy a *jár*, *kér*-féle alakok hajdani **járon*, **kéren*-félék rövidülései. (Vö. *leszen*, *teszen* > *lesz*, *tesz* stb.)” (Szinnyei 1903: 250, l. még Szinnyei 1905a: 69–70). Ez utóbbival kapcsolatban Horger (1931: 29) kétségét fejezte ki, Benkő (1980: 245) pedig határozottan elutasította.

Tudtommal Klemm volt az első, aki szerint a *tészén*, *tőn* és a hasonló alakok *n*-je igenévképző: „A fgr nyelvek igeragozási rendszerében számos névszói eredetű alak van, különösen az egyes és a többes 3. személyben. Így a magyarban a *vagyon*, *megyen* és az *-sz* képzős igék jelentőmbeli be nem fejezett történésű egyes 3. személyű alakjai (*leszen*, *teszen* stb.) eredetileg *-n* képzős igenevek, többes 3. személyű alakjaik (*lesznek*, *tesznek*) pedig eredetileg az *-n* képzős igenév többesei; *vagyon* eredetileg = való, meglévő, létező; *megyen* = menő; *leszen* = levő; *teszen* = tevő” (Klemm 1928–1940: 42).

Később Horger (1926: 187–188) is ezt vallotta, továbbá azt is közölte, hogy a Sg3. személyű imperatívuszi alakok (pl. *várjon*, *kérjen*) ugyanezt a morfémát tartalmazzák (Horger 1931: 27, 29; vö. még Setälä 1912: 33).

Mészöly igazán meglepő ötlettel rukkolt elő: „az úgynevezett *-n* egyes harmadik személyrag azonos a locatívusi *-n* helyhatározóraggal,

¹ Szinnyei 1900: 164, 1901: 73, 1903: 251, 1905a: 71.

nem pedig finnugor eredetű deverbalis főnévképzővel, mint Szinnyei tévesen fölteszi”² (Mészöly 1942: 102; az eredetiben részben kiemelve, H. L.); ez a származtatás szolgálhatna „nyelvi emlékéül egy primitív emberi korszak térvizonyban gondolkodó lelki alkatának” (Mészöly 1942: 102, 1956: 207; az eredetiben kiemelve, H. L.). Továbbá: „A *tévé-n* igenéven éppen igenévi természete folytán kétségtelenül a lokatívuszi *-n* van, tehát a *té-n* alakon, vagyis ugyanazon igenév képzőkettőzetés nélküli változatban sem kereshetünk mást mint ugyanazt az *-n* lokatívuszi szuffixumot. [Bekezdés] Láttuk a *holtán, jöttén, mentén, jártán* stb. alakokon, hogy a *-t* jelű igenevek, melyeknek állapot- és módhatározói funkciójuk általános volt, személyragos alakjukban gyakran fölvették a lokatívuszi *-n* ragot. Természetesen személyragtalan alakjukban szintén fölvehették: így keletkeztek a *jöttön (jöttön-jő), mēntēn (mēntēn-mēgy), járton (járton-jár), folyton (folyton-foly), fogyton (fogyton-fogy)* stb. határozók” (Mészöly 1956: 205).

Papp (1968: 183, 2014: 148) egyetértőleg hivatkozott Mészöly magyarázatára a „praeteritumi *tőn ~ tén* stb. alakok *-n*” személyragját illetően. Továbbá Papp eredeti ötletet adott elő a felszólító módbeli *-n*-re alapozva: „személyrag van az iktelen igék imperativusában, valamint a régiségben az *sz/v* és az *sz/d/v* tövű igék (s még két-három más ige) kijelentő mód jelen idejében és az *sz/v* tövű igék eredeti praeteritumában: *várjo-n, kérje-n*; rég. *tesze-n*, rég. *aluszo-n*, rég. *vagyo-n*, rég. *megye-n*, rég. *tő-n ~ té-n*... [Bekezdés] Véleményem szerint az *-n* személyrag imperativusi használata volt az eredeti, és az imperativusból funkcióváltás révén vonódott az indicativus jelen idejébe: néha imperativusi alakot használtak indicativusi funkcióban a hatás fokozására” (Papp 2014: 148, l. még Papp 1968: 182–183).

Nem kis meglepetésemre Mészöly tanítványa, Nyíri mintha ellentétes értelemben írt volna az *-n*-t tartalmazó igealakokról (ha jól értem szava-it); egyik tanulmányában ekként vélekedett: „R., N. *vagyon, megyen, lőn, tőn; legyen; várjon, kérjen* személyragjaik történetére nézve t i s z - t á z a t l a n” (Nyíri 1973a: 141; én emeltem ki, H. L.), egy másik, ugyanazon évben megjelent írásában pedig megismételte Mészöly meg-hökkentő felfogását (Nyíri 1973b: 139–140, 143, vö. még Nyíri 1973–1974: 157, 2004: 25–26).

² Mészöly nem közölte, hol szerepel Szinnyeinek az általa kifogásolt nézete. Némi nyomozás után arra jutottam, hogy a következő állásfoglalásról lehet szó: Szinnyei 1903: 250 (vö. még Szinnyei 1905a: 69–70).

Hajdú óvatosan fogalmazott az ezen morféma forrásául említett feltevés valószínűségéről: „Lehetséges... hogy eredetileg igenévképző volt az *-n* Vx3, amely a *teszen, leszen, megyen* típusú 3. személyű alakokban... mutatkozik” (Hajdú 1966: 144).

Berrár már biztosként említi, hogy az *-n* deverbális főnévképzőre megy vissza, amit Bárczi (1982: 156) is elfogadott. Meggyökeresedését Berrár így magyarázza: „A jelentő módban csak néhány nagyon gyakori ige mellett volt használatos a nyelvtörténetben is: *vagyon, leszen, teszen, tón, megyen* stb. Mivel felszólító módban az egyes 2. személyre foglalódhatott le már előbb a régi ragtalan igető, itt a 3. személy megkülönböztetésére hozott létre a nyelv adaptációval egy új személyragot. Ugyanez lehetett a helyzet a *vagyon, megyen* esetében is. (Itt is a 2. személy a ragtalan alak: *vagy, mégy*.) Az *-n* rag azonban a jelentő módban nem tudott elterjedni, mivel itt – az alanyi iktelen ragozásban – a ragtalan igealak széles körben elterjedt volt már. (De vö. a *-nak, -nek* ragot.) ... Az előbb tárgyalt egyes számú 3. személyű *-n* rag a többes szám *-k* jelével ellátva. Mivel azonban ... az *-n* rag az egyes számban csak kis számú, bár igen gyakori igében volt használatos, valószínű, hogy a *-nak, -nek* végződés ezekből terjedt át analógiásan a többi igére is, olyanokra is, amelyek egyes számban nem voltak használatosak *-n* személyraggal. (Nem valószínű például, hogy az ősmagyar korban volt **nézen, *adon* stb. szóalak.) ... A *-nak, -nek* személyrag egy időre a múlt időbe is behatolt: BécsiK.: *keuantanac, èl ragattanac, meg patuaroztanac*; megvan még a XIX. században is: Vörösmarty: »századok *ültenek el*«, de a mai irodalmi és köznyelvből megint visszaszorult a régi *-k* raggal szemben” (Berrár 1967: 418–419, vö. még Berrár 1957: 53).

Bárczi egy nem sokkal később megjelent munkájában így vázolta fel az *-n* létrejöttét és funkcióváltását: „Az uráli vagy csak a fgr. [alap]nyelvben az *-n* képzős igenevek használatosak voltak jelen idejű alakok kifejezésére, úgy látszik azonban, hogy ezeket az igeneveket alig használták más személyben, mint a 3.-ban. Az *-n* tehát a fgr. alapnyelvben egyrészt időjel szerepét töltötte be, másrészt azonban egyszersmind, főleg a 3. személyben lévén használatos, már személyrag jellege is kialakulóban volt...” (Bárczi 1990: 20, vö. még Bárczi 1982: 134–135).

Benkő felfogását a következő idézetek szemléltetik: „a 3. személy *-n* ragja szövegeinkben elsősorban a felszólító módban jelentkezik... Az *-n* személyrag azonban jelen van a kijelentő mód bizonyos igealakjain is, mégpedig egyrészt a jelen időben: KTSz.: *uagu[n], wagun, le:cen*; más-

részt a folyamatos múltban: HB.: *levn*; KTSz.: *teun, levn*. Hogy a kijelentő módban csupán ezekre az igékre vannak emlékeinkben *-n* személyragos példák, az persze nem véletlen, hiszen... az *-n* mind a régiségben, mind a mai nyelvjárásokban csak egy nagyon szűk, körülhatárolt igecsoportban (*tész, vész* stb., *van, mégy*) tűnik föl a jelen időben” (Benkő 1980: 241). – „Minden alapot nélkülöz az a feltevés (l. Szinnyei: NyK. XXXIII, 250),³ hogy a kijelentő mód jelen idejének egyes szám 3. személyében valamikor nem a ragtalan, hanem az *-n* ragos forma lehetett az általános, tehát **váron, *kérően*-féle igealakok léteztek az ősmagyarban, csak később kivesztek. Szinnyei ezt a nézetét a többes szám 3. személy *-nak/-nek* ragjának általános voltából indokolatlanul következteti” (Benkő 1980: 245). – „Az *-n* ragnak a kijelentő mód jelen idejébe való analógiás behatolása egészen ritkán még egy fokkal tovább ment az *sz-szel* bővülő *v* tövűek meg a *van, mégy* igecsoportján. Némelykor ugyanis az ikesedő, *sz-szel* és *d*-vel bővülő *v* tövűek sorában is feltűnnek ilyen alakok: BécsiK. 42: *fekzén*, 239: *èlalozon* stb. Ez a szórványos jelenség az *sz-szel* és az *sz-szel* és *d*-vel bővülő *v* tövű igék szoros alaki kapcsolatai alapján érthető, s nem rontja le azt az általános szabályszerűséget, hogy igéink túlon túl nagy részében a kijelentő mód jelen idejének egyes szám 3. személye nyelvtörténetünk folyamán sohasem volt külön raggal jelölt” (Benkő 1980: 246).

E. Abaffy (1991a) Benkő (1980) könyvére támaszkodva összegzi az ezen személyragunkkal kapcsolatos akkori tudnivalókat. „Az E/3. *-n* ragot a legutóbbi időig igenévképzőből származtatták ... [Bekezdes] Benkő már 1980-ban megjelent könyvében... az *-n* (241–8) ragot mozzanatos képzőnek elemzi, s ez utóbbi magyarázat elsőként nála merül fel” (E. Abaffy 1991a: 385). – „Sorra véve először az *-n*, *-sz* és *-l* ragokra vonatkozó álláspontokat, a következőket mondhatjuk. Az E/3. *-n* ugyan valóban levezethető volna igéből képzett nominális állítmányból... úgy, hogy a nyelvérzék az állítmány végződését igei állítmány személyragjának értelmezze, ám éppen e ragunkkal kapcsolatban Benkő számos érvet hoz fel a mellett, hogy az *-n* nem lehet nomenképző (i. m. 239–48).⁴ A *vagyon*, amire elsősorban szokás hivatkozni, kései képzés, hiszen ’*vagyon*’ jelentésű szavunk még a Huszita Bibliában is *vagy*-nak hangzik, a *biz-ony, has-on, hasz-on* valamikori igei voltának pedig semmi bizonyítéka nincs. Benkő úgy gondolja, hogy az *-n* eredetében mozzanatos kép-

³ Szinnyei 1903: 250.

⁴ Benkő 1980: 239–248.

ző, mely a felszólító módban (ahol kivétel nélkül és már a régiségtől fogva mindig megjelenik) alakulhatott át személyraggá: e képzőben, illetőleg rokon nyelvi megfelelőiben ugyanis »a cselekvés elkezdésének és nyomatékos voltának a képzete is szorosan benne foglaltatik. Ez a funkció pedig nagyon alkalmas volt a felszólítás kifejezésére« ([i. m.] 244)” (E. Abaffy 1991a: 386–387, vö. még 1991c: 128).

Pl3. személy: -nak/-nek

„A perfectumban ma azt mondjuk: *vártak, kértek*; de codexeink írói ezt is többnyire így ejtették még: *vártanak, kértenek*, régibb nyomtatványainkban is elég közönséges... sőt itt-ott még ma is hallható... Itt az a kérdés, hogy a kettő közül melyik az eredetibb forma” (TMNy 605).

A Pl3. személyű igeragok megjelenésének színtereit E. Abaffy (1991c: 134–135) írta le röviden és világosan (vö. még 152, Bárczi 1975a: 274–275). Ómagyar kori állapotáról is ő számol be (E. Abaffy 1991c: 144–146, vö. még E. Abaffy 1992: 190).

Megjegyzések

$\emptyset \sim (V)n$

1.1. Az állítólagos \emptyset igeragokról

„Az egyes szám harmadik személyének a legtöbb (iktelen) igealakban nincsen semmi ragja, – mint nincs a vogulban, osztjában, lappban, mordvinban (s részben a zürjén, votják és cseremis nyelvben sem). Ilyenkor a többi személytől a ragtalanság különbözteti meg a harmadikat, valamint az imperativusban a második személyt, mint a melyeknek leggyakoribb a használatuk” (TMNy 599); ez a közlés persze a jelen idejű alakokra is vonatkozik (de csak korlátozott mértékben, l. alább!), voltaképpen csak a Sg3. személyű felszólító módú igealakok viselnek mindig személyjelölőt, a *lëdzs* ’legyen’-féle kivételeket l. ennek a fejezetnek „A javasolt megoldás” című részében. Negyedszázada Kukkonen írt nagyobb tanulmányt az uráli nyelvek (köztük a magyar) személyjelölő nélküli, finitnek számító igealakjairól, ebben a Bárczi et al. (1967: 184–185) alapján közli az általam felsorolt végződés nélküli igealakokat (Kukkonen 1984: 19).

A hivatkozott finnugor nyelvek többségében tartalmaznak a Sg3. személyű igealakok személyvégződést. Íme az adattár:

Vogul

A teljes nyelvterületen igenévi eredetű *-i* a végződése a jelen idejű Sg3. személyű igealaknak, tehát nincsen *-∅* végződésű igealak: „Az eredetileg nomen agentis jelentésű *i*-képző participium a szöveggyűjtések korában a nyelvérzék számára már nem igenév, hanem a cselekvő igeragozás jelentő mód jelen idejének töve” (Sz. Kispál 1966: 36). Példák: T *miñ-’gehen’*: *miñēm* ’megyek’, *miñī* ’megy’, *miñēt* ’mennek’ (Honti 1975: 95); Jk *wbr-* ’csinál’: *wbrəj* ’csinál’, *χāńś-* ’wissen, erratener, kennen’: Jk *χāńśəj*, JkL *χāńśi* ’er weiss’ (Kálmán 1976: 229, 235), P *kit-* ’fragen, nennen’: *kiti* ’kérdesz’ (Honti 1980: 198), Syg *min-* ’gehen’: *mini* ’megy’ (Kálmán 1976: 37).

Osztják

„A VVj. nyelvjárások jelen idejű, egyes számú 3. személyű igealakjában közvetlenül az igető mögött *wəl ~ pəl* komplexum található. Ebben az *əl* nyilván a jelen idő jelével azonos, a *-w ~ -p* elemben pedig az osztjákban oly gyakori *-p* (vagy *-p*-vel alakult) képzőt (l. Sauer, Nombild 57–86) látom, amelynek finn megfelelője, a *pa ~ -pä* (Collinder, CompGr. 270) ugyancsak verbum finitum építőkövéné lett (l. Hakulinen SKRK³ 164, 204).⁵ A *wəl ~ pəl əl* eleme alighanem kapcsolatot sejtetett a megfelelő számú és személyű tárgyas igeraggal és birtokos személyjellel, s az eredeti időjel-funkció a *-w ~ -p*-re ruházódva a sg 2 személyben egy *wən ~ pən* komplexum meghonosodása az eredetibb (*ə)lən* (= (*ə)lən*) kiszorulását eredményezte...” (Honti 1976: 86). Példák: V *tu-*, *tuy-* ’hoz’: *tuwən* ’hozol’, *tuwəl* ’hoz’, *wě-*, *wěj-* ’vesz’: *wěwən* ’veszel’, *wěwəl* ’vesz’ (Honti 1984/1986: 107, 109). A nyugati nyelvjárásokban Sg3. személyben jelen időben a pusztá időjel zárja le az igealakot.

Zürjén, votják

Szinnyei Wiedemann (1884: 169–170) nyomán hajdani participium praeteriti képzőjét látja a jelen idejű Sg3. személyű igealakok szóvégi magánhangzójában: „syrj. *ńulø / ńule*, votj. *ńulä / ńule* ’er leckt’, urspr. ’leckend’” (Szinnyei 1910: 150, 1922: 130, NyH⁷ 123), de nem szól hangtani elődjéről. A zürjénben az ilyen igealakokban a következő végzések láthatók: *-e*, *-o*, *-e* (Cypanov 2005: 83), az ópermiben az *-e-n*

⁵ Sauer 1967: 57–86, Collinder 1960: 270, Hakulinen 1968/2000: 164, 204.

kívül volt *-a* is (Lytkin 1952: 111), a votjákban viszont *-e* és *-∅* van (Csúcs 1990: 51, 53). Ezek előzményéről meglepően homályosan nyilatkoztak a kutatók. Serebrennikov (1956: 59) szerint egyesek megpróbálták a zürj. *-ö* (= *-e*) végződést (pl. zürj. *мунӧ* 'идет') a tővégi *-a* és az *-i* elem összeolvadásával magyarázni; egyetértőleg hivatkozik Lytkin (1955: 179) vélekedésére, hogy a finnugor nyelvekben nagyon gyakran a pusztai igető szolgál a Sg3. személy kifejezésére; ennek szellemében vélhetően arra hajlik, amit Lytkin papírra vetett: „A mai finnugor nyelvekben nagyon gyakran szolgál a személyvégződés nélküli szótó Sg3. formaként (zürjén *мунӧ*, votják *мынэ* 'megy')” (Lytkin 1955: 179).⁶ Ez esetben persze nem világos, minek tekintette Serebrennikov a zürj. *-e* stb. és a votj. *-e* stb. végződést... A korai ősspermi egyes számú 3. sz. ragját Csúcs **-s* formában rekonstruálta, majd megjegyezte: „A Sg3. személyű alak személyvégződés nélkül is felléphetett” (Csúcs 2005: 263).⁷ Majd ezt olvashatni nála: „A zürj. Sg3. személyben lévő *-a* melléknévképző” (Csúcs 2005: 266),⁸ ilyen szuffixumot viszont nem emleget a könyvben; ez persze azt is jelenti, hogy nem ad tipp(ke)t arra vonatkozóan, hogyan jöhetett létre a két permi nyelv Sg3. igeragja.

Egészen biztos, hogy a Sg3. személyű permi igealakok szóvégi magánhangzója szuffixum, pl. zürj. *Vyč* (*muna* 'ich gehe', *munan* 'du gehst') *mune* 'er geht', vö. (*og mun* 'ich gehe nicht', *on mun* 'du gehst nicht') *oz mun* 'er geht nicht' (WUo 372), votj. *mÄnÄ* 'megy', *daša* 'készít', vö. *ug mÄnÄ* 'nem megy', *ug daša* 'nem készít' (Csúcs 1990: 51, 53), hiszen a tagadott igealakok mutatják, hogy csak pusztai tőalakban vagy esetleg más szuffixummal ellátva szerepelnek a tagadó szerkezetben. Ezek az igei személyragok particípiumképzőkből származnak; a permi nyelvek ezen mai igevégződéseinek hangalakja aligha magyarázható egyetlen forrásból, ezért vélem úgy, hogy kétféle előzményre mennek vissza, amelyek azonos funkciót kifejtve egymás mellett léteztek, és idomultak is egymáshoz. Ezek egyike bizonyosan az **-a* (> zürj. *-a*, votj. *-o*) volt, amely Serebrennikov (1963: 157) állításával ellentétben elég jól van dokumentálva, pl. zürj. *gižt-a* 'Strich, Linie', vö. *gižt5n5* 'zeichnen, linieren', *j5ža* 'unreif, ungekocht', vö. *ježn5* 'nicht aus-

⁶ „В современных финноугорских языках формой 3-го л. ед. ч. очень часто служит основа слова без личного суффикса (коми *мунӧ*, удм. *мынэ* 'идет').”

⁷ „3Sg konnte auch in einer Form ohne Personalendung auftreten.”

⁸ „Das *-a* in der ZR 3Sg ist ein Adjektivsuffix.”

gebacken werden’, votj. *укто* ’хлебина; Honigbrot’, vö. *окт-собрать*; (ein)sammeln’, *tuno* ’Wahrsager, Zauberer’, vö. *tunal-* ’wahrsagen, zaubern’ (I. A. Kövesi 1971: 54–55, esetleges alapnyelvi forrásairól i. m. 56–62). A *m á s i k* képző pedig *-j deverbális nomen képző lehetett, amelynek képviselője a megelőző magánhangzóval *-i/-j* hangalakúvá lett, pl. zürj. *šond-i, šond-j, šoňg-ej* ’Sonne’ ~ votj. *šund-j* ’Sonne’, vö. zürj. *šondjnj* ’wärmen’; zürj. *pišk-i, pišt-i* ’Schutzblättern’, vö. *piškədnj* ’durchlöchern, durchstechen’ ~ votj. *pošk-j, pešk-j* ’Hautausschlag, Eiterbeule’, vö. *poškjtjnj* ’aufstechen (Geschwür, Eiterbeule)’ (A. Kövesi 1971: 139, vö. ehhez még Serebrennikov 1963: 152–153). Egyébként mindkét képzővel nomen actoris, nomen agentis, nomen actionis, nomen possessoris és nomen instrumenti derivátumok jöttek létre (A. Kövesi 1971: 54–55), tehát ideális források, hogy derivátumaik finit igealakká minősüljenek át.

Cseremisiz

„Már Castrén, Ahlqvist, Wiedemann, Budenz és Setälä bebizonyították, hogy az igealakok eredetileg névszóiak voltak, vagyis az ige 3. személyű alakja voltaképpen particípium volt. Ami pedig a cseremiszt illeti, már Szilasi szótára kapcsán megállapítható, hogy a P B MK CÜ CK *küleš*, M *kāleš*, UP *kuleš*, Č *kñleš*, U J CČ JT *kāleš*, JO JP V *kāleš*, K *keleš* ige jelentése ’kell; müssen’ és ’kellő, ami kell, szükséges; müssend, was man muss, was man braucht, zu brauchen ist’” (Beke 1934: 124).⁹ „Ezekben a példákban tehát a *küleš* szó particípium és az *-eš* szuffixum szerintem azonos a *-šā, -šā, -šo, -šö* particípiumképzővel. Ez a szuffixum nemcsak a cselekvő személyt (a nomen agentist) jelöli, hanem a cselekvést is, ill. a cselekvés eredményességét is” (Beke 1934: 125).¹⁰

⁹ Schon Castrén, Ahlqvist, Wiedemann, Budenz und Setälä haben bewiesen, dass die verbalformen ursprünglich nominalformen waren, also die 3. person des Zeitwortes eigentlich ein partizip war. Was nun das tscheremissische anbelangt, ist schon aus Szilasis Wörterbuch zu konstatieren, dass das zeitwort P B MK CÜ CK *küleš*, M *kāleš*, UP *kuleš*, Č *kñleš*, U J CČ JT *kāleš*, JO JP V *kāleš*, K *keleš* ’kell; müssen’ auch ’kellő, ami kell, szükséges; müssend, was man muss, was man braucht, zu brauchen ist’ bedeutet.”

¹⁰ „In diesen beispielen ist also das wort *küleš* ein partizip und ist das suffix *-eš* meiner ansicht nach identisch mit dem partizipsuffix *-šā šā šo šö*. Dieses suffix bedeutet nicht nur die handelnde person (nomen agentis), sondern auch die handlung, bzw. den erfolg der handlung.”

A cser. I. vagy *-am*-konjugációban *-eš* a Sg3. alak személyragja, múlt időben (I. préteritum) *-o*, míg a II. vagy *-em* konjugáció jelen idejében *-a*, múlt idejében (I. préteritum) *-š* (Bereczki 1988: 344). „A befejezetlen melléknévi igenév képzője a cseremiszbén *-šV*. Ezt Szinnyei (1910: 95–96) a mord. *-ž*, pl. E *kundaž* ’fogott’, és a permi nyelvek *-š* befejezetlen melléknévi igenévképzőjével, pl. zürj.-votj. *užas* ’dolgozó’ tartja azonos eredetűnek. Ezt a nézetet fogadja el Galkin (1964: 163) és Serebrennikov is (1963: 294)” (Bereczki 2002: 114, l. még Bereczki 1988: 345). Beke a Sg3. *-eš* személyvégződést „a cser. *-šV* befejezetlen melléknévi igenévképzőből származtatja (l. Beke 1934: 124–134) ... Az *-e*... másodlagos teljes hang, amely a személyragozásban keletkezett. Az *-š* után álló magánhangzó prozódiai okokból elmaradhatott” (Bereczki 2002: 83).

Mordvin

Sg3. E *-i*, M *-j/-i* (Keresztes 1990: 39). „Die Endung für die 3.Pers.Sg. E *-i*, *-ç*, M *-j* ist mit dem Suffix des Part. Präsens identisch” (Bereczki 1988: 326). „I. Das Partizipsuffix E *-i*, *-h*, *-ij*, *-çj*, M *-i*, *-ç*, *-j*, *-aj* geht auf das Ableitungssuffix PU **ja*, **jä* zurück” (i. m. 330).

„A 3. személy... valójában melléknévi igenév: E *-i* / M *-j* < **-jA*, többes számban pedig az igenév többes jellel ellátott alakja: E *-i-t’* / M *-j-t’*, *-i-t’* < **-jA-t*. Jelentésük tehát: ’ő fogó > fog’, ’ők fogók > fognak’. Ilyen előzményekre vezethetők vissza számos rokon nyelv 3. személyű igealakjai, pl. fi *tekevä* > *tekevi* > *teke-e* ’tevé > tesz’ – *teke-vä-t* ’tevék > tesznek’, m *tett* – *tettek*, *tesz-en* – *tesznek* stb.” (Keresztes 2011: 77).

Lapp

„A ragtalansággal kapcsolatban is kimutathatunk rokon nyelvi párhuzamokat, mégpedig az ugor nyelvek alanyi ragozását illetően (pl. a ma. Sg3. személyű, jelen idejű *vár*). A finn-permi csoport nyelvei közül csak a lappban van képviselve a ragtalan Sg3. személyű, jelen idejű igealak, ezért okunk van kételkedni ennek lapp eredetiségében is. Erkki Itkonen szerint lehetséges, hogy az őslapp kor lezárulása előtt a Sg3. személyű, jelen idejű igealakban **-ja/*-jä* suffixum volt (**kanta-ja*, **mene-jä*), amely megvolt a Pl3. személyű, jelen idejű igealakban is (lpN *männik* < őslp. *mññl-jëk* < korai ősfinn **mene* + *jä* + *t* ’mennek’). Az őslappban azonban mégis a Sg3. személyű preteritum mintájára a Sg3. személyben

állandósulhatott a ragtalan alak (Erkki Itkonen 1962: 86, 92–93).^{11,12} Az ugor nyelvekre vonatkozó közlés részben téves, l. fentebb és alább.

Finn

„A Sg3. személyű alak kezdetben személyvégződés nélkül volt minden igemódban az imperatívusz kivételével, amelyben az eredeti rag **-sen* volt... [Bekezdés] Jelen idejű alakként harmadik személyekben régtől fogva a **-pa/*-pä* szuffixum segítségével létrehozott névszói képződmények voltak használatban, és legkésőbb a finnség még közös időszakában ez az eredetileg a cselekvő megnevezésére szolgált képzőből származó szuffixum egyfajta másodlagos személyvégződésként szilárdult meg. Az ősfinnben ennek a hangtani fejlődése úgy folytatódott, hogy a szóvégi *-a/-ä -i*-vé lett (**saapa, antapa > saapi, *antapi*), és a szuffixális fokváltakozás a *p-t* először spiránssá gyengítette, majd *v*-vé formálta (*antapi > antafi > antavi*). Akkor érkeztünk el a mai nyelvben használatos *antaa* típusú alakokhoz, amikor a szóvégi *-i* lekopott, és az előtte lévő mássalhangzó beleolvadt a tövégi magánhangzóba. A változás utolsó átmeneti szakaszában a tövégi magánhangzó és a szuffixum együttese nyilván diftongusszerű (**antau*) volt” (Häkkinen 1994: 294–295;¹³ vö. még Hakulinen 1968/2000: 247).

¹¹ Itkonen 1962: 86, 92–93.

¹² „Myös... päätteettömyydelle voidaan osoittaa paralleleja sukukielistä, nimenomaan ugrilaisten kielten subjektikonjugaatioista (esim. unk. prs. sg. 3. *vár* 'odottaa'). Suomalais-permiläisen ryhmän kielistä kuitenkin vain lappi on päätteettömän prs. sg. 3. p:n kannalla, ja siksi on aihetta epäillä tämän kannan alkuperäisyyttä lapissakin. Erkki Itkosen mukaan onkin mahdollista, että ennen kantalappalaisen ajan päättymistä prs. sg. 3. p:ssa olisi esiintynyt **-ja/jä*-suffiksi (**kanta-ja, *mene-jä*), joka kuului myös prs. pl. 3. p:aan (lpN *männik* < klp. *m2a2-jēk* < vksm. **mene+jä+t* 'menevät'). Kantalapissa olisi kuitenkin preteritin mallin mukaan prs. sg. 3. p:aan yleistetty päätteetön muoto (Erkki Itkonen 1962 86, 92–93).”

¹³ „Yksikön 3. persoona on alkuaan ollut vailla erityistä persoonapäätettä muissa moduksissa paitsi imperatiivissa, jossa alkuperäinen päate on ollut **-sen*... [Bekezdés] Preesensmuotoina on kolmansissa persoonissa vanhastaan kätetty **-pa/pä*-suffiksin avulla muodostettuja nominaalimuotoja, ja viimeistään itämerensuomalaisena yhteisaikana tämä alkuaan tekijännimen johtimesta juontuva suffiksi on vakiintunut eräänlaiseksi sekundaariksi persoonapäätteeksi. Kantasuomessa sen äännekehitys on jatkunut siten, että

A TMNy (599) a Sg3. személyű imperatívuszi ma. $-(V)n$ -t a finn imperatívuszban meglévő n -nel (*anta-koo-n*, *elä-köö-n*) kapcsolja össze. Voltaképpen Setälä (1912: 31–33) is ezt propagálta. Mindenképpen téves ez az ötlet; a finnségi végződés Sg3. személyű személyes névmási eredetű, a magyar végződésnek ehhez semmi köze sincs, ennek keletkezéstörténetét az alábbiakban adom elő.

1.2. A Sg3. személyű $-(V)n$ végződésről

Mészöly fantáziadús ötletének értelmében „az úgynevezett $-n$ egyes harmadik személyrag azonos a locativusi $-n$ helyhatározóraggal, nem pedig finnugor eredetű deverbális főnévképzővel, mint Szinnyei tévesen fölteszi” (Mészöly 1942: 102). „A *tévé-n* igenéven éppen igenévi természetű folytán kétségtelenül a lokatívuszi $-n$ van, tehát a *té-n* alakon, vagyis ugyanazon igenév képzőkettőztetés nélküli változatán sem kereshetünk mást mint ugyanazt az $-n$ lokatívuszi szuffixumot” (Mészöly 1956: 205), és ezt ilyen adatokkal próbálta hitelessé tenni: *jöttön, folyton, mentén* stb. (uo.). Túl sok helyet nem akarok ennek cáfolatára szánni, csak azt említem meg, ha egy verbum finitum valamilyen határozóragot vesz fel, nem válik az újonnan létrejött forma verbum finitummá, vagyis pl. *hiszemben (abban a h. éltem...)*, a *jött, folyt, ment* pedig a kontextustól függően realizálódik vagy melléknévi igenévként, vagy finit igealaként.

Valóban feltűnő, és Pappnak (1968: 182–183, 2014: 148) fel is tűnt, hogy az $-(V)n$ következetesen csak a felszólító módú igék egyes számú 3. személyében jelenik meg. Ha jól értem szavait, Szinnyei (1905a: 58–83, NyH⁷ 122–124) nyomán talán ő is finnugor **sen* személyes névmásból magyarázza, de a kijelentő módban használatos $-n$ szerinte deverbális nomenképzőre megy vissza (Papp 1968: 183, 2014: 148). Azzal persze csak még kevésbé átláthatóvá tette eredetmagyarázatát, hogy Mészöly (1942: 102, 1956: 207) nyomán az elbeszélő múltú *tön ~ tén* formák $-n$ -jében az ősi lokatívuszt látta. Azonos funkciójú és azonos hangalakú elemről van szó, tehát semmi oka nem lehetett volna, hogy más-

sananloppuinen $-a/-ä$ on muuttunut $-i$:ksi (**saapa, antapa > saapi, *antapi*) ja suffiksaalinen astevaihtelu on heikentänyt $p:n$ ensin spirantiksi ja sitten v :ksi (*antapi > antaβi > antavi*). Nykykielessä esiintyviin *antaa*-tyyppisiin muotoihin on päästy, kun loppu-*i* on kadonnut ja sitä edeltänyt konsonantti on sulautunut vartaloon loppuvokaaliin. Muutoksen viimeisessä välivaiheessa vartaloon loppuvokaalin ja suffiksin yhdistelmä on ilmeisesti ollut diftongin tapainen (**antau*).”

más lett volna ennek a végződésnek a forrása ebben a három kategóriában. Ez így azt jelenti, hogy Papp három különböző előzményből vezet le egyidejűleg ugyanazt a morfémát...

„Nem valószínű például, hogy az ősmagyar korban volt **nézen*, **adon* stb. szóalak” (Berrár 1967: 419; hasonlóan Benkő 1980: 245, l. még alább is). Ezzel ellentétes nézetet képviselek, l. az ehhez a fejezethez tartozó „A javasolt megoldás” című részben.

Bárczival (1990: 20) ellentétben én nem tudok arról, hogy az alapnyelvben vagy a rokon nyelvek valamelyikében az *-n* deverbális nomenképzői eredetű szuffixum tempusjeli funkcióra tett volna szert, és hogy már az uráli/finnugor alapnyelvben személyjelölői szerepűvé kezdett volna válni.

A Sg2. és a Sg3. személyű igealakok jelöltségéről Bárczi így vélekedett: „amikor a magyar nyelv személyragrendszere kialakult, általában a \emptyset fokú személyrag vált a 3. sz. jelölőjévé, de ahol ez összeütközésbe került az *-n* ragos alakokkal, a \emptyset ragos kénytelen volt a 2. sz.-re visszahúzódni (vö. *vagy : vagyon*, *mégy : megyén*, *tesz : teszen*, *adj : adjon* stb.), annyira szilárd volt már az *-n*-nek a helyzete a 3. sz.-ben, hogy vagy eltűnt, vagy megmaradt e funkcióban” (Bárczi 1990: 20). – erről l. a „2.1.4. A Sg. 2. személyű \emptyset igerag” című részt a Honti 2020b-ben.

Benkő (1980: 241–248) „az *-n...* ragot mozzanatos képzőnek elemzi, s ez utóbbi magyarázat elsőként nála merül fel” (E. Abaffy 1991a: 385; vö. még 389–387). Ezzel szemben csak az igenévképzői magyarázat lehet reális, amit a rokon nyelvek tényei megerősítenek (l. alább).

Benkő így próbálja elhárítani a ma. *-n* igenévi eredetét: „egyes finnugor nyelvekben van ugyan *-n* igenévképző, de nincs ehhez történetileg kapcsolódó 3. személyű *-n* igerag; a magyarban van viszont 3. személyű igerag, de nincs *-n* igenévképző” (Benkő 1980: 243). A rokon nyelvekben azonban vannak olyan igenévképzők, amelyek esetleges megfelelői eltűntek idővel a magyarból vagy az előzményéből, az *-n* pedig igenévképzőként megvan néhány rokon nyelvben (l. lentebb), a magyarban pedig a főnévi igenév képzőjeként: *-ni*.

Kukkonen (1984: 19) állításával ellentétben a legtöbb finnugor nyelvben a Sg3. személyű igealakban van olyan elem, amely egyértelműen utal a személyre, és ez valószínűsíthető az önálló magyar nyelv korai életszakaszára is.

E. Abaffy szerint „szükség volt a *-nak/-nek* ragra a kijelentő mód jelen idejében (*vár-nak*, *kér-nek*), ugyanis a pusztán *-k* többesjeles forma egybeesett volna az E/1. vagy a T/1. alakjával: *váro-k*” (E. Abaffy

1991c: 135). – A Pl3. személyű *-nak/-nek* megszületésének oka valójában az volt, hogy a Sg3. $-(V)n$ igenévi derivátumot hozott létre, amely a Pl3. személyű alak megalkotását az $-(V)k$ többesjel hozzátoldásával oldotta meg: $-(V)n + -(V)k >> -nVk$.

A javasolt megoldás

Az előzményben („1. Sg3. személy: $\emptyset \sim (V)n$ ”) felsoroltam, hogy többen is (Klemm, Horger, Berrár, Bárczi, bizonytalanokodva Hajdú) arra a következtetésre jutottak, hogy a magyar Sg3. személyű $-(V)n$ igei végződés melléknévi igenév képzőjeként csatlakozott az igetőhöz, mások (Benkő, E. Abaffy) viszont nem igenévképzőt láttak benne. A megoldási javaslatomat a közvetlenül megelőző részben („1. Az állítólagos \emptyset igeragokról”) azt adtam elő, hogy nyelvcsaládunk tagjaiban általános, hogy a Sg3. személyű igealakok előzményei eredetileg igenévi képződmények voltak, amelyek az igei paradigmába beilleszkedve finit igealakká minősültek át. Megoldásom lényegét röviden elő tudom adni: egyes számú 3. személyben „igető + *-n* igenévképző”, többes számú 3. személyben pedig ehhez az együtteshez, tehát az igenévhez csatlakozott a *-k* névszói többesjel. A magyar Sg3. személyű -0 igei végződés talán ősmagyar kori újítás, mivel a rokon nyelvek ilyen funkciójú igealakokban rendszerint valamilyen igenévképzői eredetű végződést tartalmaznak.

A magyar *-n*-nek az osztjában, a vogulban, a zürjénben, a votjában, a cseremiszenben, a mordvinban és a finnségiben van megfelelője.

A vogulban *n* elemű a folyamatos melléknévi igenév képzője, pl. *Sy So minne*, *Jk mən-nə* 'gehend, fahrend' (Kálmán 1976: 44, 266).

A Vj osztják nyelvjárásban az instabil tövű igék infinitívuszában és jelen idejű melléknévi igenevében *-n-ta/-n-tä* szerepel (Honti 1984/1986: 55, 56; egyébként a *-t* is ősi igenévképző), pl. *tunta* 'herbringen' (KT 1031a), *тунта* 'нести' (Mogutaev 1996: 288a), de állítólag *-n*- nélkül is előfordul: *tuta* 'нести' (Terëškin 1981: 480),¹⁴ *j?ntä* 'ankommen, kommen', *jěntä* 'werden (etw.)', *jěntä jěməγ j. kāsĭ* 'der genesende Mann [jóvá = egészségesé váló ember]' (KV 181, 182, 183).

¹⁴ Vajon csak hibás közlésről van szó, vagy megerősödően van a régebbi alak? Vö. Vj *jktä* ~ V *jktä* 'идти, ехать', Vj *jəntä* ~ V *jətä* 'статья', Vj *mətä*, V *mətä* 'дать' (Terëškin 1981: 87, 96, 276).

A magyar főnévi igenévi *-ni* képzőnek a zürjén és a votják *-ni* a megfelelője, pl. ma. *měn-ni* ~ zürj. *mun-ni* ~ votj. *mijn-ni* (vö. Serebrennikov 1963: 310–312, Hajdú 1966: 146).

„*-en/-ân*... Ezen határozói igenévnék a korábbi funkciója melléknévi igenévi volt. Erre mutatnak az ilyen megkövesedett kifejezések, mint *šuzen ij* 'inséges (tkp. éhező) esztendő'; *pidân jolân* 'bocskorban (tkp. kötött lábbal)'; *pördân mardež* 'forgó szél'; *šočan awa* 'szülő anya'... [Bekezdés] A tárgyalt határozói igenév tulajdonképpen csak *-n*, a magánhangzók azt jelzik, melyik konjugációhoz tartozó igéből képezték az igenevet. [Bekezdés] Az *-n* igenévképző eredetét már Szinnyei helyesen állapította meg (l. 1927: 88)¹⁵, mikor a cseremisiz képzőt többek közt összekapcsolja a mord. *-ń* befejezett melléknévi igenévképzővel, pl. *E kadoń* 'elhagyott', továbbá a m. *haszon*, *vagyon* szavakban meglévő deverbális nomenképzővel stb. Lehtisalo még tovább bővíti az egyezések körét (l. 1936: 123–139)” (Bereczki 2002: 134).

A finnben a befejezett melléknévi igenév *-nut/-nyt* képzője is (vö. pl. *tul-lut* '(meg)jött', *men-nyt* '(el)ment') ezt az ősi morfémát tartalmazza (vö. pl. Hakulinen 1968/2000: 215; egyébként a *-t* is ősi igenévképző).

Még az tekinthető vitásnak, vajon az *-n* igenévképző főleg csak az általam instabil tövűnek nevezett igékhez (pl. *lész*, *vész* > *lészén*, *vészén*) járult-e, vagy a többiekhez is (pl. *lát*, *néz* > **látón*, **nézén*). Szinnyei erre igennel vokszolt, Horger és Berrár valószínűtlennek tekintette, Benkő pedig határozottan elutasította (l. fentebb). Figyelemmel arra, hogy a finnugor nyelvekben az összes Sg3. személyű igealak – szinte kivétel nélkül – történetileg igenévi képzőt tartalmaz, hajlok arra, hogy az ősmagyarban is minden Sg3. személyű igealak melléknévi igenévi eredetű volt. Ennek ellenére lehetségesnek vélem Benkő álláspontját is, de nem tudok dönteni teljes biztonsággal a két véglet között. Ennek pedig a következő lehet az oka:

Ez az *-(V)n* elem ma csak az imperatívusznak (avagy konjunktívusz-nak) a Sg3. személyű alakjában kötelező: *lëgyën*, *vëgyën*, *lásson*, *nëzzën*. Mivel a Sg2. személyű felszólító módú alakként, ha kategorikus felszólítást fejez ki, a rövid alakot (igető + módjel, pl. *lëgy*) használjuk (szemben a kevésbé kategorikus változattal: „igető + módjel + *VI*”, pl. *lëgyél*), és ez zavart okozhatott (volna) a speciális végződés nélküli Sg3. személyű alakkal, amely előfordul nyelvemlékeinkben és szűk nyelvjárási területen: *lëgy*, *lëdzs* 'legyen'. Lehetséges, hogy a Sg3. személyű *-n* rag csak

¹⁵ NyH⁷ 88.

viszonylag későn csatlakozott az imperatívuszi/konjunktívuszi formához, és így talán azonos lehetett a Sg2. és Sg3. személyű forma, és csak a kontextus mutathatta meg, mely személyben és milyen funkcióban szerepel. Más összefüggésben került papírra a most idézendő vélemény: „a 0 személyrag nem jelentkezhett egyszerre két személyben, mert ezáltal elvesztette volna megkülönböztető erejét” (M. Korchmáros 1973–1974: 164–165, vö. ehhez Mészöly 1944: 51–52, Benkő 1980: 240–241). Ennek feloldását, felszámolását szolgálta az, hogy a Sg2. személyű felszólító módú alaknak a funkciójából fakadó intenzitását nyomatékosítandó megnyúlt a magánhangzója, pl.

- (a) Sg2. **tĕl* ↔ Sg3. **tĕl̃* >
 (b) Sg2. **tĕl* ↔ Sg3. **tĕl̃*, Sg3. **tĕlĕn*,
 (c) Sg2. **lĕl* ↔ Sg3. **lĕl̃*, Sg3. **lĕlĕn* >
 (d) köznyelvi Sg2. *légy* (2 *lĕgyél*) ↔ Sg3. R. *lĕgy*, nyelvjárási *lĕdzs*,
 köznyelvi *lĕgyĕn*.

Az $-(V)n$ végződés különösen könnyen csatlakozhatott a Sg3. személyű konjunktívuszi funkciót ellátó formához, hiszen indikatívuszban – Szinyeyei és Honti szerint – általánosan jelen volt, vagyis pl. **látón*, **nĕzĕn*, de a **lĕž* ↔ **lĕž̃*, **lĕžĕn* is indukálhatta a kettős funkciójú, csak a kontextusból kihámozható értelmű hasadást: **lātĕ* >> *láss* ↔ *lásson*.

Mészöly (1944: 51–52) arról ír, hogy a nyelvemlékekbeli *légy* stb. nem lehet Sg3. személyű alak, hanem csak Sg2. személyű. Ehhez vö. egyebek közt Berrár (1967c: 416, 2. pont vége) vélekedését.

2. *-i* ~ *-jal/-a*

(Vx *-i*, *-ik* ~ *-jal/-já-* és Px *-i*, *-ik* ~ *-al/-e*, *-jal/-je*)

Tanulmányom e részének célja a 3. személyű *-i(-)*, *-ik* ~ *-jal/-já-* igeragok és az *-i(-)*, *-ik* ~ *-al/-e*, *-jal/-je* birtokos személyjelek kutatástörténetét és kialakulásuk folyamatát bemutatni.

A nézeteket megpróbálom kronológiailag rendezve ismertetni, majd a „Megjegyzések” című részben adom elő az állásfoglalásokról kialakult véleményemet, végül pedig bemutatom saját megoldási javaslatomat.

Amennyire sikerült megismernem az *-ik* végzódések kutatásának történetét, arra a következtetésre jutottam, hogy a második világháború utáni időszakban a nyelvjárási *látí* 'látja' ~ *látik* 'látják' típusú alakpárokra építve dolgoztak ki új történeti értelmezést, amely élénk vitát váltott ki.

A nyelvterület jórészen ismert a *látí* 'látja', *látik* 'látják' páros, amelynek megvan a pendant-ja a nyelvjárási birtokos személyjelezésben, pl. *lábi* 'lába' ~ *lábik* 'lábuk'. Erre már elég régen fölfigyeltek, tudtommal elsőként Imre (1879: 25–26).

Úgy látom, hogy a személyjelölő végzések egyező hangalakja és – mutatis mutandis – azonos funkciója miatt együtt kell ezek kialakulását és történetét tárgyalni.

Melich (1913: 111, 1914: 29) a tárgyas ragozás *j* elemű személyjelölő szuffixumait (*-ja*, *-já-*) a felszólító mód *j* jeléből magyarázta, aminek téves voltára Bárczi mutatott rá: „A *j*-nek a felszólító mód *j*-jéből való magyarázata aligha állhatja meg a helyét... mert más, régebbi hangfejlődési tendenciáknak engedelmeskedik, mint a kijelentő módbeli mássalhangzó + *j* kapcsolatok: *lássá* – *látja*, *tartsa* – *tartja*, *ossza* – *osztja* stb. Ez szemmel láthatólag arra mutat, hogy két, egészen más időben, más hangfejlődési tendenciáknak érvényesüléseképpen lezajlott folyamatokról van szó” (Bárczi 1975b: 129, vö. még 131).

Horger Szinnyei ötletére támaszkodva adott elő hang- és alaktantörténeti magyarázatot: „Magánhangzóval végződő névszókhoz járulván a birtokos *-á* > *-a* (*-e*) személyrag, (Szinnyei közismert magyarázata szerint)¹⁶ a két magánhangzó között hiátustöltő *i* fejlődött, pl. *kapua* > *kapuja* (*gyëpüe* > *gyëpüje*). Ennek következtében a nyelvérzék a szó hangsorán egész *-ja* (*-je*) végét fogta fel ragként, s így a 3. sz.-ű birt. személyragnak a régebbi *-a* (*-e*) mellett *-ja* (*-je*) alakváltozata is támadt, melyet aztán analógiás újraképzés esetén persze mássalhangzóval végződő névszókhoz is hozzá tettek, pl. *kar* : *karja* (*föld* : *földje*) ... mikor az *-a* (*-e*) birt. személyragnak *-ja* (*-je*) alakváltozata támadt, akkor ez a birtokos és a tárgyas ragozás között fennálló szoros alaki párhuzamosság miatt csakhamar áterjedt a tárgyas ragozásba is” (Horger 1931: 76–77, l. még 74). Bárczi okkal háritotta el ezt is: „a két sor [ti. a tárgyas ragozási és a birtokos személyjelezési sor, H. L.] egybevetése oly súlyos különbségeket mutat, melyek aligha magyarázhatók az egyes ragsorokon belül való alakulással (melynek okát sem tudnók adni)” (Bárczi 1975b: 129).

Ismereteim szerint Jakab igyekezett okát adni ennek a jelenségnek, akinek a témával kapcsolatos ezen fontos közlése alighanem elkerülte azok figyelmét, akik később nyilatkoztak erről a problémáról: „Az eddigiekből megállapítható, hogy a többes szám harmadik személyű birtokos személyragnak a nyelvtörténet folyamán előforduló alakjai ma is megta-

¹⁶ Szinnyei 1888, különösen 145–154.

lálhatók az egyes nyelvjárásokban. Megvan a köznyelvi *-uk*, *-iük*, de több helyen hozzájuk társul az *-ik*, s megvan az *-ok*, *-ök* is legtöbbször az *-ék* ~ *-ek*-kel kiegészülve. Az *-ik* változat, ahol ismerik, egyformán járulhat veláris és palatális hangrendű szavakhoz. Ez azt bizonyítja, hogy az *-ik* volt a mai alakok közül az eredeti, ezt a feltevést támogatja az is, hogy volt olyan nyelvjárás, amelyben egyedül csak az *-ik*-et ismerték. Az *-ik*-ből nyíltabbá vált *-ék* majd további nyíltabbá válással *-ek* a palatális-illabiális szavakhoz járul nyelvjárási adataink nagyrészeiben, de nem kizárólag, helyettesítheti az *-ök* is és az *-iük* is. Az *-ak* változat az *-uk* > *-ok* további nyílásával állt elő a nyelvtörténet folyamán” (Jakab 1955: 409–410; vö. ehhez D. Bartha 1964: 82). Valóban a P11. és P13. személyjelekben mindhárom nyelvtörzsi magánhangzó előfordul nyelvjárásainkban:

házank ~ *házonk* ~ *házunk* 'házunk' ~ *házak* ~ *házok* ~ *házuk* 'házuk',
kezenk ~ *kezünk* ~ *kezünk* ~ *keziünk* 'kezünk' ~ *kezek* ~ *kezek* ~ *kezők*
 ~ *kezők* 'kezők'.

Nyíri többször is foglalkozott ezzel a kérdéssel hasonló szellemben (l. alább), de mintha elkerülte volna az ő figyelmét is Jakabnak eme igen-csak fontos írása.

Berrár a különböző nyílásfokú előhangzók korát illetően is nyilatkozott: „Többes számú harmadik személy: *-uk* ~ *-iük* (*-juk* ~ *-jüik*). [Bekezdés] A finnugor *s harmadik személyű névmás és a *-k* többesjel kapcsolatából fejlődött. Az ősmagyar–ómagyar hangalak *-ë9k* > *-ék* ~ *ik* > *-ik* lehetett (l. még HB.: *cuzicun* olv. *küzikün* 'közükön'; nyelvjárásokban is van: *házik*); ebből labializálódással *-iük*, illeszkedéssel *-uk* (HB.: *turchucat*) lett” (Berrár 1957: 45). Az itt idézett *turchucat* szó helyességével kapcsolatban később kétség merült föl: „tipikus másolati vétségek, figyelmetlenségből, az előzmény esetleges nem jól olvashatóságából, előző szakasz ráhatásából stb. fakadók... efféle lehet a HB. *turchucat*-ja is *turchat* helyett” (Benkő 1980: 23), de ezt az óvatoskodást feleslegesnek tekinthetjük: „Szokás javítatlan hibának tekinteni... a *turchucat* többes számát. Én ezt... kiejteném a szorosabb értelemben vett hibázások köréből... A *turchucat* többes számát... értelmi egyeztetésnek lehet tekinteni, hiszen nyilvánvaló volt a hallgatóság számára, hogy a bűnbeeséssel kapcsolatban két személyről van szó” (Haader 2015: 302).

Az időrendet követve Benkő felfogását kell idéznem, aki már régen is foglalkozott a később kulcspozícióba jutott *látí*, *látik* alakpár megítélésé-

vel: „Hogy a tárgyias igeragozás jelentő mód jelen idejének egyes és többes szám 3. személyében a mai nyelvjárási *adi, mondi, látí* stb., illetőleg *adik, mondik, látik* stb. formák mikor és hogyan keletkeztek, voltaképpen nem lehet eldönteni. E változatok ugyanis lehetnek ősmagyar kori fejlemények is; de lehetnek viszonylag sokkalta újabbak: analógiás alakulások a palatális hangrendű igék megfelelő alakjainak (*nézi, nézik*) hatására, ezeknek *-i*, illetőleg *-ik* ragja ugyanis a hangrend szempontjából közömbös viselkedésű... az *adi, adik*-féle változatok a XVII. század végén mutatkoznak először az írásbeliségben” (Benkő 1957: 103–104). Erre a kérdésre az ómagyar kori emlékeket elemző könyvében (Benkő 1980) tért vissza eléggé részletesen (l. alább).

„A tárgyias ragozás *j* elemét – ugyanúgy, mint korábban Simonyi (Nyr. XLII, 1–5), Szinnyei (MNY. XI, 1 kk.) és Horger (MIger. 77, 79) – Mészöly is hiátustöltő hangnak tartja (62 kk.)”¹⁷ (Rédei 1962: 425, 1. még Rédei 1966: 116.).

Rédei a birtokos személyjelezést és a tárgyias igeragozást hozta – szerintem váratlan – összefüggésbe, amely Horger (1931: 76–77, 1. még 74) idézett nézetével rímél (ennek kritikáját l. Bárczi 1975b: 129, 1. fentebb). Rédei felfogása szerint a *j* a személyes névmási eredetű **j* Sg3. személyű személyjelből származik (Rédei 1962: 426–427, 1. még Rédei 1966: 119–120).

Balázs (1967: 22) az igei és a főnévi *-i, -ik* végződést összekapcsolva tárgyalta, mindkét esetben **j* végű diftongusból indult ki.

Rédei fenti elképzeléséhez részben hasonló gondolatot fogalmazott meg Bárczi: „Sokkal súlyosabb homonímia keletkezett... az elbeszélő múlt és a jelen idő 3. személyének az egybeesésével. Az elbeszélő múlt *mundy + j* időjel (< fgr. **j*) egybeolvadásával *mundá*, illetve *vetx + j* -ből *veté* ~ *vetí* alak keletkezett, míg a jelen időben a *mundy + j* (< fgr. **si*, 3. személyű személyes névmás) összeforrásával ugyancsak *mundá*, *vetx + j* -ből *veté* ~ *vetí* egyes 3. személyű tárgyias alakok keletkeztek. Jelen idő és múlt idő egybeesése semmiképpen sem volt kívánatos, és ekkor a veláris hangrendű igékben az alak újrateremtése oldotta meg a kérdést, illetőleg a palatális hangrendű igékben a keletkezett kettős alakok adta lehetőség felhasználása. A *mundy*-hoz újra hozzájárult az *-á* személyrag, mert ekkor már ebben érezték a 3. személyű tárgyias funkció kitevőjét,

¹⁷ Simonyi 1913a: 1–5, Szinnyei 1915: 1 kk., Horger 1931: 77, 79, Mészöly 1931: 62 kk.

noha ebben már a tövéghangzó is megvolt egyszer, de a nyelvérzék számára kielemezhetetlenül. A keletkezett *mundyá* alakból hanghézagöltő beiktatásával és a magánhangzó szabályos kiesésével *mundyjá* > *mundjá* keletkezett” (Bárczi 1975b: 130). A kulcsfontosságúnak tűnő alakokról pedig így vélekedett: „A nyelv múltjában és jelenében egyaránt előfordulnak... *látí*, *mondí* típusú alakok. Ezeket lehet igen ősinek magyarázni, a *mondja*-félék egyidejű vetélytársainak (Kräuter: NyK. XLII, 332; Horger, Igerag. 75),¹⁸ de viszonylag kései felbukkanásuk miatt (1560.) valószínűbbnek látszik, hogy későbbi nyelvjárási analógia eredményei” (Bárczi 1975b: 131).

A kérdéstről Benkő és Nyíri közt kibontakozott kemény vita felidézése érzékeltetheti hitelesen a pro és kontra érvek pontos felvonultatásával, miről is van szó.

Benkő (1957) tehát konstatálta ezeknek a *látí*, *látik* igealakoknak a meglétét, korukat illetően azonban nem nyilvánított határozott véleményt. Erre csak azt követően vállalkozott, hogy Nyíri néhány írásában ezek régiségére és elterjedtségére alapozva fogalmazott meg új, a Jakabéval rokonítható elképzelést, aminek eredményeként Nyíri és Benkő közt pengeváltásra került sor szóban és írásban (a késhegyre menő szóbeli vitának fül- és szemtanúja voltam).

Benkő egyértelműen írt a vitatott igealakok általa vallott életkoráról: „eléggé határozottan azokkal (Balassa, Nyj. 137; Simonyi: Nyr. XLII, 182; Szinnyei: MNy. XI, 8; Bárczi: CIF. 42, kissé enyhébben MNy. LXXI, 131)¹⁹ kell egyetértenem, akik e jelenséget viszonylag kései nyelvjárási analógiának tekintik az *-i* ragos, palatális hangrendű *nézi*, *lesi* stb., *nézí*, *lesí* stb. mintájára. Errefelé hajlott egyébként a véleményem már több mint két évtizeddel ezelőtt is (l. Nyjtört. 103–4)”²⁰ (Benkő 1980: 252).

Benkő kételkedik a nyelvjárási *lovi*, *lábi*, *szokási*-féle adatok realitásában: „A... területileg elszigetelt nyelvjárási *lovi*, *lábi*, *szokási*-féle egyes számú alakok (l. Horger, Nyj. 139),²¹ ha egyáltalán reális nyelvi tények (a Nyatl. anyagában ilyenek nem találhatók, s a régiségből sincs kétségtelen példájuk), illetőleg ha valóban egyes számúak, legfőljebb kései analógiás fejlemények lehetnek, részben a palatális párhuzamok (*kezi* 'keze'), rész-

¹⁸ Kräuter 1913: 332, Horger 1931: 75.

¹⁹ Balassa 1891: 137, Simonyi 1913b: 182, Szinnyei 1915: 8, Bárczi 1963: 42, 1975b: 131.

²⁰ Benkő 1957: 103–104.

²¹ Horger 1934: 149.

ben a többes számú alakok (*házik, lovik* stb.), részben pedig a párhuzamos igei tárgyas alakok (*látí, mondí* stb.) hatására” (Benkő 1980: 195).

Nyíri szerint: „az *ad-i, mond-i, vár-i, kér-i* nyelvjárási determinált igealakok... úgy keletkeztek, mint az *ő láb-i* ’lába’, amint ez ma már – tudomásom szerint – általában elismert tény” (Nyíri 1973–1974: 151, 2004: 19). Nyíri határozottan elutasította Benkőnek a 3. személyű, *-i* és *-ik* végződésű igei és főnévi alakok hitelességét vitató kijelentését: „Benkő Loránd [1980, H. L.] kételkedik a *lábi, lovi* morfémaszerkezetek hiteles voltában (195.). Ezzel szemben Balassa Józseftől 1894-ből idézhetjük a következőket (A sláviai nyelvjárás 14.):²² »Különös figyelmet érdemel a birtokos személyragozás egyes és többes számú 3. személye.« – És előadja, hogy »A mélyhangúak nagyobbik részének *á* a ragja: *szává, házá, pohárá* stb., de egyes szavak *i*-vel képezik ezt az alakot: *lovi, lábi, hâti, szokâsi* stb. – Megállapítja azt is (i. h.): »A többes szám 3. személyének ragja mindig *-ik* vagy *-jik*...« Példái közül kiemeljük a velárisokat: *lábik, hátik, kocsisik; ajtójik, szobájik, pãpjik, zãbjik, kábátyjik, hãrãngjik, tãljjik, tãnyãrjik*. – Balassa Józsefnek ez a tanulmánya kétségtelenül igazolja nyelvjárásainkban a *lábi* : *lábik* stb. veláris morfémaszerkezet hiteles voltát, amit Benkő Loránd nem ismer el... Benkő Loránd szerint az *-ik* birtokos személyjel meglétét a régi nyelv nem igazolja. Már a HB. *cuzicun* ’küzükün’ névutóban ott van az *-ik* birtokos személyjel. – Igazolja az *-ik* óm. kori, sőt ősm. kori meglétét az óm. *monnó* ’mindkettő’ *-ik* személyjeles morfémaszerkezete is: JókK. 75: »*Monnayk* bezeluen« ’utroque tractante’ (NySz.). Sok adat van rá a NySz-ban kódexeinkből. Vö. még erre Mészöly: A Halotti Beszéd hangtörténeti és alaktani sajátosságai 13.²³ [Bekezdés] Ha azt is megvizsgáljuk, hogy Balassa Józsefnek a szlavóniai nyelvjárásról 1894-ben megírt tanulmánya²⁴ után 96 évvel Penavin Olga Szlavóniai Szótárában milyen adatokat közöl az egyes és többes 3. személyű birtokos személyjeles morfémaszerkezetekre, azt tapasztaljuk, hogy a veláris hangrendű főnevek egyes 3. személyű *-i* alakú birtokos személyjele eltűnt, helyét az illeszkedett *-a, -ja* foglalta el, de a többes 3. személyű *-ik, -jik* személyjele még mindig megvan. Nem keletkező új, analógiás alakok

²² Balassa 1894: 259.

²³ Nem sikerült megfeytenem, melyik Mészöly-munkára utalhat itt Nyíri. Talán a következők valamelyikéről lehet szó: vagy Mészöly 1931: 13 (bár ebben a Nyíri idézte adatokhoz hasonlókat nem találtam), vagy Mészöly 1941–1943: 13 (ebben vannak hasonló adatok).

²⁴ Balassa 1894.

a *lovi*, *lábi* stb., hanem eltűnőben levő régiek. Különben 1886-ban a kiskunhalasi nyelvjárásban már nem volt egyes 3. személyű *-i*, *-ji* birtokos személyjel, csak a többes 3. személyben: *lovik*, *ökrik*, *házik* stb. (I. Korda Imre: A kiskunhalasi nyelvjárás. Nyr. 15: 115.)²⁵ [Bekezdés]... Az előadott fejtegetés azt mutatja, hogy »Az Árpád-kori magyar nyelvű szövegemlékek«-nek nem sikerült bebizonyítania az egyes és többes 3. személyű birtokos személyjelek régibb magyarázatának téves voltát, sőt annak helyességét több új bizonyíték megerősítette. [Bekezdés] Téves tehát az az új magyarázat, mely szerint a többes szám 3. személyű birtokos személyjel »kialakulásában nem játszott szerepet személynévmási elem, hanem itt eredetiben pusztá *-k* többesjeles formákkal állunk szemben, melyeknek a vokálisa egyszerű tövéghangzó, s melyek csak későbbi hasadással váltak el a többesjeles alakoktól«. (i. m. 198)²⁶ (Nyíri 1990: 190–191).

E. Abaffy is nyilvánított véleményt (bár meglehetősen óvatosan) a *láti*, *látik* stb. problémájáról: „Eredetileg alkalmasint veláris hangrendű igékben is lehetett az a megoldás, hogy a jelen idő E/3-ben *-i*-vé vált a rag. Erre mutat az ikes ragozás illeszkedés nélküli *-ik* ragja (melyben az *-i* rag többese rejlik): *hallik*, *látszik*; s amennyiben megőrzött régiség, ezt bizonyítja a mai nyelvjárási *adi*, *tudi* is” (E. Abaffy 1991c: 124).

Hegedűs így foglalta össze ezen nézeteket kritikai megjegyzések hozzáfűzésével: „Bárczi, ha nem is túl szigorúan, elutasítja tehát a *láti*, *mon-di* típusú alakok régi, esetleges ősmagyar kori voltát. [Bekezdés] Abaffy (1991: 124, 141)²⁷ szerint viszont lehetséges, sőt valószínű, hogy a nyelv mégiscsak kihasználta a veláris alakok *-i* személyragját – ha másként nem, hát átmeneti (és – én teszem hozzá – nyelvjárási külön)megoldásként... Horger Antal (1931: 75–6) meg van győződve az *-i*-s alakok elsődleges voltáról... [Bekezdés] A vitás kérdés tehát: megőrzött régiség (Horger) vagy »későbbi nyelvjárási analógia« eredménye-e (Bárczi) a *vári* *-i* ragja. Láttuk: korai adatokkal nem bizonyítható a kérdéses rag megléte... Benkő nem foglal állást a kérdésben (1957: 103–4), Márton Gyula (1970: 203, 205) ellenben a veláris szavak *-i* (*-ik*, *-itok*) ragjait határozottan megőrzött régiségnek tartja. [Bekezdés] Az alapkérdést ezek után így fogalmazhatjuk meg: volt-e *-i* E/3 tárgyas személyrag a veláris hangrendű szavakon az ősmagyar korban? S ha erre igen a válasz, két további kérdés nyílik: 1) miért, mikor és hogyan váltotta fel ezt az *-i*-t

²⁵ Korda 1886: 115.

²⁶ Benkő 1980: 198.

²⁷ E. Abaffy 1991c: 124, 141.

a *-ja*, 2) a mai *-i*-s alakok ezen ősmagyar *-i* folytatásai, megőrzött régiségek-e” (Hegedűs 2001: 52). Az ezen kérdésekre adandó válaszokat l. alább, „A javasolt megoldás” című pontban.

Megjegyzések

Nagy hagyománya van annak a felfogásnak, hogy a tárgyas ragozás és a birtokos személyjelezés tulajdonképpen azonos (így pl. Fokos 1910–1911, Pápay 1913: 296, Melich 1913/1914: 249–250/45–46, Horger 1931: 58, 61, 64 kk.). Rédei (1962: 426) is összemosta a birtokos személyjelezést és a tárgyas ragozást. Ám ellentetés is olvasható a szakirodalomban: egy „föltevés értelmében a birtokos személyragozás hatott az igeragozásra, és alakította volna ki a tárgyas ragsort. Ám a két sor egybevetése oly súlyos különbségeket mutat, melyek aligha magyarázhatók az egyes ragsorokon belül való alakulással (melynek okát sem tudnók adni)...” (Bárczi 1975b: 129; vö. ehhez Honti 1996: 128–129).

A Nyíri (1990: 191) által „... *kyknek egyk v a l a zent bernald*” közölt adat *egyk* ’egyike’ alakjában az *-yk* elemnek semmi köze sincs a többes szám harmadik személyű személyes birtokos személyraghoz, erről. l. Honti 2021.

Hegedűs (2011: 52) szerint „korai adatokkal nem bizonyítható a kérdéses rag megléte [ti. az *-i* igerag megléte, H. L.]”. Ha ismerte volna Nyírinek a fentebb idézett cikkét, beláthatta volna, hogy a *lábi* stb. típusú birtokos személyjeles alakok indirekt módon igazolják a *vári* típusú igerag alakok régiségét is.

Az ikes ragozás kapcsán: a *k* előtti *i* „esetleg már az alapnyelvben a határozott tárgyra utaló *-i* személyrag” (így Hegedűs 2011: 175); téves, mert az akkuzatívuszragos uráli kori személyes névmás **-sxt > > -i* eredménnyel járó agglutinációja nem az alapnyelvben bekövetkezett változás volt, hanem ez az alapnyelv felbomlása és az ősmagyar létrejötté közti hosszú időszakban zajlott le. Továbbá nem ez az *i* áll az *-ik*-es ragozás névadójában a *k* előtt (erről l. a „3. Az ikes ragozás *-ik*-jének története” fejezet „A javasolt megoldás” című részében).

Hegedűs (2011: 175–176) szerint a *-ja* homonímiát alkotott a tárgyas ragozásban és az imperatívuszban. A két forma létrejötté azonban nem történhetett egyidejűleg, tehát homonim párt sem képezhetett ez a két forma (*látja ~ lássa*; l. pl. Bárczi 1975b: 129).

A javasolt megoldás

A Hegedűs (2001: 52) feltette kérdések megválaszolásával kezdem megoldásom ismertetését. E szerzőnek az „alapkérdésre” adott válaszát adekvátának látom: „a) biztosan megvolt az ősmagyar korban, b) azokon a területeken található, ahol az ikes ragozás legkevésbé használatos, c) archaikus nyelvjárásokban is megőrződött” (Hegedűs 2001: 54).

A két további kérdéssel pedig szerintem ez lehet a helyzet:

1) Úgy hiszem, hogy – noha az *i* a magánhangzó-harmónia szempontjából semleges hang – természetesnek tűnik a harmóniára való törekvés, és az egyes nyelvjárásokban létrejött *-ja* az addig ezt az elemet nem ismerő nyelvjárásokba áterjedt, ezáltal csökkentve az *-i* előfordulási körét (vö. pl. *nyír: nyírok/nyirok 2 nyirék, hím: hímok 2 hímék/himék, borstörő > nyj. böstörő, fejalj > nyj. fejel*; a két utóbbi adat forrása: Balassa 1938: 185), és ez érvényesült a birtokos paradigmában is *lábi, lábik > lába, lábuk*.

2) Az alapkérdésre adott válaszból következően nyilvánvaló, hogy a mai *láti, látik* alakok megőrzött régiségek, nem is lett volna ok arra, hogy ilyenek később újra szülessenek. Ebből következően úgy vélem, hogy a kétféle 3. személyű végződés nagyjából egyidejűleg alakulhatott ki, és némely nyelvjárásokban konkurálhattak is egymással (ezzel ellentétes véleményt fogalmazott meg Hegedűs 2001: 52).

Mindkét igeragot és birtokos személyjelet (Sg3. Vx Px *-i, -(j)a/-(j)á-*, Pl3. Vx Px *-ik, Vx -ják*) ugyanabból a forrásból vélem levezethetőnek: a Sg3. személyű névmásból keletkezett **j* *j*-ként élt tovább, egyszer a megelőző tövégi vokállissal monoftongizálódva *-i*-t eredményezett, más-szor pedig *-ja* formát. Mindkét változat a Sg3. személyes névmás uráli alapnyelvi (akkuzatívusz-, ill. genitívuszragos) alakjának agglutinációja révén keletkezett (Honti 1995: 54, 56, 58–61, 1996: 128–129). Ezek megszületését magyarázandó eléggé bonyolult feltevésről olvasható a magyar morfológiatörténeti munkákban, ezért a legfontosabb részeket idéznem kell. A következőkben Bárczi, Benkő, E. Abaffy és Korompay nézetét adom elő; ezen állásfoglalásokhoz semmit sem kell hozzáfűznöm.

Az igei személyrag létrejötte

„Az *-ia = -ja* egyes 3. személyű tárgyas ragozású személyrag. Az igei személyragoknak ahhoz a csoportjához tartozik, melyek személyes névmásból keletkeztek. A 3. személyű névmás... **si* (**sx*) volt... A teljes

magánhangzóra végződő igetőhöz csatlakozó *i* (< **si*) a tövéghangzóval 9-s kettőshangzóba olvadt egybe, majd ebből a kettőshangzóból kétirányú egyszerűsődéssel *í* (*kéri, nézi*, nyj. *vári, láti* stb., bár ez utóbbiak lehetnek analogikus újítások) ~ *é*, illeszkedéssel *á*” (Bárczi 1982: 120–121).

„Teljesen megnyugtató... Bárczi... magyarázata (MNy. LXXI, 130–1),²⁸ mely szerint az egyes és a többes szám 3. személyében a folyamatos múltú és a jelen idejű alakok között súlyosan értelemzavaró homonímia keletkezhetett volna (*mundá, mundák; veté, veték*), melyet valahogyan ki kellett küszöbölni; ezért a jelen idő veláris igéiben az *-á* és *-ák* személyragot a teljes tőhöz csatlakoztatták – a keletkezett hiátust *j*-vel kitöltve –, palatális igéiben pedig a zártabb *-í* > *-i* és *-ík* > *-ik* változatot állandósították” (Benkő 1980: 250–251). „Ami a 3. személyű birtokos személyjelek emlékeinkbeli *j*-zű formáit illeti... annyi jegyezhető meg, hogy eredeti hiatustöltő helyzetükben is feltűnnek néhányszor: HB.: *kinzotviatwl*; KTSz.: *coronaia* ... legtöbbszörre azonban a másodlagos változatok mutatkoznak: KTSz.: *tamaadatia, aniahu3* stb... A *j*-s változatok keletkezését egyébként még a *j* végű névszók (*haj, vaj, háj, faj* stb.) is segíthették; l. pl. HB.: *foianec*” (Benkő 1980: 195).

„Az ősmagyar kor elején... már megvolt a kijelentő mód jelen idejében az E/3.-ben a ragos : ragtalan kettősség, s az is, hogy a névmási rag a határozott tárgyra, a ragtalan alak pedig a határozatlan tárgyra vagy a tárgy nélküliségre vonatkozott. A névmási eredetű **-j* ragból létrejött kettőshangzó először valószínűleg mind a palatális, mind a veláris szavakban *í*-vé monoftongizálódott, majd az utóbbiakban *-á*-vá vált. A *-ja* változat a veláris igékben később keletkezett” (E. Abaffy 1991c: 128). „Míg tehát a palatális soron az E/3. *-i* ragja idővel teljesen elkülönült a múlt idő *-é* jelétől, a veláris igékben más volt a helyzet. Lehetséges ugyan, hogy a monoftongizálódás legkorábbi szakaszában a jelen időben itt is *i*-vé vált a rag (vö. *hallik*), de valószínűleg általánosabb volt az *-á* megfelelés (*hallá*), melyben viszont újra csak egybeesett a jelen idejű személyrag és a múlt idő jele. A két alak végül úgy különült el egymástól, hogy a személyrag esetében a már a tövégi vokálist is tartalmazó *-á* ragot leválasztva, azt újra a teljes tőhöz tették, így **lato-á*, **váro-á*-féle alakok jöttek létre... Az itt támadt hiátust töltötte ki a *-j* hiatustöltő: **latojá*, **várojá*, majd a magánhangzó kivetésével *látjá, várjá* lett” (E. Abaffy 1991c: 141).

²⁸ Bárczi 1975b: 130–131.

A birtokos személyjel létrejötte

„-ja/-jé, -je, -ji. – Használatuk legjellegzetesebb körét a csak magánhangzós változatokat mutató tövek jelentik. E típuson belül világosan elkülönül két fokozat. Az *á, é*-vel átvett jövevényszavak mellett már a korszak [az ómagyar korszak, H. L.] legelején is általános a *j*: TA.: *zenaia*; KTSz.: *coronaia*... Ezzel szemben a *β, γ* kiesése nyomán támadt hiátus kitöltése csak a korai ómagyar kor második felében válik általánossá. A palatális szóalakok esetében ilyenkor következetesen kétirányú fejlődés figyelhető meg: maga a toldalék részint *-i* (*-ji*), részint *-jé* formában jelentkezik” (Korompay 1991: 273).

„A birtokos személyjelezés és a határozott igeragozás közös eredete s nagyfokú alaki és funkcionális párhuzama a két elemsor közötti kölcsönhatást a nyelvtörténet minden szakaszában biztosította... az igei paradigma megfelelő helyén... a korai ómagyar kor elejétől *-ja/-i* alakpárral kell számolni: itt tehát minden veláris szóalakban törvényszerűnek tekinthető a mássalhangzós tövég és a *-ja* elem találkozása. Ez a tény feltétlenül kedvező háttérrel teremtett ahhoz, hogy a hasonló tövégű névszók mellett is megszilárduljon a *-ja* változat” (Korompay 1991: 275–276).

A kétféle személyvégződés (a *Vx* és a *Px*) kialakulásának hangtörténeti útja

Mind a tárgyas igeragozásban, mind a birtokos személyjelezésben a szótóhoz agglutinálódott Sg3. személyű **sx* névmás a forrása ezen morfémáknak „*tő + *sx*” > „*tő + *9*” > „...V + *9” > > **-á ~ *-í > *-y ~ *-í > *-y-j-á ~ *-í > -ja ~ -i*. Az *-i* volt az általános elem mind a veláris, mind a palatális tövek után, vö. pl. (ma is létező nyelvjárási változatok) *látí* 'látja' (*nézi* 'nézi'), *lábí* 'lába', *kezi* 'keze'. A *-ja* szuffixumváltozat hangváltozási eseményeket követően hiátustöltő reduplikátumként került be a szóalakba.

3. Az ikes ragozás *-ik-jének* története

A különféle feltevések

3.1. Forrása ismeretlen

Az ikes ragozást visszahatónak tekintette Simonyi (1905: 7, 1906: 7). A kategóriával kapcsolatos kérdéseket ő fogalmazta meg pontosan: „h o - g y a n k e l e t k e z e t t a magyar visszaható ragozás? mi az az *-ik*? miért szorított a folyó cselekvésben éppen a visszaható jelentésre

az *-m*, *-l*, holott más alakokban általános ragjai az 1. s 2. személynek (*írtam*, *házam*, *írnál* stb.)? – ezekre a kérdésekre összehasonlító nyelvészetünk még eddig nem talált kielégítő feleletet. (Vö. Budenz: Ugor Alaktan; Szinnyei: M. nyelvhasználat; Simonyi: TMNy.)²⁹ (Simonyi 1905: 7–8, 1906: 10; én emeltem ki, H. L.)

3.2. Pl3. személyrag > Sg3. személyrag

Ennek lényege, hogy a „cselekvő ragozású Pl3. megformáltságú igealak és a ragtalan tárgy” felépítésű mondat átértelődött „szenvető ragozású Sg3. megformáltságú igealak és a ragtalan tárgyból alannyá lett főnév” szerkezetű szenvető mondatra: *fa eltörik* (ragtalan tárgy + aktívum Pl3. igealak) ’a fát eltörik’ > *fa eltörik* (alany + passzívum Sg3. igealak) ’a fa eltöretik’.

A visszaható (~ ikes) ragozás kialakulására vonatkozóan Mészöly fogalmazott meg olyan – eléggé bonyolult – magyarázatot, amelyet a magyar történeti nyelvészetben ma is sokan vallanak több-kevesebb meggyőződéssel. Ez pedig így szól: „ha azt akarták mondani, hogy *a fát eltörik*... így mondták *ragtalan tárggyal*: *a fa eltörik*... Azt, hogy *hallják*... régen úgy mondták, hogy: *hallik*... Tehát *ha ragtalan tárggyal* azt akarták mondani régen, hogy: *a zajt hallják*... így kellett mondani: *a zaj hallik*... Mikor aztán a ragtalan tárgy mellett kifejlődött a *-t* ragos tárgy (*a fát eltörik*...), az ilyen mondatokban, mint *a fa eltörik*... a *fa* alannak, az *eltörik* visszaható vagy szenvető állítmánynak tetszett. A visszaható igeikről az *-ik* rag mint egyes harmadik személyrag átterjedt a tárgyatlan cselekvő igeikre is; a régi *aluszon*, *észen* v. *ész* helyébe ez került: *aluszik*, *eszik* (az *ész* ma is tárgyas: *ész a fene*). A régi kódexekben ilyeneket olvasunk: *az imádságot elvégezik* (cselekvő) és *az imádság elvégezik* (visszaható)” (Mészöly 1929: 67; az eredetiben kiemelve, H. L.). A későbbiekben kiegészítette, kissé finomította ezt a feltevést (Mészöly 1941–1943: 7). A „visszaható ~ ikes” ragozás kialakulásának végső fázisát így adta elő Mészöly: „Amint a többes harmadik személyű *törik*, *törék*, *törnék*, *törjék*, *törendik* alakokból lett az igealakoknak nevezett visszaható *törik*, *törék*, *törnék*, *törjék*, *törendik*, úgy vált a többes harmadik személyű műveltető képzős *töretik*, *töreték*,

²⁹ UA, (valószínűleg:) NyH³, TMNy.

töretnék, töressék, töretendik a szenvedő igeragozás megfelelő igealak-jává” (Mészöly 1941–1943: 9).

Klemm Simonyi feltevéséről, amely az *-ik* elemet tartalmazó igéket visszahatóként kategorizálta, elutasító értelemben szólt, és ezzel egyúttal talán indirekt módon a Mészöly-féle magyarázatot is kifogásolhatta: „Ikes, ú. n. reflexív személyragunk u. i. csak három van: egyszám 1. sz. *-m*, 2. sz. *-l*, 3. sz. *-ik*, azonban ezekről nem lehet bizonyítani, hogy eredetileg visszaható jelentésük volt, így tehát nem okozhatták a műveltető igének szenvedővé való fejlődését. Simonyinak az a megállapítása, hogy az ikes ragozás eredetileg visszaható (reflexív) személyragozás (vö. Az ikes ragozás története: NyF. XXVIII, 7),³⁰ nem fogadható el... Az ú. n. ikes személyragoknak (*-m*, *-l*, *-ik*) eredetileg nem lehetett visszaható jelentésük, sem bennható (intranszítív), mert ezek agglutinált személynévmástövek... s így csak az alanyt fejezhatték ki. Eredetileg tehát nem lehetett velük műveltető igét visszahatóvá tenni vagy átható (transzítív) igét bennhatóvá” (Klemm 1942: 189–190).

A kortársak közül Horger (1931: 50–51) és Fokos (1931: 77) viszont lelkes egyetértéssel fogadták Mészöly megoldási javaslatát.

Papp is a Mészöly-féle magyarázat mellett tett hitet: „Az *-ik* vagy *-ék* személyrag eredetéről több vélemény alakult ki. Szinnyei (NyH.⁷ 122) névmási eredetűnek (vö. vog. *t8èk* ’ő maga’), Pais (MNy. 27: 142–3)³¹ deverbális képzőnek tartja (vö. például a *fáz-éko-ny-ék* képző elemével). A legvalószínűbbnek mégis Mészöly véleményét tekinthetjük (NyK. 51: 1–13)³² (Papp 2014: 148–150, l. még Papp 1968: 184–185).

Mikola az *-ik* mibenlétéről és keletkezéséről írt. Szólt a Mészöly által kidolgozott javaslatról, amellyel azonban nem értett egyet. Ellenvetésének lényege: „Én magam kételkedem ennek a magyarázatnak a helyességében. Egyebek közt amiatt, hogy alig vannak olyan szópárok, amelyekkel a *tör* – *törík* összevethető. Ilyen lehetne még pl. a *hall* – *hallík* (elavult), a *szeg* – *szegík* (elavult) és még egy-két ilyen szó” (Mikola 1984: 401).³³

³⁰ Simonyi 1906: 7, eredeti megjelenési helye Simonyi 1905: 4–5; *expressis verbis* azonban Simonyi a (1905:) 7. és a (1906:) 10. oldalon szól erről a kérdésről (az elsőt fentebb idézem is).

³¹ Pais 1931: 142–143.

³² Mészöly 1941–1943: 1–13.

³³ „Ich selbst bin noch im Zweifel über diese Erklärung. Unter anderem deshalb, weil es kaum Wortpaare gibt, die mit dem Paar ’bricht (trans.)’ – ’bricht (in-

Bárczit is foglalkoztatta, miként születhetett meg visszaható ragozásunk: „E ragozás kialakulására több fölfogás van. Megvallom, egyik sem kielégítő, az sem, amelyet én tanítok az egyetemen, de mégis ez látszik a legelfogadhatóbbnak. Eszerint valamikor ilyen tárgyias szerkezet élt: *fa törik*, s ennek a jelentése az lett volna 'ők a fát eltörik'... Amikor aztán egyrészt a tárgyias ragozás elvált az alanyitól, másrészt a tárgyrag kötelezővé vált, a *fa törik* szerkezetben a *fa* részt a nyelvérzék nem tárgyának, hanem alanynak érezte, mert ugyanekkor még a hagyomány fenntartotta ezt a mondattípust, de általában már a tárgyrag kitétele kötelezővé vált. Ennek következtében a *fa törik*-ben az állítmány visszaható értelmet nyert. – E rendkívül szellemes magyarázat, mely Mészölytől származik (NyK. 51: 1–13),³⁴ mégsem teljesen megnyugtató” (Bárczi 1990: 47; az én kiemelésem, H. L.). Bárczi felsorolta az általa kifogásolt részleteket, de végül úgy látta, hogy ezek nem olyan jellegűek, amelyek a magyarázatot teljesen valószínűtlenné minősíthetnék.

D. Bartha (1991: 94) is egyetértett a Mészöly-féle magyarázattal.

A legtöbbet és legalaposabban E. Abaffy foglalkozott ikes ragozásunk megszületésével. Ő is a Mészöly-féle nézetet vallja (E. Abaffy 1991c: 125–126). Tehát E. Abaffy is azzal számol, hogy a Pl3. személyrag valamikor csak nem illeszkedő formában létezett, és ebből keletkezett a Sg3. sz. visszaható/mediális *-ik* személyrag. Keletkezésének általa feltételezett körülményeiről így nyilatkozik: „E/3.-ben a számos uráli nyelvben meglevő ragos : ragtalan ellentétpár már az alapnyelvben a határozott : általános ragozás szembenállását jelölte, s így csírája, első eleme lehetett az ősmagyarban a későbbiek során kialakuló két paradigmának [ti. az alanyinak és a tárgyiasnak, H. L.]” (E. Abaffy 1991c: 122); az „*-ik* mint személyrag... azonos a névmásból keletkezett T/3. raggal, mégpedig abból a korai korból, amikor ez még nem volt határozott ragozású forma, s amikor még veláris ígéken sem illeszkedett” (E. Abaffy 1991c: 126). A két idézet közt alighanem némi értelmezési különbség feszül: az első szerint az ősmagyarban jelen volt (legalább a Sg3.-ban) az alanyi–tárgyas igeragozás csírája, míg a második idézet szerint az *-ik*

trans)´ vergleichbar sind. Als solche konnte z. B. noch gelten *hall* 'hört' – (veraltet) *hallik* 'ist zu hören', *szeg* 'schneidet' – (veraltet) *szegik* 'wird geschnitten' und noch ein-zwei Wörter.”

³⁴ Mészöly 1941–1943: 1–13.

születése arra a korra tehető, amikor még nem volt tárgyias ragozású igealak; ezt Hegedűs (2001: 52–53) is így értette.

E. Abaffy így vélekedett az ikes (mediális) igeragozás állapotváltozásairól: „Az ikes igék sajátos személyragozása már az ősmagyar korban kialakult, de csak az egyes számban különült el más általános ragozású paradigmáktól. Az eredetileg mediális igeragozás később sem teljesezik ki, sőt a nyelvtörténet folyamán még a meglévő is fellazul. Már az ősmagyar korban fellelhetők az iktelen és ikes paradigmák egymásra hatásának, keveredésének első nyomai. [Bekezdés] Az ikes ragozás elkülönülése sohasem volt igazán tökéletes: jellemző személyragjai közül az *-m* és *-l* nem kizárólag az ikes ragozásban tűnnek fel. A sorozat egyetlen határozott karakterű tagja az *-ik* (*-ék*), mely E/3. ragként csak az ikes igéken jelentkezik, s melynek minden paradigmában az a jellegzetessége, hogy illeszkedés nélkül az eredetibb palatális változatát őrzi veláris igéken is: jelen időben: *-ik*, elbeszélő múltban: *-ék*, feltételes módban: *-nék*. (Ennek magyarázata a rag ősmagyar kori keletkezésében rejlik. Az ikes ragozás kialakulásakor e rag azonos volt a T/3., eredetileg veláris igéken is *-ik* alakú ragjával; vö. mai nyelvjárási: *adi*, *adik*.)” (E. Abaffy 1992: 213–214).

Szathmári eképpen foglalta össze röviden E. Abaffynak a Mészöly-féle ötletre épített magyarázatát: „E. Abaffy Erzsébet a kései ősmagyar kort tárgyalván így összegezte: »Az ősmagyar korban az ikes ragozás kialakulását az az igény hozhatta létre, hogy a tárgyat, melyre a cselekvés irányul, a beszédben akkor is egyértelművé lehessen tenni, ha a nyelvben még nincs kötelező tárgyrag, és már nem kötött a szórend... Az *-ik* ugyanis úgy alakíthatja át a cselekvő tárgyas igét, hogy a cselekvés tárgya grammatikai alannyá válik, az aktív cselekvő (ágens) pedig nem is szerepelhet az ige szorosán vett bővítményei között (*A fát törik* : *A fa törik*). Így az ikes ige elsősorban a mediális, a történetet kifejező igenem alaki kitévőjévé vált...« (E. Abaffy 1992: 217). Majd részletezi az ikes mediális igék létrejöttét (uo. 218–219). Minthogy a mediális (visszaható és szenvedő) ige tárgyatlan, ez igefajtának a tárgyatlanság szintén jellemzője lett. Ennek következtében az ikes személyragok áterjedtek nemcsak intranszitiv igékre, hanem olyan tranzitívakra is, amelyeknek nem volt tárgyuk. És így tovább. L. E. Abaffy 1992: 220–222; Bárczi 1963: 154–157; Berrár 1957: 57–58)” (Szathmári 2000: 379–380). Sárosi (2003: 161–162, 2018: 150) ugyanígy adja elő a mediális ragozás létrejöttét.

Ismereteim szerint legutoljára Hegedűs (2001, 2011) tette közzé nézeteit igeragozási rendszerünk kérdéseiről, köztük az ikes ragozás létrejöt-

tének körülményeiről.³⁵ Fejtegetéseinek középpontjában – érthetően – E. Abaffy gondolatai állnak. Mivel az ezekben közöltek voltaképpen bennefoglaltatnak az eddig ismertetett nézetekben, nem szükséges kitér-nem rájuk.

3.3. Az *-ik* a Sg3. személyű személyes névmás agglutinátumának és nyomatékosító elemnek az együjtése

Szinnyei: „sing. 3. *-ik*: *ázik, telik*... [m. *-ik* < **-9.k* (~ vog. *tɛɛ`k* 'maga')]” (NyH⁷ 122). Szinnyei nem írta le ugyan expressis verbis, hogy az *-ik* magánhangzója az alapnyelvi **sx* Sg3. személyes névmásból keletkezett volna, de ezt kortársai is – velem együtt – így értették, nyilván nem teljesen ok nélkül (de tévesen közölte ennek a rekonstrukcióját palatális magánhangzó helyett velárisal: **sy*, l. a következő bekezdésben).

Gombocz csak azt látta elfogadhatónak, hogy az *-ik* *i*-je alapnyelvi személyes névmási eredetű, a *k*-t illetően indirekt módon kétségét fejezte ki: „Az *ik* személyvégződés Szinnyei (NyH.⁷ 122) szerint a 3. személyű végződést (finnugor **sy*- = ma. *i*) tartalmazza, amely kiemelő funkciójú *k* elemmel van összekapcsolva, tehát ugyanazon elemeket tartalmazza, mint a hangsúlyos vogul *tɛfk* 'ő maga' Sg3. személyű névmás... Legálább annyiban kétségtelenül helyes Szinnyei magyarázata, hogy az *ik* végződés *i* eleme névmási eredetű, vagyis a finnugor **sy* folytatójának tekintendő” (Gombocz 1933: 117, 1938: 150;³⁶ az én kiemelésem, H. L.); tehát Gombocznak kétségei lehetnek a *-k* elemnek a Szinnyei adta értelmezését illetően.

3.4. Az *-ik* forrása az *-ék* „igenév-, kicsinyítő vagy árnyalatképző”

Egy rövidke tanulmányban Pais is kitért az *-ik* szuffixum (és a Sg1. *-k* igerag állítólagos közös) eredetére anélkül, hogy a Mészöly-féle magya-

³⁵ Az É. Kiss et al. szerzőségű kötetben közzétett ugyanilyen tárgyú állásfoglalás is – a szóhasználatból és a részletekből ítélve – Hegedűs műve lehet (2013: 64–65).

³⁶ „Das Personalsuffix *ik* ist nach Szinnyei NyH.⁷ 122 das Personalpronomen der 3. Pers. (fgr. **sy*- = ung. *i*), mit einem Verstärkungselemente *k* verbunden, besteht also aus denselben Elementen wie das verstärkte wogulische Personalpronomen der 3. Pers. *tɛfk* 'selbst'... Mindestens ist bei Szinnyeis Erklärung soviel unzweifelhaft richtig, dass das *i*-Element der *ik*-Endung pronominalen Ursprunges ist, also als Fortsetzung des fgr. **s*« aufgefasst werden muss.”

rázatkiismerlet akár csak megemlítette volna, de azzal mintha mégis mutatna némi rokonságot Pais felfogása: „A jelentő mód jelen idő egyes 3. személyének ragjaként szereplő *-ik* – úgy vélem – nem más, mint az *-ék* igenévképző, illetőleg eredetében kicsinyítő vagy talán helyesebben: árnyalatképző. Amint tehát a *vagyon, megyen, teszen, viszen* jelentő mód jelen idő egyes 3. személyek vagy a *lőn... tőn, vőn* jelentő mód elbeszélő mult egyes 3. személyek az igenévképző–árnyalatképző *-n*-nel alakultak, az igéknek egy másik (úgy látszik, főképen visszaható értelmű) csoportjánál a *törékeny, fázékony, aluszékony*-féle deverbális névszói származékokban is meglevő (*-y9k* vagy *-x9k*) *-ék ~ -ík > -ik* képzőelemmel alakult forma öltötte fel az egyes 3. személy szerepét, mégpedig úgy, hogy *-ék* változata az elbeszélő mult, továbbá a feltételes és felszólító mód jelen idő egyes 3. személyében, *-ik > -ik* változata meg a jelentő mód jelen idő egyes 3. személyében állandósult: *törék, törnék, törjék : törik | fázék, fázának, fázzék : fázik | aluvék, aludnék, alugyék : aluszik*” (Pais 1931: 142–143).

Juhász (1939: 283–284) elfogadta ezt a magyarázatot (és Klemm is, l. alább), valamint – számomra kissé ellentmondásosan – Mészöly fenti feltevését is pozitívan ítélte meg azzal a megszorítással, hogy az intranszitiv igék Sg3. személyű *-ik* végződést tartalmazó igék (pl. *eszik, haragszik*) ezen végződése nem azonosítható a tárgyas ragozású igék Pl3. személyű alakjának *-ják/-ik* ragjával (pl. *látják, nézik*).

Klemm olyan megoldási javaslatot terjesztett elő, amely lényegében megegyezik Pais (1931: 142–143) magyarázatával: „Eredetileg az utóbbi *-k* képzőnek tágabb körű szerepe lehetett. Az *-ék* képzőből így lehetne magyarázni az *-ik* személyragot. Pl. **hajlék* 'hajló' (vö. *hajlékony*), **törék* 'törő' (vö. *törékeny*), *maradék* 'maradó'. Ily igenévi alakok névszói állítmányul is szerepelhettek a mondatban, azután verbum finitumnak vették: (A) fa **hajlék* (= hajló) → A fa *hajlik*. A kés **törék* (törő) → A kés *törik*” (Klemm 1942: 190, jegyzet).

3.5. Birtokos jelzős szerkezet > passzívumi mondat

Balázs szerint a birtokos jelzős szerkezet szenvedő szerkezetű mondatáértékelődött át, ezzel a Pl3. birtokos személyjel Sg3. személyű igeraggá vált, és így az ikes ragozás eredetileg deverbális nomen-képző *-ik*-je és a Pl3. birtokos személyjel (*-uk/-ük*) „egyeztethető” egymással...

A műveltető és a szenvedő ige deverbális nomen képzője, a *-t* azonos, ebből következik, hogy a mai *a hal főzetik* mondat egykori értelme 'a hal

(az ő) főzetük' volt; „a birtokos személyrag (az *-ik*) eredetileg a rejtett ágensre utalt, úgyhogy a cselekvő külön megjelölése szükségtelen volt. [Bekezdés] Az ikes igék létrejöttében a szenvedő igeragozásnak föltétlenül volt szerepe, de föltehetőleg ez az *-ik* eredetileg szintén deverbális nomen-képző volt” (Balázs 1979: 54–55). Balázs az *-ik* *k*-ját, a *török* *k*-ját és a *hajlék* *k*-ját, valamint az *egyik* *k*-ját ugyanabból a nomen deverbale képzőből származtatja, és ez valójában Pais nézetét idézi fel. „E kiemelő jel, mint tudjuk, szintén azonos eredetű a többes 3. személyű birtokraggal (vö. *egyik* → *egyikük*, ami voltaképpen későbbi elemisméltődés” (Balázs 1979: 50–51)... E tanulmány talán legfontosabb közlendője azonban már a tanulmány bevezetőjében helyet kapott: „a magyar szenvedő igék ragozásában szereplő *-ik* egyes szám 3. személyű rag eredete szerint az *-uk*, *-ük* birtokos személyraggal egyeztethető” (Balázs 1979: 45), de nem emlegeti az *-ik* Pl3. személyű birtokos személyjelet, talán azért, mert kimondatlanul az *-uk/-ük* előzményének az *-ik*-et tartotta. A szenvedő mondat állítmányában „az *-ik* végződés, mely eredetileg birtokos személyrag volt, a közelebről meg nem nevezett cselekvő (ágens) személyére utalt. Ezzel szemben a *török*-féle visszahatókban semmi nyoma sincs efféle vonatkozásnak” (Balázs 1979: 50). „Az ikes igék létrejöttében a szenvedő igeragozásnak föltétlenül volt szerepe, de föltehetőleg ez az *-ik* eredetileg szintén deverbális nomen-képző volt. E kérdést eldönteni igen nehéz, mivel szövevényes folyamatról van szó” (Balázs 1979: 54–55).

3.6. Az *-ik* képző lativuszragok együttese

„Hangtörténeti, alaktörténeti, jelentéstörténeti és mondattörténeti fejtegetéseink alapján... ikes ragozásunk *-ik* ragjának eredetéről a következő kép bontakozik ki. A rag igenévi eredetű, amely igenév még korábbi, igéhez és névszóhoz egyaránt járuló lativuszraggal függ össze, és történetileg két, egymást követő időben csatlakozó lativuszrag található rajta. Ezzel álláspontunkat jelentősen eltávolítottuk a hagyományos magyarázattól, de abban is eltérünk a magyarázatok többségétől, hogy itt reflexív, műveltető, szenvedő (Simonyi 1905., Balázs 1979.) igenemekkel állunk szemben. A szenvedő igéinkről már Klemm kimutatta, hogy igenévi alakulatok (Klemm 1942). Inkább ahhoz a vonalhoz csatlakozunk, amelyet először Pais vetett fel egy rövid levelében, hogy az *-ék*, *-ik* > *-ik* formák (*hajlék*, *keverék*) igenévképzők, kicsinyítő képzők. [Ezt elfogadta Juhász is (Juhász 1939)]. Mi úgy gondoljuk, hogy ezek eredetileg nem képzők,

hanem latívuszi jelentésű határozóragok voltak, tehát *A fa hajlik*. mondat jelentése »a fa hajló ~ a fa hajlóvá válik« és *A kés törik*, »a kés törő ~ törővé válik« lehetett” (B. Székely 1996: 265).

Lényegében ugyanezt adta elő egy másik kutató az ikés igék *-ik* morfémájával homonim *-ik* kiemelőjel kapcsán (pl. *egyik, másik, jobbik*): „Úgy vélem, a kiemelő jel egy lehetséges alapja: az *-ik* (~ *-ig*) latívuszi raghalmozás (ugyanaz, amelyből majd a terminatívuszrag... alakul). Létrejöttének ideje az ősmagyar kor lehetett. A raghalmozás eredete: a két ősi latívuszrag, az *-i* és a *-k* összeforrása új minőséget eredményezett”³⁷ (Hegedűs 2014: 198).

Ennek a nézetnek téves voltáról l. Honti 2021.

3.7. Az *-ik* mediális képző, és eredetileg is az volt

Ez a megállapítás Havastól származik, akinek az „elképzelése röviden összefoglalható: léteznek alapjelentésüket tekintve mediális igék. Léteznek továbbá olyan képzők, melyek cselekvő alapjelentésű igéket mediállissá tesznek. Kitüntetetten ilyen az *-ik*, mely több képzőcsoportban is, és önállóan is (főként az ikés ragozásban) a medialitás hordozójaként jelenik meg. Az egységes, osztatlan jelentésű *-m* és *-d(t)* igeragokkal szemben egy medializációs folyamat részeként megjelenik a *-k* és az *-sz/l* (mediális/indeterminált jelentéssel), oppozíciót képezve a korábbi igeragokkal, s így a korábbiak jelentése eltolódik a tárgyasság felé. Havas nem szól arról, hogy miért indul meg ez a folyamat, mi a kiváltója. Miért éppen azok az egykori képzők és »miért éppen az adott egyes számú személyekben váltak *Vx*-ekké, hiszen eredetileg semmi sem predesztinálja őket erre. E ponton én is kénytelen vagyok meghátrálni: nem ismerek teljességgel meggyőző megoldást a kérdésre...« (Havas 2005. 174)”³⁸ (Hegedűs 2011: 173).

„Bárhonnan származzék is az *-ik* végződés, funkciójára nézve a kezdetektől mediális képzőként viselkedik” (Havas 2005: 172, l. még 2004: 125) – ebben nyilván igaza van. A Sg2. személyű *-l* és *-sz* személyvégződés forrását Havas is gyakorító stb. képzőben látja, amely „a medialitás mozzanatát is tartalmazza”; a *lesz, tesz, visz* időjelfunkciójú, képzői eredetű *sz* elemében is felfedezte a „tipikusan mediális mozzanatot”, amelyet az *-ász/-ész* képzőben is felfedezett (Havas 2005: 173–174, l. még 2004: 127). Nem értem, hogy az *-l*, *-sz* személyragok és az időjel-

³⁷ Erről l. Korompay 1991c: 293.

³⁸ Havas 2004: 128, 2005: 174.

funkciójú *-sz* (*le-sz-ek*) (valamint az *-ász/-ész*, pl. *vad-ász*, *vad-ász-ik*) mitől hordozná magukban a mediális mozzanatot (az utóbbiról l. Honti 2008: 216)...

Fontosnak látom viszont a következő közlést: „Az *eszik -ik*-jének medializáló voltát jelzi, hogy tranzitív, ám nem harmadik személyű tárgyra irányuló formája máig is *-ik*-telen: *esz a fene*, *megesz a sárga irigység*. Eszerint Sg3-ban eredetileg *esz – eszi* volt az általános versus határozott alakpár, az *eszik* pedig nem az *eszi*-vel, hanem az *esz*-szel szemben jött létre, mint mediális igealak, eredetileg ’evéssel van elfoglalva’ jelentésben. Meggyőződésem, hogy kezdetben nem is volt tárgyas (ahogyan például a *játszik* sem). Ámbátor az intranszitivitás sem kritériuma a medialitásnak. *Kenyeret eszik* már tárgyas kifejezés, eredetileg azonban csak az *eszik* pontosítása, még mindig mediális jelentésű, és a »mit csinál?« kérdésre válaszol, nem pedig a »mit tesz a kenyérrrel?« kérdésre” (Havas 2005: 173, 47. jegyzet, l. még 2004: 126–127, 48. jegyzet; de l. még a „Megjegyzések” című pontban). Erre az *ész* ↔ *eszi* párra már Méeszöly (1929: 67, 1931: 145) és Berrár (1967: 424) is fölkhívta a figyelmet.

A most következő, „éles megfogalmazásban” előadott vélekedés is megszolgált a bíráló kommentárt (l. a „Megjegyzések” című pontban): „a magyarban a tárgyas (határozott) igeragozás előállításának mozgató eseményei – legalábbis az első két személyben – valójában a másik oldalon, a határozatlan ragozás kialakulása során mentek végbe; pontatlan, de éles megfogalmazásban: nem a tárgyas ragozás keletkezett, hanem az alanyi. Az ősi egynemű igeragozásból levált és több lépéssel kialakult az, amit ma általánosnak nevezünk, és ezáltal, ehhez képest, ezzel szemben értékelődött át az »ottmaradt« ősi ragozás határozott tárgyassá” (Havas 2005: 177, l. még 2004: 131–132).

Legalább részben figyelemre méltónak hiszem Havas következő megállapítását: „Első és második személyben az igét az ősmagyar kor kezdetén minden időben és módban egységesen, ősi, uráli kori személyes névmásokból keletkezett Vx-ekkel ragozták. Az egységes ősi ragozásból előbb az intranszitiv, majd a körülményhatározói tárgyas igék körében különböző mediális képzők segítségével kivált a mediális ragozás (ugyanaz történt párhuzamosan a 3. személyben az *-ik* képző révén is), mediális ↔ nem-mediális szembenállást eredményezve [én emeltem ki, H. L.]. Később a medialitás kiterjedt azokra a nem-mediális tárgyas szerkezetekre is, amelyeknek tárgya

szemantikai szempontból kiemeletlen volt. Így állt elő az egyik oldalon a nem-kiemelt, a másik oldalon a kiemelt, szemantikailag determinált tárgyjal használatos ragozás különbsége, azaz a mai általános ↔ határozott szembenállás (intenzív tárgyfüggőség)” (Havas 2005: 180–181, 1. még 2004: 136).

A *futok* stb. *-k*-ja a mediális ragozás létrejöttével született meg (így Havas 2005: 175, 1. még 2004: 128, ezt én fontos felismerésnek véltem: Honti 2008: 216), de az a problémám, hogy az ikes igékben rendszeren *-m* az igerag (*fürdöm* [~ *fürdök*]) és nem *-k*. – „Az ikes ragozás E/1. ragját Havas maga is problematikusnak tartja: miért *-m*? De a leginkább fennmaradó kérdés, amelyet Havas sem tud megnyugtatóan feloldani (még a kérdést sem teszi fel egyértelműen), az, hogy ha az E/1. és E/2. személyben jött létre a szembenállás, akkor a többes számban miért nem ezek többese (**várok-ok*, **vársz-ok*) jelenik meg, szembeállítva az egységes igeragozás *-unk* és *-tok* ragjával? Nem logikus, hogy ha az egyes számban új ragokat fejlesztett ki a nyelvhasználat, szükségesnek vélve őket a mediális hangsúlyozására, akkor a többes számban miért a tárgyasság hangsúlyozása nyilvánul meg az új, tárgyas igeragok kialakításával?” (Hegedűs A. 2011: 173).

„Amit ha határozatlan vagy általános ragozásnak nevezünk, keletkezésekor tehát mediális ragozás volt. Később az eredeti mediális megformálás analogikusan áterjedt azokra az esetekre is, amikor a kifejezendő tartalom nem volt ugyan mediális, de az ige tárgya nem számított kiemeltnek” (Havas 2005: 176, 1. még 2004: 130).

Megjegyzések

1. Simonyi Zsigmond

Itt nincs mint kommentálnom.

2. Mészöly Gedeon et al.

Mészöly elgondolása több sebből is vérzik. Nem is értem, miként vezet le Mészöly a grammatikai átértékelődést:

„Tehát ha azt akarták mondani, hogy *a fát eltörik* vagy *a fát eltörék*, így mondták r a g t a l a n t á r g g y a l: *a fa eltörik*, *a fa eltörék*... Mikor aztán a ragtalan tárgy mellett kifejlődött a *-t* ragos tárgy (*a fát eltörik*, *a fát eltörék*), az ilyen mondatokban, mint *a fa eltörik*, *a fa eltörék*, *a fa* alanynak, az *eltörik* visszaható vagy szenvedő állítmánynak tetszett” (Mészöly 1929: 67). A grammatikai átértékelődéssel kapcsolatos elkép-

zelés csakugyan nagyon tetszetősnek mutatkozik, de nem tartom reálisnak, mert csak akkor válhatott volna a *fa török* 'ők a fát török' *-ik* végződése egyértelműen a Sg3. személyhez kapcsolódó szuffixummá a *-t* tárgyrag megjelenése után, ha lett volna ugyanilyen vagy legalább hasonló hangalakú Sg3. személyt képviselő személyvégződés, egyébként aligha lehetett volna meg a bázisa a *fa (el)török* 'ők a fát (el)török' 2 'a fa (el)török' funkcióhasadásnak.

Horger nézetével kapcsolatban is arra kell utalnom, akárcsak a Mészöly ötlete kapcsán említett tényre, hogy aligha lehetett a magyar nyelv történetének olyan korszaka, amikor a tárgynak nem lett volna esetragja (l. Honti 2003), vagyis nem lehetett olyan nyelvállapot, amikor az *a fa (el)török* v. *(el)törék* -típusú mondatokban a *fa* tárgy helyett tévesen alanyként is értelmezhető lett volna, hiszen az ilyen mondatok is mindig kontextusban jelentek meg, és így erre ugyanaz érvényes, mint – mutatis mutandis – az ún. nomen-verbumra (vö. Hajdú 1966: 57, 1981: 131–133, Van Stipriaan 1996).

„Eredetileg [az ősmagyar időszak első felében, H. L.] alkalmasint veláris hangrendű igékben is lehetett az a megoldás, hogy a jelen idő E/3.-ben *-i*-vé vált a rag. Erre mutat az ikes ragozás illeszkedés nélküli *-ik* ragja (melyben az *-i* rag többese rejlik): *hallik, látszik*; s amennyiben megőrzött régiség, ezt bizonyítja a mai nyelvjárási *adi, tudi* is” (E. Abaffy 1991c: 124, vö. még 141). Téves, én másképp látom a *hallik, látszik -ik* végződésének keletkezését, l. alább.

A Fokos által előadott pozitív állásfoglalás kritikájának is tekinthető, amit a Mészöly megfogalmazta magyarázat bírálatául írtam.

Berrár nézete kapcsán jegyzem meg: azt hiszem, nem lehet véletlen az, hogy (jelen időben) csak az egyes számban jelentkeznek a speciálisan ikes igeragok, ennek ugyanis alapvetően hangtörténeti okai vannak (l. Honti 2020b). Egyébként l. a Mészöly ötlete kapcsán előadott észrevételeimet.

Balázs is elhárítja saját ötletének szellemében – de részben racionális érveléssel – Mészöly feltevését – nevének megemlítése – nélkül: „Kétségtelen, hogy a szenvedő és visszaható igeragozás *-ik* ragja szorosan összefügg egymással, s az is bizonyos, hogy ezek kiformalódásában hasonló mondatbeli funkciójuknak fontos szerepe volt. Mégis, szerintem figyelembe kell venni, hogy a *töretik*-féle szenvedő igealakok lényegesen különböznek a *török*-féle visszahatóktól. Amazokban ugyanis... az *-ik* végződés, mely eredetileg birtokos személyrag volt, a közelebből meg nem

nevezett cselekvő (ágens) személyére utalt. Ezzel szemben a *törík*-féle visszahatókban semmi nyoma sincs efféle vonatkozásnak, ezek ugyanis a folyamatot önmagában, külső behatás nélkül végbemenő történésként fejezik ki” (Balázs 1979: 49–50). A szenvedő mondat állítmányában „az *-ik* végződés, mely eredetileg birtokos személyrag volt, a közelebről meg nem nevezett cselekvő (ágens) személyére utalt. Ezzel szemben a *törík*-féle visszahatókban semmi nyoma sincs efféle vonatkozásnak” (Balázs 1979: 50).

Bárczi nagyon óvatosan pozitív állásfoglalására a Mészöly elképzelése kapcsán előadott kritikámat tekintem mérvadónak.

D. Bartha lényegében megismétli Mészölynek általam kissé fentebb már bírált ötletét, csak annyiban látszik körültekintőbbnek, hogy közli: „A szenvedő szerkezetben a cselekvés direkt alanya, az ágens, éppen úgy nem azonos a mondat alanyával, mint a műveltető szerkezetben. A szenvedő szerkezet és a szenvedőige-képzés kialakulási módjának ez a föltevés a legvalószínűbb magyarázata, még akkor is, ha a r a g o s t á r g y k o r á b b i f e j l e m é n y, m i n t a p a s s z í v u m” (D. Bartha 1991: 94, én emeltem ki, H. L.). Ha D. Bartha ezt megengedi, akkor elesik Mészölynek azon alapvető tétele, hogy az akkuzatívuszrag létrejötté előtti korban alakulhatott ki a *fa (el)törík* ’ők a fát (el)törík’ 2 ’a fa (el)törík’ funkcióhasadás.

Az utóbbi időben E. Abaffy foglalkozott a legtöbbet az *-ik* végződést tartalmazó igei kategóriával. Ezért most az ő közléseit veszem szemügyre: „A határozott és az általános ragozás elkülönülése, akárcsak az ikes ragozás kialakulása, szoros összefüggésben van azzal a ténnyel, hogy az ősmagyar kor elején jelöletlen lehetett a tárgy. Ekkor a szórend utalt arra, hogy az igit közvetlenül megelőző névszó a mondat határozatlan tárgya. Ennek emlékét őrzik mindmáig a *rókadász*, *favágó*, *szénakaszálni*, *világlátott* stb.-féle jelöletlen tárgyas összetételek” (E. Abaffy 1991c: 127). – Ebben a kijelentésben az téves, hogy az ősmagyar kor elején jelöletlen (akkuzatívuszrag nélküli) volt a tárgy, hiszen az U/FU/Ug alanyelvben megvolt az alanyelvi főnévi **-m* és a FU/Ug személyes névmási **-t* akkuzatívuszrag (Honti 2003).

E. Abaffy (1991c: 126) azt állítja, hogy az ikes ragozás „akkor keletkezett, amikor a határozott és az általános ragozás még nem különült el”. Emlékeztetnem kell az olvasót arra, hogy a tárgyas ragozás már az uráli korban megszületett, egyértelműen emellett tanúskodik a mordvin, az ugor és a szamojéd, következésképpen a magyar ikes ragozás létrejöttét

nem lehet a tárgyias igeragozással nyelvtörténeti időben kapcsolatba hozni.

E. Abaffynak azt a magyarázatát, hogy *-m* szerepel Sg1. személyragként mind a tárgyias, mind az ikes ragozásban, annak köszönhető, hogy meglehetősen későn különült el egymástól az alanyi és a tárgyias ragozás, ab ovo tévesnek kell minősítenem, hiszen az uráli nyelvek többsége egyértelműen arra mutat, hogy a 3. személyű tárgyias igeragok azonos módon vannak megformálva; ez nyilván annak is a következménye, hogy már az uráli alapnyelvben megtörtént ez a folyamat. Abban viszont nagyjából egyet kell értenem E. Abaffyval, hogy „az *-m* mellé elég sokáig nem keletkezett olyan személyre mutató elem, mely a két ragozás közti megoszlást lehetővé tette volna [de ez csak a Sg1. személyű alakra vonatkoztatható, H. L.]. Erre alapozzuk azt a feltevést, hogy a *-k* a paradigma legkésőbb, feltehetően csak az ősmagyar kor második felében kialakuló személyragja” (E. Abaffy 1991c: 133).

E. Abaffyval (1991b: 109) és M. Korchmárossal (1973–1974: 166) ellentétben feleslegesnek vélem arról szót ejteni, miért nem terjedt át az ikes ragozás a *t* jeles múlt időre, ti. ez a tempus a participium praeteriti birtokos személyjeles alakjaira megy vissza a Sg3. és a Pl3. személy kivételével.

Nagyon tanulságos, ahogy Havas elutasítja Mészöly javaslatát: „Külön tanulmányt igényelne a kifejtése... hogy az *ik*-nek a tárgyias ragozás többes 3. személyéből való származtatása, mely Mészöly 1941³⁹ óta kánonná vált a magyar történeti nyelvtanokban, számomra teljességgel elfogadhatatlan. De még ha úgy állna is a dolog, még az iskolapéldára, a *török* igealakra is igaz marad az a megállapítás, hogy ez sem passzív jelentésű, ahogyan egy ilyen átértékelődésből adódnia kellene (ha ugyanis alanya eredetileg tárgy lett volna), hanem mediális: ’törés történik vele; (önmagától) eltört állapotba kerül’. (Gondoljunk bele az *ág letört* tényleges jelentésébe.) Ha a magyarban az *ágot török* egyáltalán passzvizálható, akkor abból nem az *ág török* adódik, hanem az *ág töretik*. A *török*... nem passzív, hanem mediális igealakulat, és meggyőződésem szerint ez sohasem volt másképp. – ... a sorszámnévképző funkcióban megjelenő *-ik* (második stb.) ugyan homályos eredetű, ám – ha egybecsengése az igei *-ik*-kel nem véletlen – annyi világos, hogy semmiféleképpen sem vezethető vissza egy (ráadásul tárgyias ragozású) igealak ragmorfémájá-

³⁹ Mészöly már sokkal korábban ismertette ezt az ötletét, l. Mészöly 1929; igaz, kevésbé részletezve, mint a Mészöly 1941–1943-ban.

ra; egy *-ik* alakú, eredetileg névszóhoz, ígéhez egyaránt csatlakozó ősi »önazonosító« képző viszont nem tűnik elképzelhetetlennek. (Az uralisztikában felmerült, hogy az igei *-ik* múltjában a **si* névmás és egy *-kk* nyomósító képző kapcsolatáról van szó.⁴⁰ Ha így van, a sorszámnévképző vagy mégsem, vagy csak a mássalhangzójára nézve lehet ide vonható.)” (Havas 2005: 172, 46. jegyzet, l. még 2004: 125–126, 47. jegyzet). – A sorszámnevekben szereplő *-ik* elem semmiképpen sem kapcsolható össze az *-ik* igei személyvégződéssel (l. ezt Honti 2021).

3. Szinnyei József, Gombocz Zoltán

Szinnyei magyarázatában benne van annak a történeti értelmezésnek a csírája, amely mellett leteszem a voksomat: az *-ik* végződés valóban két elemből áll, egyrészt az *i*-ből, amely szerintem ugyan nem személyes névmási eredetű, másrészt a *k*-ből, amely nyomatékosító elemként csatlakozott az *i*-hez; Szinnyei ötletének ezt a részét látom plauzibilisnak (erről részletesebben l. alább „Az *-ik* létrejötte” című szakaszban).

4. Pais Dezső et al.

Paisnak és nyomában Klemmnek az az elképzelése, hogy az *-ék* 2 *-ik* személyrag holmi *-ék(-)*⁴¹ igenévképzőből keletkezett volna, funkcionálisan megindokolhatatlan. Ennek a képzőnek az „Elemi Budenz igen valószínű magyarázata szerint: *-é*, melyben *-i* finnugor igenévképző lap-pang + *k* kicsinyítő + *ny* kicsinyítő képző (UgAl. 199, 249, 251, u. így: Simonyi, TMNy. 522)” (D. Bartha 1958: 90). Téves Klemmnek a következő megállapítása is: „Az ú. n. ikes személyragoknak (*-m*, *-l*, *-ik*) eredetileg nem lehetett visszaható jelentésük, sem bennható (intranszítív), mert ezek agglutinált személynévmástövek” (Klemm 1942: 189–190). Az igaz ugyan, hogy az *-m* és az *-l* agglutinálódott személyes névmások folytatói, de az *-ik* nem (l. alább „Az *-ik* létrejötte” című szakaszban), egyébként is rendszerint a Sg3. személy az új igei paradigmásor bölcsője, tehát az 1. és a 2. személyű igerag ab ovo nem lehet reflexív funkciójú elem, az én kutakodásaim eredménye szerint az *-ik* sem lehetett ab ovo reflexív funkciójú elem (l. „A javasolt megoldás” című részt).

Klemmnek (1942: 190, jegyzet) a „(képző) *-ék* > (személyrag) *-ik*” magyarázata – az én megítélésem szerint – csak játszi feltevésnek tű-

⁴⁰ A szerző itt nem ad meg szakirodalmi hivatkozást.

⁴¹ Pl. *tör-ék-eny*, *fáz-ék-ony*; ehhez vö. Szegfü 1992: 281–282; a képző a korai ómagyar korból származik, de elemeiről nem szól a fejezet írója.

nik... A lényegében ugyanezt valló Balázs (1979: 50–51) észrevételéről ugyanezt kell mondanom.

5. Balázs János

Balázs (1979: 50–51) több *k* elemű morfémánkat (a *török*, a *hajlék* végződését, az igei *-ik* szuffixumot és az *egyik -ik-jét*) ugyanabból a nomen deverbale képzőből származtathatónak véli. Az *ikes* és a szenvedő ige *-ik* szuffixumának eredetéről ebben a tanulmányban adok számot (l. „A javasolt megoldás” című részt), az *egyik* stb. kiemelő *-ik* jeléről – amelynek bizony nincsen köze történetileg a P13. személyű birtokos személyjelhez – a Honti 2021-ben szólok, a *török* és a *hajlék* állítólagosan közös *-k-járól* egy másik dolgozatban (Honti 2020c) adom elő mondandómat. Tehát tévesnek tekintem, hogy az összes felsorolt morfémát egy kalap alá véve kívánta Balázs megoldani történeti alaktanunknak ezt a szerteágazó problémáját.

Balázs az általa fölvezetett eseményláncolatot szövevényes folyamatként jellemzi (Balázs 1979: 55); közlései közül én csak ezzel érthetek egyet, azt ugyanis nem sikerült megértenem, miből és hogyan született meg szerinte az ominózus *-ik*...

7. B. Székely Gábor

Az *-ik* végzések latívuszragok összekapcsolódásából való magyarázata teljesen téves, l. Honti 2021.

8. Havas Ferenc

Havas szerint „nem a tárgyas ragozás keletkezett, hanem az alanyi. Az ősi egynemű igeragozásból levált és több lépéssel kialakult az, amit ma általánosnak nevezünk, és ezáltal, ehhez képest, ezzel szemben értékelődött át az »ottmaradt« ősi ragozás határozott tárgyassá” (Havas 2005: 177, l. még 2004: 131–132). – Ez persze morfológiai értelemben lehetne igaz, de az ősi igei személyragok egy része (a Sg1., a Sg2., a Sg3. és az egyik P11. végződés, az *-uk/-ük*) a tárgyas ragozásban van, a többi (Sg3., a másik P11. rag, az *-unk/-ünk*) az alanyiban, egyesek (P12.) mindkettőben, mások pedig a megfelelő Sg3. személyű végződésből keletkezvén a funkciója szerintiben. Továbbá a kétféle ragozás megszületéséig, elkülönüléséig, nincs értelme tárgyas és alanyi ragozásról beszélni... Itt még a 3. személyű igealakok megformáltságának is nyilvánvalóan volt szerepe: az ugor alapnyelvben vagy a (korai) ősmagyarban a 3. személyű (hajdan akkuzatívuszragos) személyes névmás agglutinációjának eredményeként megszületett ősi (uráli kori) személyvégződésű 3. személyű igealak mel-

lett meg kellett jelennie vagy a személyjelölő nélküli, vagy inkább a nem személyes névmási eredetű személyjelölőt tartalmazó (új, másodlagos) igealaknak (ehhez vö. pl. magyar *visz-i* ~ *visz-ën*).

Havassal (2005: 173, 47. jegyzet, l. még 2004: 126–127, 48. jegyzet) ellentétben az *esz*, *megesz* 3. személyű tárggyal is előfordul, pl. *mindent megesz a fene*.

Havas (2005: 173–174, l. még 2004: 127–128) állításával ellentétben a Sg2. személyű *-l* és *-sz* igeragok az uráli Sg2. **tx* személyes névmásból levezetett agglutinátumai (l. Honti 2020b), tehát semmi közük sincs az *-l* és az *-sz* (gyakorító/visszaható/mozzanatos) képzőkhöz, következésképpen eredendően „a medialitás mozzanatát” sem tartalmazhatják... „az *-sz* pedig nemcsak a *lesz*, *tesz*, *visz* hol jelenidőjelként, hol gyakorító képzőként azonosított morfémájával azonos, hanem valószínűleg az *-ász/-ész* *sz-szével* is, ez az eredetileg nomenverbális képző pedig a töben megnevezett névszóval összefüggő foglalatosságot fejezett ki, azaz... tipikusan mediális mozzanatot” (Havas 2005: 174, l. még 2004: 127); vö. *vad-ász*, *vad-ász-ik* (l. ezekről részletesebben Honti 2008: 217).

Abban teljesen egyet kell értenem Havassal, hogy az ikes ragozás *-ik* morfémájának létrejöttét függetlennek látja a Pl3. személyű *-ik* ragtól (pl. *ők törik*), de azt a feltevést, hogy a Sg3. személyű *-ik* és a Sg1. személyű *-k* közös forrásból származott volna (Havas 2005: 174, 54. jegyzet, l. még 2004: 128, 55. jegyzet), részben megalapozatlan ötletnek látom.

Hegedús interpretálja olykor Havas kijelentéseit is. Ezek egyike a következő: „Akár képzői, akár többesszámjel-eredetű a *-k*, az előtte levő *-i* biztosan az egykori E/3.-ban meglevő örökölt *-i*. Ez az igerag az alapnyelvből eredően a tárgyi funkciójú személyes névmásból származó és esetleg már az alapnyelvben a határozott tárgyra utaló *-i* személyrag... Ez az *-i* volt tehát az igei személyrag mind a palatális szavak végén (*kéri*) mind a veláris szavak végén (*vári*)” (Hegedús 2011: 175). – Ez bizony súlyos tévedés, az alapnyelvben ugyanis még nem lehetett *-i* személyrag! A *k* előtti *i* elem nem lehet, nem lehetett az alapnyelvi személyes névmási személyrag, mivel az U *-*sxt* > > *-i* nem az alapnyelvben bekövetkezett változás volt, hanem ez az alapnyelv felbomlása és az ősmagyar létrejötte közti hosszú időszakban zajlott le. Egyébként nem ez az *i* igei személyrag áll az *-ik*-ben a *k* előtt, amint az általam előadandó magyarázatból ki kell derülnie.

Nem értem, hogy az *-l*, *-sz* személyragok és az időjelfunkciójú *-sz* (*lesz-ek*) (valamint az *-ász/-ész*, pl. *vad-ász*, *vad-ász-ik*) mitől hordoznak

magukban a mediális mozzanatot (így Havas 2005: 173–174, l. még 2004: 127–128; az utóbbi képzőről Havas vélekedése kapcsán l. Honti 2008: 216)...

Általánosságban jegyzem meg, hogy az ikes ragozás (szinkrón és nyilván diakrón) képe sokkal bonyolultabb (l. Grétsy – Kovalovszky 1983: 1009–1010, 1985: 794, 1237, E. Abaffy 1992: 213–214), mint Havas érdekes eszmefuttatásából kiderülni látszik.

Hegedűs (2011: 173) „osztatlan jelentésű *-m* és *-d(t)*” igeragokat emleget. Én azonban nem tudok *-t* hangalakú magyar igeragról (egyébként igen talányos a *-d(t)* közlésmód).

Úgy vélem, hogy Havas némely kijelentései *ex cathedra* minősítést érdemelnek, ezért indokolatlannak gondolom Hegedűsnek ezekkel kapcsolatos egyetértését: „Számomra vonzó Havas feltételezése, hogy ez a *-k* [ti. az *-ik* végződés *-k*-ja, H. L.] (mivel azonos a határozatlan ragozás E/1. igeragjával – vö. 2005. 172, 174)⁴²... medializáló képző” (Hegedűs 2011: 175). Erősen kétlem, hogy „a medialitást az *-ik*-ben a *-k* elem hordozza” (így Hegedűs i. h.).

Havas a Sg1. és a Sg2. személlyel kapcsolatban írja: „Az egységes ősi ragozásból előbb az intranszítív, majd a körülményhatározói tárgyas igék körében különböző mediális képzők segítségével kivált a mediális ragozás (ugyanaz történt párhuzamosan a 3. személyben az *-ik* képző révén is)” (Havas 2005: 180–181). A Sg2. személy *-l*, *-sz* végződése az alapszintű **tx 'te'* névmásból keletkezett (l. Honti 2020b), tehát eleve nem lehetett valamiféle medializáló funkciója, a Sg1. *-k* ragjáról egy másik tanulmányban írok (Honti 2020c), a Sg3. *-ik* végződéséről pedig a következő pontban szólok.

A javasolt megoldás

A 3. személyű igealakok igen gyakran névszói természetűek, több rokon nyelvünkben is participiumképzővel ellátva fungálnak igei állítmányként, továbbá a 3. személyű személyes névmások sokszor egészen egyértelműen mutató névmási eredetűek, és az E. Abaffy (1991c: 147) javasolta (*én*) vagy, (*te*) vagy, (*ő*, *fa*, *fiú* stb.) vagy azt sugallhatja, hogy ezek mind névszói természetűek voltak (vö. Mészöly 1931: 144, 1982: 411–412, Bühler 1934/1982: 107–109, Zsirai 1942: 489–490, Ravila 1957a: 12–13, 1957b, Lyons 1992: 276–277, Honti 2010–2011: 22, 2014: 11), hiszen

⁴² Havas 2005: 172, 174, l. még 2004: 125–126, 127–128.

voltaképpen nem finit alakok. Ehhez vö. „A ragtalan egyes számú 3. személyű igealakot könnyű lenne alapalakként értelmezni, melyre a a többi személyragos forma épül.”⁴³ (Korhonen 1961: 286).

Az ikes ragozás névadója, az *-ik* végződés is teljesen nyilvánvalóan névszói derivátum. Ennek *-i-* eleme igenévképzőként több rokon nyelvünkben a Sg3. személyű igei végződésben „lappang”. „A praesensbeli plur. 3. szem. több rokon nyelvben többesszámi igenév, t. i. a sing. 3. szem. alakul használt igenévnek a többese; pl. vog. *mini* ’mén’, *äli* ’öl’: *minít* ’mennek’, *älit* ’ölnek’ (tkp. ’menők, ölökö’) || md. *kádh* < *kádhj* ’elhagy’, *ñil’i* < *ñil’ij* ’nyel’: *kadhTt’* (< **kadhjt’* ’elhagynak’, *ñil’iét’, ñil’it’* (< **ñil’ijt’*) ’nyelnek’ (tkp. ’elhagyók, nyelők’) || fÉ. *sāB*, S. *saapi* ’kap’: É. *sāvaD*, S. *saavat* ’kapnak’ (tkp. ’kapók’). – Ezek szerint a m. praesensbeli plur. 3. szem. alakot (pl. *járnak*, *kérnek*, *isznak*, *visznek*) szintén úgy foghatjuk föl, hogy többesszámi igenév, t. i. a sing. 3. szem. alakul használt *-n*-képzős igenévnek (**járon*, **kérën*, *iszon*, *viszën*) többese” (Szinyei 1903: 257, l. még Szinyei 1905a: 77).

Vogul

„Az *i*-képzős nomen agentis rendkívül fontos az egész vogul nyelv fejlődése szempontjából, mert a jelentő mód jelen idő ragozása tövéné vált... Történetileg tehát minden jelentő módú, jelen idejű, cselekvő igenemű verbum finitum *i*-képzős igenév” (Sz. Kispál 1966: 30). Ez az elem participium praesentis szófajú szavakban is előfordul, pl. N *tüli ñir-sajnel* ’rejtő vessző mögül’, LM *tüli jiw-sAjin* ’elrejtő fa mögöl’, K *χb-m βbnti ñ.βtətnə* ’an das Stammende eines Baume, wohin der Mann sich setzt’ (közli: Sz. Kispál 1966: 30–31, 35).

„1. Az eredetileg nomen agentis jelentésű *i*-képzős participium a szöveggyűjtések korában a nyelvérzék számára már nem igenév, hanem a cselekvő igeragozás jelentő mód jelen idejének töve. – 2. Egykori igenévi szerepét a T. kivételével minden nyelvjárásból adatolható jelzői funkciója mutatja... Nagyon érdekes az adatok nyelvjárási megoszlása: míg a többi igenévnek általában 90–95%-a a legtöbb szöveggel képviselt É.-ból és K.-ból való, addig az *i*-igenév e két nyelvjárásban alig fordul elő (az É. adatok jó része is Reguly-átírásokból származik), ellenben bőven található a KL.⁴⁴ darabokban. Ebből arra következtethetünk, hogy az

⁴³ Tuntomerkitömänä persoonamuotona sg. 3. tarjoutuu helposti peruskategoriaksi, jolle muut persoonamuodot rakentuvat”

⁴⁴ Az UEW (1: XLV) jelölése szerint: LM.

i-participium – amelyet már Reguly korában is csak az ősi énekek őriztek – a Munkácsi gyűjtő útjáig eltelt negyed század alatt rohamosan háttérbe szorult: az átírások közlői ismerték még, de már valószínűleg nem használták. Minthogy Kannisto anyagában alig található néhányszor, föl kell tennünk, hogy igenévi használata a századforduló tájára teljesen elavult” (Sz. Kispál 1966: 36–37).

A Sg3. személyű, alanyi ragozású, jelen idejű alakok pontosan ezt a végződést tartalmazzák (és a Du3. és a Pl3. személyragjában is jelen vannak), pl. T *miñ-* 'gehen': *miñi* 'megy' (Honti 1975: 92–94, 96), Jk *wbr-* 'csinál': *wbrəj* 'csinál'⁴⁵ (Kálmán 1976: 37), P *kit-* 'fragen, nenen': *kiti* 'kérdez' (Honti 1980: 198), Sy *min-* 'gehen': *mini* 'megy' (Kálmán 1976: 37).

Osztják

„A VVj. nyelvjárások jelen idejű, egyes számú 3. személyű igealakjában közvetlenül az ígető mögött *wəl ~ pəl* komplexum található. Ebben az *əl* nyilván a jelen idő jelével azonos, a *-w ~ -p* elemben pedig az osztjákban oly gyakori *-p* (vagy *-p*-vel alakult) képzőt (l. Sauer, Nombild 57–86) látom, amelynek finn megfelelője, a *pa ~ -pä* (Collinder, CompGr. 270), ugyancsak verbum finitum építőkövéné lett (l. Hakulinen SKRK³ 164, 204).⁴⁶ A *wəl ~ pəl əl* eleme alighanem kapcsolatot sejtetett a megfelelő számú és személyű tárgyias igeraggal és birtokos személyjellel, s az eredeti időjel-funkció a *-w ~ -p*-re ruházódva a sg 2. személyben egy *wən ~ pən* komplexum meghonosodását s az eredetibb (*ə)lən* (= *ə)lən*) kiszorulását eredményezte. (A *-w- ~ -p-* váltakozás feltételét l. Terëskin, Očerki 24, Gulya, EastOsty-Chr. 105.)”⁴⁷ (Honti 1976: 86).

⁴⁵ A KU nyelvjárásban, amelyhez a jukondai (Jk) nagyon közel áll, nem találtam a *wbrəj*-hez hasonló igealakokat. Szokatlan ez a végződés, sem Kannisto szövegeiben, sem szótári anyagában nem láttam ilyeneket; lehet, hogy újabb kori változásról van szó. De vannak olyan jukondai adatok a Levdyim faluból való informáns nyelvhasználatában, amelyekben *-i* van, pl. Jk *χāñsəj*, JkL *ölməj*, JkL *almi* (~ Sy So Ob *āłmi*) 'heben, bringen', Jk *χāñsəj*, JkL *χāñši* (~ Sy So Ob *χāñši*) 'wissen, erraten, kennen' (Kálmán 1976: 229, 235).

⁴⁶ Sauer 1967: 57–86, Collinder 1960: 270, Hakulinen 1968/2000: 164, 204.

⁴⁷ Terëskin 1961: 24, Gulya 1966: 105.

Zürjén és votják

„Az első tempus harmadik személyeként szolgáló *-ö (-e)*, nyug. *-e* végződésű igenevet, amely az *-as*, nyug. *-oz* hangalakú tulajdonképpeni személyvégződés mellett használtatik, meg akarták különböztetni jelen időként a többi tempustól, pl. a jövő időtől, erről l. még a 126. §-ban. Hogy ez a szóalak névszó, és nem egy finit tempus személyvégződése, talán kétségtelen, ha megfontoljuk a következőt. 1) A *kylö*, *sidže* (l. 82. §) szavakkal alkotott sok összetételben ezek nyilvánvalóan névszók, nem harmadik személyű alakok, melyek jelentése: 'zengő, hangzó' és 'rátapadó, összekapcsolt', nem 'zeng, hangzik' és 'rátapad, össze van kapcsolva' jelentésűek, pl. *up sidže lolalny* 'hangosan lélegzik', *sura kylö* 'zajongva'; a votjákban a *kule karyny* 'szükséges' éppen olyan tatár minta szerinti körülírás, mint pl. a *salam karyny* 'üdvözöl', *myskyl karyny* 'gúnyol, gúnyolódik', szó szerint: 'szükséget, igényt csinál', 'üdvözlést csinál', 'gúnyt csinál'. – 2) Ha ez a névszó jelen időben 3. személyű elemként használtatik, akkor kopula kell kiegészítésül, amely csak jelen időben hiányozhat, miként az oroszban, és arra épül rá a második ige-névnek a használata múlt idejű harmadik személyüként; ha kopulával kell kifejezni a múlt időt, akkor természetesen nem hiányozhat, mint pl. *kutö völy* 'ő tartott'...; ugyanígy a votják *pudoez voźma vylem* 'örizte a nyáját'" (Wiedemann 1884: 169–170).⁴⁸ – A. Kövesi (1971: 139) ír ilyen

⁴⁸ „Das als dritte Person des ersten Tempus dienende Verbalnomen auf *-ö (-e)*, W. *-e*, das neben der eigentlichen Personalendung *-as*, W. *-oz* gebraucht wird, hat man als Präsens, von der anderen, als Futur, unterscheiden wollen, wovon unten § 126. Dass diese Wortform ein Nomen, und nicht Personalendung eines Tempus finitum ist, ist wohl unzweifelhaft, wenn man Folgendes erwägt. 1) In den vielen Zusammensetzungen mit *kylö*, *sidže* (s. § 82) sind diese offenbar Nomina, nicht dritte Person, 'schallend, tönend' und 'anhaftend, verbunden', nicht 'er schallt, tönt' und 'er haftet an, er ist verbunden', z. B. *up sidže lolalny* 'mit Geräusch athmen, schallend athmen', *sura kylö* (rauschend); im Wotjakischen ist *kule karyny* (nöthig sein) eine eben solche dem Tatarischen nachgebildete Umschreibung, wie etwa *salam karyny* (grüssen), *myskyl karyny* (spotten), wörtlich 'Bedürfnis machen', 'Gruss machen', 'Spott machen'. – 2) Wenn dieses Nomen als dritte Person des Präsens gebraucht wird, so ist also eine Copula zu ergänzen, welche eben nur im Präsens fehlen kann, wie auch im Russischen, und darauf gründet sich auch der Gebrauch des zweiten Verbalnomens als dritte Person des Präteritums; soll mit Hilfe der Copula ein Präteritum ausgedrückt werden, so kann sie natürlich nicht fehlen,

képzőről, l. fentebb; l. még a „Megjegyzések, 0 ~ (V)n, 1.1. Az állítólagos 0 igeragrókról” című részt.

„Deverbális nomenképző [Bekezdés] Ezen funkcióban csupán a *-j* képző *-9* változatával találkozunk, igen kevés példában, és ezek jó része is elhomályosodott származék. Így csak a rokon nyelvek segítségével következtethetünk egy ősi **-j* deverb. nomen képző jelenlétére, illetőleg annak funkcióját felvevő *-i* tövéghangzóra. A példák jelentéktelen kis részében egy megelőző mássalhangzó csoport megőrizte az *-9* (*-29*) képzőt a lekopástól. [Bekezdés] Az *e* csoportba tartozó származékok általában *nomen actoris*, *nomen actionis* és *nomen instrumenti* értékben használatosak” (A. Kövesi 1971: 138; az eredetiben részben kiemelve, H. L.). Pl. zürj. *šondi*, *šondj*, *šoŋge9* ’Sonne’ ~ votj. *šundj* ’Sonne’, vö. zürj. *šondjnj* ’wärmen’; zürj. *piški*, *pišti* ’Schutzblättern’, vö. *pišk2dnj* ’durchlöchern, durchstechen’ ~ votj. *poškj*, *p2škj* ’Hautausschlag, Eiterbeule’, vö. *poškijinj* ’aufstechen (Geschwür, Eiterbeule)’ (A. Kövesi 1971: 139, vö. ehhez Serebrennikov 1963: 152–153).

A permi alakokról – részben a szakirodalomra támaszkodva – így nyilatkozik Csúcs: „Az intranszitiv igék esetében összekeverednek a *mun2* és *munas* ’megy’ típusú alakok egymással a nyelvjárásokban, az újabb irodalmi és köznyelvi változatban a *mun2* a jelenre és a *munas* a jövőre vonatkozik (Rédei 1987: 79–80, 81–82)⁴⁹” (Csúcs 2005: 260).⁵⁰ „A szipiláns elemű szuffixum a Sg3. személyes névmásból agglutinálódott, a votják *m5ne* ~ zürjén *mun2* formák Rédei (1989a: 151)⁵¹ szerint korábbi **mene-k* (igető + particípiumképző) alakokból származnak” (Csúcs 2005: 261).⁵² A korai őspermiben „a Sg3. személyű alak megjelenhetett személyvégződés nélkül” (Csúcs 2005: 263). A Px és Vx Sg3 őspermi hangalakja **-Vs* volt (Csúcs 2005: 265): „Az *-a* a zürjén Sg3.

wie *kutö völy* (er hielt)...; ebenso wotjakisch *pudoez voźma vylem* (er hütete die Herde).”

⁴⁹ Rédei 1978a(!): 79–80, 81–82, 1978b: 103, 105–106.

⁵⁰ „Bei den intransitiven Verben vermischen sich die Formen vom Typ *mun2* und *munas* ’er geht’ in den Dialekten miteinander, in der neueren Literatur- und Umgangssprache bezieht sich *mun2* wiederum auf das Präsens und *munas* auf das Futur (Rédei 1987: 79–80, 81–82).”

⁵¹ Rédei 1989b: 151.

⁵² „Das Suffix mit Sibilant wurde aus dem Personalpronomen 3Sg agglutiniert, die Formen VT *m5ne* ~ ZR *mun2* stammen nach Rédei (1989a: 151) aus den früheren Form **mene-k* (Verbalstamm + Partizipsuffix).”

személyű alakban melléknévképző” (Csúcs 2005: 266),⁵³ de ilyen szuffixumot tartalmazó zürjén igealakot nem találtam Csúcs könyvében, volt viszont az ózürjénben (l. a következő bekezdésben).

A Sg3. személyjelölőnek a következő nyelvjárási formái vannak a zürjénben: *-ö* (= -2), *-o*, *-э* (-e): *мун-ö*, *мун-о* 'идет', *адзэдэ-е* 'видит' (Cypanov 2005: 83); az ópermiben az *-ö* (= -2) személyvégződésen kívül volt *-a* is: *локтö* ~ *локта* 'грядет' (Lytkin 1952: 111, vö. még Setälä 1887/1981: 83, Szinnyei 1910: 150, Serebrennikov 1963: 242–243).

A zürjén Sg3. végződés *-a* eleméről és votják *-o* megfelelőjéről ezt találtam a szakirodalomban: „a permi nyelvekben vannak nagyon ritkán előforduló szuffixumok, amelyeknek elterjedtségéről olykor csak egy vagy néhány szó tanúskodik, vö. pl. a zürjén *-a* szuffixumot, amely ige-tövekből való főnévképzésre szolgál, pl. *gižt-a* 'vonal, vonás' (*gižt-yny* 'rajzol'), *kož-a* 'vetés' (*kōž-yny* 'vet')”⁵⁴ (Serebrennikov 1963: 157).⁵⁵ Elég szép számban vannak a zürj. *-a* és a votj. *-o* szuffixummal létrejött deverbális nomenek (nomen actionis, nomen acti, nomen actoris, nomen instrumenti, nomen possessoris) a két permi nyelvben, pl. votj. *укто* 'хлебина; Honigbrot', vö. *окт-* 'собирать; (ein)sammeln', *tuno* 'Wahr-sager, Zauberer', vö. *tunal-* 'wahrsagen, zaubern' (l. A. Kövesi 1971: 54–55, esetleges alapnyelvi forrásairól l. i. m. 56–62).

Cseremisiz

I. konjugáció: *toleš* 'jön' (Bereczki 2002: 81). „A harmadik személyben (*koda*) pedig a visszaható alak *-a*-ját a II. konjugáció kölcsön vette. Ezt annál is inkább megtehetette, mivel az elsőben *-zš lett a személyrag” (Bereczki 2002: 82). Beke „a cser. *-šV* befejezetlen melléknévi igenévképzőből származtatja (l. Beke 1934: 124–134). Ez minden további nélkül lehetséges. Az *-e...* másodlagos teljes hang, amely a személyragozásban keletkezett. Az *-š* után álló magánhangzó prozódiai okokból elmaradha-

⁵³ „Das *-a* in der ZR 3Sg ist ein Adjektivsuffix.”

⁵⁴ Vö. *k2džn5* 'säen, besäen' (WUo 95b).

⁵⁵ „В пермских языках встречаются очень редкие суффиксы, степень распространенности которых иногда ограничивается одним или несколькими словами, ср., например, коми-зырянский суффикс *-a*, служащий для образования существительных от глагольных основ, например: *gižt-a* 'черта' (*gižt-yny* 'чертить'), *kož-a* 'посев' (*kōž-yny* 'сеять').”

tott” (Bereczki 2002: 83). Az *-eš* képzős alakok ma is melléknévi igenevek (Galkin 1964: 122).

Mordvin

A Szinnyei cikkéből (1903: 257) való fenti idézetben szereplő Sg3. személyű igealakok a következő folyamatos melléknévi igenévi képzőt tartalmazák: E *-i(ca)*, M *-j/-i* participium praesentis, *kundi(ca)*, *ni’li(ca)*, M *kundaj*, *ni’li* (Keresztes 1990: 68, 2011: 76) ’(meg)fogó, nyelő’, E *кунды цѣра* ’ловящий парень’, *ваи цѣра* ’тонущий парень’ (Bubrih 1953: 245), vö. *kundams* ’схватывать, хватать; anfassen, ergreifen’, E *kundh*, M *kunda.j* ’хватающий, берущийся, ловящий; fassend, greifend, ergreifend, fangend’, *ćora* ’молодой человек, парень; junger Mann, Bursche’ (MdWb 1: 186a), E *kundhća* (Part.): *kalhí k.* ’рыболов; Fischfänger’ (MdWb 2: 956a, 957ab), *vajams* ’погружаться, идти до дна; sinken, versinken, untersinken; ertrinken’ (MdWb 4: 2511b).

A Sg3. személyű igeragról így vélekedik Bartens: „Az alaknak nincsen tulajdonképpeni személyvégződése. Etimológiáját tekintve deverbális névszó. Jel nélküli modusban és tempusban, kijelentő módú jelenben, Sg3. személyű alakként az uráli nyelvekben a deverbális névszó megfelel a várakozásnak... Ez a deverbális névszó a mordvinban a végződés nélküli participiummal azonos, miként a 3. személyűek több más uráli nyelvben is. A mordvin participiumképző **jA*. Tehát ugyanolyan típusú, mint a lapp 1. participiuma; ugyanez a participium megvan egyes finnségi nyelvekben is. (A finnségiben a 3. személy végződése másik, a **pA* participiumból van képezve.) Az ősmordvinban elsőként eltűnt a **jA* magánhangzója, aztán a mássalhangzó szóvégi helyzetben *-i*-vé olvadt össze az előtte álló redukálódott magánhangzóval: E M *vani*, *ni’li*. A moksa *a*-tövekben még látható a **j*: *palaj*, ezzel szemben az erzában ebben a tőtípusban is általánosult az *i* más tőtípusokból: *palí*” (Bartens 1999: 123–124).⁵⁶

⁵⁶ „Muodolla ei ole varsinaista persoonapäätetttä. Se on etymologialtaan deverbaalinen nomini. Tunnusmerkittömässä moduksessa ja tempuksessa, indikatiivin preesensissä, on yks.3. persoonan muotona deverbaalinen nomini uralilaisissa kielissä odotuksenmukainen... Tämä deverbaalinen nomini on mordvassa päättymättömän partisii-pin kanssa identtinen kuten preesensin 3. persoonat useissa muissakin uralilaisissa kielissä. Mordvan partisii-pin tunnus on **jA*. Se on siis sama tyyppi kuin saamen 1. partisii-ppi; sama partisii-ppi löytyy eräistä itämerensuomalaisista kielistäkin. (Itämerensuomessa valtaedustus preesensin 3. persoonan paikalla on toisesta partisii-pista, **pA*-

Lapp

A lapp igék egy csoportjában -0 a Sg3. személyrag. Präteritumban és kondicionálisban a finnugor alapnyelvig visszamenőn -0 az igei személyrag (finnségi, mordvin, cseremisiz, zürjén, ugor) (Korhonen 1981: 271), más lapp igék jelen idejében a **-ja/*-jä* participium praesentis képzője lett Vx-szé, amely a lappban (*guod'de* 'kantava, kantaja') és a finnben a nomen agentis képzője (*kantaja* 'vivő, hordozó') (i. m. 272). A Du3. személyben „A szuffixum elemei a cselekvő kifejezésére szolgáló **-pa/*-pä* képző... és a duális **-n* jele. Ez tipikusan névszói állítmányra visszamenő alak, a cselekvőt jelölő derivátum duális. Az olyan alaknak, mint amilyen a lpN *dâkkâbâ*..., eredetileg tehát 'két cselekvő' jelentése volt"⁵⁷ (i. m. 278). Többes számú 3. személyben mind a **-ja/*-jä*, mind a **-pa/*-pä* szuffixummal és a *-k* (< **t*) többesjellel alakul az igei személyrag (i. m. 283).

Finnségi

Ezt a nyelvcsoporthat adatsoromban a finn képviseli, amint Häkkinen (1994: 294–295) írja, l. a 19. oldalon. „A többes számbeli 3. személyű végződés manapság ugyanaz a *-vat/-vât* mind a jelen, mind a múlt idejű alakokban, és gyakorlatilag jelen időben már Agricolától kezdve kizárólagos használatú ez a végződés... A végződés *-va/-vâ-* eleme ugyanaz a másodlagos jelenidőjel, amely az egyes számú 3. személy végzódéseként is megjelent, ezért megfelel a várakozásunknak, hogy éppen a jelen idejű alakokban szerepel. Ezzel szemben a múlt időt és a feltételes módot illetően az 1800-as évek elejéig a korábbi gyakorlat uralkodott, amely szerint a szóban forgó alakok nem tartalmaztak személyre utaló elemet. A modus- vagy tempusjelen kívül ezekben az alakokban kizárólag a többes számra utaló *-t* volt... [Bekezdés] A mai megformáltságú múlt idejű ala-

partisiipista saadulla muodolla.) Tunnuksen **jA* vokaali on kantamordvassa heittynyt ensin, sitten konsonantti tavunloppuisena muodostanut edeltävän redusoituneen vokaalin kanssa sulaumavokaalin *i*: E M *vani, ñli*. Mokšassa *a*-vartaloissa on **j* vielä näkyvissä: *palaj*, sen sijaan ersässä tähänkin vartalotyypin on muista vartalotyypeistä yleistynyt *i*: *pali*.”

⁵⁷ „Suffiksina aineksina ovat urilainen tekijännimijohdin **-pa/*-pä*... ja dualin tunnus **-n*. Kyseessä on tyypillinen nominaalipredikaattiin palautuva muoto, tekijännimijohdoksen duali. Sellainen muoto kuin lpN *dâkkâbâ*... on siis alkuun merkinnyt 'kaksi tekevää'.”

kok az 1800-es évek előtt ritkák voltak” (Häkkinen 1994: 301).⁵⁸ Imperfektumban és kondicionálisban a mai nyelvjárásokban a Pl3. végződéséként még mindig él a pusztá *-t*, pl. *sait* ’saivat’, *saisit* ’saisivat’ (Hakulinen 1968/2000: 251).

Az *-ik* létrejötte

A rokon nyelvekben vannak nyomatékosító *k* partikulák vagy ilyen elemet tartalmazó nyomatékosítók is. Az én ismereteim szerint a finnugor nyelvcsalád legnyugatibb (azaz a korai ősfinn leszármazottai) és legkeletibb nyelvei (vagyis az ugorok) rendelkeznek ilyenekkel. Tudtommal ezeket Alvre (1985) részletezte, de reményeim ellenére Laanest (1975, 1982) nem szólt ezekről. A ma. *-ik* első eleme a fentebb emlegetett *-i* participiumképző, a *-k* pedig a nyomatékosító elem, amelynek előzményeként finnugor alapnyelvi **k*-val számolok. A hagyományos nézet szerint azonban ennek a magyarban szóvégi (és/vagy szóbelseji) helyzetben spirantizáción keresztül el kellett volna tűnnie, vagy bele kellett volna

⁵⁸ „Preesensmuotoina on kolmansissa persoonissa vanhastaan käytetty **-pa/pä-* suffiksin avulla muodostettuja nominaalimuotoja, ja viimeistään itämerensuomalaisena yhteisaikana tämä alkuaan tekijännimen johtimesta juontuva suffiksi on vakiintunut eräänlaiseksi sekundaariksi persoonapäätteeksi. Kantasuomessa sen äännekehitys on jatkunut siten, että sananloppuinen *-a/ä* on muuttunut *-i*:ksi (**saapa, antapa > saapi, *antapi*) ja suffiksaalinen astevaihtelu on heikentänyt *p*:n ensin spirantiksi ja sitten *v*:ksi (*antapi > antafi > antavi*). Nykykielessä esiintyviin *antaa*-tyyppisiin muotoihin on päästy, kun loppu-*i* on kadonnut ja sitä edeltänyt konsonantti on sulautunut vartalon loppuvokaaliin. Muutoksen viimeisessä välivaiheessa vartalon loppuvokaalin ja suffiksin yhdistelmä on ilmeisesti ollut diftongin tapainen (**antau*)” (Häkkinen 1994: 295). „Monikon 3. persoonan päätte on nykyään samanlainen *-vat/vät* sekä preesens- että imperfektimuodoissa, ja preesensissä sama päätte on ollut käytännöllisesti katsoen yksinomainen jo Agricolasta alkaen... Päätteen *-va/vä* on sama sekundaari preesensin tunnus, joka on esiintynyt myös yksikön 3. persoonan päätteenä, joten on odotuksenmukaista, että se esiintyy nimenomaan preesensmuodoissa. Sen sijaan imperfektin ja konditionaalnin osalta on 1800-luvun alkuun asti ollut vallitsevana alkuperäisempi käytäntö, jonka mukaan kyseiset muodot ovat olleet vailla erityistä persoonaan viittaavaa ainesta. Modus- tai tempustunnuksen lisäksi näissä muodoissa on ollut ainoastaan monikkoon viittaava *-t...* [Bekezdés] Nykyisen kaltaiset imperfektimuodot ovat ennen 1800-lukua olleet harvinaisia” (Häkkinen 1994: 301).

olvadnia a megelőző magánhangzóba: $*-k(-) > *-\gamma(-) > *-J(-)/*-Ý(-) > -0/-W$. Markáns morfológiai funkciót hordozó mássalhangzók azonban vagy váratlan és így szokatlan hangváltozást szenvedtek el, vagy megőrizték eredeti hangalakjukat, ilyenek egyebek közt a sg. 2. személyű *-d* birtokos személyjel és a tárgyas ragozás sg. 2. személyű *-d* igeragja *-z* helyett, valamint a pl. 2. személyű birtokos személyjel és az igeragozás pl. 2. személyű *-tok/-tëk/-tök* személyvégződése, mely morféma mindkét mássalhangzójának hangalakja ellentétes a hagyományos hangtörténeti felfogás szerint várhatóval. Így őrződhetett meg tehát a kiemelő funkciójú $*-k$ a magyarban *-k*-ként.

Az ikés ragozás eredeti feladata a medialitás (\approx reflexív-passzív funkció) kifejezése volt: 'vkivel/vmivel történik/történt vmi', de „eredeti szenvedő-visszaható szerepe már elhomályosult” (Grétsy – Kovalovszky 1985: 1237), és így ma már meglehetősen nehéz funkcionálisan definiálni mibenlétét (vö. Grétsy – Kovalovszky 1983: 1008–1014).

4. Zárszóként

Az utóbbi években írtam néhány olyan tanulmányt, amelyben a magyar nyelvtörténet némely eseményét igyekeztem felderíteni. Ebbe a sorozatba illeszkedik ez a dolgozatom is, amely valójában része egy nagyobb témakört magában foglaló vállalkozásnak, a magyar személyjelölésnek uralisztikai háttérben történő vizsgálatának. A személyjelölő szuffixumok történetét szeretném monográfiában összefoglalni, előzetesen azért szántam néhány rész tanulmányt folyóiratokban való közzétételre, hogy kollégáktól segítséget kapjak a munka folytatásához kritikai megjegyzések formájában vagy releváns szakirodalmi források iránti figyelemfelkeltésként.

Irodalom

- E. Abaffy Erzsébet (1991a), Igei személyragjaink eredetéről: vitás kérdések. *Magyar Nyelv* 87: 385–393.
 E. Abaffy Erzsébet (1991b), Az igemód- és igeidőrendszer. In: Benkő 1991: 104–121.
 E. Abaffy Erzsébet (1991c), Az igei személyragozás. In: Benkő 1991: 122–159.
 E. Abaffy Erzsébet (1992), Az igei személyragozás. In: Benkő 1992: 184–238.
 Alvre, Paul (1985), Zur Struktur der ostseefinnischen Pronomen. *Советское финно-угроведение* 21: 157–165.

- Balassa József (1891), A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Balassa József (1894), A szlavóniai nyelvjárások. Magyar Nyelvőr 23: 162–169, 259–267, 306–312, 357–363.
- Balassa József (1938), A nyelvek élete. A nagyközönség számára. Rózsavölgyi, Budapest.
- Balassa József – Simonyi Zsigmond (1895), Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon. Első kötet. Magyar hangtan és alaktan. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. = TMNy.
- Balázs János (1967), A gazdaságosság a szótagképződésben. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 5: 7–39.
- Balázs János (1979), A magyar szenvedő szerkezet, az ikes ragozás és a műveltető igeképzés eredete. Magyar Nyelv 75: 42–55.
- Bárczi Géza (1963), Zum Sprachgeschehen der ungarischen Zeit. In: Ortutay Gyula (red.), Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus 20–24. IX. 1960. Akadémiai Kiadó, Budapest. 27–47.
- Bárczi Géza (1967), Hangtörténet. In: Bárczi et al. 1967: 95–180.
- Bárczi Géza (1975a), A magyar nyelv életrajza. 3. kiadás. Gondolat, Budapest.
- Bárczi Géza (1975b), A magyar *-ja ~ -i* személyrag története. Magyar Nyelv 71: 129–131.
- Bárczi Géza (1982), A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése. Nyelvészeti tanulmányok 24. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bárczi Géza (1990), A magyar igeragozás története. Nyelvtudományi Értekezések 130. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán (1967), A magyar nyelv története. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bartens, Raija (1999), Mordvalaiskielten rakenne ja kehitys. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 232.
- D. Bartha Katalin (1958), Magyar történeti szóalaktan II. A magyar szóképzés története. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Tankönyvkiadó, Budapest.
- D. Bartha Katalin (1964), Tővégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig. Nyelvtudományi Értekezések 42. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- D. Bartha Katalin (1991), Az igeképzés. In: Benkő 1991: 60–103.
- Beke Ödön (1934), Zur Geschichte der tscheremissischen Konjugation. Finnisch-Ugrische Forschungen 22: 123–134.
- Benkő Loránd (1957), Magyar nyelvjárástörténet. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Benkő Loránd (1980), Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegelemzéi. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő Loránd (szerk.) (1991), A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. kötet. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Benkő Loránd (szerk.) (1992), *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. kötet. A kései ómagyar kor. Morfematika.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bereczki Gábor (1988), *Geschichte der wolgafinnischen Sprachen.* In: Sinor, Denis (ed.), *The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences.* Handbuch der Orientalistik. E. J. Brill, Leiden – New York – København – Köln. 314–350.
- Bereczki Gábor (2002), *A cseremis nyelv történeti alaktana.* Studies in Linguistics of the Volga Region. Supplementum I. University of Debrecen, Debrecen.
- Berrár Jolán (1957), *A magyar történeti mondattan.* Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Berrár Jolán (1967), *Mondattörténet.* In: Bárczi et al. 1967: 389–485.
- Bubrih, D. V. [Бубрих, Д. В.] (1955), *Историческая морфология финского языка.* Издательство Академии наук СССР, Москва – Ленинград.
- Bühler, Karl (1934/1982), *Sprachtheorie.* Gustav Fischer Verlag, Stuttgart – New York.
- Collinder, Björn (1960), *Comparative Grammar of the Uralic Languages.* Almqvist & Wiksells, Stockholm.
- Суранов, Е. А. [Цыпанов, Е. А.] (2005), *Грамматические категории глагола в коми языке.* Российская академия наук, Коми научный центр, Сыктывкар.
- Csúcs Sándor (1990), *Chrestomathia Votiacica.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- Csúcs Sándor (2005), *Die Rekonstruktion der permischen Grundsprache.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Fokos Dávid (1910–1911), *A vogul-osztják tárgyas igeragozásról.* Nyelvtudományi Közlemények 40: 386–412.
- Fokos Dávid (1931), *Horger Antal: A magyar igeragozás története.* Magyar Nyelvőr 60: 77–79.
- Galkin, I. S. [Галкин, И. С.] (1964), *Историческая грамматика марийского языка. Морфология. Часть I. Марийское книжное издательство, Йошкар-Ола.*
- Gombocz Zoltán (1933), *Über die Ungarischen reflexiven Verben.* Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 67: 115–119.
- Gombocz Zoltán (1938), *Über die ungarischen reflexiven Verben.* In: Gombocz Zoltán összegyűjtött művei. Első kötet. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 149–152.
- Grétsy László – Kovalovszky Miklós (szerk.) (1983), *Nyelvművelő kézikönyv. I. kötet. A–K.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Grétsy László – Kovalovszky Miklós (szerk.) (1985), *Nyelvművelő kézikönyv. II. kötet. L–Zs.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gulya János (1966), *Eastern Ostyak Chrestomathy.* Uralic and Altaic Series 51. Indiana University – Mouton & Co., Bloomington – The Hague.

- Haader Lea (2015), Régi bor, új tömlő: Sokadszor a Halotti beszéd *feze* szaváról. Magyar Nyelvőr 139: 300–308.
- Hajdú Péter (1966), Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hajdú Péter (1981), Az uráli nyelvészet alapkérdései. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hakulinen, Lauri (1968), Suomen kielen rakenne ja kehitys. Kolmas, korjattu ja lisätty painos. Otava, Helsinki.
- Hakulinen, Lauri (2000), Suomen kielen rakenne ja kehitys. 5., muuttamaton painos. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos, Helsinki.
- Havas Ferenc (2004), Objective conjugation and medialisation. Acta Linguistica Hungarica 51: 95–141. = Havas 2005.
- Havas Ferenc (2005), Tárgyas ragozás és medializáció. In: Oszkó Beatrix – Sipos Mária (szerk.), Uráli Grammatizáló. Budapesti Uráli Műhely 4. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 147–185. = Havas 2004.
- Häkkinen, Kaisa (1994), Agricolasta nykykieleen. Suomen kirjakielen historia. Werner Söderström Osakeyhtiö, Porvoo – Helsinki – Juva.
- Hegedüs Attila (2001), A 3. személyű tárgyas igerag kérdéséhez. In: Büky László – Forgács Tamás (szerk.), Magyar és finnugor alaktan. 2000. október 25–26. A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei II. Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 49–54.
- Hegedüs Attila (2011), A magyar igeragozás kialakulásának történetéhez. In: É. Kiss, Katalin – Hegedüs, Attila (szerk.), Nyelvelmélet és diakronia. Szent István Társulat, az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest – Piliscsaba. 171–178.
- Honti László (1975), System der paradigmatischen Suffixmorpheme des vogulischen Dialektes an der Tawda. Janua Linguarum. Series Practica 246. Akadémiai Kiadó – Mouton, Budapest – Den Haag – Paris.
- Honti László (1976), Az osztják személyjelölő szuffixumok történeti áttekintése. Nyelvtudományi Közlemények 78: 71–119.
- Honti László (1980), Kísérlet a pelimi vogul nyelvjárás ige- és főnévragozásának leírására. Nyelvtudományi Közlemények 82: 191–222.
- Honti László (1984/1986), Chrestomathia Ostiatica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Honti László (1995), Zur Morphotaktik und Morphosyntax der uralischen/finnisch-ugrischen Grundsprache. In: Leskinen, Heikki (red.), Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum 10–15. 8. 1995. Pars I. Moderatores, Jyväskylä. 53–82.
- Honti László (1996), Az uráli nyelvek tárgyas ragozású igealakjainak történeti előzményéről. In: Bereczki András – Klima László (szerk.), Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére. Urálistikai tanulmányok 7. Budapest. 127–132.

- Honti László (2003), Volt-e az uráli/finnugor alapnyelvben nem egyes számban accusativus? In: Oszkó Beatrix – Sipos Mária (szerk.), *Uráli tárgyaló*. Budapesti Uráli Műhely III. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 76–83.
- Honti László (2008), Tünődések tárgyas igeragozásunk kialakulásáról. In: Bereczki András – Csepregi Márta – Klima László (szerk.), *Ünnepi írások Bereczki Gábor tiszteletére. Urálistitikai Tanulmányok 19*. ELTE BTK Finnugor Tanszék, Numi-Tórem Finnugor Alapítvány, Budapest. 209–221.
- Honti László (2010–2011), *Personae ingratisimae? A 2. személyek jelölése az uráliiban*. *Nyelvtudományi Közlemények 107*: 7–57.
- Honti László (2014), *Personae ingratisimae? A 2. személyek jelölése az uráliiban*. Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián. A 2010. május 3-án megválasztott akadémikusok székfoglalói. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Honti, László (2020a, s. a.), *Látlak, nézlek – minek nevezzetek? Magyar Nyelv 116*.
- Honti László (2020b s. a.), *A magyar nyelv 2. személyű személyvégződései (nyelvtörténeti tanulmány)*. *Folia Uralica Debreceniensia 27*.
- Honti László (2020c s. a.), *A magyar nyelv 1. személyeket jelölő morfémái*. *Magyar Nyelvőr 144*.
- Honti László (2021, s. a.), *Névszói -ik végződéseink e g y i k é n e k valószínű keletkezéstörténete*. *Magyar Nyelvjárások 57*.
- Horger Antal (1926), *A többes 1. személyű tárgyas igeralakok ragja és a magyar igeragozás őstörténete*. In: *Emlékkönyv Csengery János hetvenedik, tanári működésének negyvenötödik és egyetemi tanárságának harmincadik évfordulójára*. Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., Szeged. 179–188.
- Horger Antal (1931), *A magyar igeragozás története*. *Acta Litterarum AO Scientiarum Reg. Universitatis Hung. Francisco-Josephinae. Sectio: Philologico-Historica. Tom. II*. Szegedi Városi Nyomda és Könyvkiadó R.-T., Szeged.
- Horger Antal (1934), *A magyar nyelvjárások*. Kókai Lajos, Budapest.
- Imre Sándor (1879), *A nevek uk és ük személyragjairól*. *Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. VII. kötet, VII. szám*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Itkonen, Erkki (1962), *Beobachtungen über die Entwicklung des tscheremissischen Konjugationssystems*. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 125*: 85–125.
- Jakab László (1955), *A többes szám harmadik személyű birtokos személyrag magánhangzója*. *Magyar Nyelvőr 79*: 403–410.
- Juhász Jenő (1939), *A magyar igei személyragok történetéhez*. *Magyar Nyelv 35*: 282–285.
- Kálmán Béla (1976), *Wogulische Texte mit einem Glossar*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Karjalainen, K. F. – Toivonen, Y. H. (1948), *Ostjakisches Wörterbuch I–II. Lexica Societatis Fenno-Ugricae X. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.* = KT.
- Keresztes László (1990), *Chrestomathia Morduinica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Keresztes László (2011), *Bevezetés a mordvin nyelvészetbe*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Sz. Kispál Magdolna (1966), *A vogul igenév mondattana*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- É. Kiss Katalin – Gerstner Károly – Hegedűs Attila (2013), *Kis magyar nyelvtörténet*. Egyetemi jegyzet. Piliscsaba.
- Klemm Antal (1928–1940), *Magyar történeti mondattan. A magyar nyelvtudomány kézikönyve. II/6/1, II/6/2, II/6/3*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Klemm Antal (1942), *A magyar szenvedő ige*. In: Kornis Gyula (szerk.), *Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 186–195.
- M. Korchmáros Valéria (1973–1974), *A magyar tárgyaz igeragozás kialakulásának relatív kronológiájához*. *Néprajz és Nyelvtudomány* 17–18: 161–168.
- Korda Imre (1886), *A kiskunhalasi nyelvjárás*. *Magyar Nyelvőr* 15: 25–28, 64–67, 113–118, 213–215, 303–305, 354–357.
- Korhonen, Mikko (1981), *Johdatus lapin kielen historiaan*. *Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia* 370. *Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki*.
- Korompay Klára (1991), *A névszójelezés*. In: Benkő 1991: 259–283.
- A. Kövesi Magda (1965), *A permi nyelvek ősi képzői*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- A. Kövesi Magda (1971), *A magyar birtokos személyragozási rendszer kialakulásának kronológiájához*. *Magyar Nyelv* 67: 35–46.
- Kräuter Ferenc (1913), *A v-tövű igék*. *Nyelvtudományi Közlemények* 42: 317–339.
- KT = Karjalainen – Toivonen 1948.
- KTSz = Königsbergi Töredék és Szalagjai.
- Kukkonen, Pirkko (1984), *Die merkmallosen Verbformen in den uralischen Sprachen*. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 46: 1–34.
- KV = Vértes 1964.
- Laanest, Arvo (1975), *Sissejuhatus läänemeresoome keeltesse*. *Keele ja Kirjanduse Instituut, Tallinn*.
- Laanest, Arvo (1982), *Einführung in die ostseefinnischen Sprachen*. Buske Verlag, Hamburg.
- Lehtisalo, Toivo (1936), *Über die primären uralischen Ableitungssuffixe*. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 72.

- Lyons, John (1992), *Introduction to theoretical linguistics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Lytkin, V. I. [Лыткин, В. И.] (1952), *Древнепермский язык*. АН СССР, Москва.
- Lytkin, V. I. [Лыткин, В. И.] (1955), *Примечания*. In: *Bubrih 1955*: 170–184.
- Márton, Gyula (1970), *Magyar nyelvjárásan*. Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár.
- MdWb 1 = Paasonen 1990.
- MdWb 2 = Paasonen 1992.
- MdWb 4 = Paasonen 1996.
- Melich János (1913), *A magyar tárgyias igeragozás*. (Alaktani fejtegetés.) *Magyar Nyelv* 9: 1–14, 58–67, 105–111, 152–161, 207–212, 248–254, 297–306, 337–345, 392–399.
- Melich János (1914), *A magyar tárgyias igeragozás*. (Alaktani fejtegetés.) *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 14. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Mészöly Gedeon (1929), *Kérdések – Feleletek*. *Népünk és nyelvünk* 1: 67.
- Mészöly Gedeon (1931), *A Halotti Beszéd tárgyias elbeszélő múlt alakjai magyar és finnugor szempontból*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Mészöly Gedeon (1941–1943), *Az ikés ragozás -ik ragjának eredete*. *Nyelvtudományi Közlemények* 51: 1–13.
- Mészöly Gedeon (1942), *Nyelvtörténeti fejtegetések a Halotti Beszéd alapján*. *Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Philologica*. XIV. kötet. Ferenc József-Tudományegyetem, Szeged. 90–112.
- Mészöly Gedeon (1956), *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Mészöly, Gedeon (1982), *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*. In: Mészöly Gedeon, *Népünk és nyelvünk*. Gondolat, Budapest. 256–495.
- Mikola Tibor (1984), *Mediale Konjugation in den uralischen Sprachen*. *Nyelvtudományi Közlemények* 86: 398–403.
- Mogutaev, M. K. [Могутаев, М. К.] (1996), *Хантыйско-русский словарь (васюганский диалект)*. Томский государственный университет, Томск.
- NyH³ = Szinnyi 1905b.
- NyH⁷ = Szinnyi 1927.
- Nyíri Antal (1973a), *A magyar igeragozás történetéhez*. *Magyar Nyelv* 69: 140–158.
- Nyíri Antal (1973b), *Zur Geschichte des Personalsuffixes -n in den ungarischen Zeitwörtern*. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 40: 135–145.
- Nyíri Antal (1973–1974/2004), *A magyar indeterminált (alanyi) és determinált (tárgyas) igeragozási rendszer kialakulásának története*. *Néprajz és Nyelvtudomány* 17–18: 149–159. / In: Nyíri Antal, *Szófejtések és nyelvtörténeti tanulmányok*. Juhász Nyomda Kft., Szeged: 17–28.

- Nyíri Antal (1990), Az egyes és többes 3. személyű birtokos személyjelek története a magyarban. In: Keresztes, László – Maticsák, Sándor (red.), *Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum 3A*. Debrecen. 186–191.
- Paasonen, H. (1990), *Mordwinisches Wörterbuch I (A–J)*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXIII/1. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki. = MdWb 1.
- Paasonen, H. (1992), *Mordwinisches Wörterbuch II (K–M)*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXIII/2. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki. = MdWb 2.
- Paasonen, H. (1996), *Mordwinisches Wörterbuch IV (S–Ž)*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXIII/4. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki. = MdWb 4.
- Pápay, József (1913), Über die Objektivkonjugation im Nordostjakischen. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 13: 296–303.
- P. D. [= Pais Dezső] írja (1931), *Magyar Nyelv* 27: 142–143.
- Papp István (1968), *Unkarin kielen historia*. Tietolipas 54. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Papp István (2014), *Magyar nyelvtörténet*. Kézirat. Debrecen.
http://mnytud.arts.unideb.hu/ukh/papp_ukh.pdf
- Penavin Olga (1968), *Szlavóniai (kórógyi) szótár*. 1. kötet. A–J. Forum, Újvidék.
- Penavin Olga (1975), *Szlavóniai (kórógyi) szótár*. 2. kötet. K–P. Forum, Újvidék.
- Penavin Olga (1978), *Szlavóniai (kórógyi) szótár*. 3. kötet. R–Zs. Forum, Újvidék.
- Penavin Olga (2004), *Szlavóniai (kórógyi) szótár*. Nap Kiadó, Budapest.
- Ravila, Paavo (1957a), Die Wortklassen, mit besonderer Berücksichtigung der uralischen Sprachen. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 59/3: 1–13.
- Ravila, Paavo (1957b), Über die Tempusstambildung der finnisch-ugrischen Sprachen. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 59/4: 1–10.
- Rédei Károly (1962), A tárgyaz igeragozás kialakulása. *Magyar Nyelv* 58: 421–435.
- Rédei Károly (1966), Die Entstehung der objektiven Konjugation im Ungarischen. *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 16: 111–133.
- Rédei Károly (1978a), *Chrestomathia Syrjaenica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Rédei Károly (1978b), *Syrjänische Chrestomathie mit Grammatik und Glossar*. Verband der Wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs, Wien.
- Rédei Károly (1988), *Uralisches Etymologisches Wörterbuch*. Band I. Uralische und finnisch-ugrische Schicht. Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden. = UEW 1.
- Rédei Károly (1989), A finnugor igeragozásról különös tekintettel a magyar igei személyragok eredetére. *Nyelvtudományi Közlemények* 90: 143–161.
- Sárosi Zsófia (2003), *Morfémátörténet*. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), *Magyar nyelvtörténet*. Osiris tankönyvek. Osiris Kiadó, Budapest. 129–172.
- Sárosi Zsófia (2018), *Morfémátörténet*. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 129–153.
- Sauer, Gert (1967), *Die Nominalbildung im Ostjakischen*. Finnisch-Ugrische Studien V. Akademie Verlag, Berlin.

- Serebrennikov, V. A. [Серебренников, В. А.] (1956), Из истории образования глагольных времен в коми языке. In: Историко-филологический сборник. Выпуск 3. Коми книжное издательство, Сыктывкар. 57–69.
- Serebrennikov, V. A. [Серебренников, В. А.] (1963), Историческая морфология пермских языков. Издательство Академии наук СССР, Москва.
- Setälä, E. N. (1887/1981), Zur Geschichte der Tempus- und Modusstammbildung in den finnisch-ugrischen Sprachen. Journal de la Société Finno-Ougrienne 2.
- Setälä, Emil (1912), Az *-n* rag a magyar igék 3. személyében. Magyar Nyelvőr 41: 29–33.
- Simonyi Zsigmond (1905), Az *ikes* ragozás története. Magyar Nyelvőr 34: 1–11, 113–119, 337–349, 393–401, 444–454, 495–501. = Simonyi 1906.
- Simonyi Zsigmond (1906), Az *ikes* ragozás története. Nyelvészeti Füzetek 28. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T., Budapest. = Simonyi 1905.
- Simonyi Zsigmond (1913a), A tárgyias ragozás eredetibb alakja. Magyar Nyelvőr 42: 1–5.
- Simonyi Zsigmond (1913b), Hibás olvasatok. Magyar Nyelvőr 42: 181–182.
- Van Stipriaan, Tineke (1996), Eine Untersuchung der sogenannten Nomen-Verba im Uralischen Etymologischen Wörterbuch. Linguistica Uralica 32: 1–16.
- Szathmári István (2000), Az *ikes* ragozás régi nyelvtanainkban. Magyar Nyelvjárások 38: 379–384.
- Szegfű Mária (1992), A névszóképzés. In: Benkő 1992: 268–320.
- B. Székely Gábor (1996), Az *ikes* ragozásunk *ik* ragjának eredetéről. In: Terts István (szerk.), Nyelv, nyelvész, társadalom. Emlékkönyv Szépe György 65. születésnapjára barátaitól, kollégáitól, tanítványaitól. Első kötet. Janus Pannonius Tudományegyetem – PSZM Projekt Programiroda, Pécs. 263–266.
- Szinnyei József (1888), A birtokos személyragozásról. Magyar Nyelvőr 17: 1–8, 98–110, 145–154, 193–203, 241–249.
- Szinnyei, József (1900), Az *-n* személyrag eredete. Egyetemes Philologiai Közöny 24: 164–167.
- Szinnyei, József (1901), Über den Ursprung des Personalsuffixes *-n* im Ungarischen. Finnisch-Ugrische Forschungen 1: 73–81.
- Szinnyei, József (1903), Alaktani adalékok. Nyelvtudományi Közlemények 33: 129–138, 241–260.
- Szinnyei József (1905a), Über den Ursprung der Personalsuffixe *-n* und *-nak*, *-nek* im Ungarischen. Finnisch-Ugrische Forschungen 5: 58–83.
- Szinnyei József (1905b), Magyar nyelvhasználat. Harmadik, javított és bővített kiadás. Finnugor kézikönyvek 3. Hornyánszky Viktor, Budapest. = NyH³.
- Szinnyei József (1910), Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. G. J. Göschen'sche Verlagshandlung, Leipzig.

- Szinnyei József (1915), A magyar tárgyias igeragozás. *Magyar Nyelv* 11: 1–15.
- Szinnyei József (1922), *Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft*. Zweite, verbesserte Auflage. Vereinigung wissenschaftlicher Verleger – Walter de Gruyter & Co., Berlin – Leipzig.
- Szinnyei József (1927), *Magyar nyelvhasználat*. Hetedik, javított és bővített kiadás. *Finnugor kézikönyvek* 3. Kókai Lajos kiadása, Budapest. = NyH⁷.
- TA = A tihanyi apátság alapítólevele.
- Terëškin, N. I. [Терёшкин, Н. И.] (1961), *Очерки диалектов хантыйского языка. Часть первая. Ваховский диалект*. Издательство АН СССР, Москва – Ленинград.
- Terëškin, N. I. [Терёшкин, Н. И.] (1981), *Словарь восточнохантыйских диалектов*. Наука, Ленинград.
- TMNy = Balassa – Simonyi 1895.
- UEW 1 = Rédei 1988.
- Vértes Edit (1964), *Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjakischen Mundarten von K. F. Karjalainen*. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 128. = KV.
- Wichmann, Yrjö – Uotila, T. E. (1942), *Syrjänischer Wortschatz nebst Hauptzügen der Formenlehre*. *Lexica Societatis Fenno-Ugricae* VII. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki. = WUo.
- Wiedemann, Ferdinand Johannes (1884), *Grammatik der syrjänischen Sprache mit Berücksichtigung ihrer Dialekte und des Wotjakischen*. St. Petersburg.
- WUo = Wichmann – Uotila 1942.
- Zsirai Miklós (1942), *Névmástanulmányok*. In: *Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 487–502.

Utalhatnak-e a permi–magyar tipológiai párhuzamok areális kapcsolatokra?

Fejes László

Nyelvtudományi Intézet

The paper attempts to find an answer to a problem addressed by Csúcs (2007): although their typological similarity suggests that there must have been long and intensive contacts between Hungarian and Permic languages, all attempts to evince specific traces of such contacts have failed. How is this possible? The answer given is that the degree of typological similarity between Permic and Hungarian is considerably lower than Csúcs suggests. Moreover, most of the actual similarities originate from the protolanguage, and some of them are the result of the loss of a phenomenon in both languages, which could happen independently.

Keywords: Permic languages, Hungarian, typology, language contact, historical linguistics

Kulcsszavak: permi nyelvek, magyar, tipológia, nyelvi érintkezés, történeti nyelvészet

Az esetleges permi–magyar érintkezés problémája régóta vitatott kérdés. Legutóbb Csúcs Sándor (2007) foglalkozott vele (a vonatkozó korábbi szakirodalom áttekintését l. Csúcs 2007: 86–87). A korábban már felmerült szempontok (a denazalizáció és a zöngés explozívák megjelenése, morfológiai egyezések, lexikális egyezések) mellett egy új szempontot is említ, a permi nyelvek és a magyar közötti tipológiai hasonlóságok magas számát. Az összegzésben (2007: 106) végül arra jut, hogy semmi nem támasztja alá, hogy a korábban az érintkezés jelének tekintett hasonló jelenségek közös innováció eredményei lennének, és a jövevényszavak sem utalnak erős és tartós érintkezésre, a „tipológiai vizsgálat eredménye viszont – úgy tűnik – hosszan tartó és intenzív kapcsolatra utal”. Az ellentmondás feloldásának két útját látja: egyfelől az általa használt, Hajdú Péter által felállított (Hajdú – Domokos 1978: 126–137, 1987: 392–408) tipológiai paraméterek számának növelését, másfelől a köztes alapnyelvek minél alaposabb rekonstruálását, és a feltételezett érintkezés idején beszélt „őspermi” és „ősugor” állapot összevetését. Nem egészen világos, Csúcs miért javasolja saját őspერი rekonstrukciójának használatát (Csúcs 2005) ahelyett, hogy maga használná azt – másfelől, míg néhány esetben természetesen ő is használja a különböző eredményeket,

más, gyakran olyan kézenfekvő ismereteket sem vesz figyelembe, mint például a magyar külső/belső helyviszonyragok keletkezésének kései voltát: ez egyértelműen kizárja, hogy a(z) egyébként is megkérdőjelezhető) tipológiai egyezés érintkezés eredménye lenne.

Cikkemben a Csúcs által említett látszólagos ellentmondást azzal kívánom feloldani, hogy rámutatok: egyfelől a tipológiai hasonlóságok száma sem egyértelműen magas, másrészt a meglévő hasonlóságok sem feltétlenül utalnak korábbi kapcsolatokra, sőt, bizonyos esetekben a hatás ki is zárható.

Az első részben a Hajdú-féle areális-tipológiai megközelítést általánosságban vizsgálom. A második részben végigmegyek Hajdú kritériumain, és ellenőrzöm, hogy a permi–magyar viszonylatban megadott értékek megfelelnek-e a nyelvi tényeknek, illetve ha igen, akkor a hasonlóság utalhat-e valamiféle érintkezésre. A harmadik részben összefoglalom az eredményeket, és levonom a végkövetkeztetéseket.

1. A Hajdú-féle tipológia és az érintkezések vizsgálata

Ebben a fejezetben Hajdú megközelítését általánosságban, az alkalmazott paraméterektől eltekintve vizsgálom. Az első pontban az areális és a tipológiai megközelítést vizsgálom, és amellet is érvelek, hogy egy ilyen vizsgálat csak az areális kapcsolatok meglétére vonatkozhat, közvetlen kapcsolatot nem igazolhat. A második pontban az összevetés néhány gyengeségére mutatok rá. A harmadik pontban felhívom a figyelmet arra, hogy a számszerű eredmények sem feltétlenül mutatják megbízhatóan a későbbi érintkezéseket.

1.1. Tipológia, areális nyelvészet, nyelvi érintkezés

Mielőtt a Hajdú-féle tipológia (Hajdú – Domokos 1978: 126–137, 1987: 392–408) jellegzetességeire kitérnénk, érdemes néhány szót szólni a tipológia és az areális nyelvészet viszonyáról. Míg ugyanis a tipológia a nyelvek osztályozásával, illetve mélyebben a lehetséges és nem lehetséges nyelvi szerkezetek vizsgálatával foglalkozik, addig az areális nyelvészet nyelvek érintkezés során kialakult szerkezeti hasonlóságaival. Mindkét vizsgálati módszer figyelmen kívül hagyja a nyelvek rokonságát, sőt, a tipológiában a mintavétel során kifejezetten kerülnek a (közeli) rokon nyelvek szerepeltetését, az areális vizsgálatok pedig akkor lehetnek érdekesek, ha nem (de legalábbis nem közeli) rokon nyelvek hasonlóságait vizsgálják.

Ehhez képest meglepő lehet, hogy Hajdú areális-tipológiai vizsgálatairól beszél, amelyeket ráadásul rokon nyelveken kíván elvégezni. Az areális és a tipológiai megközelítés mindenképpen hasonlít abban a tekintetben, hogy a nyelvi szerkezetekkel kapcsolatos paramétereiből indul ki. Ha például megnézzük, milyen hasonlóságok alapján beszélnek balkáni nyelvi areáról (vö. Friedman 2006: 660–670; Joseph 2010: 621–623; Tomić 2011: 309–319), akkor világos, hogy ezek lényegében egy-egy egybeeső tipológiai paraméternek felelnek meg. Ilyen szempontból tehát a két megközelítés hasonló. Hajdú pedig éppen azt kívánja illusztrálni, hogy a családfák nem tükrözik a nyelvek hasonlósági viszonyait, illetve a tipológiai jegyek alapján sem lehet a rokonsági viszonyokat feltárni – ellenben jobban kirajzolódnak az areális kapcsolatok. Ez a megközelítés közel áll az areális tipológiához, mely adott tipológiai jegyek földrajzi eloszlását vizsgálja (Dahl 2001: 1456).

Csúcs (2007: 105) úgy érvel, hogy „Hajdú a feltűnően nagyszámú egyezést összefüggésbe hozza a földrajzi közelséggel, vagyis az egy areálba tartozással”, ezért a ma egymástól földrajzilag távol eső nyelvek hasonlóságait az is magyarázhatja, hogy korábban egymáshoz földrajzilag közel álltak. Bár Csúcs explicit módon ezt sehol nem fejt ki, ez a feltételezés nem feltétlenül számol közvetlen permi–magyar érintkezéssel, hanem nyitva hagyja azt a lehetőséget is, hogy a hasonlóságok egy harmadik nyelv (esetleg több nyelv) hatására alakultak ki, vagy a két nyelv más nyelveken keresztül hatott egymásra – esetleg több szomszédos nyelv közös innovációról van szó, de ezek között a permi és a magyar nem feltétlenül volt közvetlenül szomszédos. Ebből következik, hogy ha el is fogadjuk Csúcs feltételezését, miszerint a tipológiai hasonlóságok feltétlenül érintkezésre utalnak, még nem kell elfogadnunk, hogy ezek közvetlen érintkezést jelentenek. Az areális kapcsolat, érintkezés stb. terminusokat az alábbiakban ebben az értelemben használom, nyitva hagyva a kérdést, hogy a kapcsolat közvetlen vagy közvetett érintkezést jelent-e.

Már itt fel kell hívnom azonban a figyelmet arra, hogy a módszer ilyen célra való alkalmazásánál különösen fontos, hogy csak akkor adhat reális képet, ha egy nyelvnek mindig ugyanazzal a szinkrón metszetével dolgozunk. Legkézenfekvőbb módon ez minden nyelvben a mai nyelvéllapot (bár nyilván ez az, ami a legtöbb „adatvesztéssel” járhat: az egykor hasonló jegyek megváltozhatnak), de dönthetünk úgy is, hogy minden nyelvnel a legkorábbi dokumentált állapotot vesszük figyelembe (bár a választás ebben az esetben már vitatható lesz). Ha egy jelenséget akkor is

meglevőnek tekintünk, ha csak a régiségből mutatható ki, és akkor is, ha csak újonnan jelent meg, akkor óhatatlanul is hasonlóbbnak mutatjuk a két vizsgált nyelvet, mint amennyire valóban hasonlóknak egymásra.

Én a továbbiakban amellet fogok érvelni, hogy permi–magyar érintkezésnek nincsenek nyomai. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a nyomok hiánya nem jelenti, hogy a permi és a magyar beszélői között nem lehetett akár közvetett, akár közvetlen érintkezés. Természetesen lehetséges, hogy volt, csak a nyelvben nem hagyott maradandó nyomokat – vagy legalábbis nem annyit, amennyit ma csak a valamilyen formájú érintkezéssel tudnánk magyarázni.

1.2. Hajdú Péter tipológiájának gyengeségei

Hajdú Péter tipológiájának érdemeit természetesen hosszan lehetne sorolni, kezdve attól, hogy egyáltalán eszébe jutott tipológia paraméterek alapján vizsgálni az uráli nyelveket, folytatva azzal, hogy megpróbált kiegyensúlyozottan választani paramétereket a nyelvi szintek között stb. Emellett azonban nem mehetünk el a tipológia számos hiányosságára mellett.

Az egyik fő probléma, hogy a nyelvek egy része egyszerűen nem jellemezhető egyértelműen az adott paraméterrel. Példának a magánhangzó-harmónia paraméterét tekintem át részletesebben. Hajdúnál – jelzést kapott a számi, az észti, a komi, az udmurt, a manysi, a hanti, a nyenyec és a szölkup. Ezek közül azonban az észtnak, az udmurtnak, a manysinak és a hantinak van olyan nyelvjárása, amelyben van magánhangzó-harmónia.¹ + értéket kapott a finn, a mari és a magyar. Ebben az esetben a mari problematikus. Mindkét irodalmi nyelvben van magánhangzó-harmónia, de ezek jelentősen különböznek egymástól. Vannak azonban nyelvjárások, amelyekben mindkét típus megvan, de vannak olyanok is, amelyekben egyáltalán nincs harmónia A ± értéket kapó mordvin esetében még bonyolultabb a helyzet. A moksa irodalmi nyelvben nincs ma-

¹ A manysi és a hanti kapcsán Csúcs (2007: 102) Honti Lászlóra hivatkozva utal a tévedésre a 16. lábjegyzetben, ugyanakkor az észttel és az udmurttal kapcsolatban semmilyen fenntartást nem jelez. A fentiekben kívül a számi (Tamás 2006: 18–21; Wilburn 2014: 79–81) és a nyenyec (Salminen 1977: 33) nyelv-tanok is beszélnek magánhangzó-harmóniáról, de ezek nem felelnek meg Hajdú (Hajdú – Domokos 1978: 130, 1987: 399) definíciójának: ezek részben a Hajdú-féle umlaut/ablaut jelenségének felelnek meg, részben pedig teljes hasonulásról van szó.

gánhangzó-harmónia, legfeljebb mássalhangzók válhatnak ki toldalékbeli magánhangzó-váltakozást; az erzában ugyan van, hiszen magánhangzók is hathatnak magánhangzókra, ugyanakkor hasonló körülmények között magánhangzók mássalhangzókra, mássalhangzók magánhangzókra, illetve mássalhangzók mássalhangzókra is, azaz nem beszélhetünk tisztán magánhangzó-harmóniáról (vö. Bartens 1999: 66–67; Keresztes 1990: 37, 2011: 22–23). Ez akár magyarázhatná is a \pm értéket, de Hajdú (Hajdú – Domokos 1978: 130, 1987: 399) nem ezzel indokolja, hanem azzal, hogy bár a toldalékok magánhangzó-illeszkedésének vannak jelei, ezek nem jelentkeznek paradigmaticusan – amit nehéz elfogadni, hiszen a többalakú toldalékok éppúgy a tőhöz igazodnak, mint más, harmóniával rendelkező nyelvekben.

Aligha ad reális képet a valóságról, ha egy-egy nyelv által kapott érték csak azon múlik, hogy az irodalmi rangra emelkedett változatban éppen megvan-e az adott jelenség vagy sem. Kézenfekvő megoldás lenne, ha nyelvjárási különbségek esetében a nyelv \pm értéket kapna. Ugyanakkor azt is nehéz elfogadni, hogy azok a nyelvek, ahol a jelenség a nyelvjárások többségében megvan (mint a magánhangzó-harmónia esetében a mari), ugyanúgy \pm értéket kapjanak, mint azok, ahol csak szórványosan fordul elő (mint a magánhangzó-harmónia esetén az udmurt). További bonyodalmat jelentenek az olyan esetek, mint a magánhangzó-harmóniánál a manysié, ahol ma már tényleg egyik nyelvjárásban sincs harmónia, de tudunk róla, hogy kihalt nyelvjárásokban megvolt – viszont az is esetleges, hogy mely nyelvjárások hálnak ki hamarabb.

A \pm érték Hajdúnál általában inkább azt jelöli, hogy egy-egy jelenség megvan a nyelvben, de nem olyan általános, mint más nyelvekben. Így pl. \pm értéket kap a 19., a tagadó segédigére vonatkozó kritériumnál a mordvin, mert múlt időben használ tagadó segédigét, viszont jelen időben nem (a valóság ennél kissé bonyolultabb, l. pl. Keresztes 1990: 50). Ilyen alapon viszont az lenne a következetes, ha a 9., a dualis meglétére vonatkozó kritériumnál a számi is \pm -t kapna, hiszen a birtokos és igei személyragozásban a dualis megvan, a névszórágazásban viszont nincs. Hasonlóképpen dönthetnénk úgy is, hogy \pm értéket kapnak az első, a mássalhangzók palatalizációs, vagy a második, a mássalhangzók zöngéségi szembenállására utaló kritériumban azok a nyelvek, amelyekben a szembenállás megvan, de a mássalhangzó-rendszernek csak egy korlátozottabb részére terjed ki.

Mindezzel csak azt szeretném jelezni, hogy már az értékek megadása is számos önkényes döntést igényel. Könnyen lehet, hogy ha a Hajdú

által megadott kritériumok alapján olyan szakembernek kellene jellemeznie az uráli nyelveket, aki nem ismeri Hajdú eredményeit, akkor számos esetben más érték szerepelne a táblázatban, mint Hajdúnál.

További probléma, hogy mit tekintünk egyezésnek. Hajdú csak ott számol egyezéssel, ahol a táblázatbeli értékek teljes mértékben megegyeznek, azaz a \pm sem a $+$ -szal, sem a $-$ -szal nem mutat egyezést. Szélsőséges esetben ez azt jelentené, hogy egy csupa $+$ értékkel rendelkező nyelv éppoly távol állna egy csupa \pm -szal rendelkezőtől, mint egy csupa $-$ -szal rendelkezőtől, holott a valóságban csupa \pm -szal jellemzett nyelv nyilván valahol félúton áll a csupa $+$, illetve $-$ értékekkel rendelkező nyelvektől, nem pedig ugyanolyan távolságban tőlük, mint azok egymástól. Az sem megoldás, ha a \pm értéket mindig egyezőnek vesszük (egynek számoljuk), hiszen így a csupa $+$ (vagy $-$) értékekkel rendelkező nyelvek nem csak egymással, de a csupa \pm értékkel rendelkező nyelvekkel is egyforma közelségben lesznek. Kompromisszumos megoldásként szóba jöhet, hogy a \pm -t mind a $+$ -szal, mind a $-$ -szal szemben részleges egyezésnek, számszerűen pedig félnek számoljuk. Ez sem küszöböli ki azonban azt a problémát, hogy két \pm mindig teljes egyezésnek számít, még akkor is, ha az érték mögött egész más ok áll (pl. az egyik esetben nyelvjárások közötti különbség, a másik esetben a jelenség érvényesülési körének korlátozott volta), vagy ha a két értéket éppen az ellenkező okok indokolják (pl. az egyik esetben csak a névszói, a másik esetben csak az igei paradigmában figyelhető meg az adott jelenség).

Természetesen a fentiek szélsőséges példák, és valószínűtlen, hogy az egyik módszer által legközelebbinek mutatott nyelveket a másik az egymástól legtávolabbinak mutassa, de az már könnyen előfordulhat, hogy míg az egyik módszer két nyelvet átlagos közelségűnek mutat, addig egy másik valamelyik irányban szélsőségesnek (még ha nem is a legszélsőségesebbnek). Ha ehhez hozzávesszük, hogy maguk az értékek is sokszor önkényes döntés eredményei, mindenképp arra kell jutnunk, hogy a számszerű eredmények csak nagyon óvatosan használhatók.

1.3. Mit mutatnak a számok?

Ha mindezt zárójelbe tesszük, akkor is érdemes egy pillantást vetni Hajdú számaira. A magyar és az udmurt szerinte 11 egyezést mutat, hasonlóan a finn–mari, észt–számi, manysi–szölkup, hanti–szölkup nyelvpárokhoz. Ennél nagyobb egyezést a következő nyelvpárok esetében találunk: 19: komi–udmurt; 17: hanti–manysi; 15: finn–észt, mari–komi, ma-

ri–udmurt, nyenyec–szölkup; 13: mari–mordvin, mordvin–komi, manysi–nyenyec, hanti–nyenyec; 12: számi–finn, mordvin–udmurt. Ezek részben nagyon közeli rokonságban állnak egymással, részben szomszédosak egymással, de vannak köztük olyanok is, melyeknek sem a rokonsága nem igazán közeli, sem a kapcsolatuk nem igazán szoros (pl. mari–komi, mordvin–komi, mordvin–udmurt). A magyar és a komi 10 egyezést mutat, hasonlóan a finn–komi, észt–mari, észt–komi, számi–hanti, számi–nyenyec, számi–szölkup, mordvin–szölkup nyelvpárokhoz. Ennél kisebb értéket a következő esetekben találunk: 9: számi–manysi, finn–udmurt, észt–udmurt, mordvin–magyar, mordvin–nyenyec, magyar–hanti; 8: számi–mari, számi–komi, számi–udmurt, finn–mordvin, finn–szölkup, észt–mordvin, észt–szölkup, mari–magyar, mari–szölkup, udmurt–szölkup, magyar–manysi; 7: számi–mordvin, mari–nyenyec, mordvin–hanti, komi–hanti, komi–nyenyec, komi–szölkup, udmurt–nyenyec; 6: finn–magyar, finn–manysi, finn–nyenyec, észt–nyenyec, mari–hanti, udmurt–hanti, magyar–szölkup; 5: észt–manysi; 4: számi–magyar, észt–magyar, mordvin–manysi, magyar–nyenyec; 3: finn–hanti, észt–hanti, mari–manysi, komi–manysi, udmurt–manysi. A legtöbb esetben a nyelvpárok valóban nem közeli rokonok és nem érintkeznek–érintkeztek egymással, vannak azonban meglepetések is.

A legfurcsább, hogy a komi és a manysi az egymástól legtávolabb álló nyelvek közé került, holott földrajzilag is érintkeznek, és kapcsolatuk is jól dokumentált (Rédei 1966, 1970; Toivonen 1966). A számok jóval erősebbnek mutatják a komi–hanti kapcsolatot – viszont a komi–hanti kapcsolathoz hasonló erősségűnek tűnnek a mordvin–hanti, a komi–szölkup vagy az udmurt–nyenyec kapcsolatok, holott ezekben az esetekben sem közeli rokonságról, sem földrajzi érintkezésről nincs szó. Ha a magyar–komi és a magyar–udmurt viszonyhoz hasonló értékeket vesszük közelebről szemügyre, akkor azt találjuk, hogy ezek sem közeli rokonságot, sem érintkezést nem feltételeznek: számi–hanti, számi–szölkup, finn–komi, észt–komi, mordvin–szölkup (10), manysi–szölkup (11), és legfeljebb néhány esetben merülhet fel, hogy a hasonló értékeknek a viszonylag közeli rokonság és a földrajzi közelség (számi–észt: 11, esetleg finn–mari: 11 és észt–mari: 10), vagy kizárólag az érintkezés (hanti–szölkup: 11) valamilyen szerepet játszik.

Összefoglalóan tehát megállapíthatjuk, hogy bár a Hajdú által számított értékek tendenciaszerűen valóban azt mutatják, hogy a közeli rokon és érintkezésben álló nyelvek tipológiailag is hasonlóak, előfordulhat, hogy érintkező nyelveket egymástól távol állónak mutat, a középmezőnybe kerülő nyelvpárok pedig éppúgy lehetnek szoros, mint semmi-

lyen kapcsolatban. Éppen ezért egyetlen számadat alapján nem következtethetünk két nyelv szoros kapcsolatára. A magyar és a permi nyelvek viszonylatában kapott 10-es és 11-es érték, bár mind a mediánál (8), mind az átlagnál (8,7) magasabb, nem annyira kiugróan magas, hogy feltétlenül erős kapcsolatra kelljen gondolnunk.

Ezen az sem változtat, hogy Csúcs szerint (2007: 105) a magyar–permi egyezések száma 13-ra, vagy akár 15-re is feltornázható. Ezt ugyanis csak akkor lehet figyelembe venni, ha a magyar–permi egyezések mellett a többi értéket is revideálnánk, természetesen egységes szempontok szerint. Nem tudok egyetérteni Csúcs azon állításával (2007: 102), miszerint a permi–magyar kapcsolatok szempontjából csak a permi nyelvekre és a magyarra vonatkozó értékeknek van jelentőségük. Ha ugyanis ezeket újraértékeljük, akkor csak a hasonlóan újraértékelt más adatokhoz hasonlíthatjuk őket. Sőt, ha csak a permire és a magyarra vonatkozó értékeket változtatjuk, akkor sem csak a magyar és a permi közötti viszony változik, de a permi és az egyéb, illetve a magyar és az egyéb nyelvek közötti is. Ha a Csúcs által javasolt megoldásokat fogadjuk el, és pl. a magyar esetében az 1. kritérium értékét \pm -ről $+$ -ra változtatjuk, akkor nem csak a magyar–permi egyezések száma nő, hanem a magyar és a legtöbb nyelv egyezése is. Ez által a magyar és a permi közötti érték számszerűen ugyan növekszik, de a többi nyelvhez képest nem válik kiugróbbá. Nem mindegy, hogy a magyar–permi egybeesések megváltozott értékeit a más nyelvek közötti egybeesések korábban megállapított számához hasonlítjuk, vagy a módosított értékek alapján számolt egybeesésekéhez.

Ugyan az összes szám összevetésével arra jutottunk, hogy a Hajdú által megadott értékek nem feltétlenül utalnak magyar–permi érintkezésre, ez még nem jelenti, hogy nem is utalhatnak. Ennek megállapítására részletesen meg kell vizsgálnunk a kritériumokat, illetve azt, hogy ezek, ha egybevágnak, utalhatnak-e valamiféle kapcsolatra.

2. A magyar–permi tipológiai egyezések részletes vizsgálata

Mielőtt a részletes vizsgálatba belekezdenénk, célszerű néhány tényt leközölni. Az első és legfontosabb, hogy valamilyen párhuzam hiánya önmagában nem szól a valamikori kapcsolatok ellen. Lehetséges, hogy az intenzív érintkezés megvolt, de az adott jelenségben nem hagyott nyomot – ahogy az is, hogy hagyott, de az azóta bekövetkezett változások ezeket elmosták.

Hasonlóképpen az egyezések sem utalnak feltétlenül kapcsolatra, főként akkor nem, ha a hasonlóság egyszerűen alapnyelvi örökség is lehet, és különösen, ha az egybeesés valaminek a hiánya. Így például az alapnyelvre nem rekonstruálunk diftongusokat, így az, hogy két távolabbi rokon nyelv egyikében sincsenek diftongusok, semmiképpen nem utalhat arra, hogy a két nyelv érintkezett. Ha a párhuzam egy az alapnyelvre nem rekonstruált jelenség megjelenése, akkor sokkal inkább gondolhatunk arra, hogy nem véletlenről van szó, de ezt csak a jelenség részletes vizsgálatával erősíthetjük meg. Így például aligha valószínű, hogy a finn és a manysi diftongusok megjelenését bármiféle kapcsolatnak tulajdoníthatnánk, még akkor sem, ha más jelenségek utalnának is valamiféle kapcsolatra. Hasonlóképpen hiába van determinált ragozás a magyarban, az obi-ugorban, a mordvinban és a nyenyecben, ezek annyira eltérnek egymástól, hogy nehéz meggyőzően érvelni amellett, hogy érintkezés eredményei. Másfelől, ha egy jelenség meg is volt az alapnyelvben, de a legtöbb nyelvből eltűnt, akkor esetleg feltételezhetjük, hogy azon kevés nyelv, ahol nem, érintkezése során segíthetett ezt egymásnak megőrizni (ez pl. a duális esetében merülhet fel, amely az arktikus övben őrződött meg Hajdúnál: számi, manysi, hanti, nyenyec, szölkup).

Lássuk tehát, mit mutat az egyes kritériumok részletes vizsgálata!

1. Palatalizáció. A permi nyelvek + értéket kaptak, míg a magyar \pm -t. Csúcs (2007: 102–103) amellett érvel, hogy itt a magyar esetében is +nak kellene állnia, hiszen a szembenállás a magyarban is megvan. Abban is teljesen egyet kell értenünk Csúccsal, hogy Hajdú érvét, miszerint a magyar \pm -t az indokolja, hogy a szembenállás kevésbé van kihasználva, semmiképpen sem fogadhatjuk el addig, ameddig a többi nyelvben meg nem vizsgáltuk a szembenállás kihasználtságát. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy a szembenállás a magyar rendszerben is elég korlátozott, hiszen csak a koronális zárhangokra terjed ki (explozívákra és nazálisokra egyaránt), és történetileg/nyelvjárásokban is legfeljebb még a laterálisokra; ezzel szemben a permiben a szibilánsokra és az affrikátákra is. Ez akár indokolhatná is, hogy a magyar \pm -t, a permi +t kapjon. (Hajdú a marinak —t ad, és ezt Csúcs sem korrigálja, holott a *l-l*, *n-n* szembenállás a mariban is megvan, nyelvjárásokban több is, így \pm vagy + lenne indokolt.) Ha azonban figyelembe vesszük, hogy a nyenyecben a szembenállás a koronálisokon túl is megvan (de allofonikusan a mordvinban is vannak nem koronális palatalizáltak), akár a permi is kaphatna \pm -t. Mindettől függetlenül a magyar és a permi esetében is az alapnyelvi

szembenállás folytatásáról van szó, és semmiképpen nem indokolt a párhuzam alapján érintkezést feltételezni.

Eddig egy párhuzamot találtunk, de az sem utal esetleges érintkezésre.

2. Zöngés explozívák. Ez a párhuzam egyértelműen megvan a magyar és a permi között, ráadásul a permi–magyar érintkezést nagyrészt éppen emiatt feltételezik. Bár konszenzusról nem beszélhetünk, és Csúcs is arra jut, hogy legfeljebb a szóbelseji zöngésülés ment végbe permi hatásra a magyarban, a szóeleji már a nyelvek „különéletében” (minden bizonnyal úgy értendő, hogy a feltételezett érintkezés megszűnte után) zajlott le (Csúcs 2007: 92–93), erről a párhuzamról el kell fogadnunk, hogy – legalábbis potenciálisan – lehet érintkezés eredménye.

Eddig két párhuzamot találtunk, és egy utalhat esetleges érintkezésre.

3. Affrikáták. Mind a permiben, mind a magyarban megvannak, a permiben elsősorban, a magyarban részben alapnyelvi örökségként (Hajdú 1966: 102–104, 1981: 108–115; Bereczki 1996: 70–71; E. Abaffy 2003: 116–123, 301–317, 596–600, 794–799). Ugyanakkor az újabb magyar affrikáták már a nyelvemlékes korban jelentek meg (E. Abaffy 2003: 116–123, 301–317, 596–600, 794–799), semmiféle permi hatással nem magyarázhatóak.

Ezen a ponton kell felhívni a figyelmet arra, hogy ha el is fogadjuk Csúcs (2007: 99–100) érvelését, miszerint a magyar gy előzménye, egy zöngés affrikáta permi hatásra keletkezett, ezt ennél a pontnál nem vehetjük figyelembe. Az az affrikáta ugyanis mára megszűnt affrikáta lenni, a mai affrikátaállományhoz nincs köze. Ha a magyarból minden affrikáta eltűnt volna, akkor nem lenne szó tipológiai egyezéstről, így nem is vizsgálhatnánk annak lehetőségét, hogy az egyezés valamiféle érintkezés eredménye. Annak pedig, hogy ma vannak affrikáták a magyarban, semmi köze ahhoz a tényhez, hogy valaha esetleg egy – azóta eltűnt – magyar affrikáta permi hatásra jött volna létre. Emellett figyelembe kell vennünk azt is, hogy amennyiben el is fogadjuk Csúcs érvelését, hogy a magyarban a szóbelseji zöngésülés permi hatásra jött létre, a tipológiai hasonlóságot a permi–magyar kapcsolatok mellett szóló független érvek szeretnénk látni. Éppen ezért ha egy magyar affrikáta létre is jöhetett (és meg is maradt) volna permi hatásra, ha ez csupán egy már meglévő zöngétlen affrikáta zöngésülésével történt volna, akkor lényegében ugyanazt a hangtani folyamatot számolnánk két különböző hatásnak, ami módszertanilag problémás. (Ráadásul ez azt jelentené, hogy a kritériumok 10%-át egyetlen feltételezett folyamat eredménye határozná meg.)

Mindez persze nem jelenti, hogy Csúcsnak a gy előzményére vonatkozó érvelése ne szólhatna a permi–magyar kapcsolatok valamikori megléte mellett, csupán azt, hogy a tipológiai alapú vizsgálatnak az affrikátákra vonatkozó paraméterében nem használható fel.

Eddig három párhuzamot találtunk, és egy utalhat esetleges érintkezésre.

4. Kvantitás. Hajdú szerint „az a tapasztalat, hogy a mássalhangzók időtartam-különbségei általában ott találhatóak meg, ahol a kvantitási ellentét a magánhangzóknál is megvan”, ezért itt elsősorban a magánhangzókat vizsgálja. Meg kell jegyeznünk, hogy ez az általánosítás egyáltalán nem igaz (pl. az olaszban a mássalhangzók hossza megkülönböztető szereppel bír, de a magánhangzóké nem), ráadásul nem érvényes a permi nyelvek esetében sem. A permiben ugyan morfémán belül nem jellemző a hosszúságbeli szembenállás, de a morfémahatáron álló mássalhangzó különbsége lehet megkülönböztető szerepű (pl. udmurt [kuten] 'fog-PART.PRT: (meg)fogott' vs. [kuttem] 'bocskor-PRIV: bocskortalan, mezítlábas').² Másfelől a magyar mássalhangzók kvantitásbeli szembenállása sem egyértelmű, hiszen az *a* és az *á*, illetve az *e* és az *é* között jelentős minőségbeli különbség is van, a felső nyelvválásúak között a szembenállás (különösen nem első szótagban) a beszélők jelentős részénél eltűnt vagy bizonytalanná vált, de pl. szóvégen az *o* : *ó*, *ö* : *ő* szembenállás is megszűnt (Nádasdy – Siptár 1994: 57–66). Azonban e jelenségek figyelembe vételével is megtévesztő lenne, ha a magyarnak és a perminek is \pm értéket adnánk, így mindenképpen különbségről kell beszélnünk.

Továbbra is három párhuzamot találtunk, és egy utalhat esetleges érintkezésre.

5. Diftongusok. Hajdú szerint sem a magyar, sem a permi nyelvek nem diftongusos nyelvek, viszont a számi és az obi-ugor nyelvek \pm minősítését azzal indokolja (Hajdú – Domokos 1978: 130, 1987: 399), hogy a nyelvjárások egy részében vannak diftongusok, más részében viszont nincsenek. Csakhogy ez a magyarra is igaz: a nyelvjárások nagy részében vannak diftongusok (Kálmán 1966: 40–41, 127–131; Szabó 1980: 46–47), csak éppen az irodalmi nyelv nem ilyen változatra épül. Ezért a

² A komi izsmai nyelvjárásában hosszú magánhangzók is vannak (Szaharova – Szelkov 1976: 10–22), a táblázatban ezt is figyelembe lehetne venni – természetesen a permi–magyar kapcsolat szempontjából ennek nincs jelentősége.

magyar esetében is a \pm érték az indokolt, azonosságról tehát nem beszélhetünk.

Továbbra is három párhuzamot találtunk, és egy utalhat esetleges érintkezésre.

6. Magánhangzó-harmónia. Itt egyértelmű különbség van a magyar és a permi között, hiszen a magyarban mindenhol megvan a harmónia, a permiben pedig csak néhány udmurt nyelvjárásban fordul elő (Kelmakov 1998: 72–73).

Továbbra is három párhuzamot találtunk, és egy utalhat esetleges érintkezésre.

7. Umlaut, ablaut. Sem a magyarra, sem a permire nem jellemző, de ez semmiképpen nem tulajdonítható érintkezésnek.

Eddig négy párhuzamot találtunk, és egy utalhat esetleges érintkezésre.

8. Fokváltakozás. Ez sem fordul elő a vizsgált nyelvekben, de ez a hiány sem utalhat érintkezésre.

Eddig öt párhuzamot találtunk, és egy utalhat esetleges érintkezésre.

9. Duális. Megint csak hiányról van szó, de az előző két esettel szemben itt az alapnyelvben minden bizonnyal megvolt a vizsgált jelenség, csak kiveszett. Azt ugyan nem zárhatjuk ki, hogy a kiveszés valamilyen tágabb areális hatás eredménye, de semmiképpen nem utal szorosabb permi–magyar kapcsolatokra.

Eddig hat párhuzamot találtunk, és egy utalhat esetleges érintkezésre.

10. Több funkciójú alapalak. Lényegében arról van szó, hogy a (ragtalan) nominativusi alak állhat-e tárgyi vagy birtokos jelzői szerepben. Hajdú a magyarnak \pm jelet ad, még hozzá a *kalaplevéve* és az *asztalfiók* példájára hivatkozva. Ez az érvelés azonban mindenképpen téves, hiszen itt nem szintaktikai szerkezetekről, hanem összetett szavakról van szó (**pörge kalaplevéve*, **kalapoklevéve*, **kalapjalevéve*; **piros asztalfiók* 'piros asztal [esetleg más színű] fiókja', **asztalokfiók*, **asztalomfiók*, **asztal beragadt fiók* stb.), nem szintaktikai szerkezetekről (vö. Kenesei 2000: 81–87; Kiefer 2000: 519–521). Ugyanakkor a minősítés indokolt lehet, hiszen a magyarban a birtokos egyértelműen lehet jelöletlen (*az asztal fiókja*), és ha korlátozottan is, jelöletlen tárgy is előfordul, amikor a tárgy első vagy második személyű birtokos személyranggal van ellátva (*megtaláltam a kalapom/-od/-unk/-otok*). Csúcsnak részben igaza van (2007: 103) abban, hogy a permi nyelveknek is \pm minősítés járna. Az udmurt *pukon kuk* 'székláb' példája sajnos egyáltalán nem meggyőző, hiszen ez is szóösszetételként viselkedik (**gord pukon kuk* 'piros szék [esetleg más színű] lába', **pukon gord kuk* 'a szék piros lába', **pukonjos*

kuk(jos) 'székek lába(i)' – vö. Fejes 2005: 153–), de az tény, hogy az udmurtban van jelöletlen tárgy. Megjegyzendő, hogy e paraméter kapcsán Hajdú igen sokszor téved, hiszen jelöletlen tárgy a mariban és a finnben (felszólító módban, ill. többes számban) is van. Ugyanakkor észre kell vennünk, hogy ebben az esetben két paraméter van indokolatlanul összevonva: hogy van-e jelöletlen tárgy, illetve van-e jelöletlen birtokos jelző. A magyar elsősorban azért kaphat \pm -t, mert van jelöletlen birtokos jelző, míg a permi azért, mert van jelöletlen tárgy – ez pedig aligha tekinthető párhuzamnak.

Továbbra is hat párhuzamot találtunk, és egy utalhat esetleges érintkezésre.

11. Genitivus. Hajdú szerint a magyarban nincs önálló genitivusrag, Csúcs (2007: 103) szerint viszont „felfogás kérdése, hogy a *-nak/-nek* ragot két külön ragnak (dativus és genitivus) tekintjük, vagy azt mondjuk, hogy a dativus ragnak genitivusi funkciója is van”. Ez utóbbi kijelentés több pontosítást igényel. Először is nem a ragról van szó, hanem az esetről, függetlenül attól, hogy azt rag vagy valami más (pl. személyes névmások esetében a tő: *nek-em, nek-ed* stb.) fejezi-e ki.³ Másrészt: nincs értelme külön esetről beszélni, ha a két funkciót minden paradigmában ugyanaz az alak tölti be. Ha viszont ugyanazon alak mindkét funkciót betölti, akkor nem csak azt mondhatjuk, hogy a dativus tölti be a genitivusra jellemző szerepet is, hanem azt is, hogy a genitivus tölti be a dativusra jellemző szerepet, vagy nevezhetjük az esetet genitivus-dativusnak vagy dativus-genitivusnak is. Ezt a kritériumot Hajdú elmulasztja pontosan definiálni. Ha úgy értelmezzük át a kérdést, hogy a birtokos szerkezetben a birtokos jelölt-e, akkor \pm , ha úgy, hogy lehet-e jelölt, akkor $+$ értékeket kell adnunk – ebben Csúcsnak kétségtelenül igaza van. Hajdú –át csak akkor fogadhatjuk el, ha a kritériumot úgy fogjuk fel, hogy kötelezően jelölt-e a birtokos. Mivel nagyon nehéz lenne a kritériumot úgy átalakítanunk, hogy az egyértelműen jó is legyen, de ne térjünk el Hajdú eredeti szándékától, a legcélszerűbbnek azt tartom, ha pontos kritériumok megfogalmazása nélkül csak arra összpontosítunk, hogy hasonló-e a magyarban és a permiben a birtokos szerkezet formai sajátosságai, különös tekintettel a birtokos jelöltségére. A válasz ebben az esetben határozottan nem, hiszen a magyarban a birtokos tipikusan jelöletlen, és csak

³ Nem csak Csúcs, Hajdú is ragról (Hajdú – Domokos 1978: 132), illetve végződésről („Dativendung”, „Genitivendung” Hajdú – Domokos 1987: 401) beszél.

meghatározott esetekben jelölt,⁴ addig a permiben kötelezően jelölt (vö. Fejes 2005: 153–). A távolságot tovább növeli, hogy a permiben más-képp jelölik a tárgy birtokosát, mint bármilyen más birtokost. Éppen ezért mindenképp megtévesztő lenne, ha a magyart és a permit azonos csoportba sorolnánk. Ettől függetlenül felmerülhetne, hogy a magyar jelölt birtokos permi hatásra jelent meg – ám még arra sem utal semmi, hogy külső hatásra jelent volna meg, ha pedig mégis, akkor sincs jele annak, hogy éppen permi hatásra.

Továbbra is hat párhuzamot találtunk, és egy utalhat esetleges érintkezésre.

12. Belső/külső helyviszonyragok. Itt Hajdú +-t ad a permi nyelveknek, valószínűleg abból a tévedésből kifolyólag, hogy az *l* elemű esetragokat más finn-permi nyelvek alapján helyragoknak véli. Érthetetlen módon Csúcs ezt nem korigálja, holott ő maga (Csúcs 2005: 177–188) is csak az udmurt ablativus (*-les*) esetében utal helyviszonyt kifejező jelentésre: *Petrov mašinalés palenskiz* 'Petrov eltávolodott a géptől', de az eset ilyen használata annyira korlátozott, hogy itt is inkább mint igevonzatról, mint általános helyjelölő alakról beszélhetünk róla (a genitivusnak és a dativusnak pedig még ilyen használatával sem találkozunk). Bár a többi finn-permi nyelv alapján feltételezhetjük, hogy ezek az esetek korábban helyjelölő funkcióban is használatosak voltak, ilyen szerepük már az őspermire sem rekonstruálható. Feltűnő, hogy míg a finnben vagy a magyarban a korábban helyet jelölő, de ilyen funkciójukat elvesztett esetragok legalább bizonyos határozószókban, megszilárdult szerkezetekben kimutathatóak ebben a szerepükben (pl. fi. *kotona* 'otthon', *kotoa* 'otthonról', m. *világgá, víznek megy* stb.), addig a szóban forgó permi ragok esetében még ilyet sem találunk. Az sem kizárt, hogy ezek a ragok névutók agglutinálódásával keletkeztek, és még az agglutinálódásuk előtt elvesztették helyjelölő szerepüket, így ragként sosem utaltak helyre.⁵

⁴ A két szerkezet közel sem mindig felcserélhető, és meg is kérdőjelezhető, hogy a jelölt „birtokos” esetében valóban birtokos szerkezetről kell-e beszél-nünk, vö. É. Kiss 1998: 82–88, Havas 2007: 60.

⁵ Agglutinálódott névutók folytatóinak tartja ezeket a ragokat pl. Janurik (1996: 134). Ugyanő e cikkének megjelenése táján arra is felhívta a figyelmet, hogy talán nem véletlen, hogy a finnben az *s* elemű belső helyragok mellett van hasonló funkcióban használatos *s* kezdetű névutótó (*sisä-*), míg az *l* elemű külső helyragok mellett is van *l* kezdetű, hasonló funkciójú névutótó (*luo-*). Tudtommal ezt a – megfontolandónak tűnő – felvetését eddig nem publikálta.

Akárhogy is, szinkrón tipológiai leírásban semmiképpen nem tekinthetők a belső helyjelölőkkel külső helyjelölőként szembenálló eseteknek. A magyarra gyakorolt esetleges permi hatást azonban nem csak ez zárja ki, hanem az is, hogy a magyarban a *b* elemű belső helyragok sora a nyelvemlékes korban, mondhatni a szemünk láttára alakult ki, jóval egy esetleges permi hatás elképzelhető ideje után.

Továbbra is hat párhuzamot találtunk, és egy utalhat esetleges érintkezésre.

13. Px + Cx. A paraméter az esetrag és a birtokos személyrag sorrendjére utal. A permi nyelvekben mindkét sorrend előfordul, főként az esettől függően, de van olyan is, hogy ugyanannál az esetagnál mindkét sorrend lehetséges, ezért Hajdúnál \pm értéket kap. A magyarban a birtokos személyrag mindig megelőzi az esetragot, a kapott érték tehát $+$. Csúcs (2007: 104) felveti, hogy a magyar is kaphatna \pm értéket, hiszen a személyragozott névutókban Cx + Px sorrend van. Csúcs példái: *mell-ett-em*, *mell-é-m*, *mell-ől-em*. Erősen kétséges, hogy az ezekben a szerkezetekben szereplő személyragokat nevezhetjük-e birtokos személyragoknak, de még inkább, hogy beszélhetünk-e ezekben a szerkezetekben esetragokról. Ráadásul ha elfogadjuk, hogy a magyarban ez a paraméter variábilis, akkor a perminek és a magyarnak adott azonos érték megtévesztő lesz, hiszen a variabilitás egészen máshol jelentkezik: míg az értékek hasonlóságot mutatnak, a valóságban nagy a különbség. Az pedig fel sem merülhet, hogy bármelyik hasonló vonás érintkezés eredménye.

Továbbra is hat párhuzamot találtunk, és egy utalhat esetleges érintkezésre.

14. Preteritum.⁶ Az uráli alapnyelvre két múltidőjelet szokás rekonstruálni, az **s*-t és a **j*-t. Hajdúnál $+$ -t kapnak azok a nyelvek, ame-

⁶ Cikkem egyik bírálója helyteleníti a *preteritum* alakot, szerinte csak a latinos *praeteritum* vagy a magyaros *préteritum* lenne elfogadható. Bár elvben egyet is értek vele, a *preteritum* formát Hajdú (1980: 127, 133) használja, és Csúcs (2007: 104) is átveszi, továbbá láthatóan az ő bírálóik, szerkesztőik, korrektoraik sem érezték javítandónak, így ebben a diskurzusban én is ezt használom. Emellett bírálóm kifogásolja azt is, hogy az esetneveket latinosan (*nominativus*, *genitivus*), míg a *passzívum* alakot magyarosan írom. Úgy vélem, a magyaros vagy idegen írásmód közötti választásban elsősorban annak van szerepe, hogy ki mennyire érzi meggyökeresedettnek az adott terminust; ebben persze az író és az olvasó között lehet véleménybeli különbség, de pusztán az a tény, hogy nem minden szónál ugyanaz az írásmód érvényesül, nem lehet alapja a kritikának. Egyébként maga Hajdú is *passzívum*-ot és *genitivus*-t (sőt,

lyekben az előbbi, – -t, amelyekben az utóbbi folytatói vannak meg, ±-t pedig azok, amelyekben mindkettő. Jól látható, hogy itt nem tipológiai paraméterről van szó: egy tipológiai paraméter bármely nyelvre alkalmazható, ez viszont kizárólag uráli nyelvekre. Ez nem csupán elméleti probléma, hanem esetünkben nagyon konkrét is, hiszen nehéz elképzelni, hogy ezt a paramétert a nyelvi érintkezés befolyásolná: ha az egyik nyelvben az egyik, a másikban a másik időjel maradt meg, akkor is nagyon valószínűtlen, hogy a hatás olyan erős legyen, hogy a másik időjelet is átvegye a hatást elszenvedő nyelv, pláne, hogy az kiszorítsa az eredetileg megőrzöttet – márpedig a hasonló paraméterhez ez kell. Ráadásul ilyen erős hatás esetében nyilván vannak más hatások is, melyek egyértelműen mutatják az érintkezést. Ha viszont a hatást elszenvedő nyelv megőrizte mindkét időjelet, és a másik nyelv csak ezek használati körét vagy gyakoriságát befolyásolja, akkor a hatást nagyon nehéz kimutatni.

Hajdúnál mind a permi, mind a magyar a – értéket kapta, mivel az **s*-nek egyikben sincs nyoma, a **j* viszont mindkettőből kimutatható. Ezeket az értékeket Csúcs sem bírálja felül, pedig indokolt lenne. Míg ugyanis a permiben a **j* folytatói jelennek meg a mai múlt idejű alakokban, addig a magyarban ennek nyomai csakis az archaikus elbeszélő múltban vannak meg, mely nem is része a mai élő nyelvhasználatnak (sem az irodalmi nyelvben, sem a nyelvjárások többségében): a mai magyar valójában egyik uráli múltidőjelet sem őrizte meg. Tovább bonyolítja a kérdést, ha figyelembe szeretnénk venni a nyelvjárásokat is, a magyar esetében ugyanis bizonyos nyelvjárásokban még használatos az elbeszélő múlt (Kálmán 1966: 55). Azonban a Hajdú által ajánlott rendszerben annak jelölésére sincs mód, hogy mindkét múltidőjel (vagy folytatója) hiányzik, sem annak jelölésére, hogy valamelyik (mindkettő) csak részlegesen (nyelvjárásokban, a paradigma korlátozott részén) van meg. Így tehát az összes előforduló helyzetet csak úgy lehetne megjeleníteni, ha külön paramétert vennénk fel az **s* folytatóinak és a **j* folytatóinak meglétére. Vizsgálatunk szempontjából azonban ez sem segítene, hiszen így két olyan paraméterünk is lenne, amelynek egybeesése sem utalna érintkezésre. Ez az egybeesés is csak a **s* hiányával kapcsolatban merülhet fel, hiszen a **j* folytatója a magyarban csak részlegesen, egyes nyelvjárásokban van meg, a permiben mindenhol. (Esetleg az udmurt esetében

ezek mellett *duális*-t és *infinitívus*-t) ír táblázatában (Hajdú 1980: 127), és ebben Csúcs (2007: 103–104) is követi. Hajdúnál a *nominatívus* (1980: 131, 132) és a *genitívus* (1980: 131) írásmód is előfordul.

lehetne jelölni a részlegességet, hiszen az *a*-tövű igék paradigmájában csak egyes szám első személyben van meg a **j* folytatója. De a részlegesség ebben az esetben egészen más természetű, mint a magyar esetében, párhuzamról tehát itt sem lehet szó.⁷⁾

Továbbra is hat párhuzamot találtunk, és egy utalhat esetleges érintkezésre.

15. Infinitivus. Szintén nem tipológiai paraméter, ráadásul nincs is definiálva. Hajdú (Hajdú – Domokos 1978: 133, 1987: 403) egyszerűen közli, hogy ilyen infinitivusi végződések a magyarban, a komiban és az udmurtban vannak. Nem világos, hogy az *n* elemű infinitivusok tartoznak ide, esetleg az *-nV* alakúak (ilyen esetekben akár a finn *mennä*, észt *minna* 'menni' is ide tartozhatna, így indokolt lehetne a \pm) vagy csupán az *n* + felső illabiális magánhangzó alakúak. Semmi nem magyarázza, miért pont ezt a paramétert veszi fel, és nem mondjuk a *t* elemű infinitivusok kategóriáját, amely pl. a finnt, az észtet, a számit és a hantit közné össze – vagy ha már felveszi az egyiket, a másikat miért nem. Ráadásul számtalan hasonló paraméter felvehető lenne, de a valódi tipológiai paraméterek lényege pont az, hogy szerkezetiek, és nem formákhoz, pláne nem konkrét hangalakokhoz kötöttek. Mindettől függetlenül a hasonlóság természetesen megvan a magyar és a permi nyelvek között. S bár részletesebb vizsgálatában Csúcs (2007: 94–95) is arra jut, hogy a két hasonló alak valószínűleg egymástól függetlenül, párhuzamos fejlődés eredményeképpen jött létre, azt el kell ismernünk, hogy a hasonlóság akár érintkezésre is utalhatna.

Eddig hét párhuzamot találtunk, és kettő utalhat esetleges érintkezésre.

16. Determinált ragozás. Bár Hajdú kifejezetten hangsúlyozza, hogy alanyi és tárgyias ragozás helyett helyesebb indeterminált és determinált ragozásról beszélni, ez már a magyarra sem igaz: az egyes szám első személyű igét a második személyű tárggyal is egyeztetjük (*látlak téged/titeket*), holott a harmadik személyű alakok a második személyű tárgyat határozatlanul mutatják (*lát/*látja téged/titeket*). A többi nyelvre ez még kevésbé igaz, hiszen az obi-ugorban az aktuális tagolás és a tárgy száma, a mordvinban a tárgy száma és személye is befolyásolja az egyeztetést, a szamojéd nyelvekben pedig nem is világosak a szabályok (Körtvély

⁷⁾ A tárgyaltaknál témánk szempontjából érdekesebbnek tűnik az a párhuzam, hogy mind a permi nyelvekben, mind a magyarban fejlődtek múlt idejű finit igealakok befejezett melléknévi igenevekből. Annak vizsgálata, hogy ennek alapján gyaníthatunk-e érintkezést is, szétfeszítené e cikk kereteit.

2006). Magyar–permi viszonylatban az a fontos, hogy míg a magyarban van két, a tárgytól függő alparadigma, addig a permiben nincs, tehát párhuzamról nem beszélhetünk. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy bár ebben az esetben a magyar, a mordvin és a nyenyec is + értéket kap, ha a magyar–mordvin, magyar–nyenyec vagy mordvin–nyenyec kapcsolatok lehetőségét vizsgálánk, akkor is el kellene vetnünk, hogy ez az érték-egyezés kapcsolatra utal, hiszen a kialakult rendszerek rendkívül eltérők.

Továbbra is hét párhuzamot találtunk, és kettő utalhat esetleges érintkezésre.

17. Passzívum. A permiben nincs passzívum, de a magyarnak Hajdú ± értéket ad, méghozzá a *-tat/-tet* műveltető képző sajátos használatára hivatkozva. Az érvelés nem túl meggyőző, hiszen bár a mai magyarban érthetőek az olyan mondatok, mint *a boltból tej hozatott; a diák megbuktattatott; a könyv kiadatott; az elkövetők letartóztatattak; meginttettem* stb., ezek a legkevésbé sem részei a mindennapi nyelvhasználatnak, és kizárólag sajátos stílushatás elérésére, mintegy idegen nyelvű idézetként, illetve bizonyos megszilárdult formákban (*dicsértessék, áldassék, megadatott*) használjuk őket. A magyar esetében is indokolt tehát a –, ami a permivel való párhuzamot is jelenti; de természetesen nem utal érintkezésre.

Eddig nyolc párhuzamot találtunk, és kettő utalhat esetleges érintkezésre.

18. Konverzió. Ez a paraméter azt mutatja, hogy a névszó kopula nélkül is állítmányi szerepet tölthet be. Ez a mordvinra és a szamojéd nyelvekre jellemző, ezekben ugyanis a személyrag (ill. múlt időben az időjel) közvetlenül a névszóhoz kapcsolódva egyeztetődik az alannal. A magyar és az obi-ugor nyelvek ± értéket kapnak, mivel ezekben (kijelentő mód jelen időben) 3. személyben a kopula elmaradhat. Csúcs joggal kifogásolja, hogy ilyen esetben a kopula a permiben is elmaradhat, sőt, a többi személyben is (*mon udmurt 'én udmurt [vagyok]'*). Feltételezhetjük azonban, hogy ezzel Hajdú is tisztában volt, de számára a permi példák éppen azért nem meggyőzőek, mert sosincs az alannal egyeztetés, míg a magyarban a kopula csak akkor marad el, amikor nincs szükség egyeztetésre (ill. idő-, mód- stb. jelölésre). Ismét be kell látnunk, hogy ez nem egy jól kidolgozott paraméter, és sokkal tisztább lenne egyszerűen azt vizsgálni, hogy a névszók felvehetnek-e az alannal egyeztető személyjeleket. Ebben az esetben morfológiai paraméterről lenne szó, és mind a magyar, mind a permi – értéket kapna. Ha viszont szintaktikai paraméternek fogjuk fel, és azt vizsgáljuk, hogy a nyelvek mikor hasz-

nálnak névszói, mikor névszói–igei állítmányt, akkor a magyar és a permi egyértelműen külön kategóriába kerülne (főként, ha figyelembe vesszük, hogy a permi esetében a jelen és a múlt idő kijelentő módjában még csak lehetőség sincs az alany személyével való egyeztetésre). Jobb, ha itt nem is akarunk dönteni, és mindkét lehetőséget figyelembe vesszük. Ami a hatás lehetőségét illeti, elvben persze elképzelhető lenne, hogy egy következetesen kopulát használó nyelvből egy következetesen kopulát mellőző nyelv hatására bizonyos szerkezetekből eltűnjön a kopula, ezt nehéz lenne egyértelműen a hatás számlájára írni. Mivel az obi-ugor nyelvekben sem használatos a kopula ott, ahol a magyarban sem, esetünkben ez fel sem merül.

Eddig nyolc vagy kilenc párhuzamot találtunk, és kettő utalhat esetleges érintkezésre.

19. Negatív segédige. Egyszerű a helyzet: a permi nyelvek használnak tagadó segédigéket, míg a magyar nem.

Továbbra is nyolc vagy kilenc párhuzamot találtunk, és kettő utalhat esetleges érintkezésre.

20. SVO-tendencia. Hajdúnál a magyar és az udmurt \pm , a komi $+$ értéket kap. Csúcs (2007: 104) ez utóbbit kifogásolja, mondván, hogy ez azt sugallja, „mintha olyan SVO nyelv lenne, mint pl. a finn”. Ez az állítás nehezen fogadható el, hiszen Hajdú tendenciáról beszél; az azonban igaz, hogy nehéz lenne éles határt meghúzni a \pm és a $+$, illetve a \pm és a $-$ között. Ettől függetlenül azonban a komi és az udmurt között jelentős különbség, hogy a komi dominánsan SVO (Hausenberg 1998: 321), az udmurt viszont SOV szerkezetű⁸ (Asztalos et al. 2017: 49–57). A magyar esetében bonyolult a kérdés: ami biztosnak látszik, az az, hogy a Hajdú által a domináns sorrendet tükrözőnek mondott *Pista újságot olvas* mondat nem tekinthető semlegesnek, hiszen inkorporált tárgyat tartalmaz (Kiefer 1990: 151–161), az általa SVO-tendenciát tükrözőnek mondott *ruha teszi az embert* mondat pedig fókuszos (ti. természetes kiegészítése a *nem más*). A semlegesnek mondható *Pista egy újságot olvas* vagy *Pista*

⁸ Megjegyzendő azonban, hogy míg a 19. századi déli udmurt nyelvjárásokban egyértelműen az igevégű mondatok domináltak, addig az északiban már akkor is kiegyenlített volt az igevégű és nem-igevégű mondatok aránya (Asztalos et al. 2017: 51–52). Ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy ezek a szövegvizsgálatok mindenféle mondat szórendjét figyelembe veszik, tehát önmagukban nem sokat árulnak el arról, hogy a semleges mondat szórendje mennyire variálódik.

olvas egy újságot esetében nincs egyértelmű preferencia, a *Pista egy könyvet írt* és a *Pista írt egy könyvet* között pedig aspektuális különbség érezhető (ti. az előbbi csak akkor befejezett, ha fókuszos). Ami egészen biztos, az az, hogy a mai magyar szórendet egészen más tendenciák szabályozzák, mint az udmurtot vagy a komit, és hogy ha hathatott is valaha a permi szórend a magyarra, annak ma már nincs nyoma.

Összesen tehát nyolc vagy kilenc párhuzamot találtunk, és kettő utalhat esetleges érintkezésre.

3. Összefoglalás, végkövetkeztetések

Míg Hajdú 10-11 tipológiai egyezést talált a magyar és a permi nyelvek között, melyet Csúcs akár 15-ig feltornázott volna, addig mi úgy találtuk, hogy – a konverziós kritérium értelmezésétől függően – nyolc vagy kilenc párhuzamot tudunk csak elfogadni. Hajdú egyezései közül elfogadtuk a 2. (zöngés explozívák), 3. (affrikáták), 7. (umlaut, ablaut), 8. (fokváltakozás), 9. (duális) és 15. (infinitivus), de elutasítottuk az 5. (diftongosok), 12. (belső/külső helyviszonyragok), 14. (preteritum), és a 20. (SVO) kritérium egyezését. Csúcs módosítási javaslatai közül elfogadtuk az 1. (palatalizáció) és fenntartásokkal a 18. (konverzió) kritériumra, de el kellett utasítanunk a 10. (többfunkciójú alapalak), 11. (genitivus), 13. (Px + Cx), illetve a 20. (SVO-tendencia) kritériumra vonatkozókat. Az elutasítás oka mind a négy esetben az volt, hogy bár az értékek módosítása mellett lehet érveket találni, a valóságban a kérdéskörhöz tartozó permi és magyar szerkezetek között egy alkalommal sem találtunk olyan hasonlóságot, mely miatt az azonos típusba való besorolást indokoltnak láttuk volna. Mivel Csúcs egyetlen Hajdú által vélelmezett párhuzamot sem utasít el, ilyen kritériumról nem kellett ítélnünk. Egyetlen esetben, a 17. (passzívum) kritériumnál véltük mind Hajdúval, mind Csúccsal szemben úgy, hogy a magyar és a permi között párhuzam van.

Az 1. táblázat összefoglalja, ki hogyan vélekedik a permi és a magyar közötti tipológiai egyezésekről. Az \times azt jelöli, ha az adott kutató szerint nincs egyezés, a \checkmark pedig azt, ha van. Az utolsó oszlopban azt láthatjuk, hogy milyen értékben feltételezik az egyezést az(ok), aki(k) az adott paramétert egyezőnek véli(k). (Elvben előfordulhatna, hogy két vagy három kutató is egyezőnek gondolja az értékeket, de abban, hogy ez milyen érték, véleményük már eltér. Ilyen esetre azonban nem találtunk példát.) A táblázatból az is kiolvasható, hogy mindössze négy olyan paraméter van, melyben senki nem feltételez egyezést.

1. táblázat: egyezések a tipológiai paraméterekben különböző kutatók szerint

	Hajdú	Csúcs	Fejes	Érték
1. Palatalizáció	✗	✓	✓	+
2. Zöngés explozívák	✓	✓	✓	+
3. Affrikáták	✓	✓	✓	+
4. Kvantitás	✗	✗	✗	
5. Diftongusok	✓	✓	✗	–
6. Magánhangzó-harmónia	✗	✗	✗	
7. Umlaut, ablaut	✓	✓	✓	–
8. Fokváltakozás	✓	✓	✓	–
9. Duális	✓	✓	✓	–
10. Többfunkciójú alpalak	✗	✓	✗	+
11. Genitívus	✗	✓	✗	+
12. Belső/külső	✓	✓	✗	+
13. Px + Cx	✗	✓	✗	±
14. *š (vs. *j)	✓	✓	✗	–
15. <i>-ni</i> infinitívus	✓	✓	✓	+
16. Determinált ragozás	✗	✗	✗	
17. Passzívum	✗	✗	✓	–
18. Konverzió	✗	✓	✓/✗	±
19. Negatív segédige	✗	✗	✗	
20. SVO-tendencia	✓	✓	✗	±

A fenti jelenségek közül csak kettő tűnik olyannak, mely esetleg érintkezésre utalhat: a zöngés explozívák megléte és a *-ni* infinitívus. Ezek nem alapnyelvi jelenségek, és újonnan jelennek meg. A palatalizációk és az affrikáták megléte alapnyelvi jelenség, az umlaut/ablaut és a fokváltakozás hiánya szintén; a duális (illetve esetleg a fokváltakozás és a passzívum) megszűnése önmagában nem utal érintkezésre. Ha a konverziós kritérium egyezését el is fogadjuk, a névszók igeragokkal való elláthatósága nem rekonstruálható az alapnyelvre, de ha rekonstruálható lenne, megszűnése akkor sem feltételezne permi–magyar érintkezést.

Összességében tehát elmondhatjuk, hogy a vizsgált permi–magyar tipológiai egyezések egy része alapnyelvi örökség, más része véletlennek tekinthető. Azt a kettőt pedig, amely esetleg mégis utalhatna érintkezés-

re, Csúcs is részletesebben megvizsgálta, és maga sem talált semmit, ami bennük szorosabb areális kapcsolatokra utalna.

Mindezek mellett figyelembe veendő az is, hogy más tipológiai vizsgálatok közel sem mutatják ilyen közelinek a magyart és a permi nyelveket. Pajusalu et al. (2018) 28 uráli nyelv 33 tipológiai paraméterét vizsgálta meg. Ugyan csak fonológiai paramétereket alkalmaztak (Pajusalu et al. 2018: 192–194), de azokból több mint másfélszer annyit, mint a-mennyi Hajdú vizsgálatában szerepel. Az eredmény azt mutatja, hogy a magyar a finnségi és a számi nyelvek között helyezkedik el, mintegy átmenetet képezve a két csoport között (Pajusalu et al. 2018: 195–196). Az ábrán ezek a nyelvek viszonylag szorosan tömörülnek, egy másik tömörülést képeznek a mordvin, a mari, a permi és a szamojéd nyelvek, míg az egymás közelében levő keleti manysitól és északi hantitól kissé távolabb áll a keleti hanti, az északi manysi viszont magányosan, valahol a három csoportosulás között. Az ábrából kiindulva a másodlagos magyar–finnségi/számi, vagy pl. moksa–szölkup érintkezést kereshetnénk, miközben a magyar és a permi nyelvek kapcsolata fel sem merülhet, hiszen ezek szinte a lehető legtávolabb állnak egymástól.

A teljesebb kép kedvéért érdemes egy további, igencsak leegyszerűsített elemzést is megnézni. Klumpp et al. (2018) is ad egy tipológiai elemzést, mely 25 paraméteren (7 fonológiai, 7-7 névszói és igei morfológiai, 4 szintaktikai) alapul. A paraméterek többségükben binárisak, egyesek több értéket is felvehetnek. A szerzők 30 uráli nyelvhez rendelnek paramétereket, de összesítő elemzést nem végeznek. Egy teljes elemzés messze túlfeszítené e cikk kereteit, egy egyszerű vizsgálatot azonban érdemes elvégezni. A nyelvek közül legalább négyet érdemes figyelembe venni: a magyar mellett a permi képviselőiben az udmurt szerepel (mely minimális eltéréseket mutat a vizsgálatban szereplő komi-zürjéntől és komi-permjáktól), illetve kontrollként bekerült két, a magyartól és az udmurttól földrajzilag és a családfán is távol álló nyelv, a finn és a nganaszan. Az egyszerűség kedvéért csak a teljes egyezések számát nézzük, a többértékű paraméterek esetében nem vizsgáljuk, hogy a különböző értékek egyenlő mértékű különbségeket jelölnek-e. Az összevetés eredménye szerint az udmurt és a magyar értékei az esetek több mint felében, 13 esetben teljesen azonosak – ugyanakkor a magyar és a nganaszan, illetve az udmurt és a nganaszan között is 13 azonosság van. Ezzel szemben a finn és a magyar között csak 11, a finn és a nganaszan között csak 8, míg a finn és az udmurt között mindössze 7 érték egyezik meg.

Ez lényegében azt mutatja, hogy a magyar, az udmurt és a nganaszan egy csoportot alkot, a finn pedig kilóg közülük.

Mindezek az igen különböző eredmények arra figyelmeztetnek, hogy a nyelvek tipológiai paraméterek alapján való csoportosítása erősen függ a kiválasztott paraméterektől és az azoknak tulajdonított értékektől. Ez pedig azt is jelenti, hogy egy-egy ilyen elemzés eredményére nem szabad további következtetéseket építeni.

Le kell szögeznünk, hogy a permi–magyar areális kapcsolatokra a tipológiai hasonlóság – mely korántsem olyan mértékű, mint Hajdú (1966, 1981) vagy Csúcs (2007) alapján tűnhet – egészen biztosan nem utal. Mivel pedig ilyen érintkezésnek egyelőre minden igyekezet ellenére sem sikerült nyomát találni az érintett nyelvekben, a feltételezését el kell vetni.

Irodalom

- E. Abaffy Erzsébet (2003), Hangtörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó, Budapest. 106–128, 301–351, 596–609, 710–718, 789–799.
- Asztalos Erika – Gugán Katalin – Mus Nikolett (2017), Uráli VX szórend: nyenyec, hanti és udmurt mondat szerkezeti változatok. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.), Nyelvelmélet és diakronia 3. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest – Piliscsaba. 30–62.
- Bartens, Raija (1999), Mordvalaiskielten rakenne ja kehitys. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Bereczki Gábor (1996), A magyar nyelv finnugor alapjai. Universitas Kiadó, Budapest.
- Csúcs Sándor (2005), Die Rekonstruktion der permischen Grundsprache. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Csúcs Sándor (2007), Permi–magyar nyelvtörténeti párhuzamok. Nyelvtudományi Közlemények 104: 86–123.
- Dahl, Östen (2001), Principles of areal typology. In: Haspelmath, Martin – König, Ekkehard – Oesterreicher, Wulf – Raible, Wolfgang (eds), Language typology and language universals. Sprachtypologie und sprachliche Universalien. La typologie des langues et les universaux linguistiques. An international handbook / Ein internationales Handbuch / Manuel international. Volume 2 / 2. Halbband / Tome 2. 1456–1470.
- Fejes László (2005), Összetett szavak finnugor nyelvekben. Doktori disszertáció. ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, Finnugor Nyelvészeti Program.

- Friedman, V. A. (2006), Balkans as a linguistic area. In: Brown, Keith (ed.), *Encyclopedia of language and linguistics*. Elsevier, Oxford. 657–672.
- Hajdú Péter (1966), *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hajdú Péter (1981), *Az uráli nyelvészet alapkérdései*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hajdú Péter – Domokos Péter (1978), *Uráli nyelvrokonaink*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hajdú Péter – Domokos Péter (1987), *Die uralischen Sprachen und Literaturen*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hausenberg, Anu-Reet (1998), Komí. In: Abondolo, Daniel (ed.), *The Uralic Languages*. Routledge, London – New York. 305–336.
- Havas Ferenc (2007), Az uráli nyelvek genitívusáról – tipológiai megközelítésben. *Nyelvtudományi Közlemények* 104: 57–85.
- Janurik Tamás (1996), A ragváltás jelensége az uráli nyelvekben. In: *Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére. Urálsztikai tanulmányok 7.* Budapest, 133–136.
- Joseph, Brian D. (2010), *Balkan Languages*. In: Hickey, Raymond (ed.), *The handbook of language contact*. Wiley-Blackwell, Malden, MA – Oxford. 618–633.
- Kálmán Béla (1966), *Nyelvjárásaink*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kel'makov, V. K. [Кельмаков, В. К.] (1998), *Краткий курс удмуртской диалектологии*. Издательство Удмуртского университета, Ижевск.
- Kenesei István (2000), Szavak, szófajok, toldalékok. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 75–136.
- Keresztes László (1990), *Chrestomathia Morduinica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Keresztes László (2011), *Bevezetés a mordvin nyelvészetbe*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Kiefer Ferenc (1990), Noun incorporation in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 40 (1/2): 149–177.
- Kiefer Ferenc (2000), A szóösszetétel. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 519–568.
- É. Kiss Katalin (1998), Mondattan. In: *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Körtvély Erika (2006), Igeragozás. In: *Uralisztika. Uráli nyelvészet*. Bölcsész Konzorcium, Budapest. 73–91.
- Klump, Gerson – Mazzitelli, Lidia Federica – Rozhansky, Fedor (2018), Typology of Uralic languages: current views and new perspectives. Introduction to the special issue of ESUKA – JEFUL. *Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri*. Vol. 9. No. 1. Special issue: Typology of Uralic languages: current views and new perspectives. 9–30.

- Nádasdy Ádám – Siptár Péter (1994), A magánhangzók. In: Kiefer Ferenc (szerk.), Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia. Akadémiai Kiadó, Budapest. 42–182.
- Pajusalu, Karl – Uiboaed, Kristel – Pomozi, Péter – Németh, Endre – Fehér, Tibor (2018), Towards a phonological typology of Uralic languages. *Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri*. Vol. 9. No. 1. Special issue: Typology of Uralic languages: current views and new perspectives. 187–207.
- Rédei Károly (1966), Obi-ugor jövevényszók a zürjén nyelvben. *Nyelvtudományi Közlemények* 66: 3–15.
- Rédei, Károly (1970), Die syrjanische Lehnwörter im Wogulischen. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Salminen, Tapani (1997), *Tundra Nenets Inflection*. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Szabó Géza (1980), *A magyar nyelvjárások*. Tankönyvkiadó, Budapest
- Szaharova, M. A. – Szelkov, N. N. [Сахарова, М. А. – Сельков, Н. Н.] (1976), *Ижемский диалект коми языка*. Коми книжное издательство, Сыктывкар.
- Tamás, Ildikó (2006), The Lule Saami Vocalism. *Nyelvtudományi Közlemények* 103: 7–25.
- Toivonen, Y. H. (1956), Über die syrjänischen Lehnwörter im Ostjakischen. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 32: 1–169.
- Tomić, Olga Mišeska (2011), Balkan Sprachbund features. In: Kortmann, Bernd – van der Auwera, Johan (eds), *The languages and linguistics of Europe: A comprehensive guide*. Walter de Gruyter, Berlin – Boston. 307–324.
- Wilbur, Joshua (2014), *A grammar of Pite Saami*. *Studies in Diversity Linguistics* 5. Language Science Press, Berlin.

A létige múlt idejű alakjai mint modális partikulák az udmurt nyelvben*

Kubitsch Rebeka

Szegedi Tudományegyetem,
Nyelvtudományi Doktori Iskola, Uráli program

The paper discusses the use of past tense forms of the verb ‘be’ in non-declarative moods and in two deontic constructions in the Udmurt language. There are three non-declarative moods in Udmurt: the imperative, the optative, and the conditional mood. The study argues that in such constructions the forms *val* and *vylem* can be considered modal particles and their primary function is modal attenuation.

The study reveals that in the imperative and optative moods and in modal constructions the particles attenuate the deontic modal base. Such constructions express hypothetical events, typically wishes. In the conditional mood the particles emphasize hypotheticality. Furthermore, *vylem* highlights the speaker’s own evaluation about the probability of the event in question – it encodes that the speaker holds it less probable or even unreal that the state of affairs expressed in the proposition is true or will be true. Hence *vylem* is epistemic. In my opinion, the epistemic connotation of *vylem* is related to the fact that *vylem* is the indirect evidential form of ‘be’, since epistemic modality and evidentiality have interdependencies in many languages.

Keywords: Udmurt, past tense, modality, modal particles

Kulcsszavak: Udmurt, múlt idő, modalitás, modális partikulák

A tanulmány a létige múlt idejű alakjainak modális partikulaként történő használatát mutatja be az udmurt nyelvben. A vizsgálat tárgyát olyan szerkezetek képezik, melyek egy nem kijelentő módban álló igéből és a *vylyny* ‘van.INF’ létige múlt idejű alakjainak (*val* és *vylem*) valamelyikéből tevődnek össze. A tanulmány emelett kitér a *val* és *vylem* alakok használatára két deontikus szerkezetben is.¹

A téma vizsgálatát indokolja, hogy habár a *val* és *vylem* alakok modális funkciója nem ismeretlen jelenség az udmurt nyelvészetben, a leíró

* A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-20-3 kód-számú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült (projekt-szám: ÚNKP-20-3-SZTE-221).

¹ Ezúton szeretném megköszönni a bírálóknak a tanulmánnyal kapcsolatos hasznos észrevételeiket, javaslataikat.

munkákban jellemzően csak említés szintjén, egy-egy példa erejéig taglalják. Ezen belül ezek a leírások elsősorban a *val* alak modális funkciójára fókuszálnak, a *vylem* elem vagy nem jelenik meg, vagy a *val* elemmel egységesen kezelik. Továbbá a szakirodalom nem mutat egységes képet az elemek funkcióját tekintve, és azt illetően sem, hogy ezeket az alakokat segédigeként vagy partikulaként célszerű-e elemezni.

A jelenség átfogó és az összes nem kijelentő módot érintő vizsgálatára eddig nem került sor. Ennélfogva a tanulmány kortárs nyelvi anyagon elemzi a létige múlt idejű alakjait a nem kijelentő módokban, pontosítva és kiegészítve a szakirodalom eddigi megállapításait. Ezen felül bemutatja a *val* és a *vylem* alakok funkciójában megfigyelhető különbséget, pótolva ezzel a *vylem* alakra vonatkozó leírások hiányát is. További célja, hogy az eddigi szakirodalomban megjelenő, egymásnak ellentmondó, vagy legalábbis nem összhangban lévő állításokat tisztázza.

A tanulmány amellett érvel, hogy a nem kijelentő módokban a létige múlt idejű alakjai modális partikulákként jelennek meg, melyek funkciójára a modális érték csökkentése. Megállapítja, hogy szisztematikus különbség fedezhető fel a *val* és a *vylem* modális jelentése között, mely feltételezhetően azok igei jelentéséből származik. Megállapítja továbbá, hogy a *vylem* elem ezekben a szerkezetekben episztemikus modális tartalommal bír. A létige két múlt idejű alakjának modális használatában mutatkozó különbségek eddig nem jelentek meg az udmurt nyelv leírásaiban. Hangsúlyozandónak tartom továbbá, hogy a vizsgált nyelvi anyag is újdonság. A közleményben szereplő példák korpuszadatokból származnak,² továbbá anyanyelvi beszélőkkel folytatott konzultációk idevágó eredményeit is felhasználtam.³

² A korpuszadatok az Udmurt Corpora fő- és egyik alkorpuszából származnak. A főkorpusz, mely javarészt sajtó- és blogszövegekből, illetve az Új Testamentum udmurt fordításából épül fel, 9.57 millió tokent tartalmaz. Az alkorpusz a közösségi mediáról származó bejegyzésekből áll, és 2.66 millió udmurt nyelvű tokent tartalmaz (http://udmurt.web-corpora.net/index_en.html).

³ A szerző 2019-ben és 2020-ban készített egy kérdőívet és 26 félstrukturált interjút az udmurt nyelv evidencialitása kapcsán, melyekben a *val* és *vylem* modális partikulaként történő használata is megjelent. A kérdőív és az interjúk csak részleteikben relevánsak jelen tanulmány szempontjából, továbbá nem érintik az összes szóban forgó szerkezetet. Ugyanakkor meglátásom szerint fontos adalékul szolgálnak a jelenség részletes leírásához, ennélfogva a kérdőív és az interjúk idevágó eredményeit is ismertetni fogom.

A tanulmány az alábbi módon épül fel: az 1. pont az udmurt nyelv areális és szociolingvisztikai vonatkozásait mutatja be, a 2. pont a modalitás mibenlétét ismerteti röviden. A 3. pont az udmurt nyelvben található nem kijelentő módok morfológiai felépítését, a 4. pont a létige múlt idejű alakjait mutatja be. Az 5. pont először ismerteti a szakirodalom korábbi megállapításait a *val* és *vylem* alakok modális funkcióit illetően, majd grammatikai érveket vonultat fel a partikulaként történő elemzés mellett (5.1). A múlt idő és modalitás összefüggéseinek tipológiai áttekintése után (5.2) kerül sor a modális funkciók részletes tárgyalására a nem kijelentő módokban (5.3; 5.4; 5.5). A 6. pont két deontikus szerkezetben vizsgálja a *val* és *vylem* alakok modális funkcióit. A 7. pont röviden áttekinti a létige múlt idejű alakjának modális használatát az udmurt kapcsán kontaktusnyelvészeti szempontból két legfontosabb nyelvben, az oroszban és a tatárban. A 8. pont az elemzés következtetéseit foglalja össze.

1. Az udmurt nyelv

Az udmurt az uráli nyelvcsalád permi ágába tartozik. A 2010-es oroszországi népszámlálás alapján a népesség száma 554 000, a beszélők száma 340 000 fő körül mozog. A beszélők nagy része az Udmurt Köztársaság területén él, mely az Orosz Föderáció egyik tagköztársasága. Az udmurtok a köztársaság népességének 28%-át teszik ki, az orosz lakosság aránya 62,2%, a maradék majdnem 10%-ot egyéb kisebbségekből tevődik össze (pl. tatár). A nyelvet az Udmurt Köztársaságon kívül a Kirovi területen, a Permi határterületen, Baskortosztánban, Tatársztánban és a Mari Köztársaságban is beszélik.

Az udmurtnak van irodalmi nyelvváltozata. Ez az orosz mellett a köztársaság hivatalos nyelve, ugyanakkor a gyakorlatban az udmurt nyelv használata a vidéki területekre jellemző, a városokban és a közigazgatásban az orosz dominál. Az udmurtok mindössze 62%-a beszél udmurtul, oroszul viszont mindenki tud (a délebbi területekre jellemző még a tatár nyelv ismerete is). Ennélfogva az udmurt–orosz kétnyelvűség általános jelenség (Salánki – Kondratieva 2018: 166–167). Az EGIDS⁴ skála alapján az udmurt a veszélyeztetett nyelvek közé tartozik (Ethnologue).⁵

⁴ Expanded Graded Intergenerational Disruption Scale. A 13 fokozatú skála a nyelvek státuszát mutatja a veszélyeztetettségét, a generációk közti nyelvátadás és a használat elterjedtségének szempontjait figyelembe véve.

⁵ Utolsó látogatás: 2018. 09. 17.

Az udmurt a Volga-Káma nyelvszövetség része. A térségben (az oroszon kívül természetesen) finnugor és törökségi nyelveket beszélnek. Az udmurt mellett a nyelvszövetségbe tartozik a mari (hegyi és mezei), a csuvas, a tatár és a baskír, míg a mordvin (erza és moksa), illetve a komi (zürjén és permják) a periférián helyezkednek el (Helimski 2003: 159). Az udmurt nyelvben ennél fogva orosz és törökségi hatások figyelhetők meg.

2. Modalitás

A modalitás a világ egy lehetséges állapotát fejezi ki, annak a nyelvi kifejezése, hogy az adott tényállás nem faktuális esemény (Kiefer 2007: 308; Kugler 2017: 480).

A szakirodalomban nincs egyetértés azt illetően, hogy mely kategóriák tartoznak a modalitás koncepciójába, de a tradicionális megközelítés szerint három alapvető modális kategória létezik: dinamikus, deontikus és episztemikus (Nuyts 2016: 33).

A dinamikus modalitás a kontrolláló résztvevő (tipikusan az ágens) képességére, hajlandóságára vonatkozik, míg a deontikus modalitás szűkebben értelmezve megengedést, kötelezettséget, tiltást fejez ki (Palmer 2001: 9–10). Általánosabban értelmezve a deontikus modalitás annak mértékét mutatja, hogy a megnyilatkozásban szereplő tényállás megvalósulása mennyire kívánatos. Ennél fogva a kategória skalárisként képzelhető el, mely az abszolút szükségszerűtől a kívánatosan át az elfogadhatóig terjed (Nuyts 2016: 36).⁶ Az episztemikus modalitás tipikusan, de nem szükségszerűen a megnyilatkozó vélekedését, valószínűsítését foglalja magába az adott tényállásra vonatkozóan. A deontikus modalitáshoz hasonlóan az episztemikus modalitás is skalárisként fogható fel, mely megjeleníti, hogy a beszélő milyen mértékben tartja valószínűnek az adott eseményt (Kugler 2017: 486–488). A modális erő alapján a „szinte bizonyos” és a „szinte valószínűtlen” értékek közötti skálaként értelmezhető (Kugler 2015: 55).⁷

⁶ Ha elfogadjuk a kategória polaritását, akkor a skála a nem kívánatos és az elfogadhatatlan értékét is magába foglalja.

⁷ A tanulmányban a modális erő/erősség kifejezés a deontikus és episztemikus modalitás skaláris tulajdonságára utal. Deontikus modalitás esetén modálisan erősebb a nagyobb mértékű szükségszerűséget kifejező nyelvi elem, míg az episztemikus modalitás esetében a nagyobb mértékű valószínűséget, bizonyosságot kifejező elem tekinthető modálisan erősebbnek. Az egyes értékek viszonylagosak. A modális értékek kapcsán vö. Hofmann 1993: 106, 109.

3. Nem kijelentő módok az udmurtban

Bartens (2000) és Winkler (2011) három nem kijelentő módot különböztet meg az udmurt nyelvben: a feltételest, a felszólítót és az optatívuszt. Az alábbi szakasz egy rövid áttekintést ad az udmurt nem kijelentő módok morfológiai felépítéséről.

3.1. A felszólító mód

Bartens (2000: 215–216) és Kozmács (2002: 32) alapján az udmurtban a felszólító módnak csak második személyű alakja van. Egyes számban a felszólítás az igetővel történik, többes számban tőtípustól függően az *-e/-le* toldalékkal. Az udmurt nyelvben az igék tótani szempontból két csoportra oszthatók. Az első csoportba azok az igék tartoznak, melyeknek főnévi igenévi alakjában az infinitívusz képzője előtt *-y* szerepel, míg a második csoportba azok az igék sorolhatók, melyekben ugyanebben a pozícióban *-a* található (Kozmács 2002: 14). Az *-y* tövéghangzós igék esetén többes számban az *-e* toldalék, az *a*-tövő igéknél a *-le* toldalék található. A tagadó felszólítás az *en* partikulával képezhető (vö. 1. táblázat).

1. táblázat: A *mynyny* 'menni' ige felszólító alakjai

<i>mynyny</i> 'menni'	egyes szám	többes szám
állító	<i>myn</i> megy.IMP.SG 'Menj!'	<i>myn-e</i> megy-IMP.PL 'Menjetek!'
tagadó	<i>en</i> <i>myn(y)</i> ⁸ NEG.IMP megy.CNG.SG 'Ne menj!'	<i>en</i> <i>myn-e</i> NEG.IMP megy-CNG.PL 'Ne menjetek!'

3.2. Az optatív mód

Az udmurt nyelv sztenderd nyelvváltozatát ismertető leírásokban az optatívusz gyakran nem önálló módként jelenik meg. Ennek oka vélhetően egyrészt az, hogy a teljes paradigma csak a déli udmurt nyelvjárásokból adatható, másrészt, hogy a gyakrabban előforduló harmadik személyű alakokat, kötőmódi funkciójuk miatt a felszólító mód paradigmájához sorolják (Csúcs 1990: 52; Winkler 2001: 51, Kelmakov – Hännikäinen 1999: 196). Bartens (2000: 219–222) munkájában az optatívusz önálló módként jelenik meg, de csak a harmadik személyű alakokat taglalja.

⁸ Az ige tövéghangzója (*y*) elmaradhat.

Winkler későbbi monográfiájában szintén önálló módként írja le, és a teljes paradigmát közli. Az optatívuszi alak használatos óhajtó mondatokban, célhatározós mellékmondatokban, illetve mondásigékkel (Winkler 2011: 103).

2. táblázat: A *mynyny* 'menni' optatív módú alakjai

<i>mynyny</i> 'menni'	állítás	tagadás
1SG	<i>med myn-o-m</i> OPT megy-FUT-1SG 'hadd menjek'	<i>meda-m myny</i> NEG.OPT-1 megy.CNG.SG 'hadd ne menjek'
2SG	<i>med myn-o-d</i> OPT megy-FUT-2SG 'hadd menjél'	<i>meda-d (medam) myny</i> NEG.OPT-2 megy.CNG.SG 'hadd ne menjél'
3SG	<i>med myn-o-z</i> OPT megy-FUT-3SG 'hadd menjen'	<i>meda-z (medam) myny</i> NEG.OPT-3 megy.CNG.SG 'hadd ne menjen'
1PL	<i>med myn-o-my</i> OPT megy-FUT-1PL 'hadd menjünk'	<i>meda-m (medam) myn-e</i> NEG.OPT-1 megy-CNG.PL 'hadd ne menjünk'
2PL	<i>med myn-o-dy</i> OPT megy-FUT-2PL 'hadd menjetek'	<i>meda-d (medam) myn-e</i> NEG.OPT-2 megy-CNG.PL 'hadd ne menjetek'
3PL	<i>med myn-o-zy</i> OPT megy-FUT-3PL 'hadd menjenek'	<i>meda-z (medam) myn-e</i> NEG.OPT-3 megy-CNG.PL 'hadd ne menjenek'

Az állító forma a *med* 'hadd' optatív partikulából⁹ és az ige jövő idejű alakjából épül fel. Tagadáskor a *med* személyben egyezik az alannyal, ugyanakkor a formailag 1SG/PL *medam* alak a többi személlyel is használható (Edygarova 2015: 273–274). Ezekben az esetekben a kontextus alapján állapítható meg, hogy a forma melyik személyre utal.

Az optatív megnevezés véleményem szerint félrevezető, azt sugallja, hogy ezek az alakok elsősorban kívánságot fejeznek ki. Funkcióját tekintve talán a kötőmód megnevezés pontosabb lenne (Tánczos 2015: 134 kötőmódnak nevezi).¹⁰ A tanulmánynak nem célja ezt a terminológiai

⁹ Edygarova (2015: 273) partikulaként írja le a *med* alakot, ugyanakkor, mivel tagadáskor ragozódik, meglátása szerint ezekben az esetekben tagadó igeeként kezelhető.

¹⁰ A helyzetet az is bonyolítja, hogy az orosz nyelvű kutatók az angol *subjunctive* 'kötőmód' terminust az udmurt kapcsán a morfológiai feltételes módra használják.

problémát eldönteni, így továbbra is a szakirodalomban elterjedtebb optatív megnevezést használom.

3.3 A feltételes mód

A permi nyelvek közül egyedül az udmurtban található morfológiailag jelölt feltételes mód (Bartens 2000: 223). A *-sal* jel az igetőhöz járul, a személyt a kijelentő módban használt igei személyragok jelölik. Az egyes számú alakoknál zárójelezett személyragok a beszélt és írott nyelvben is elmaradhatnak. A tagadó alak az *öj* partikulával képezhető.¹¹ A feltételes mód nem fejez ki időt (Edygarova 2015: 274), az alakok egyaránt használhatók jelen és múlt idejű értelemben is.

3. táblázat: A *mynyny* 'menni' feltételes módú alakjai

<i>mynyny</i> 'menni'	állítás	tagadás
1SG	<i>myny-sal</i> megy-COND 'mennék'	<i>öj myny-sal</i> NEG megy-COND 'nem mennék'
2SG	<i>myny-sal-(yd)</i> megy-COND-2SG 'mennél'	<i>öj myny-sal-(yd)</i> NEG megy-COND-2SG 'nem mennél'
3SG	<i>myny-sal-(yz)</i> megy-COND-3SG 'menne'	<i>öj myny-sal-(yz)</i> NEG megy-COND-3SG 'nem menne'
1PL	<i>myny-sal-my</i> megy-COND-1PL 'mennénk'	<i>öj myny-sal-my</i> NEG megy-COND-1PL 'nem mennénk'
2PL	<i>myny-sal-dy</i> megy-COND-2PL 'mennétek'	<i>öj myny-sal-dy</i> NEG megy-COND-2PL 'nem mennétek'
3PL	<i>myny-sal-zy</i> megy-COND-3PL 'mennének'	<i>öj myny-sal-zy</i> NEG megy-COND-3PL 'nem mennének'

¹¹ Az *öj* alak megegyezik a tagadó ige múlt idejének egyes szám első személyű alakjával. A mai udmurt nyelvben a feltételes mód tagadásakor minden számban és személyben ez az alak használatos, de a 19. században készült leírások még olyan paradigmát rögzítenek, amelyben a tagadás tagadó igével történik és a személynek megfelelően ragozódik (a mai udmurt múlt idő tagadásával megegyezően [Aminoff 1896: 44, 47]).

4. A létige múlt idejű alakjai

Az udmurtban két létige található: a *vylyny* 'van.INF' és a *luyny* 'lesz.INF' (Bartens 2000: 265–267). Jelen tanulmány a *luyny* létigével nem foglalkozik, mivel nem funkcionál modális partikulaként a nem kijelentő módokban. A *vylyny* ige paradigmája erősen hiányos, mivel „valós” ragozott alakjai csak múlt időben fordulnak elő (Winkler 2011: 92).¹² Továbbá az infinitívuszi alak sem használatos a mai udmurt nyelvben, csak frazémákban fordul elő.

Az udmurtban két szintetikus múlt idő található, ennél fogva a létige kapcsán a vizsgálat tárgyát két múlt idejű alak képezi. A *val* a létige ún. első múlt idejű, a *vylem* a második múlt idejű alakja.¹³ Az első és második múlt idő közti különbségtétel legtöbbször evidenciális, vagyis az információ forrására és típusára vonatkozó. Az első múlt idő a második múlttal kontrasztba állítva gyakran a szemtanúsággal és elsőkezűséggel asszociálódik, de a mai udmurt nyelvben a legtöbb esetben általános múlt időként használatos. A második múlt időt elsősorban a közvetett módon (főleg következtetés, értesülés útján) szerzett információ kifejezésére használják (Aikhenvald 2004: 28; Tarakanov 2011: 189; Kubitsch 2018: 258–260; Skribnik – Kehayov 2018: 539).

Az első múlt időben csak a *val* forma létezik, mely nyelvtörténetileg az első múlt idő egyes szám harmadik személyű alakja (Bartens 2000: 266). A tagadás az *öj* partikulával képezhető. A második múlt időben a létige paradigmája teljes (bővebben a paradigmáról l. Kozmács 2008: 175–176). A *vylem* a létige egyes szám harmadik személyű formája.¹⁴ Nyelvjárástól függően két tagadó alakja létezik: az északi nyelvjárásokra az analitikus *övöl vylem* jellemző, mely az *övöl* tagadó partikulából és az állító alakból hozható létre. A déli nyelvjárásokban a szintetikus *vylymte*

¹² A *vylyny* alakból vezethető le továbbá a jelen idejű birtokos szerkezetekben és egzisztenciális mondatokban használt *vaní* 'van' alak, de ezt Bartens (2000: 265) nominálisnak tartja, ennél fogva mondható, hogy a létige ragozott alakjai csak múlt időben fordulnak elő.

¹³ Egyes leírások az első múlt időt praeteritumnak, a második múlt időt perfectumnak nevezik (Csúcs 1990; Winkler 2011).

¹⁴ Történetét tekintve a második múlt idejű alakok nominális eredetűek, a befejezett melléknévi igenévi alakokra vezethetők vissza (a harmadik személyű második múlt idejű alakok homonimák a befejezett particípiummal) (Bartens 2000: 202–203).

tagadó alak figyelhető meg, mely az *-mte* szuffixummal képződik.¹⁵ Az alábbi példában a létige két múlt idejű alakjának evidenciális értelmű használata látható.

(1) *Šekyt ar-jos val soku.*
nehéz év-PL **van.1PST** akkor

‘Nehéz évek voltak akkor.’ (a beszélő saját maga tapasztalta vagy biztos tudással rendelkezik az eseményről)

(2) *Šekyt ar-jos vylem soku.*
nehéz év-PL **van.2PST[3SG]** akkor

‘Nehéz évek voltak akkor.’ (a beszélő saját maga nem tapasztalta meg, valamilyen egyéb forrásból tud róla, pl. értesülés)

5. Az udmurt létige múlt idejű alakjai mint modális partikulák a nem kijelentő módokban

Az udmurt nyelvészetben a *val* alak modális funkcióban történő használata nem ismeretlen jelenség, elsősorban a felszólító mód és a necesszív (szükségszerűséget kifejező) participium kapcsán említik (Tarakanov 1998: 174; Kelmakov–Hännikäinen 1999: 196; Winkler 2011: 137). A *val* modális funkciója ezen leírások alapján az illokúciós erő csökkentése, ezzel udvariasabbá téve a megnyilatkozást.

A *vylem* alak ilyen típusú előfordulása kevéssé jelenik meg az udmurt nyelv leírásaiban. Tarakanov (1998: 171, 174) a feltételes és a felszólító mód kapcsán ír röviden arról, hogy „mintha a *val* és *vylem* segédigék az igéknek további modális árnyalatot adnának”,¹⁶ vagyis nem tesz különbséget a *val* és a *vylem* használata között. Winkler (2011: 102) munkájában a felszólító mód kapcsán említi meg külön a *vylem* alakot, melynek segítségével egy direkt felszólításból mintegy indirekt hozható létre, ezzel gyengítve a felszólítás illokúciós erejét.¹⁷

¹⁵ Az analitikus tagadásban megfigyelhető *övöl* partikula negatív kopulaként használatos az egzisztenciális és névszói állítmányú mondatokban (Edygarova 2015: 270). A szintetikus tagadásban használt *-mte* szuffixum eredetileg a befejezett melléknévi igenév tagadó alakját képezi. Ez a tagadási stratégia szintén a második múlt idő nominális eredetét mutatja.

¹⁶ „...а вспомогательные глаголы *вал* и *вълэм* как бы придают им дополнительный модальной оттенок” (Tarakanov 1998: 174).

¹⁷ „*vylem* in Verbindung mit dem IMP2SG bzw. PL macht aus der direkten Anforderung quasi eine indirekte, schwächt sie damit ab” (Winkler 2011: 102).

Mielőtt ismertetném a *val* és *vylem* elemek használatát a nem kijelentő módokban és a deontikus modális szerkezetekben, fontosnak tartom megjegyezni, hogy az anyanyelvi adatközlőkkel végzett munkám során nem minden beszélő érzékelt jelentésbeli eltérést a *val* és a *vylem* elemek használata között, illetve voltak olyan adatközlők, akik érzékelték jelentésbeli különbséget, de nem tudták pontosan megfogalmazni, hogy milyen tekintetben mutatkozik eltérés a *val* és *vylem* használata között.

5.1. Érvék a *val* és *vylem* partikulaként való elemzése mellett

Habár a *val* és *vylem* modális használata a legtöbb leíró munkában, ha csak említés szintjén is, de megjelenik, ezek a munkák nem egységes módon elemzik ezeket az alakokat. Tarakanov (1998: 174) és Kelmakov – Hännikäinen (1999: 196) segédigeként tekint rájuk. Tarakanov egy későbbi munkájában (2011: 175–176) hol segédigeként, hol partikulaként hivatkozik a *val* alakra a felszólító móddal való együttállása kapcsán. Winkler (2011: 137) már egységesen modális partikulaként glosszázza őket, de a modális partikulák taglalásánál a létige múlt idejű alakjai közül csak a *val* elem szerepel. Meglátásom szerint a partikulaként való elemzés helytálló, ugyanakkor érveket egyik munka sem sorakoztat ezen értelmezése mellett. A modális használaton túl grammatikai érvek is felhozhatók a partikulaként történő elemzés mellett a nem kijelentő módokban.

A partikula olyan viszonyzó, amely nem toldalékolható, más szavakkal nem alkot sem morfológiai, sem szintaktikai kapcsolatot, nem lehet mondatrészes. Funkciója, hogy a mondatban lévő állításon műveleteket végezzen: modális viszonyt, beszélői attitűdöt fejezzen ki, vagy jelölje a beszélő reagálását az adott kommunikációs helyzetre. A partikula önmagában nem felelhet semmilyen kérdésre, de lehet emocionális tartalma (Kugler 2000: 275). Az alábbi szakasz a morfológiai és szintaktikai érveket ismerteti a partikulaként történő elemzés mellett. A *val* és *vylem* elemek jelentése és modális használata a későbbi pontokban kerül részletes bemutatásra (vö. 5.3, 5.4, 5.5, 6. pont).

A nem kijelentő módokban használva a *val* és *vylem* alakok ragozhatatlanok. Korábban szerepelt, hogy az első múlt időben a létigének csak a *val* alakja létezik, ennél fogva semmilyen esetben nem ragozódik, ezért ez önmagában nem tekinthető érvnek a partikulaként történő elemzés mellett. A második múlt időben viszont a paradigma teljes, morfológiailag a *vylem* az egyes szám harmadik személyű alak. A nem kijelentő

módokban mindig ez az alak szerepel, a létige egyéb alakja nem jelenhet meg.

A *val* és *vylem* alakok lexikailag tartalmatlanok, általában elhagyhatók a mondat szintaktikai szerkezetének sérülése nélkül (természetesen a mondat jelentése módosulhat).

(3) *lykty val*
jön.IMP.SG **van.1PST**
'Gyere, kérlek!'

(4) *lykty*
jön.IMP.SG
'Gyere!'

Mivel a *val* és a *vylem* nem tekinthetők önálló mondatrészeknek, nem is kérdezhetők, nem alkotható olyan kérdés, melyre önmagukban válaszolhatnak. Mondatbeli pozíciójuk kötött, minden esetben az ige után állnak.

Mindezek alapján úgy vélem, hogy indokolt a *val* és *vylem* alakokat a nem kijelentő módokban partikulaként elemezni. Típusukat tekintve modális-pragmatikai partikulák, melyek funkciói a modális alapérték módosítása és a beszélői attitűd kifejezése. Ezért a továbbiakban a nyelvi példák glosszájában ATT (az angol *attenuative* 'enyhítő' alapján) jelzéssel látom el őket.

5.2. Múlt idő és modalitás

A létige múlt idejű alakjainak modális partikulaként való használatának részletes ismertetése előtt az alábbi szakasz egy rövid összefoglalást ad a múlt idő és a modalitás gyakori összefüggéseiről.

A világ nyelveiben nem ritka jelenség, hogy múlt idejű alakok modális funkcióban jelennek meg (Palmer 2001: 203). Mivel az alább bemutatott jelenség számos nyelvben megfigyelhető, több munkában is megjelent az a felvetés, miszerint a múlt idő „távolító eszközként” szemlélendő – temporális értelemben a jelentől távolítja el az eseményeket, míg modális szempontból a faktualitástól (de Haan 2010: 461).

A tényellentétes (vagy másként kontrafaktuális)¹⁸ mondatok múlt idejű morfológiájával történő kifejezése nyelveken átívelő jelenség. Ezek-

¹⁸ A kontrafaktuális szerkezetek azt fejezik ki, hogy a beszélő szerint a szóban forgó állítás nem tartható (Iatridou 2000: 231).

ben az esetekben a formailag múlt idejű alakok nem feltétlenül kapnak temporális értelmezést (Iatridou 2000: 244). Az angol nyelv feltételes mondataiban és a kontrafaktuális kívánságok kifejezésekor múlt idejű alakokat találhatunk (a példában kiemelve).

(5) *I wish I **had** a car*
 én kíván én **POSS.AUX.PST** INDF autó
 'bár lenne egy autóm'

(6) *If you **did** this, I **would** be very happy*
 ha te **csinál.PST** ez, én **FUT.AUX.PST** van nagyon boldog
 'ha ezt megtennéd, nagyon boldog lennék'

Ezen felül a múlt idejű alakok alkalmasak arra, hogy enyhítsék a megnyilatkozás modális erejét. Ennek egyik talán leggyakrabban idézett példája az angol nyelv modális segédigéi, melyek múlt idejű alakjai irreálitást, lehetőséget fejezhetnek ki (Palmer 2001: 13–14, 73). A (7)-es példában a *can* 'tud, képes valamire' modális segédige múlt idejű *could* alakja csökkenti a modális erősséget. Ezzel a kérés udvariasabbá válik, vagyis az illokúciós erő is csökken (de Haan 2010: 461).

(7) *I just want-ed to ask you if you **could***
 én csak akar-PST PTC kérdez te ha te **AUX.PST**
lend me a pound.
 kölcsönad én.ACC INDF font

'Csak meg akartam kérdezni, hogy kölcsön tudnál-e adni egy fontot.'

Az udmurtban szintén megfigyelhető, hogy az irreális feltételes mondatok protázisában (a feltételt tartalmazó tagmondatban) az ige múlt időben áll (Bartens 2000: 313).

(8) *nos ...öz ke oske, soku tañi ta*
 de **NEG.1PST.3** ha **hisz.CNG.PL** akkor itt ez
mandat-me vožmat-o
 megbízás-ACC.POSS.1SG mutat-FUT[1SG]
 'ha nem hinné el, megmutatom neki ezt a megbízásom'

Továbbá az udmurt feltételes módot és múlt időt etimológiailag is összefüggésbe hozzák. Tarakanov (1998: 176–179) alapján a morfológiai fel-

tételes mód *-sal* jele nyelvtörténetileg magába foglalja a létige múlt idejű *val* alakját. Ezt a feltételes mód tagadó alakjai is megerősíthetik (vö. 3.3. pont), mivel a tagadásban használt *øj* partikula megegyezik a tagadó ige múlt idejének egyes szám első személyű alakjával. A *val* létige tagadásánál szintén az *øj* partikula jelenik meg minden számban és személyben.

A következőkben kortárs nyelvi anyagból származó példákkal illusztrálva ismertetem a létige múlt idejű alakjainak funkcióit a felszólító, optatív és feltételes módú igékkel, továbbá bemutatom a *val* és a *vylem* alakok használatában mutatkozó különbséget. Kitérek továbbá a partikulák használatára két deontikus modális szerkezetben is, és bemutatom a létige múlt idejű alakjának modális használatát az oroszban és a tatárban.

5.3. A *val* és a *vylem* alakok használata felszólító módban¹⁹

Ahogy korábban is szerepelt, a létige *val* alakjának használata elterjedt a felszólítás illokúciós erejének csökkentésére. A felszólító módú ige és a *val* együttesen kérést fejeznek ki, ennél fogva a felszólítás udvariasabb lesz.

- (9) Svetlana Daňilovna, nyrys ik vera-le val, piči
 PN először PTC mond-IMP.PL²⁰ ATT kicsi
 dyr-dy šajer-my-len kyče sereg-az
 idő-POSS.2PL ország-POSS.1PL-GEN melyik sarok-INE.POSS.3SG
 ortč-i-z?
 történik-1PST-3SG

'Svetlana Daňilovna, először is, kérem, mondja el, hogy gyermekkorra országunk melyik szögletében telt?'

¹⁹ Sajnálatos módon nem áll rendelkezésre információ azt illetően, hogy a korpuszban pontosan hány olyan szerkezet található, mely a felszólító módú igéből és a létige valamelyik múlt idejű alakjából állna. Ennek oka, hogy a korpusz morfológiai elemzője nincs egyértelműsítve, így a felszólító módú alakokra keresve több ezer helytelen találatot jelenít meg (tekintve, hogy a tagadás tagadó igével történik és a konnegatív alakok gyakran megegyeznek az igetővel, továbbá, hogy a többes felszólítás végződése (-e) alakilag egybeesik a jelen idő egyes szám harmadik személy végződésével).

²⁰ Az udmurtban a magázás a többes szám második személyű alakokkal történik.

- (10) *Čukaže kuno-os-y lykt-o-zy, taka-de*
 holnap vendég-PL-POSS.1SG jön-FUT-3PL birka-ACC.POSS.2SG

šot val
ad.IMP.SG ATT

'Holnap vendégeim jönnek, kérlek, add nekem a birkádat!'

A *val* partikula negatív felszólításban is megjelenhet. Ezekben az esetekben szintén az illokúciós erőt csökkenti.

- (11) *Soin ik kuri-ško penši-je košky-ku-dy,*
 ezért PTC kér-PRS.1SG nyugdíj-ILL megy-CVB-POSS.2PL

mone en vunet-e val.
 engem NEG.IMP felejt-CNG.PL ATT

'Ezért kérem, hogy amikor nyugdíjba megy, ne felejtse el engem.'

A partikula vizsgálata azt mutatja, hogy a felszólító módú igealakkal a szerkezet nem direktívaként²¹ is viselkedhet. Tarakanov (2011: 176) alapján a *val* a felszólító móddal együttesen a feltételes módnak megfelelő értelemben is használható. Ezekben az esetekben a *val* partikula a modális alapértéket módosítja. A (12)-es példában a megnyilatkozó arról beszél, hogy a mezőgazdaságban a különféle feladatok ellátására speciális gépekre lenne szükség, melyeket jó lenne megvásárolni, de az áruk folyamatosan emelkedik. A (13)-as példában a beszélő szeretne egy zakót varratni, de nincs varrónő a falujukban. Megfigyelhető, hogy a formailag második személyű felszólító alak nem a hallgatóra vonatkozik, tehát nem tényleges felszólításról van szó. Ez viszont csak akkor lehetséges, ha a felszólító módú igealak mellett a létige valamelyik múlt idejű alakja is megjelenik.²² Ezekben a példákban a Tarakanov (2011) által leírt jelenség látható, vagyis a *val* partikulával együttesen a felszólító módú ige hipotetikus tartalmat fejez ki. További adalék, hogy az alacsony számú példák mindegyikében a szerkezet kontrasztív szituációban használatos: a megnyilatkozó kívánatosnak tartja a propozícióban foglalt cselekvés megvalósulását, de ez valamilyen

²¹ A direktíva a beszédaktusok egyik típusa. A beszélő azon szándékát fejezi ki, hogy a hallgató a propozícióban megfogalmazottak szerint cselekedjen. A direktívákhoz sorolható többek között a parancs, a kérés, az utasítás, a javaslat, a könyörgés és a tiltás (Searle 1983: 166).

²² Nem található olyan eset, amikor egy önmagában álló felszólító módú ige ne második személyre vonatkozna.

külső, objektív körülmény (pl. a pénz vagy a varrónő hiánya) miatt nem lehetséges.

- (12) *Vań-ze ta-je lešt-is t'exņika aśme-len*
 minden-ACC ez-ACC csinál-PTCP.ACT technika mi.magunk-GEN
l'ab. So-je baśty val – dun-yz kurtčyli-śke
 gyenge az-ACC **vesz.IMP** **PTC** ár-POSS.3SG ráragad-PRS.3SG
 'Az összes mindezt (a feladatot) elvégző technika nálunk rossz minőségű. Megvennénk – (de) az ára emelkedik.'

- (13) *Kyče ke syče penžak zolty val,*
 milyen PTC ilyen zakó **kialakít.IMP** **ATT**
no gurt-amy vuriškiś-my övöl.
 de falu-INE.POSS.1PL varrónő-POSS.1PL NEG

'Valami ilyen zakót csináltatnék, de a falunkban nincs varrónő.'

A *vylem* megjelenéséről felszólító módú ige mellett Tarakanov (1998) és Winkler (2011) is említést tesz.²³ Winkler alapján a *vylem* alakkal a felszólítás mintegy indirektté tehető és ezzel gyengíthető. A szerkezetek jelentését tekintve a vizsgálat ezt megerősítette, a *vylem* partikula csökkenti a felszólítás illokúciós erejét, a szerkezet finom, udvarias kérésként értelmezendő, melynek végrehajtása nem kötelező a címzettre nézve, inkább csupán javaslat (vö. 14-es példa).

- (14) *kin-len vań tuspuktem-jos-yz kušte-le vylem gruppa-je*
 aki-GEN van fénykép-PL-POSS.3SG **dob-IMP.PL** **ATT** csoport-ILL
Maša-len vań, todi-śko
 Mása-GEN van tud-PRS.1SG
Voźma-śkom
 vár-PRS.1PL
 'Akinek van képe, szépen kérem, dobja be a csoportba.
 Másának van, tudom
 Várjuk'

²³ A korpusz morfológiai elemzőjének hiányosságából fakadóan (vö. 17-es láb-jegyzet) nem tudom számszerű adatokkal alátámasztani, de az anyanyelvi adatközlőkkel folytatott munka és saját tapasztalataim alapján elmondható, hogy a felszólító mód és a *vylem* partikula alkotta szerkezetek jóval ritkábbak a felszólító módú ige és *val* partikulás szerkezetekhez képest.

A (16)-os példa kontextusa, hogy egy új törvény miatt az önkormányzat csak azoknak adhat földet, akiknél egy főre 10 négyzetméternél kevesebb lakrész jut. Ez viszont a falvakban problémát okoz, hiszen valaki hiába ténylegesen rászoruló, a szabályozás miatt nem kap segítséget.

(16) *Odig jur-t-yn (62 kvadrat metr-yn) kuat' kuža ul-o,*
egy ház-INE (62 négyzet méter-INE) hat PP él-PRS.3PL,

kuiñ pi-zy-ly šemja kyldyt-ono.
három fiú-POSS.3PL-DAT család alapít-PTCP.NESS

Šot vylem muzjem, no zakon-jos-ja ug jara.
ad.IMP.2SG ATT föld de törvény-PL-ADV NEG.PRS szabad.CNG
'Egy házban (62 négyzetméteren) hatan élnek, három fiúnak család-
dot kell alapítania. Adna nekik földet (értsd: az önkormányzat), de a
törvények miatt nem szabad.'

A (17)-es példában a felszólító módú ige és a *vylem* partikula a múltban történt, be nem következett cselekvésre vonatkozik. Ennélfogva az olvasat tényellentétes. A beszélő egy orosz nyelvű bejegyzésre reagál, melyet egy udmurt ifjúsági tábor vezetője osztott meg a közösségi médiában.

(17) *Žećok! Tol'ko gožty vylem vañ-ze ta-je*
ügyes csak ír.IMP.SG ATT minden-ACC ez-ACC

UDMURT šamen. Soku eššo no žeć-ges luy-sal.
udmurt PP akkor még PTC jó-COMP lesz-COND

'Ügyes! Bárcsak mindezt udmurtul írta volna! Akkor még jobb lenne.'

Azt, hogy a felszólító mód és *vylem* szerkezet milyen időre vonatkozik, csak a kontextus alapján lehet meghatározni. Ugyanez figyelhető meg a feltételes mód esetében (vö. 5.5.), továbbá a modális segédigék és a létige mindkét múlt idejű alakjának kombinációjánál is (vö. 6. pont).

Látható tehát, hogy a direktívák esetében mindkét partikula képes csökkenteni az illokúciós erősséget: a *val* partikula használatával a felszólításból kérés válik, a *vylem* partikulával (a *val* partikulához viszonyítva) még finomabb kérés, javaslatétel fejezhető ki. Vagyis mindkét partikula használata udvariasabb megnyilatkozást eredményez.

Azokban az esetekben, amikor a megnyilatkozásnak nincs konkrét címzettje, a felszólító módú ige és a *val* partikula feltételes jelentéstartalmat fejez ki. A *val* partikula nem jelöli a beszélő értékítéletét a propo-

zíciónak megvalósulásának valószínűségét illetően. A *vylem* partikulával ellátott szerkezet ebben a típusú használatban szintén hipotetikus jelentéstartalmat kódol, tulajdonképpen irreális óhajtást fejez ki – a beszélő valószínűsítése szerint a szóban forgó esemény bekövetkeztére nincs esély. Ennélfogva a *vylem* partikula episztemikusnak tekinthető, mivel a beszélő értékítéletét fejezi ki a propozícióban foglaltak valószínűségével kapcsolatban.

Meglátásom szerint mind az illokúciós erő csökkentése, mint a feltételesség kifejezése magyarázható a modális erősség csökkentésével. A felszólító mód és a deontikus modalitás között szoros kapcsolat figyelhető meg (Malchukov – Xrakovskij 2016: 200), többen a felszólító módot a deontikus modalitás rendszerébe sorolják (Chung – Timberlake 1985: 245–249; Palmer 2001: 64). A kötelezettség továbbá a felszólítás jelentésének részeként értelmezhető (Aikhenvald 2010: 142). A *val* és *vylem* partikulák a felszólító mód deontikus modális erősségének értékét csökkentik, vagyis a tényállás szükségszerű helyett kívánatos lesz (vö. 2. pont). Direktívák esetén ez az illokúciós erő csökkenését, nem direktívák esetén a feltételes olvasatot eredményezi. A *vylem* partikula a *val* elemhez képest nagyobb mértékben csökkenti a modális erősség értékét – ez magyarázza, hogy a beszélők miért tartották a *vylem* partikulával alkotott felszólító szerkezeteket udvariasabbnak, gyengébbnek. Nem direktívák esetén a *vylem* (szintén a *val* partikulához viszonyítva) jobban eltávolítja a megnyilatkozást a faktualitástól, és a beszélő szubjektív megítélését mutatja a tényállás megvalósulását illetően (ti. hogy nem fog bekövetkezni). Ennélfogva a beszélők a *vylem* partikulával alkotott szerkezetekhez gyakran emocionális tartalmat is társítottak, pl. sajnálatot (mivelhogy nem valósul meg az óhajtott tényállás).

5.4. A *val* és *vylem* használata optatív módban

A 4. táblázat összegezve mutatja meg az optatív mód és a két partikula előfordulását a főkorpuszban és a közösségi médiában megjelent bejegyzéseket tartalmazó alkorpuszban. Megfigyelhető, hogy az optatív módú ige és a *val* partikula nagyobb számban fordul elő a *vylem* partikulával alkotott szerkezetekhez képest. Ugyanakkor látható, hogy utóbbi szerkeztésmód is meglehetősen produktív.

4. táblázat: Az optatív mód és a *val* és *vylem* partikulák együttes előfordulása a korpuszban

	optatív + <i>val</i>		optatív + <i>vylem</i>	
	állítás	tagadás	állítás	tagadás
főkorpusz	130	196	201	126
alkorpusz	98	78	31	17
összesen	502		375	

Fontos hangsúlyozni, hogy az udmurtban az optatív mód jelentését tekintve közel áll a felszólító módhoz. Harmadik személyű alakjai kontextuálisan indirekt felszólítást fejezhetnek ki (Winkler 2011: 149). Az optatív mód modalitását tekintve deontikus. Ahogyan korábban is említettem, az optatív megnevezés nem a legpontosabban adja vissza a szerkezet funkcióját, mivel meglátásom szerint gyakran nagyobb mértékű szükség-szerűséget fejez ki és nem pusztán kívánságot, óhajtást. A (18)-os példában az optatív mód felszólítást fejez ki. A (19)-es példában az *odno ik* 'mindenképp, feltétlen' partikulákkal szerepel – ez szintén a deontikus modális erősség magasabb értékét mutatja.

(18) *mar vera-no?* – *med vožma-lo-z na*
 mi mond-PTCP.NESS – OPT vár-FUT-3SG még
 'Mit mondjon neki? – Várjon még!'

(19) *Derem-jos-ty vožmat-on ponna mod'el'-jos kule...*
 ruha-PL-ACC mutat-NMLZ PP modell-PL kell
Soos odno ik udmurt nylaš-jos med lu-o-zy!
 ők **mindenképp** PTC udmurt lány-PL OPT **lesz-FUT-3PL**
 'A ruhák bemutatásához modellek kellene... Ők mindenképp udmurt lányok legyenek!'

A szakirodalom említi a *val* alak használatát az optatív móddal. Winkler (2011: 149) alapján a szerkezet óhajtást fejez ki, vagyis a partikula használatával csökken a deontikus modális erősség. A szerkezet jelentését tekintve párhuzam vonható a felszólító mód és *val* partikula nem direktívaként megfigyelhető használatával.

- (20) *Tazalyk med lu-o-z val, pensij-e poty-sa no*
 egészség OPT lesz-FUT-3SG ATT nyugdíj-ILL megy-CVB PTC
uža-m pot-e²⁴ na uk.
 dolgozik-PTCP.PRF (sic!)²⁵ kimegy-PRS.3SG még PTC
 'Csak egészség legyen, még nyugdíjasként is dolgozni szeretnék.'

- (21) *Šud-tem učyr-e gine meda-z šury*
 boldog-CAR eset-ILL csak OPT.NEG-3 kerül.CNG.SG
val šuyša, šulmašky-l-i.
 ATT hogy nyugtalankodik-FREQ-1PST.1SG
 'Nyugtalankodtam, hogy nehogy valami szerencsétlen eset történjen velem.'

Mindkét példa esetében a beszélő kívánatosnak tartja, hogy a megfogalmazott tényállás bekövetkezzen. A mondatok nem tényellentétesek – a (20)-as példa nem feltételezi, hogy az illető jelenleg nem egészséges. A (21)-es példa alapján látható, hogy a szerkezet a múltra is vonatkozhat, de ebben az esetben sincs kontrafaktuális olvasat, pusztán egy múltbéli kívánságot fejez ki.

Nem minden esetben fejez ki óhajtást az optatív mód és a *val* partikula. Ahogyan korábban szerepelt, az optatívusz önmagában is alkalmas arra, hogy indirekt felszólításként funkcionáljon. A felszólító módnál megfigyeltekkel összhangban a *val* az optatív móddal kifejezett felszólítás erejét is csökkentheti. A (22)-es példa esetében az óhajtó olvasat nem lehetséges, hanem a (18)-as példához hasonlóan indirekt felszólításról van szó.

- (22) *Privet Jul'a. Kart-ed mynym med žingyrt-o-z val.*
 üdv PN férj-POSS.2SG én.DAT OPT felhív-FUT-3SG ATT
Ato t'el'efon-ze soxrahit' kari-škynte.
 CONJ telefon-ACC.POSS.3SG elment-INF csinál-NEG.2PST.1SG
 'Szia Julja! A férjed, legyen szíves, hívjon fel. Mivelhogy nem mentettem el a számát.'

²⁴ Az ige befejezett melléknévi igeneve és a *potyny* 'kimenni' ige harmadik személyű alakja modális szerkezetként 'valaki akar/szeretne valamit csinálni' jelentésben értelmezendő.

²⁵ Szabályosan az *uža-m-e* (dolgozik-PTCP.PST-POSS.1SG) alak használatos, viszont gyakori jelenség, hogy azokban a szerkezetben, amelyek a befejezett melléknévi igenév birtokos személyjellel ellátott alakjaiból épülnek fel, a birtokos személyjel (különösen egyes szám első személyben) elmarad.

A *vylem* partikula a *val* partikulával alkotott szerkezethez képest tovább csökkenti a megnyilatkozás illokúciós erejét. Az optatívusz és *vylem* alkotta szerkezetek értelmezésüket tekintve a felszólító módú igével alkotott szerkezethez hasonló képet mutatnak. A *vylem* partikula alkalmas arra, hogy jelentősen csökkentse a megnyilatkozás illokúciós erejét. A (23)-as és (24)-es példákban a megszólítottak a legnagyobb presztízsű udmurt nyelvű újság alkalmazottai. A (23)-as példában egy faluban közönségtalálkozót szerveznek, ahol a lakók javaslatokat tesznek, hogy milyen témákkal foglalkozzanak. A (24)-es példa egy olvasói levélből származik. Véleményem szerint ezekben az esetekben nem óhajtásról, hanem udvarias felszólításról, javaslattételről van szó. Egyik esetben sincsenek a megnyilatkozók olyan pozícióban, hogy ténylegesen felszólítsák az újság alkalmazottjait. A *vylem* használata mellett megfigyelhető a többes szám második személy használata, mely szintén az udvarias kommunikációban használatos.

(23) *Turyn- kuarjos šaryš med gožja-lo-dy vylem.*

fű levél PP OPT ír-FUT-2PL ATT

Tros-ez-leš turyn-kuar-jos-leš tus-ses no
 sok-DET-ABL fű növény-PL-ABL külső-ACC.POSS.3PL PTC
um todma-ške.
 NEG.PRS.1PL felismer-CNG.PL

Soos-ty tuspuktem-en šoty-sal-dy ke, eššo umoj luy-sal.
 ők-ACC fénykép-INS ad-COND-2PL ha még jó lesz-COND
 'Írhatnának a növényekről. Sok növénynek a kinézetét sem ismerjük. Ha fényképpel közölnék, az is jó lenne.'

(24) *Gažano «Udmurt duńne» gažet-yn užaš-jos, gožjaškon*
 tisztelt «Udmurt duńne» újság-INE dolgozó-PL írás

udys-ady gine vyjy-sa meda-d ule,
 szakma-INE.POSS.2PL csak merül-CVB OPT.NEG-2PL él.CNG.PL

tros-ges med ortčytja-lo-dy vylem tače kalyk-ez
 sok-COMP OPT tart-FUT-2PL ATT ilyen nép-ACC

pajmyty-mon pumiškon žyt-jos-te
 bámulatba.ejt-PTCP találkozás este-PL-ACC.POSS.2PL

'Tisztelt »Udmurt duńne« újságnál dolgozók, ne csak az írásba mérülve éljenek, tarthatnának többet az ilyen, embereket bámulatba ejtő találkozás estjeikből.'

A felszólító móddal való együttes előforduláshoz hasonlóan a *vylem* partikulával alkotott szerkezet másrészt irreális óhajtást is kifejezhet. Ezekben az esetekben is megfigyelhető, hogy a beszélő nem tartja valószínűnek, hogy a kívánt tényállás valóban bekövetkezik. A *vylem* partikula tehát ebben a típusú használatban episztemikus.

A (25)-ös példában a beszélő azt kívánja, hogy bárcsak több udmurt nyelvű tanár lenne, de mivel azok, akik megfelelően kvalifikáltak lennének, inkább más hivatást választanak, feltételezhető, hogy a helyzet nem fog változni. A (26)-os példa alapján látható, hogy ez a tartalom a tagadó alakok esetében is megjelenik: a beszélő azt kívánja, hogy bárcsak ne a szóban forgó szituáció állna fenn, de nem valószínű, hogy a későbbiekben pozitív változás állna be. Megjegyzendő, hogy ezek a kívánságok tipikusan olyan tényállásokra vonatkoznak, amelyeket a beszélő nem tud befolyásolni.

(25) *Škola-os-y no udmurt kyl-ja dyšetis-jos*
iskola-PL-ILL PTC udmurt nyelv-ADV tanár-PL

tros-ges med vu-o-zy vylem.
sok-COMP OPT jön-FUT-3PL ATT

'Bárcsak több udmurt nyelvű tanár jönne az iskolákba is!'

(26) *Odig-ez ponna kurekt-iško: pinal-jos-my*
egy-DET PP szomorkodik-PRS.1SG gyerek-PL-POSS.1PL

udmurt kyl-yn ug veraško.
udmurt nyelv-INE NEG.PRS.3PL beszél.CNG.PL

Ta-iz ponna gordekt-ono medaz luy vylem
ez-DET PP pironkodik-PTCP.NESS OPT.NEG lesz.CNG.SG ATT

'A miatt az egy dolog miatt szomorkodom, hogy a gyerekeink nem beszélnek udmurtul. Bárcsak ne kellene ezért pironkodni!'

A *val* és a *vylem* partikulák a felszólító és az optatív módú igék mellett direktívák és nem direktívák esetében is hasonló módon viselkednek. Direktívák esetén alapvetően mindkét partikula az illokúciós erősséget csökkenti. Összevetve őket, a *val* partikulával alkotott szerkezet modálisán erősebb a *vylem* partikulával alkototthoz képest.

Azokban az esetekben, amikor nem direktívákról van szó, a partikulák a modális erősséget csökkentik. A *val* partikula mind a felszólító,

mind az optatív módban a jelen pillanatban nem megvalósítható kíván-ságot, óhajtást fejez ki. A *vylem* a felszólító és optatív módban is episz-temikusnak tekinthető, a szerkezet irreális óhajtást jelöl: a megnyilatko-zásban kifejezett tényállás bekövetkeztére a beszélő szerint kevés vagy semmi esély sincs. Vagyis míg a *val* nem fejezi ki a beszélő viszonyulá-sát az adott állítás kapcsán, addig a *vylem* a beszélő attitűdjét is kódolja. Meglátásom szerint a *vylem* alak ezen funkciója összefüggésben áll az-zal, hogy morfológiailag a létige indirekt evidenciális alakja. Az indirekt evidenciálisok révén kódolt közvettség (vagyis a vizuális közvetlenség hiánya) kapcsolatba hozható a mentális értelemben vett közvetlenség hiányával, mely véleményem szerint összefüggésbe hozható azzal, hogy a létige indirekt evidenciális alakja episztemikus modális partikulaként jelenik meg.

5.5. A *val* és a *vylem* használata feltételes módban

Az 5. táblázat összegezve mutatja a szerkezetek előfordulási számát a vizsgálati anyagban. Látható, hogy az optatív módhoz képest az előfor-dulások száma jelentősen kevesebb.²⁶ Ezen felül az állító alakok határo-zott túlsúlya figyelhető meg.

5. táblázat: A feltételes mód és a *val* és *vylem* partikulák együttes előfordulása a korpuszban

	feltételes + <i>val</i>		feltételes + <i>vylem</i>	
	állítás	tagadás	állítás	tagadás
főkorpusz	11	3	45	–
alkorpusz	20	–	25	1
összesen	34		71	

Tarakanov (1998: 171) szerint a *val* és a *vylem* partikula feltételes mód-ban történő modális értelmű használata nem temporális értelmű, az ele-mek az ige által kifejezett cselekvés feltételességét hangsúlyozzák, jelen-tésüket a cselekvés óhajtásával és a megvalósulásába vetett bizalommal /

²⁶ Tekintve, hogy a morfológiai feltételes mód a többi igemódhoz képest ké-sőbb, az udmurt nyelv saját életében alakult ki, Tarakanov (1998) meglátása szerint a *val* és *vylem* partikulával alkotott különféle szerkezetek a feltételes-ség kifejezésére létrejött analitikus megoldások. Lehetséges, hogy azért nem produktív a feltételes módú ige és a *val* partikula együttes előfordulása, mert így a feltételesség jelölése redundáns.

bizalmatlansággal hozza összefüggésbe. Winkler (2011: 104) szerint ugyanakkor a *val* partikulával a múlt idejű tartalom fejezhető ki, mivel a feltételes módú alaknak önmagában nincs időreferenciája. A *vylem* alakról nem tesz említést.

A korpuszadatok alapján Tarakanovval értek egyet, a partikulák a propozícióban foglaltak hipotetikus voltát hangsúlyozzák. Lehetségesnek tartom, hogy a partikulák feltételes móddal történő kombinációja a felszólító és az optatív módban való használat mintájára jött létre. A felszólító és az optatív mód révén a létige múlt idejű alakjaival kifejezhető a feltételes jelentéstartalom. Úgy gondolom, hogy emiatt alkalmas lehet arra, hogy a tényállás feltételességét hangsúlyozza. Látható ugyanakkor, hogy ezek az alakok meglehetősen ritkák. Meglátásom szerint marginális jelenségről van szó, például a *val* partikulával a főkorpuszban található előfordulások fele ugyanattól a beszélőtől származik.²⁷

Habár az adatok Tarakanov (1998) magyarázatát igazolják, a partikulákkal ellátott szerkezetnek lehet múlt idejű vonatkozása. A (27)-es példa a múlt idejű feltételességet mutatja be. A beszélő egy rendezvény kapcsán jegyzi meg, hogy a kollégája helyett ő még a rendezvény előtt elmagyarázta volna a résztvevő gyerekeknek, hogy mit kell csinálni, mert így csak álltak a színpadon és nem értették, hogy mi történik. Látható, hogy habár mindkét feltételes módú ige múltbéli cselekvésre vonatkozik, csak az egyik mellett jelenik meg a *val* alak.²⁸

(27) *Jul'a inty-je, mon so pinal-jos-yz -ly valekty-sal val*
 PN hely-ILL én az gyerek-PL-DET-DAT **magyaráz-COND ATT**

ažlo vaň so šudon-jos-ty, sobere pukty-ly-sal
 korábban összes az játék-PL-ACC azután rak-FREQ-COND

koťkud-ze asl-az inty-jaz (...)
 mindegyik-ACC saját-GEN.3SG hely-ILL.POSS.3SG

'Julja helyében én a gyerekeknek korábban elmagyaráztam volna az összes játékot, és utána rakosgattam volna őket a helyükre (értsd: a színpadon).'

²⁷ A közösségi médiáról származó bejegyzéseket tartalmazó alkorpuszban is mindössze 20 előfordulás található. Az esetek felében a szerkezet a *med* optatív partikulával együttesen szerepel, óhajtást kifejezve ezzel.

²⁸ A tanulmány egyik bírálója felhívta rá a figyelmet, hogy az az értelmezés sem kizárt, hogy a *val* ebben a mondatban előidejűséget fejez ki a második tagmondatbeli cselekvéshez képest.

A (28)-as és (29)-es példában a *val* partikula a tényállás hipotetikus voltát hangsúlyozza. A (28)-as példában a beszélő arról mesél, hogy milyen nagy lenne már a fia, aki himlőben hunyt el. A (29)-es példában egy fel-lépés kapcsán írott kommentek olvashatók.

- (28) *Makem badžym luy-sal ni val.*
 mennyire nagy lesz-COND már ATT
 'Mennyire nagy lenne már.'

- (29) *Noš T'imofej Grigorjevyyh uz kyrža šat?*
 de PN PN NEG.FUT.3SG énekel.CNG.SG PTC
Vot so ponna myny-sal užrad-e!!!
 PTC ő PP megy-COND rendezvény-ILL
mon no so ponna gine myny-sal val!
 én PTC ő PP csak megy-COND ATT

'De Tyimofej Grigorjevih nem fog énekelni?
 Hát miatta mennék a rendezvényre!!!
 Én is csak miatta mennék!'²⁹

A *vylem* partikula a feltételes módú ige mellett szintén episztemikus, hangsúlyozza, hogy a beszélő kevésbé valószínűnek vagy teljesen irreál-lisnak tartja az óhajtott cselekvés megvalósulását. A (30)-as példában a beszélő elmeséli, hogy nyugdíj után még egy-két évig dolgozott, és dol-gozott volna még tovább is, de anginája lett.

- (30) *Eššo uža-sal na vylem – s'enokard'ija kut-i-z.*
 még dolgozik-COND még ATT angina elkap-1PST-3SG
 'Dolgoztam volna még – anginám lett.'

A *vylem* elem tipikusan olyan események kapcsán jelenik meg, melyek-nél a beszélő kívánatosnak tartja az adott tényállás megvalósulását, de valószínűsíthető, hogy ezek valamilyen oknál fogva nem fognak bekö-vetkezni (hasonlóan az optatívuszi módban megfigyelhető használathoz).

²⁹ A feltételes múlt idejű 'miatta mentem volna' olvasat is lehetséges. A tanul-mány egyik bírálója megállapította, hogy a legtöbb esetben lehetséges a múlt-feltételes olvasat. Ez valóban így van, ugyanakkor meglátásom szerint ezt az olvasatot nem a partikulák alakítják ki, mivel a feltételes módú ige önmagá-ban is referálhat múlt idejű cselekvésre.

Ezt a típusú használatot igazolja, hogy a 45 előfordulásból 30 esetben a szerkezet a *med* optatív partikulával jelent meg (vö. 32-es példa). A *vylem* partikula ezekben az esetekben is episztemikusnak tekinthető – a beszélő lehetőségeinek hiánya az adott tényállás megvalósítására vonatkozóan alapul szolgál ahhoz, hogy a beszélő a megvalósulást kevésbé tartsa reálisnak.

A (31)-es példában a beszélő azt fejtegeti, hogy az érettségre sokat kell készülni, jó lenne, ha a gyerekek otthon is készülnének, majd hozzáteszi, hogy ez nem így van. A példában szereplő *umoj luy-sal vylem* 'jó lenne' szerkezet azt fejezi ki, hogy habár nagyon jó lenne, ha a szóban forgó esemény bekövetkezne, a beszélő meglátása szerint ez valószínűtlen (és ezt jelen esetben ki is mondja a következő mondatban). A (32)-es példában a *med* optatív partikula is megjelenik – a beszélő azt kívánja, hogy a gyerekeknek szóló újságokban bárcsak több szerelemmel foglalkozó vers és elbeszélés lenne.

- (31) *Umoj luy-sal vylem nylpi dor-az ik*
jó lesz-COND ATT gyerek otthon-INE.POSS.3SG PTC
dyšetsky-sal ke.
 tanul-COND ha

No so ozy ug luy uk.
 de az úgy NEG.PRS.3SG lesz.CNG.SG PTC

'Jó lenne, ha a gyerek otthon is tanulna. De ez nem így van.'

- (32) *Jaraton šarys veros-jos no kylbur-jos tros-ges med*
 szerelem PP elbeszélés-PL és vers-PL sok-COMP **OPT**
luy-sal-zy na vylem.
lesz-COND-3PL még ATT

'Bárcsak még több lenne a szerelemről szóló elbeszélésekből és versekből.'

Vagyis az eddig megfigyelttel összhangban a *vylem* partikula kifejezheti a beszélő viszonyulását a propozícióval kapcsolatban.³⁰ A partikulák

³⁰ Habár ezt korpuszadatok nem bizonyítják, a szerző személyes tapasztalata alapján a feltételes módú ige és a *vylem* használata nagymértékű udvariasságot is kifejezhet. vö. *kurysal vylem* (kér-COND PTC) 'szépen kérném'. Meglátásom szerint ebben az esetben a *vylem* nem fejez ki valószínűtlenséget, mind-

használata a feltételes módban nem elterjedt jelenség, az így alkotott szerkezetek jelentésüket tekintve a tényállás hipotetikusságát hangsúlyozzák. Emellett jellemzően megjelenik a *med* optatív partikula is. Ezekben az esetekben a konstrukciók óhajtást fejeznek ki.

6. A létige múlt idejű alakjainak használata deontikus szerkezetekben

A létige múlt idejű alakjainak modális partikulaként történő használata nem csupán a nem kijelentő módokban, hanem a különféle modális szerkezetekben is megjelenik. Ezek közül az alábbi szakasz a *val* és a *vylem* deontikus konstrukciókban megfigyelhető használatát tekinti át, mivel a felszólító és optatív mód is szükségszerűséget fejez ki. Az udmurt deontikus modális szerkezetek az alábbiak (Winkler 2011: 143–145 alapján):³¹

1. ágens-DAT ige-INF + *kule* 'kell' 'valakinek kell valamit csinálni'

so-ly tros uža-ny kule
 ő-DAT sok dolgozik-INF kell
 'neki sokat kell dolgoznia'

2. (ágens-DAT) főnév (= alany) + *kule* 'kell' 'valakinek kell valami'

(*soos-ly*) *vyl' korka kule*
 ők-DAT új ház kell
 'nekik új ház kell'

3. ágens-DAT + ige-PTCP.NESS 'valakinek kell valamit csinálni'

so-ly tros uža-no
 ő-DAT sok dolgozik-PTCP.NESS
 'neki sokat kell dolgoznia'

össze az illokúciós erőt csökkenti. Hasonló használata figyelhető meg a direktívaként használt felszólító és optatív módú igékkel is.

³¹ Az udmurt nyelvben a fentiekén kívül az alábbi modális szerkezeteket tartják számon:

ágens-DAT ige-INF + *jara* 'szabad' 'valakinek szabad valamit csinálni'
 ágens-DAT ige-INF + *lue* 'lehet' 'valakinek lehet valamit csinálni'
 (ágens-DAT) ige-PTCP.PRF-POSS + *lue* 'lehet' 'valakinek lehet valamit csinálni'
 (ágens-GEN) ige-PTCP.PRF-POSS + *pote* 'kimegy' 'valaki akar/szeretne valamit csinálni'

6.1. A *val* és *vylem* használata a *kule* 'kell' modális segédigével

A *kule* 'kell' ragozhatatlan modális segédigével alkotott szerkezetek esetében a *val* partikula csökkentheti a deontikus modális erő értékét, a *kule val* szerkezet így 'kellene' jelentésben értelmezhető (vö. 33-as példa). Fontos ugyanakkor hangsúlyozni, hogy kontextustól függően a *val* elemnek csak temporális tartalma is lehet 'kellett' jelentésben (vö. 34-es példa) – ebben az esetben a *val* alak nem módosít a modális erősségen.

- (33) *Pörtem vatset-jos kule na val, – jalan*
különféle kiegészítés-PL **kell** még ATT- egyre.csak

žoŕti-ske valtis̄ zooŕeĥnik. Kylem ar-yn
panaszcodik-PRS.3SG vezető zootechnikus tavaly év-INE

šilos-my no žeč̣ pörm-i-z.
siló-POSS.1PL is szép sikerül-1PST-3SG

'Különféle fejlesztések kellenének még – panaszcodik folyton a vezető zootechnikus. Tavaly a silónk is szépen sikerült.'

- (34) *Iž-yš avtozavod-e kutsk-i.*
Iž-ELA autógyár-ILL kezd-1PST.1SG

1970-ti ar-jos-y otčy tros užaš-jos kule val.
1970-ORD év-PL-INE oda sok munkás **kell van.1PST**

'Az izsevszki autógyárban kezdtem. Az 1970-es években oda sok munkás kellett.'

A *kule vylem* szerkezet szintén kétértelmű. Kontextustól függően a *kule vylem* szerkezet 'kellene', ritkábban pedig 'kellett volna' jelentésben szerepel. Értelmezését tekintve hasonlít a *vylem* feltételes és optatív módú igével történő használatára, és olyan események kapcsán jelenik meg, melyek megvalósulása a beszélő szerint szükséges, ugyanakkor teljesen a beszélő hatáskörén kívül van (például, hogy a beszélő vélekedése szerint hogyan kellene működni az államnak, az ügyintézésnek, a társadalomnak, hogyan kellene viselkednie az embereknek).

A (35)-ös példában az újságban a belügyminisztérium gyermekvédelmi részlegének egyik vezetője arról beszél, hogy a szülők általában nem fordítanak elég nagy figyelmet a gyerekek első szerelembe esésére, pedig szükséges volna, mert így sok szerencsétlenség elkerülhető lenne. Ugyanakkor a beszélőnek nincs ráhatása arra, hogy a szülők ténylegesen mennyi figyelmet fordítsanak a gyermekeikre.

- (35) *Nylpios-len nyryšeti šinmaškon-zy-ly tros-ez anaj-ataj-jos*
gyerek-GEN első szerelem-POSS.3PL-DAT sok-DET anya-apa-PL
badžym saklyk ug visja-lo, noš kule vylem.
nagy figyelmet NEG.PRS szakít-CNG.3PLde **kell ATT**
'A gyerekek első szerelmére sok szülő nem fordít nagy figyelmet,
pedig kellene.'

A (36)-os példa alapján a szerkezet múltra is vonatkozhat, ezekben az esetekben a *vylem* kontrafaktuális olvasatot eredményez. A szöveggörnyezet alapján az édesapa a 15 éves fiának vett egy robogót, aki bukósí-sak nélkül ugratni akart és balesetet szenvedett. Habár az apának tudnia kellett volna, hogy 16 éves kor alatt nem szabad robogóra ülni, mégis megvette neki.

- (36) *Ataj-ez-ly noš tody-ny kule vylem: nylpi-os-ly 16*
apa-POSS.3SG-DAT de **tud-INF kell ATT** gyerek-PL-DAT 16
ares-óž skuřer-e pukšy-ny ug jara.
éves-TERM robogó-ILL ül-INF NEG.PRS szabad.CNG.SG
'De az apának tudnia kellett volna: gyerekeknek 16 éves korig nem
szabad robogóra ülni.'

Továbbá a *kule vylem* szerkezet kompozicionális is lehet abban az értelem-ben, hogy a modális segédige és a létige nem együttesen alakítja ki a szerkezet jelentését, hanem önmagukban értelmezendők. Ezekben az esetekben a *vylem* alak evidenciálisként jelenik meg, ennél fogva jelentése 'kellett', az információforrás közvetett mivoltát vagy mirativitást kifejezve.³² A (37)-es példában a *vylem* alak múlt időt fejez ki, továbbá azt, hogy a leíró az információra közvetett módon (feltételezhetően értesülő útján) tett szert. A szöveg Zajnulla baskír vallási vezető életéről szól.

³²A mirativitás (*mirativity*) az információ újszerűségének, meglepő mivoltának nyelvi jelölése (DeLancey 1997: 33). A mirativitás jelentéskörébe sorolják továbbá még a felismerést (*realization*) is (vö. Aikhenvald 2012). A *vylem* alak miratív partikulaként is viselkedhet, és ezekben az esetekben, múlt idejű tartalmát elveszítve, a jelenre referál. Így kontextustól függően a *kule vylem* a szerkezet jelentése 'kell' is lehet, mely értelmezésben a *vylem* elem a beszélő felismerését vagy meglepődöttségét kódolja.

- (37) *1949-ti ar-yn gurt-az berty-sa, Zajnulla*
 1949-ORD év-INE falu-ILL.POSS.3SG visszatér-CVB PN
žyrdyt už bordy kutsk-em. Kuaška-m gurt
 heves munka PP kezd-2PST.3SG összedől-PTCP.PRF falu
žoźajstvo-jez žutyny piosmurt ki-os tuž kule vyl-em.
 gazdaság-ACC felemelni férfi kéz-PL nagyon **kell van-2PST.3SG**
 '1949-ben a falujába visszatérve Zajnulla heves munkába kezdett. Az özszeomlott falusi gazdaság felemeléséhez nagyon kellettek a férfikezek.'

Látható tehát, hogy a fenti szerkezetek kétértelműek, továbbá, hogy a *val* és *vylem* alakok nem minden esetben modális partikulaként jelennek meg.

6.2. A *val* és *vylem* használata a *necesszítív participiummal*

A *necesszítív participium* a cselekvés szükségyszerűségét fejezi ki, továbbá célhatározós mellékmondatokban is szerepelhet. A *participium* a létige mindkét alakjával előfordulhat. Winkler (2011: 116) alapján a *val* partikulával egyfajta kívánságot fejez ki. Ezt jelen vizsgálat is megerősítette – a *val* az eddig vizsgált szerkezetekkel összhangban csökkenti a modális erősség értékét, és így alkalmas az óhajtás kifejezésére. A (38)-as példában a beszélő két beszermán nő énekét hallgatva jegyzi meg, hogy jó lenne *magnószalagra* rögzíteni a dallamot.

- (38) *Oj, magñitofon pl'onka vyle gožt-ono val so-je,*
 EXCL *magnó szalag PP ír-PTCP.NESS ATT az-ACC*
tuž čeber uk, šui-ško.
 nagyon szép PTC mond-PRS.1SG
 'Oh, *magnószalagra* kellene venni, nagyon szép – mondom.'

Ahogy a *kule* modális segédige esetében, a *val* alaknak *necesszítív participiummal* is lehet csak temporális jelentése, vagyis a cselekvés elvégzése a múltban volt szükségzerű. A (39)-es példában örömteli hírt osztanak meg a falusiakkal: adminisztratív egyszerűsödik a mezőgazdasági termények eladása, ami korábban sokkal bonyolultabb volt.

- (39) *Ugoš azlo odig vedra kartoš jake ulmo vuzan ponna*
 mivel korábban egy vödör burgonya vagy alma eladás PP

12 pumo dokument Puka-no val.
 12 féle dokumentum **gyűjt-PTCP.NESS van.1PST.3SG**

'Mivel korábban egy vödör burgonya vagy alma eladásához 12-féle dokumentumot kellett összegyűjteni.'

A *vylem* partikula használatát tekintve ugyanaz figyelhető meg, mint a *kule* modális segédigével való kombinációja során: a beszélő vélekedését fejezi ki egy olyan tényállással kapcsolatban, melynek megvalósulását a beszélő szükségszerűnek tartja, de befolyásolni nem tudja. A (40)-es példában a beszélő arról panaszkodik, hogy több osztályt összevonva tanít udmurtul, de mivel a szülők között is van olyan, aki ellene van az udmurt nyelvtanításnak, a gyerekek nehezebben beszélnek a nyelvet, ezért tanítani is nehezebb őket. Ennélfogva úgy véli, hogy az udmurt nyelvű tankönyveket érthetőbbre kellene írni. Ugyanakkor egyetlen vidéki pedagógus meglátásának nincs tényleges befolyása a tankönyvírásra, ezért feltételezhető, hogy a szituáció nem fog pozitívan változni.

- (40) *So-in ik učebník-jos-ty valamon-ges gožt-ono vylem.*
 az-INS PTC tankönyv-PL-ACC érthető-COMP **ír-PTCP.NESS ATT**

'Ezért a tankönyveket is érthetőbbre kellene írni.'

A szerkezetnek múlt idejű vonatkozása is lehet, ebben az esetben kontra-faktuális olvasatot kap. A (41)-es példában a beszélő saját életéről, terveiről mesél. Csak azt sajnálja, hogy nem hagyta abba korábban az ivást, mivel úgy sokkal többet tudott volna dolgozni, és több pénze lenne.

- (41) *Žal'a-ško og-ze: važ-ges kušt-ono*
 sajnál-PRS.1SG egy-ACC.DET korán-COMP **elhagy-PTCP.NESS**

vylem ta vina juon-ez,
PTC az tömény.ital ivás-ACC

kõna už-e kyl'-i-z, kõna koñdon
 mennyi munka-POSS.1SG marad-1PST-3SG mennyi pénz

tõlja-burja košk-i-z!
 szél elmegy-1PST-3SG

'Egyet sajnálok: korábban abba kellett volna hagyni az ivást, mennyi dolgom maradt, mennyi pénz ment kárba!'

Az anyanyelvi adatközlőkkel folytatott munka, illetve a korpuszadatok azt mutatják, hogy a *necesszítív* participium és a *vylem* partikula alkotta szerkezetnek nincs olyan használata, amelyben a *vylem* alak pusztán az evidenciális múlt időt fejezné ki. Az a típusú használat viszont megfigyelhető, amelyben a *vylem* csak miratív értelemben szerepel. A (42)-es példában a beszélő arról ír, hogy a cirkuszban a vadállatokat „át kell változtatni”, hogy az emberekhez kedvesek legyenek. De ehhez neki is (azaz a trénernek is) sok kellemetlenséget kellett elviselnie, mivel az állatok sokszor megsebeztek. A *vylem* alak ebben az esetben a beszélő felismerését jelöli, azt, hogy korábban nem gondolta volna, hogy ez ennyi kellemetlenséggel jár.

- (42) *So ponna as-ly-d no kőňa čída-no vyl-em!*
 az PP maga-DAT-2SG is mennyi **elvisel-PTCP.NESS van-2PST.3SG**
 'Ezért neked magadnak is mennyi mindent el kellett viselni!'

A deontikus szerkezetekben a létige múlt idejű alakjainak modális partikulaként történő használata a nem kijelentő módokban mutatkozóhoz hasonló képet mutat: a partikulák a modális erősséget csökkentik, így a szükségszerű tényállásból kívánatos válik. A *vylem* partikulával alkotott szerkezetek kifejezhetik a beszélő vélekedését az adott tényállásra vonatkozóan, a múltra vonatkoztatva pedig tényellentétes olvasatot adnak.

A *val* alak a *kule* modális segédigével és a *necesszítív* participiummal nem csupán modális partikulaként értelmezendő, hanem temporális jelentést is kódolhat. A *vylem* alak a *kule* modális partikulával megjelenhet csak az evidenciális múlt időt kifejezve. A *necesszítív* participium mellett, amennyiben nem modális tartalmat kódol, mirativitást fejez ki.

A létige múlt idejű alakjainak az egyéb modális szerkezetekben megfigyelhető használatát jelen tanulmány nem taglalja. Meglátásom szerint a jelenség további vizsgálatot igényel, ugyanakkor előzetes vizsgálataim alapján elmondható, hogy a létige múlt idejű alakjai egyéb modális szerkezetekben is a fentebb leírtakhoz hasonló módon viselkednek.

7. A létige múlt idejű alakjának modális használata az oroszban és a tatárban

Ahogy az a 3.1. pontban szerepelt, tipológiailag gyakori, hogy a tényellentétes tartalmat a múlt idő morfológiája fejezi ki, továbbá a múlt idejű alakok alkalmasak arra, hogy enyhítsék a modális tartalmat. Ugyanakkor az udmurt nyelvet tekintve eltérés, hogy míg a tipológiai munkákban

leggyakrabban taglalt nyelvek esetében egy alapvetően modális elem múlt idejű alakja gyengíti a modális tartalmat, az udmurt létigének önmagában nincs modális jelentése, továbbá az udmurtban a létige múlt idejű alakjaival a modális segédigék, szerkezetek modális erőssége szintén csökkenthető (vö. 6. pont).³³ Lényeges különbség továbbá, hogy az udmurtban a nem kijelentő módok is kombinálódhatnak a létigével mint modális partikulával. Ez a tipológiai munkákban (melyek gyakran az európai nyelvekre fókuszálnak) jellemzően tárgyalt nyelvek esetében szintén nem tipikus jelenség.

Mivel az udmurt nyelv az oroszsal és a tatárral mutat szoros kapcsolatot (vö. 1. pont), érdemesnek tartom röviden áttekinteni, hogy megfigyelhető-e az udmurthoz hasonló jelenség ezekben a nyelvekben.

Az oroszban a létige különféle alakjai modális funkcióval bíró partikulákká lexikalizálódtak (Timberlake 2004: 397). Ezek közül kiemelendő a *by* modális partikula, mely nyelvtörténetileg a *byl'* létige aorisztoszi alakja. A *by* partikula az irreális mód kifejezésére használt (az ige múlt idejű alakjával együttesen), illetve alkalmas arra, hogy enyhítse a modális tartalmat és javaslatot, kívánságot, enyhe felszólítást fejezzen ki (Timberlake 2004: 373, 381–382).³⁴

(43) *lučše by*
jó.COMP PTC
'jobb lenne'

(44) *nado by*
kell PTC
'kellene'

(45) *ja xo'te-l-a by zatknut' uši, no ne reša-ju-ś*
én akar-PST-F PTC fúr.INF fül.PL de NEG eldönt-1SG-REFL
'ki szeretném fúratni a fülem, de még hezitálok'

³³ Az egyik bíráló javaslata alapján formális párhuzam figyelhető meg az udmurt és az angol között a modális segédigéket, szerkezeteket tekintve: ahogyan a *could* a *can* modális segédige múlt idejű alakja, úgy a *kule val*, *kulye vylem* a *kule* modális segédige múlt idejű alakjai, vagyis mindkettő egy modális elem modálisan gyengített formája.

³⁴ Az udmurttól leíró orosz nyelvű kézikönyvek a tanulmányban taglalt szerkezetek fordításánál a *val/vylem* elemeket a *by* partikulával fordítják.

A tatárban (és a baskírban) szintén megfigyelhető, hogy a létige múlt idejű alakja gyakran használatos feltételes tartalmak kifejezésére (Tarakanov 1998: 179). A tatárban az *id'e* segédige kombinálódhat az irreális igemódokkal, particípiumok és konverbiumok mellett is megjelenik (Poppe 1963: 103–104). A (46)-os példában az *id'e* alak a feltételes móddal kombinálódva kontrafaktuális olvasatot eredményez, míg a (47)-es példában a felszólító módú igével együttesen óhajtást fejez ki.

- (46) *bez bul-sa i-d'ek, bu xəl kil'e-p*
 mi lesz-COND van-PST.1PL ez helyzet jön-CVB.PRS
čyk-ma-gan bul-yr i-d'e³⁵
 kijön-NEG-PTCP.PST lesz-PTCP.FUT van-PST
 'ha ott lettünk volna, ez nem történt volna meg'

- (47) *teatr-ga bar-syn i-d'e*
 színház-ILL megy-IMP[3SG] van-PST
 'színházba kellene mennie/jó lenne, ha elmenne a színházba'

Tarakanov (1998: 179) úgy feltételezi, hogy a létige múlt idejű alakjainak modális használata törökségi mintára alakult ki az udmurt nyelvben. Látható ugyanakkor, hogy a létige modális funkcióban történő használata az orosz nyelvben is megfigyelhető, továbbá tipológiailag is általános, hogy múlt idejű alakok modális tartalmat fejeznek ki. A tatár *id'e* abban a tekintetben az udmurt *val* és *vylem* alakokhoz hasonlóan viselkedik, hogy szintén kombinálódhat nem kijelentő módokkal és a szükségszerűséget kifejező particípiummal (Poppe 1963: 103). Továbbá a szerkezetek jelentésükben is az udmurt nyelvben megfigyeltekhez hasonló képet mutatnak. Figyelembe véve, hogy a Volga–Káma régió törökségi nyelvei erőteljes hatást gyakorolnak az udmurtra a grammatika minden szintjén, különösen szintaktikai szempontból (Bartens 2000: 15), megglátásom szerint Tarakanov (1998) feltételezése megalapozottnak tűnik.

8. Konklúzió

A vizsgálat eredményei azt mutatják, hogy az udmurtban a létige múlt idejű alakjai kiterjedt modális funkcióval rendelkeznek. Kugler (2000:

³⁵ A befejezett melléknévi igenév és a *bulyr id'e* szerkezet használatos a múlt idejű feltételes mondatok főmondatában (Poppe 1963: 104).

279) kategorizálása alapján a *val* és a *vylem* a modális-pragmatikai partikulák csoportján belül az árnyaló partikulákhoz sorolhatók, melyek funkciója a modális alapérték módosítása. Megfigyelhető, hogy a *val* és a *vylem* alakoknak önmagukban nincs modális tartalmuk, hanem egy már meglévő alapértéket csökkentenek, enyhítenek. A *val* és a *vylem* partikulákkal alkotott szerkezetek jelentését tekintve megállapítható, hogy szinte minden esetben óhajtást fejeznek ki. Különbség ugyanakkor a két partikula között, hogy a *vylem* ezen felül a beszélő szubjektív vélekedését is közvetíti, kiemeli, hogy a beszélő valószínűtlennek tartja, hogy a kívánt tényállás bekövetkezik. Ennélfogva episztemikusnak tekinthető.

Feltételezhető, hogy a partikulák közötti választást pragmatikai okok motiválják – a *vylem* partikula alkalmas arra, hogy hangsúlyozza a beszélő vélekedését a tényállást illetően. Az anyanyelvi adatközlők továbbá a *vylem* partikulával ellátott szerkezeteket emocionálisan telítettebbnek ítélték meg a *val* partikulával alkotott szerkezetekkel szemben. A *vylem* alaktól „nem idegen”, hogy szubjektívebb álláspontot jelenítsen meg – a mirativitás kifejezése is gyakran a *vylem* alakkal történik.

Az 6. táblázat összegezve mutatja a *val* és a *vylem* használatát a nem kijelentő módokban. Véleményem szerint mindkét partikula az alapszerkezet modális erejének értékét csökkenti (a két partikulát egymáshoz viszonyítva a *vylem* nagyobb mértékben teszi ezt). Direktívák esetén (felszólító és optatív módban) ez az illokúciós erősség csökkenését eredményezi, ezáltal kérést, udvarias javaslatot fejezve ki. A két partikulát összevetve a *val* illokúciós ereje nagyobb, kérést fejez ki, míg a *vylem* inkább csak udvarias javaslatot. A felszólító és az optatív mód a *val* és a *vylem* partikulával együttesen nem direktívaként is megjelenhet. Ezekben az esetekben az alakok feltételes jelentéstartalmat kódolnak, tulajdonképpen óhajtást fejeznek ki. A tekintetben, hogy milyen időre vonatkoznak a megnyilatkozások, megállapítható, hogy felszólító és optatív módban a *val* elemmel ellátott szerkezetek nem vonatkoznak múltbéli eseményekre. A *vylem* partikulával alkotott szerkezetek kontextustól függően vonatkozhatnak múltbéli történésekre is – ezekben az esetekben az olvasat kontrafaktuális.

A feltételes mód némileg más képet mutat. Feltételes módú ige rendkívül ritkán kombinálódik a *val* partikulával – ezekben az esetekben a *val* partikula a tényállás hipotetikus voltát hangsúlyozza. A felszólító és optatív módban megfigyelhető használatától eltérően a *val* partikulával alkotott feltételes szerkezet vonatkozhat múlt időre, ugyanakkor, meglátásom szerint, nem a *val* alak „teszi” múlt idejűvé a feltételes szerkezetet. A *vylem* partikula kifejezi, hogy habár a beszélő kívánatosnak tartja a

szóban forgó eseményt, annak alakulására ténylegesen nincs hatással. Ez alapot adhat arra, hogy a megvalósulást kevésbé tartsa valószínűnek.

6. táblázat: A létige múlt idejű alakjainak funkciói a nem kijelentő módokban

	<i>val</i>	<i>vylem</i>
direktívaként	illokúciós erő csökkentése (kérés)	illokúciós erő csökkentése (finom kérdés, javaslat)
felszólító	modális erő értékének csökkentése feltételes jelentés-tartalom (óhajtás)	modális erő értékének csökkentése feltételes jelentés-tartalom episztemikus (irreális óhajtás)
direktívaként	illokúciós erő csökkentése	illokúciós erő csökkentése
optatív	modális erő értékének csökkentése feltételes jelentés-tartalom (óhajtás)	modális erő értékének csökkentése feltételes jelentés-tartalom episztemikus (irreális óhajtás)
feltételes	feltételes jelentés-tartalom hangsúlyozása (óhajtás)	feltételes jelentés-tartalom hangsúlyozása episztemikus (irreális óhajtás)

Az udmurt nyelv deontikus modalitást kifejező szerkezeteit vizsgálva megállapítható, hogy a partikulák csökkentik a deontikus modális erő értékét, és ezáltal feltételes jelentés-tartalmat fejeznek ki (a szükségszerűből kívánatos tényállás válik). A *val* alakkal ellátott szerkezet ebben az esetben is modálisan erősebb, mint a *vylem* partikulával megalkotott. A *vylem* partikula továbbá kifejezheti, hogy habár a beszélő szükségesnek tartja az adott tényállás megvalósulását, mivel nincs arra befolyása, kevésbé tartja valószínűnek, hogy az valóban bekövetkezik. Ezek a szerkezetek továbbá többértelműek – tekintve, hogy a *val* és a *vylem* morfológiailag a létige múlt idejű alakjai, vannak olyan esetek, amikor csupán múlt időt fejeznek ki, és nem modális partikulaként jelennek meg. A 7.

táblázat összegzi a létige múlt idejű alakjainak használatát a deontikus szerkezetekben.

7. táblázat: A létige múlt idejű alakjainak funkciói a deontikus szerkezetekben

	<i>val</i>		<i>vylem</i>	
kule 'kell'	modális erő értékének	múlt idő ('kellett')	modális erő értékének csökkentése	evidenciális múlt idő ('kellett')
	csökkentése feltételes jelentéstartalom ('kellene')		feltételes jelentéstartalom episztemikus ('kellene; kellett volna')	
necesz-szítív participium	modális erő értékének	múlt idő (szükségesség)	modális erő értékének csökkentése	miratívítás
	csökkentése feltételes jelentéstartalom (óhajtás)		feltételes jelentéstartalom episztemikus (irreális óhajtás)	

A létige múlt idejű alakjainak modális partikulaként való használata a feltételes jelentéstartalom kifejezésére valószínűleg törökségi mintára jött létre az udmurt nyelvben (vö. Tarakanov 1998). A *vylem* alak használatával kifejezhető, hogy a beszélő a propozícióban foglaltakat kevésbé tartja reálisnak, a múlt időre vonatkoztatva pedig a *vylem* a megnyilatkozást tényellentétessé teszi, ezen felül alkalmas arra, hogy a érzelmileg is telítettebé tegye. Meglátásom szerint ez a típusú használat összeegyeztethető azzal, hogy a *vylem* a létige indirekt evidenciális alakja, vagyis az információforrás közvetettségét fejezi ki, mely ezen felül miratív konnotációval is rendelkezik. Az evidencialitás és az episztemikus modalitás kategóriája számos nyelvben összefügg egymással, és az indirekt evidencia jelölőinek lehet episztemikus jelentésárnyalata (Aikhenvald 2004: 186). Az udmurt kapcsán azért figyelemre méltó a *vylem* episztemikus használata, mert az indirekt evidenciálisként működő ún. második múlt időnek nincs episztemikus tartalma, pusztán az információforrás indirektségét fejezi ki. Szintén a *vylem* evidenciális funkciójához köthető, hogy direktívák esetén a *val* alakhoz képest nagyobb mértékben csökkenti az illokúciós erőt.

9. Összegzés

A tanulmány áttekintette az udmurt létige múlt idejű alakjainak használatát a nem kijelentő módokban. Habár a múlt idejű alakok modális használatáról érintőlegesen a korábbi munkák is beszámoltak (vö. Tarakanov 1998, Kelmakov – Hännikäinen 1999, Winkler 2001, 2011), a jelenség részletesebb vizsgálatára eddig nem került sor. Ezek a leírások továbbá elsősorban a *val* alak modális funkciójára fókuszáltak.

Megállapítást nyert, hogy az alakok a nem kijelentő módokban modális partikulaként jelennek meg, és funkciójuk a modális erő értékének csökkentése. Ezáltal az alakok feltételes jelentéstartalmat fejeznek ki, tipikusan óhajtást. Direktívák esetén ez az illokúciós erő csökkentését is eredményezi, így a megnyilatkozás udvariasabb lesz. Különbség fedezhető fel továbbá a létige két múlt idejű alakjának modális értelmezése között – a *vylem*, amely eredetileg indirekt evidenciális alak, a nem kijelentő módokban episztemikusságot fejez ki.

A tanulmány kitért még a *val* és a *vylem* deontikus szerkezetekben (a *kule* 'kell' modális segédigével és a *necesszítív* participiummal) történő használatára is. Ezekben a szerkezetekben a partikulák a nem kijelentő módokban megfigyelhető modális funkcióhoz hasonlóval bírnak, de kontextustól függően pusztán temporális vonatkozásuk is lehet.

Rövidítésjegyzék

1, 2, 3 első, második, harmadik személy	ELA	elatívusz
1PST első múlt idő	F	nőnem
2PST második múlt idő	FREQ	gyakorító képző
ABL ablatívusz	FUT	jövő idő
ACC akkuzatívusz	GEN	genitívusz
ADV adverbális	IMP	imperatívusz
ATT enyhítő	INDF	határozatlan névelő
AUX segédige	INF	infinitívusz
CAR karatívusz	INE	inesszívusz
COMP közép fok	INS	insztrumentális
CNG konnegatív	ILL	illatívusz
COND feltételes mód	NEG	tagadás
CVB konverbium	NMLZ	főnévképző
DAT datívusz	OPT	optatívusz
DEM demonstratív	PL	többes szám

PN	tulajdonnév	PTCP.ACT	aktív particípium
POSS	birtokos	PTCP.NESS	necesszív particípium
PP	névutó	PTCP.PRF	befejezett particípium
PRS	jelen idő	REFL	reflexív
PST	múlt idő	SG	egyes szám
PTC	partikula	TERM	terminatívusz
PTCP	particípium		

Irodalom

- Aikhenvald, Alexandra Y. (2004), *Evidentiality*. Oxford University Press, Oxford.
- Aikhenvald, Alexandra Y. (2010), *Imperatives and commands*. Oxford University Press, Oxford.
- Aikhenvald, Alexandra Y. (2012), The essence of mirativity. In: *Linguistic Typology* 16: 435–485.
- Aikhenvald, Alexandra Y. (2015), Evidentials: their links with other grammatical categories. In: *Linguistic Typology* 19/2: 239–277.
- Aminoff, Torsten Gustaf (1896), *Votjakin äänne- ja muoto-opin luonnos*. Julk. Wichmann, Yrjö. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja (SUSA) 14. Helsingfors.
- Bartens, Raija (2000), *Permilaisten kielten rakenne ja kehitys*. Suomalais-ugralaisen seuran toimituksia 238. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Chung, Sandra – Timberlake, Alan (1985), Tense, aspect and mood. In: Shopen, T. (ed.) *Language typology and syntactic description vol. III, Grammatical categories and the lexicon*. Cambridge University Press, Cambridge. 241–258.
- Csúcs Sándor (1990), *Chrestomathia Votiacica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- de Haan, Ferdinand (2010), *Typology of Tense, Aspect, and Modality Systems*. In: Song, Jae Jung (ed.) *The Oxford Handbook of Linguistic Typology*. Oxford University Press, Oxford. 445–464.
- DeLancey, Scott (1997), Mirativity: The grammatical marking of unexpected information. *Linguistic Typology* 1: 33–52.
- Edygarova, Svetlana (2015), Negation in Udmurt. In: Miestamo, Matti – Tamm, Anne – Wagner-Nagy, Beáta (eds) *Negation in Uralic Languages*. John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia. 265–291.
- Ethnologue. <https://www.ethnologue.com/language/udm> (utolsó látogatás: 17/09/2018)
- Helimski, Eugene (2003), Areal groupings (Sprachbünde) within and across the borders of the Uralic language family: a survey. *Nyelvtudományi Közlemények* 100: 156–167.

- Hofmann, Thomas R. (1993), *Realms of Meaning: an Introduction to Semantics*. Routledge, London.
- Iatridou, Sabine (2000), The Grammatical Ingredients of Counterfactuality. *Linguistic Inquiry* 31/2: 231–270.
- Kelmakov, Valentin – Hännikäinen, Sara (1999), *Udmurtin kielioppia ja harjoituksia*. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Kiefer Ferenc (2007), *Jelentélmélet*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Kozmács István (2002), *Udmurt nyelvkönyv*. JATEPress, Szeged.
- Kozmács István (2008), *Az -šk- képző az udmurt (votják) igeképzés rendszerében*. Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra.
- Kubitsch Rebeka (2018), Evidencialitás a mai udmurt nyelvben. In: Scheibl György (szerk.), *Lingdok 17. Nyelvészdoktoranduszok dolgozatai*. Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola, Szeged. 251–270.
- Kugler Nóra (2000), A partikula. In: Keszler Borbála (szerk.), *Magyar Grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 275–282.
- Kugler Nóra (2015), *Megfigyelés és következtetés a nyelvi tevékenységben*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Kugler Nóra (2017), Az evidencialitás és a modalitás. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.), *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 464–494.
- Malchukov, Andrej L. – Xrakovskij, Viktor S. (2016), The Linguistic Interaction of Mood with Modality and Other Categories. In: Nuyts, Jan – Van Der Auwera, Johan (eds), *The Oxford Handbook of Modality and Mood*. Oxford University Press, Oxford. 196–222.
- Nuyts, Jan (2016), Analyses of the Modal Meaning. In: Nuyts, Jan – Van Der Auwera, Johan (eds), *The Oxford Handbook of Modality and Mood*. Oxford University Press, Oxford. 31–49.
- Palmer, Frank Robert (2001), *Mood and modality* (2nd ed.). Cambridge University Press, Cambridge.
- Poppe, Nicholas (1963), *Tatar Manual*. Uralic and Altaic Series 25. Indiana University, Bloomington.
- Salánki, Zsuzsanna – Kondratieva, Natalja (2018), Interferencia és kódváltás a mai udmurt beszélt nyelvben. In: Csepregi Márta – Salánki Zsuzsa (szerk.), *A többnyelvűség dinamikája*. Budapesti Finnugor Füzetek 23. Budapest, 165–207.
- Searle, John R. (1983), *Intentionality*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Skrjbnik, Elena – Kehayov, Petar (2018), Evidentials in Uralic Languages. In: Aikhenvald, Alexandra Y. (ed.), *The Oxford Handbook of Evidentiality*. Oxford University Press, Oxford. 525–555.
- Tarakanov, I. V. [Тараканов, И. В.] (1998), Условное наклонение, его значения и происхождение суффикса *-сал* в удмуртском языке. In: Тараканов, И. В., *Исследования и размышления об удмуртском языке*. (Сборник статей.) Удмуртия, Izsevszk. 168–180.

- Tarakanov, I. V. [Тараканов, И. В.] (2011), Каронкыл. In: Тимерханова, Надежда Николаевна (ред.), Удмурт кыллэн вераськонлюкетгосэз (морфологиез). Удмурт университет издательство, Izsevszk. 138–254.
- Tánczos Orsolya (2015), Causative constructions and their syntactic analysis in the Udmurt language. Doktori (PhD) értekezés, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészeti és Társadalomtudományi Kar, Nyelvtudományi Doktori Iskola, Budapest.
- Timberlake, Alan (2004), A Reference Grammar of Russian. Cambridge University Press, Cambridge.
- Udmurt corpora. http://udmurt.web-corpora.net/index_en.html (utolsó látogatás: 2020. 11. 12.)
- Winkler, Eberhard (2001), Udmurt. Languages of the World/Materials 212. Lincom Europa, München.
- Winkler Eberhard (2011), Udmurtische Grammatik. Veröffentlichungen Der Societas Uralo-Altaica 81. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

Nem-részvétel vagy nemlét: Két abesszívuszi névutó a magyarban*

É. Kiss Katalin

Nyelvtudományi Intézet

This paper argues that the function of the abessive case, common in the Uralic languages, is distributed between two postpositions in Hungarian: *nélkül* ‘without’ and *híján* ‘for lack of’. Whereas *nélkül* can express either the non-participation or the non-existence of its complement, *híján* only encodes the latter meaning. This is due to a negative existential predicate in the internal structure of the PP. Owing to the negative predicate of existence that *híján* incorporates, it elicits the definiteness effect; it can only take a non-specific indefinite complement. Consequently, it cannot be complemented by a personal pronoun, hence – unlike other case-like postpositions – it has no agreeing forms. The *nélkül* PP also involves a small clause complement, however, its predicate, implicit in most cases, can mean either existence or participation. Whereas *nélkül* PPs are low adverbials modifying the verbal projection (PredP), *híján* PPs are high adverbials of cause modifying the proposition.

Keywords: abessive, caritive, definiteness effect, structure of PP, small clause in PP, Hungarian

Kulcsszavak: abesszívusz, karitívusz, határozottsági korlátozás, PP-szerkezet

1. Bevezetés

Az ún. fosztóesetet, azaz az abesszívuszt vagy karitívuszt, mely az esetjelölt főnévi kifejezés referensének hiányára utal, az uráli nyelvek egyik jellemző sajátóságaként tartják számon. Ezért a magyarban is keresik a megfelelőjét, és történetileg a *-talan/-telen/-atlan/-etlen* fosztóképzőben (lásd például Csepregi 2001), grammatikai szerep tekintetében pedig a *nélkül* névutóban találják meg. Írásomban amellet érvelek, hogy az abesszívuszi esetnek a magyarban két megfelelője van: a *nélkül* és a *híján* névutó. Ezek mind jelentésükben, mind funkciójukban, mind mon-

* A dolgozat a NKFIH 129921 sz. Élvonal pályázat keretében készült. Köszönetet mondok két lektoromnak, valamint az Élvonal projektum munkatársainak hasznos tanácsaikért.

dattani viselkedésükben különböznek. Míg a *híján* bővítményének nemlétét fejezi ki, a *nélkül* jelentése általánosabb: kifejezhet nem-résztvételt, nem-használatot, nemlétet is. Míg a *híján* PP a propozíció egészét módosító okhatározó, a *nélkül* PP az állítmányt módosító körülményhatározó. A *nélkül* egyértelműen esetszerű névutóként viselkedik, a *híján* viszont látszólag nem sorolható be e típusba, hiszen – a *nélkül*-től eltérően – nem viselhet személyragot (azaz, hiányzik a *nélkülem*-nek, *utánam*-nak megfelelő *híjánam*), és nem ismételhető meg a mutató névmási determináns után (**e híján a tapasztalat híján*). Mint megmutatjuk, a *híján* valójában rendelkezik az esetadó névutók definíciós jegyeivel, azonban jelentésénél fogva határozottsági korlátozással jár együtt (l. Szabolcsi 1992); ez magyarázza használatának korlátait.

2. Az abesszívusz/karitívusz az uráli nyelvekben

A fosztóesetű főnévi kifejezés a mondatban kifejezett eseménnyel kapcsolatban olyan szereplőt nevez meg, mely nem vesz részt a mondatban leírt eseményben, de hiányával mégis módosítja az adott eseményt vagy az egyik résztvevő állapotát.

A finn és észti grammatikákban a fosztóeset abesszívusz néven szerepel (pl. Papp 1967; Janurik 1997). A finn abesszívuszi morféma a *-tta/-ttä*, például: *kastike-tta* 'szósz nélkül', *syy-ttä* 'ok nélkül'. Az abesszívusz az *ilman* névutóval is kifejezhető: *ilman rahaa* vagy *rahaa ilman* 'pénz nélkül'. A *-tta/-ttä* toldalék jelöli az abesszívuszt a kolta számiban is. Az észtben a *-ta* az abesszívusz ragja; ez gyakran együtt jár az *ilma* prepozícióval: (*ilma*) *auto-ta* 'autó nélkül'.

Az oroszországi uráli nyelvek grammatikái az abesszívusz helyett a karitívusz terminust használják. Van karitívuszi eset többek között az udmurtban (*korka-tek* 'ház nélkül'), a komiban (*kerka-tög* 'ház nélkül'), a mordvinban (moksa *kud-ftəmə* 'ház nélkül') és a tundrai nyenyecben is (*weba-s'iq* 'levelek nélkül'). Íme egy udmurt példa:

- (1) *Soos korka-tek kyl'-i-zy.*
 3PL ház-CAR marad-PST-3PL
 'Ház nélkül maradtak.' (http://www.myudm.ru/node/7739)

Az abesszívuszi eset megvan a magyar két obi-ugor testvéryelvében is: ragja a keleti hantiban a *-ləγ* (*kāt-ləγ* 'ház nélkül'), a keleti manysiban pedig a *-tal/täöl* (*sorəm-tal, sorom-täöl* 'ablak nélkül'). Itkonen (1992) szerint e morfémaugyanarra a kételemű proto-uráli **-kta-k* toldaléokra vezethetők

vissza. Itkonen egy **-ktA-mA* abesszívuszi melléknévképzőt is rekonstruált. Mint Csepregi (2001) kimutatta, az abesszívuszi jelentés ma sem csak esetragokban, hanem különféle – melléknévképző, főnévképző, adnominális és adverbialis igenévképző, gerundiumképző – toldalékokban is tovább él az uráli nyelvekben. E funkciók nem mindig válnak el élesen – különösen mivel gyakran ugyanaz a toldalék szerepel több jelentésben is. A magyarban a proto-uráli abesszívuszi toldalék leszármazottja a *-tal-an/-tel-en* képző első eleme (l. Szinnyi 1927: 103–104; Décsy 1965: 172; Honti 1997: 15; Csepregi 2001). Az *-an/-en* eredetileg a határozói funkciót jelölte; ennek elhomályosultával az *-ul/-ül* vette át a határozói szerep jelölését.

Jóllehet történetileg az uráli abesszívuszi morféma magyar leszármazottja a *-talan/-telen*, és a *-t(a)lanul/-t(e)lenül* toldalékkal ellátott főnévi kifejezések betölthetik ugyanazt a szerepet, mint a *nélkül* vagy *híján* névutót tartalmazó PP-k – lásd a (2a,b) alatti példákat, csak a hagyományosan abesszívuszi jelentésűnek tartott *nélkül* névutót, valamint a *híján* névutót vizsgálom az abesszívuszi eset rendszeres megfelelőiként.

(2) a. *János nyomtalanul eltűnt.*

b. *János nyom nélkül eltűnt.*

3. *Nélkül* versus *híján*: jelentéstani különbségek

Az abesszívuszi eset jelentését általában azzal jellemzik, hogy az általa jelölt főnévi csoport referense nem szerepel a mondattal leírt eseményben; a hiányával befolyásolja azt. A hiány jelenthet nem-létezését vagy csak nem-részvételt. Első látásra úgy tűnik, hogy a *nélkül* és a *híján* e két jelentésváltozatot kódolja; a *nélkül* bővítményének az eseményben való nem-részvételét, a *híján* pedig bővítményének nem-létezését fejezi ki:

(3) a. *Vepsze adatközlők nélkül nem lehet vepsze nyelvtant írni.*

b. *Vepsze adatközlők híján nem lehet vepsze nyelvtant írni.*

(3a)-ban a *nélkül* PP mintegy negatív előjelű társhatározóként funkcionál. Ha a tagadószó és a *nélkül* által képviselt kétszeres tagadást pozitív állításra cseréljük, a *nélkül* PP pozitív társhatározói megfelelője jelenik meg:

(4) *Vepsze adatközlőkkel (együtt) lehet vepsze nyelvtant írni.*

(3b) ezzel szemben két állítást sűrít: (i) nincsenek vepsze adatközlők, (ii) nem lehet vepsze nyelvtant írni, és az első állítást a második okaként értelmezzük. Íme egy további példapár:

(5) a. *Cukor nélkül, keserűn iszom a kávé.*

b. *Cukor híján keserűn iszom a kávé.*

(5a) olyan helyzetben is elhangozhat, amikor a cukor ott van a kávé mellett; a *cukor nélkül* a cukornak az adott eseményben való nem-használatát, nem-részvételét fejezi ki. Thematikus szerepét tekintve negatív előjelű eszközhatározó; mondatrészi szerepét tekintve a fő állítás tárgyára, a *kávé*-ra vonatkozó, a *keserűn*-nel értelmező viszonyban álló, depiktív szerepű másodlagos predikátum. (5b) (3b)-hez hasonlóan két, közös elemmel nem bíró állítást tartalmaz: (i) nincs cukor, (ii) keserűn iszom a kávé; és az első állítás oka a másodiknak.

Ugyanakkor bizonyos kontextusokban a *nélkül* is bővítményének hiányát jelöli:

(6) a. *János hiba nélkül mondta el a beszédét.*

b. *Az eső szünet nélkül zuhogott.*

c. *A gyanúsított nyom nélkül eltűnt.*

Ezek a mondatok azt fejezik ki, hogy János úgy mondta el a beszédét, hogy nem volt benne hiba; az eső úgy zuhogott, hogy nem volt benne szünet; a gyanúsított úgy tűnt el, hogy nyoma sincs. A *nélkül* jelentése tehát tágabb, mint a *híján*-é; jelenthet mind nem-részvételt, mind nemlétezését. Azonban a *nélkül* az utóbbi esetben sem cserélhető fel a *híján*-nal:

(7) a. **János hiba híján mondta el a beszédét.*

b. **Az eső szünet híján zuhogott.*

b. **A gyanúsított nyom híján eltűnt.*

Ha mindkét névutó jelentheti bővítményének nemlétét, akkor miben áll a köztük lévő jelentéskülönbség? A névutók nemcsak bővítményükkel állnak meghatározott jelentéstani viszonyban, hanem a mondat állítmányával, vagy – mint (5a)-ban – az állítmány egyik argumentumával (alanyával vagy tárgyával) is. A *nélkül* PP az adott esemény egy tényezőjét (az esemény valamely lehetséges szereplőjének a hiányát) fejezi ki; a *híján*-os kifejezés ezzel szemben az esemény okát, előzményét jelöli. A *híján* bővítményének nemlétét igaznak fogadjuk el. Ez különösen

tagadás és modális operátor jelenlétében nyilvánvaló, ahol a *nélkül* PP belül, a *híján*-os kifejezés pedig kívül esik a tagadás és a modális operátor hatókörén, amint ezt az alábbi mondatok parafrázisa megmutatja:

- (8) a. *Segítség nélkül nem oldható meg a feladatot.*
 'Nem igaz, hogy lehetséges segítség nélkül megoldani a feladatot'.
 b. *Segítség híján nem oldható meg a feladatot.*
 'Segítség nem lévén, nem igaz, hogy lehetséges megoldani a feladatot'.

Hasonló különbséget látunk a (9) alatti minimális párban. A *nélkül* PP-t tartalmazó (9a) generikus állítás. (9b) esetében az első egzisztenciális állítást epizodikusan értjük, egy konkrét szituációhoz (pl. egy adott színházi előadáshoz) kötjük. A két állítás közti ok-okozat viszony miatt a fő állítás is epizodikus értelmet kap, az okot kifejező egzisztenciális állítást pedig igaznak vesszük.

- (9) a. *Elmélyült jellemrajz nélkül nincs igazi emberábrázolás.*
 'Ha hiányzik a jellemrajz, nincs igazi emberábrázolás.'
 b. *Elmélyült jellemrajz híján nincs igazi emberábrázolás.*
 'Nincs elmélyült jellemrajz, ezért nincs igazi emberábrázolás.'

A *híján* alaptagú névutós kifejezésnek van egy további, bizonyos értelemben szintén abesszívuszi jellegű funkciója: egyfajta negatív mértékhatározó is lehet, mely azt fejezi ki, hogy mennyi hiányzik ahhoz, hogy az általa módosított igei, melléknévi vagy számnévi kifejezéssel jelölt cselekvés, tulajdonság vagy számosság teljesüljön.

- (10) a. *János kis híján/hajszál híján lekéste a vonatot.*¹
 b. [*Két szoba híján tele*] a szálloda.
 c. [*Egy híján száz*] vendég volt a lagziban.

4. A *nélkül* PP és *híján* PP belső szerkezete

De tekinthetjük-e névutónak a *híján*-t; és ha igen, melyik névutótípusba soroljuk? A névutó olyan mondattanilag önálló elem, mely nem ige, nem főnév, egy főnévi kifejezést vesz bővítményül, és közvetlenül követi bővítményének alaptagját. Ezek a kritériumok mind a *nélkül*-re, mind a

¹ Mint egyik lektorom felhívta rá a figyelmet, a lexikalizálódott *kis híján* esetben nem egyértelmű, hogy névutós szerkezetről van szó.

híján-ra teljesülnek (bár a *híján* nem szerepel a nyelvtanok névutólistáiban):

- (11) a. *(lényegében) eredmény (*lényegében) nélkül*
 b. *(lényegében) eredmény (*lényegében) híján*

A *híján* a magyar névutók zöméhez hasonlóan birtokos szerkezet alaptagjából grammatikalizálódott, de – az *után*, *révén* névutókhöz hasonlóan – a nyelvérzék már nem tagolja főnévre, birtokviszonyjelre és határozóra, egykori főnévi alaptagja (*hiú*, *híj*) sem formailag, sem jelentésanilag nem ismerhető fel benne.

A névutók túlnyomó része vagy esetet ad NP-bővítőjének, vagy maga viselkedik esetszerűen, például mutató névmási determináns esetén rámásolódik mind a névmásra, mind a főnévre (Marác 1985; Kenesei 1992: 583):

- (12) *e nélkül az eredmény nélkül*

Az esetszerű névutók egyeznek számban és személyben névmási bővítőjünkkel:

- (13) *(én) nélkülem (mi) nélküünk*
(te) nélküled (ti) nélkületek
(ő) nélküle (ő) nélküük

Amikor a *nélkül*-nek személyes névmási bővítője van, a fenti, esetszerű névutókra jellemző alakok mellett nem várt változatok is megjelennek, melyek esetadó névutónak mutatják a *nélkül*-t:

- (14) *nálam nélkül nálunk nélkül*
nálad nélkül nálatok nélkül
nála nélkül náluk nélkül

E látszólag rendhagyó alakoknak történeti magyarázatuk van. A *nélkül* névutó a *-nél* határozórag és a 'valamitől távol, tőle elkülönülve' jelentésű *kívül* összetapadásával, szóhatár-eltolódással alakult *nélkül*-lé. A *nála nélkül* alak *nála* eleme a *nélkül* nyelvtörténeti előzményének maradványa (Zsilinszky 1991: 454). E kifejezések szerkezetére a *híján* PP elemzése derít lentebb fényt.

A *híján* nem ad esetet bővítőjének; ez a mellett szól, hogy esetszerű névutónak tekintsük. De akkor miért nem kaphat személyragot az *(én) nélkülem*, *(én) utánam*, *(te) nélküled*, *(te) utánad* stb. mintájára? – vö.

- (15) *(*én*) *híjánam* / **híjamon*
 *(*te*) *híjánad* / **híjaddon*
 stb.

A *híján* azért nem viselhet személyragot, mert nem bővíthető egyeztetést kiváltó személyes névmással. Sőt, semmilyen specifikus bővítményt sem enged meg; azaz, a *van*, *nincs*, *akad* típusú létezés kifejező predikátumokhoz hasonlóan ún. határozottsági korlátozást mutat. A határozottsági korlátozás, pontosabban a határozott vagy specifikus határozatlan alany tilalma az olyan predikátumok sajátja, melyek alanyuk létét vagy nemlétét állítják. Az ilyen predikátumoknak nem lehet olyan alanyuk, mely egzisztenciális előfeltevéssel jár együtt, azaz, melynek létezése tudott (Szabolcsi 1986a; 1992).² Azok az NP-típusok, melyek nem állhatnak a *van* és a *nincs* alanyaként, a *híján* bővítményeként sem szerepelhetnek (16), és azok az NP-típusok, melyeket a *van* és a *nincs* elfogad, a *híján* bővítményeként is előfordulhatnak (17).

- (16) a. **A vendég* / **Péter vendége* / **az összes vendég van/nincs.*
Van/Nincs **a vendég* / **Péter vendége* / **az összes vendég.*
 b. **a vendég híján*, **Péter vendége híján*, **az összes vendég híján*
 de:
 (17) a. *Van/Nincs vendég. Vannak/Nincsenek vendégek.*
 b. *vendég híján*, *vendégek híján*

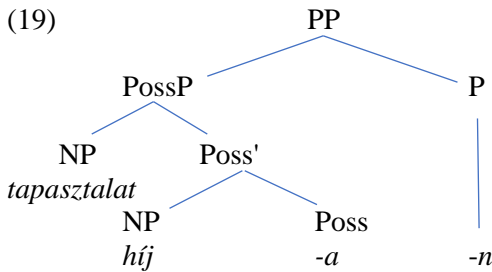
A határozottsági korlátozás magyarázza azt is, hogy nem működik az esetadó névutók tipikus tesztje, a mutató névmási determinánsion való névutóköttőzés. A mutató névmással ellátott NP is specifikus, tehát nem állhat együtt a *híján*-nal:

- (18) **e híján a könyv híján*

Szabolcsi – Milsark (1977), Barwise és Cooper (1981), valamint de Jong és Verkuyl (1984) elméletét továbbépítve – arra a következtetésre jutott, hogy a határozottsági korlátozás a létezés és a létrejövését, létrehozást kifejező igék jelentésében rejlő, egzisztenciális logikai állítmány szerepű LÉTEZIK jelentéskomponens következménye. Egy egzisztenciális elő-

² A határozottsági korlátozást tárgyaló további tanulmányok: Wacha 1978; Szabolcsi 1986b; Harlig 1989; Bende-Farkas 1995, 2001; Kálmán 1995; É. Kiss 1995, 1998; Maleczki 1995, 2001, 2008; Alberti 1998; Piñón 2006a, 2006b; Peredy 2008; Kádár 2011.

feltevéssel együttjáró határozott vagy specifikus határozatlan főnévi csoport a LÉTEZIK jelentéskomponenssel tautológiát, illetve tagadás esetén ellentmondást alkotna, amit a természetes nyelvek nem tolerálnak.³ A létezést jelentő logikai predikátum a *híján* alaptagú névutós szerkezetben is jelen van. Figyeljük meg például a *tapasztalat híján* PP mélyszerkezetét!

E szerkezetben a kifejezés alaptagja az *-n* határozórag; ennek bővítménye egy propozícióként (kis mondatként) értelmezett birtokos szerkezet. E birtokos szerkezetként megformált propozíció állítmánya a *híj* 'hiány' (vö. *foghíj*) NP, és ennek az állítmánynak jelentéskomponense a határozottsági korlátozást kiváltó LÉTEZIK (pontosabban a NEM-LÉTEZIK).⁴ Dékány és den Dikken (2018) hasonló szerkezetet tulajdonít az ész abesszívusz-ragos főnévi kifejezéseknek is – azzal a különbséggel, hogy az ész szerkezetben a kis mondat (Relator Phrase, RP) állítmánya fonológiaiilag üres. A magyarban a *híj*- főnév az *-a* toldalékba, a *híja* pedig a

³ Pontosabban, mint Szabolcsi (1992: 141) kifejti, az általános igazságot kifejező szándékos tautológia nem helytelen, pl. *A ló ló*. Elfogadható a figyelemfelkeltésre használt látszólagos tautológia is, pl. „*Tönkrement az autó. Mit tegyünk?*” „*Hát van a ló.*”

⁴ Mint Christopher Piñón felhívta rá a figyelmemet, a *híján* PP-ben tapasztalt határozottsági megszorítás még kevésbé grammatikalizálódott, mint a létezés, létrejövést kifejező igék által kiváltott határozottsági korlátozás. Míg a létezés, létrejövést kifejező igék nem állhatnak intenzionális jelzővel ellátott, formailag határozott, de jelentéstanilag nem-specifikus alannyal, a *híján* megengedi az ilyen bővítményt. Azaz, míg a **Nem voltak a remélt eredmények*, **Nincs a szükséges segítség* mondatok helytelenek, a *remélt eredmények híján*, a *szükséges segítség híján*, az *elvárt tapasztalatok híján* elfogadható.

P alatti *-n*-be inkorporálódik, így jön létre a [_{PP} *tapasztalat* [_P *híján*]] felszíni szerkezet.

Az esetszerű névutókra épülő PP-kben rejlő birtokos szerkezet bizonyos körülmények között szintaktikailag is aktivizálódhat, például abban az esetben, amikor a névutó igemódosítóként összetett állítmányt alkot az igével. Ennek feltétele, hogy a névutó bővítménye elhagyja a PP-t. Erre abban az esetben van lehetősége, ha külső birtokosként *-nak/-nek* ragot kap. Ilyenkor a birtokszóként viselkedő névutón újra megjelenhet a mai nyelvérték számára már láthatatlanná vált birtokviszonyjel (20a).

- (20) a. Péter [_{PP} *Mari után*] futott. → Péter [_{PP} *t_i utána*] futott *Marinak_i*.
 b. Péter [_{PP} *az ügy mellé*] állt. → Péter [_{PP} *t_i mellé*] állt *az ügynek_i*.

A *híján* is inkorporálódhat a létigébe:

- (21) a. Péter [_{PP} *önbizalom híján*] van. → Péter [_{PP} *t_i híján*] van *az önbi-
 zalomnak_i*.
 b. A fiatalok [_{PP} *tapasztalatok híján*] vannak. → A fiatalok [_{PP} *t_i hí-
 ján*] vannak *a tapasztalatoknak_i*.

Mint (21a,b)-ből kitűnik, a *híján* dativusraggal ellátott vonzata lehet határozott vagy specifikus határozatlan is (lásd az *ennek híján* kifejezést is) – ugyanis, mint Szabolcsi (1992) kimutatta, a dativusraggal ellátott birtokos nem szükségszerűen része a birtokszóra épülő főnévi csoportnak; elhagyhatja azt. Ezt látjuk a (21) alatti példákban is, ahol a dativusragos NP már nem a *híján* bővítménye, hanem a határozottsági korlátozástól mentes *híján van* állítmányé.

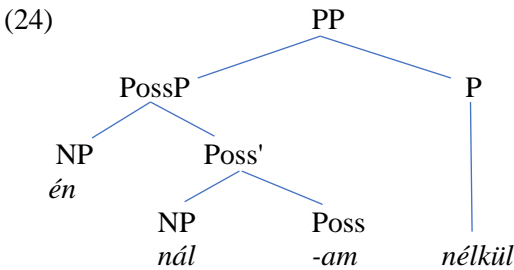
Fentebb azt állapítottuk meg, hogy a *nélkül* is kifejezhet nemlétet. Amint várható, ilyen esetben a *nélkül* bővítménye is szükségképpen nem-specifikus határozatlan NP:

- (22) a. A hallgatók *hiba nélkül oldották meg a feladatot*.
 b. Az új munkatárs *tapasztalatok nélkül látott a feladathoz*.

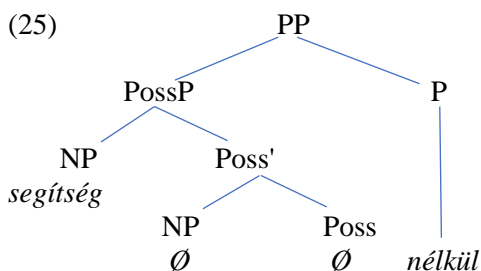
Azonban a *nélkül* esetében a bővítmény nem-specifikussága csak lehetőség, nem pedig követelmény. Határozott vagy specifikus határozatlan bővítmény esetén ugyanis mindig előhívható a *nélkül* nem-részvétel, nem-alkalmazás jelentése – lásd (23a,b)-t. (Ugyanakkor, mint a *Cukor nélkül iszom a kávé*t példa mutatja, a nem-részvétel, nem-alkalmazás nem jár mindig együtt specifikus bővítménnyel.)

- (23) a. *E nélkül a hiba nélkül jeles lett volna a dolgozat.*
 b. *A feladat az elbocsátott munkatárs tapasztalatai nélkül is megoldható.*

Ha a *híján* 'nemlét' értelme a *híján* PP-ben rejlő egzisztenciális kis mondatnak tulajdonítható, feltételezhető, hogy a *nélkül* PP is egy hasonló kismondati bővítménynek köszönhetően jelenthet olykor 'nemlét'-et. Den Dikken és Dékány (2018) észl és angol példákön alapuló elemzésében a társhatározói adpozíció is kis mondattal bővül, melynek implicit állítmánya egy 'itt' vagy 'ott' jelentésű deiktikus helyhatározó. A magyar *nélkül* PP-ben ez az állítmány testes elemként is megjelenhet:

A *nélkül* PP alaptagja eredetileg a *kívül*, *kül* névutó volt. Bővítménye egy birtokos szerkezet alkotta kis mondat. A kis mondat predikátuma, a *nál*, a TESZ szerint egy 'közelség' jelentésű főnév ablativusi alakja, tehát az *én nálam* eredetileg az 'én közelségem'-et, az 'én jelenlétem'-et jelenthette. Az alapszó elhomályosulása után a *nál* hangtanilag illeszkedve inkorporálódott a névutóba. A létrejövő *én nélkülem* szerkezetben a nyelvérzék számára az *én* már nem a *nál* specifikálója, hanem a *nélkül* bővítménye, azaz, a kifejezés így tagolódik: [PP *én* [P *nélkülem*]]. Ugyanakkor névmási birtokos esetén a *nál* eredeti pozíciójában is kiejthető, amint a (24) alatti szerkezet mutatja. Ha a birtokos lexikális NP, akkor a névutóba inkorporálódott *nál* eredeti pozíciója, valamint a birtokos toldalék helye üres marad:

A *nélkül* esetében bizonyára azért nem lép fel kötelezően a határozottsági korlátozás, mert a bővítményeül szolgáló kis mondat többnyire implicit állítmánya homályos vagy többértelmű; nem csak egzisztenciális jelentés tulajdonítható neki.

A *híján* és a *nélkül* névutók közös sajátága, hogy bővítményük számára negatív kontextust alkotnak, így bővíthetők gyenge negatív polaritású elemmel,⁵ például szabad választást kifejező, *bárm*-t, *bármilyen*-t tartalmazó NP-vel:

- (26) a. Az ÁVH börtöneiben, kihallgató intézményeinél az öröknek, tiszteknek meg volt az a joguk, hogy az elítéltet bármikor, **bármilyen alap nélkül** is, testi fenyítésben részesíthették.
 b. Külföldi legyen a talpán, aki **bármilyen kiírás híján** megtalálja azt az őrzött parkolót, ahová lerakhatja a kocsiját.

Ugyanakkor a Magyar történeti szövegtár tanúsága szerint mind a *híján*, mind a *nélkül* bővítményi pozíciójában a nem-specifikus *minden(féle)* szerepel leggyakrabban szabad választást kifejező gyenge negatív polaritású elemként, például:

- (27) a. A gyanúsított **minden kényszer nélkül** vallomást tett.
 b. **Mindenféle segítség híján** nem boldogultunk.

A *minden(féle)* gyenge negatív polaritású kontextusban való előfordulása valószínűleg ómagyar kori maradvány – lásd Bende-Farkas (2015).

⁵ A gyenge polaritású elemek sem állító, sem tagadó mondatban nem állhatnak, de például kérdő mondatban, tagadó főmondatnak alárendelt mondatban és bizonyos modális kontextusokban igen.

5. A *nélkül* PP és a *híján* PP mondatszerkezeti helye

Funkcióbeli különbségükből adódóan a *nélkül* és a *híján* PP eltérő mondatszerkezeti pozíciót foglal el. A mondatban leírt esemény valamely passzív vagy akár jelen sem levő résztvevőjét megnevező, mintegy negatív társ- vagy eszközhatározóként funkcionáló *nélkül* PP az eseményt módosító ún. alsóbb határozók, Rákosi (2006) terminológiájával a tematikus adjunktumok közé tartozik, így része a kiterjesztett igei kifejezésnek (28a). Ennek megfelelően fókuszálható (28b), és ha a névutó specifikus referáló NP-hez járul, akkor topikalizálható is (28c). A *nélkül* PP-t tartalmazó állító mondatokban többnyire a megnevezett szereplő nem-részvétele vagy hiánya a fő hír, ezért a PP legtermészetesebb helye a fókuszpozícióban van (28b). Ez nem áll a valamely esemény megghiúsulását leíró tagadó mondatokra; ha a tagadás a fő hír, a *nélkül* PP a VP-ben és topikpozícióban is természetesen hangzik (29a-c).

- (28) a. (?) [_{TopP} A *pályázatot* [_{PredP} megírtuk **Péter nélkül**]]
 b. [_{TopP} A *pályázatot* [_{FocP} **PÉTER NÉLKÜL** írtuk meg]]
 c. (?) [_{TopP} **Péter nélkül** [_{PredP} megírtuk a *pályázatot*]]

- (29) a. [_{TopP} A *pályázatot* [_{NegP} nem írtuk meg **Péter nélkül**]]
 b. [_{TopP} A *pályázatot* [_{NegP} nem [_{FocP} **PÉTER NÉLKÜL** írtuk meg]]]
 c. [_{TopP} **Péter nélkül** [_{NegP} nem írtuk meg a *pályázatot*]]

A létezés tagadó, nem-specifikus NP-vel bővített *nélkül* mind az ige mögött, mind fókuszpozícióban, mind topikpozícióban állhat, de topikpozícióban csak kontrasztív topikként értelmezhető (30c).

- (30) a. [_{TopP} Az eső [_{PredP} esik **szünet nélkül**]]
 b. [_{TopP} Az eső [_{FocP} **SZÜNET NÉLKÜL** esik]]
 c. [_{CTopP} **Szünet nélkül** [_{FocP} TEGNAP esett az eső]]

A *nélkül* PP-vel ellentétben a *híján* PP okhatározóként nem része az eseménynek; az adott esemény okát, előzményét jelölve a propozíció egészét módosító ún. magasabb határozó. Ezért legtermészetesebb helye a topik-mezőben: a topikok előtt, között, vagy mögött, a komment előtt van (31a), de fókuszban és az ige mögött is előfordulhat, bár e két pozícióban némileg jelölten hangzik (31b,c).

- (31) a. [_{TopP} (**Cukor híján**) Péter (**cukor híján**) [_{FocP} **KESERŰEN** itta meg a kávéját]]
 b. [_{TopP} Péter [_{FocP} **CUKOR HÍJÁN** itta meg a kávéját keserűen]]
 c. (?) [_{TopP} Péter [_{FocP} keserűen itta meg a kávéját **cukor híján**]]

6. Összefoglalás

Írásomban amellet érveltem, hogy az abesszívuszi szerep a magyarban két névutó: a *nélkül* és a *híján* között oszlik meg. Míg a *nélkül* az abesszívuszság mindkét jelentésárnyalatát: a nem-részvételt és a nem-létet is képes kifejezni, a *híján* csak az utóbbit kódolja; bővítményének nemlétét állítja. A *híján* negatív egzisztenciális jelentéséből következően ún. határozottsági korlátozással jár együtt: csak nem-specifikus határozatlan bővítményt enged meg. Ebből kifolyólag nem bővíthető személyes névmással, és így – bár esetadó névutó – nincsenek személyragos alakjai. A *nélkül* névutó is kis mondattal bővül; ennek többnyire implicit állítmánya azonban egyaránt jelenthet létezését és jelenlétét, részvételt, használatot. Míg a *nélkül* PP az igei projekciót (PredP-t) módosító, alapesetben a fókuszpozícióban álló körülményhatározó, a *híján* a propozíció egészét módosító, a topikmezőben található okhatározó.

Irodalom

- Alberti, Gábor (1998), On passivization in Hungarian. In: Kenesei István (ed.), *Approaches to Hungarian 6*. JATE, Szeged. 103–121.
- Barwise, Jon – Robin Cooper (1981), Generalized quantifiers and natural language. *Linguistics and Philosophy* 4: 159–219.
- Bende-Farkas, Ágnes (1995), Prefixation and discourse. In: Kenesei István (ed.), *Approaches to Hungarian 6*. JATE, Szeged. 192–220.
- Bende-Farkas, Ágnes (2001), Verb-object dependencies in Hungarian and English: a DRT-based approach. PhD Dissertation, Universität Stuttgart.
- Bende-Farkas, Ágnes (2015), The landscape of universal quantification in Old Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 62: 223–261.
- Csepregi Márta (2001), Szintetikus tagadás a finnugor nyelvekben. *Folia Uralica Debreceniensia* 8: 59–71.
- Décsy, Gyula (1965), Einführung in die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Dékány, Éva – den Dikken, Marcel (2018), Adpositions and case: Alternative realisations and concord. *Finno-Ugric Languages and Linguistics* 7/2: 39–75.
- É. Kiss, Katalin (1995), The Definiteness Effect revisited. In: Kenesei István (ed.), *Approaches to Hungarian 6*. JATE, Szeged. 63–88.
- É. Kiss, Katalin (1998), On generic and existential bare plurals and the classification of predicates. In: Susan Rothstein (ed.), *Events and Grammar*, Kluwer, Dordrecht. 145–162. https://doi.org/10.1007/978-94-011-3969-4_7

- Harlig, Jeffrey (1989), The interaction of verbal aspect and noun phrase determination in Hungarian. PhD dissertation, University of Chicago.
- Honti László (1997), Az ugor alapnyelv kérdéséhez. Budapesti Finnugor Füzetek 7. ELTE, Budapest.
- Itkonen, Terho (1992), Ugrilaisten kielten karitiivista. In: Deréky, Pál – Riese, Timothy – Bakró-Nagy, Marianne – Hajdú, Péter (Hrsg.), Festschrift für Károly Rédei zum 60. Geburtstag. *Studia Uralica* 6: 221–237.
- Janurik Tamás (1997), Az észtl nyelv alapjai. Budapesti Finnugor Füzetek 5. ELTE, Budapest.
- Jong, Franciska de – Verkuyl, Henk (1985), Generalized quantifiers: the properness of their strength. In: van Benthem, Johan – ter Meulen, Alice (eds), *Generalized Quantifiers in Natural Language*. Foris, Dordrecht. 21–45.
- Kádár, Edit (2011), Environmental copula constructions in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 58: 417–447. <https://doi.org/10.1556/aling.58.2011.4.3>
- Kálmán, László (1995), Definiteness effect verbs in Hungarian. In: Kenesei István (ed.), *Approaches to Hungarian* 6. JATE, Szeged. 221–242.
- Kenesei István (1992), Az alárendelt mondatok szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 529–714.
- Maleczki, Márta (1995), On the definiteness effect in Hungarian. In: Kenesei, István (ed.), *Approaches to Hungarian* 6. JATE, Szeged, 261–284.
- Maleczki, Márta (2001), Indefinite arguments in Hungarian. In: Kenesei, István (ed.), *Argument Structure in Hungarian*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 157–199.
- Maleczki Márta (2008), Határozatlan argumentumok. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 4. A szótár szerkezete*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 129–184.
- Peredy Márta (2008), A kötelező határozók aspektuális szerepe. *Magyar Nyelv* 104: 39–51, 143–154.
- Marác László (1985), A magyar névutós csoportról. *Nyelvtudományi Közlemények* 87: 174–187.
- Milsark, Gary (1977), Toward an explanation of certain peculiarities of the existential construction in English. *Linguistic Analysis* 3: 1–29.
- Papp István (1967), *A finn nyelv alapelemei*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Piñón, Christopher (2006a), Definiteness effect verbs. In: É. Kiss, Katalin (ed.), *Event Structure and the Left Pheriphery*. Springer, Dordrecht. 75–90.
- Piñón, Christopher (2006b), Weak and strong accomplishments. In: É. Kiss, Katalin (ed.), *Event Structure and the Left Pheriphery*. Springer, Dordrecht. 91–106.
- Rákosi, György (2006), *Dative Experiencer Predicates in Hungarian*. LOT Dissertation Series 146. LOT, Utrecht.

-
- Szabolcsi, Anna (1986a), From definiteness effect to lexical integrity. In: Abraham, Werner – de Meij, Sjaak (eds), *Topic, Focus, Configurationality*. John Benjamins, Amsterdam. 312–348.
- Szabolcsi, Anna (1986b), Indefinites in complex predicates. *Theoretical Linguistic Research* 2: 47–85.
- Szabolcsi Anna (1992), *A birtokos szerkezet és az egzisztenciális mondat*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szinnyei József (1927), *Magyar nyelvhasználat*. Hetedik, javított és bővített kiadás. Budapest.
- Wacha Balázs (1978), *Az igés-szerkezeti aspektus kategóriája a magyar*. PhD disszertáció, ELTE, Budapest.
- Zsilinszky Éva (1991), A névutók. In: Benkő Loránd (szerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana I*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 442–460.

A réshangok zöngességével összefüggő nyelvpozíciós jellemzők a megelőző magánhangzóban*

Gráczy Tekla Etelka^{1,5}, Csapó Tamás Gábor^{2,5}, Deme Andrea^{3,5},
Juhász Kornélia^{4,5}, Markó Alexandra^{3,5}

¹ Nyelvtudományi Intézet,

² BME Távközlési és Médiainformatikai Tanszék,

³ELTE Alkalmazott Nyelvészeti és Fonetikai Tanszék,

⁴ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola,

⁵MTA–ELTE Lendület Lingvális Artikuláció Kutatócsoport

The simultaneous targets of the oral seal of obstruents and vocal fold vibration are aerodynamically contradictory. Various articulatory maneuvers were found to resolve this contradiction; however, the coarticulatory effects of these maneuvers have not been widely studied yet. The present study analyzes tongue root and tongue tip position in vowels preceding fricatives. The present results show that the tongue root started advancing already during the vowel in 7 out of 12 speakers, while the tongue tip started raising only in a few speakers. The tongue root started advancing in most speakers who maintained vocal fold vibration during the production of the consonant in most of their /z/-realizations, while it showed more variance in speakers' pronunciation who tended to devoice this phoneme or produce it with large variability in voicing.

Keywords: voicing, tongue root advancement, tongue tip raising, fricative, coarticulation

Kulcsszavak: zöngesség, nyelvgyök előretolódása, nyelvhegy emelkedése, réshang, koartikuláció

1. Bevezetés

A mássalhangzók olyan szegmentumok, amelyek létrehozásához valamilyen akadály szükséges a toldalékcsoúben, a leggyakrabban a szájüregben (orális mássalhangzók). A mássalhangzók kategóriáján belül a zörejhan-

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj, a Tématerületi Kiválósági Program és az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-20-5 kódszámú Új Nemzeti Kiválósági Programjának szakmai támogatásával készült. Köszönjük Krepsz Valériának a szegmentálásban nyújtott segítségét!

gok (obstruensek) esetében az akadály lehet zár, rés vagy a kettő kombinációja, ez alapján különböztetjük meg a zárhangok, réshangok, zár-rés hangok képzésmódját. A különféle nyelvekben azonos képzéshelyű és -módú zörejhangek alkotnak fonológiai párokat a zöngéesség szerint, a magyarban ilyenek például a /s/ vs. /z/, vö. *szűr* : *zűr*, *mész* : *méz*. Jól ismert ugyanakkor, hogy ennek a fonológiai „zöngéesség”-nek a fonetikai implementációja, azaz a fonémapárok hangalaki eltéréseinek artikulációs-akusztikai megvalósítása igen sok tényező függvénye (vö. pl. Jansen 2007). Ezek között említhetünk nyelvek vagy akár nyelvjáráások közötti eltéréseket, illetve a fonetikai kontextust (pl. eltérő realizációt találunk intervokális vagy fráziskezdő helyzetben, vö. pl. Grácz 2012). A magyar obstruensek fonológiai zöngéességének fonetikai realizációjáról akusztikai tekintetben több kutatás született (vö. pl. Grácz 2012; Bárkányi és Kiss több tanulmánya, összefoglalóan 2019), artikulációs eredmények azonban alig állnak rendelkezésre (Grácz et al. 2020). Mindezen túlmenően a koartikulációs hatások miatt azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a fonológiai zöngéesség fonetikai megvalósulása az obstruensek környezetében realizálódó egyéb szegmentumok (a jelen tanulmányban a megelőző magánhangzó) realizációjára is hatással van. Ezt a kérdéskört a magyarra vonatkozóan korábban csak a megelőző magánhangzó időtartamára vonatkozóan vizsgálták (pl. Magdics 1966; Bárkányi – Kiss 2019), de artikulációs tekintetben, azaz a magánhangzó ejtésében mérhető glottális működésről vagy a szupraglottális artikuláció területéről nincsenek a magyar beszédre vonatkozó adatok. A jelen tanulmányban ezt a hiányt kívánjuk pótolni, két, a fonológiai zöngéesség szerint párt alkotó réshang, a /s/ és a /z/ esetében, a megelőző /i/ magánhangzó ejtésekora a nyelv helyzet és a hangszalagrezgés artikulációs vizsgálatával.

A zörejhangek csoportján belül a réshang (spiráns, frikatíva) olyan mássalhangzó, amelyet úgy hozunk létre, hogy két egymással szemben elhelyezkedő beszédszervvel szűk rést képzünk, akkorát, amelyen a levegő áthaladásával turbulens zörej keletkezik. A spiráns keletkezésének feltétele a rés megfelelően szűk volta mellett az, hogy a rés mögött feltorlódó levegő nyomása kellően nagy legyen a turbulens áramlás létrehozásához. Az akadály létrehozásában részt vevő beszédképző szervek helye (pl. glottális, veláris, palatális, posztalveoláris, alveoláris, labiodentális) és az akadály utáni (azaz az akadály és az ajkak közötti) szájüregi tér nagysága határozza meg a létrejött beszédhang akusztikai szerkezetét (Fant 1960; Shadle 1991).

A nagy intenzitású turbulens zörej létrehozásához az akadály keresztmetszetének kisebbnek kell lennie, mint a glottisz keresztmetszetének, hogy a szájüregi nyomás nagyobb legyen a külső nyomásnál. A megnövekvő szájüregi nyomás azonban nem kedvez a hangszalagok rezgésének, mivel az akadálytól a garatüregén át a hangszalagokig egy légtömeg van, ezért értelemszerűen a hangszalagokra ható nyomás is megnő. Másrészt ennek következtében a hangszalagok közötti, a glottisbeli nyomás is megnövekszik a nyitódási, nyitott és záródási fázisokban, a záródási időt (= a nyitott fázist) megnyújtva. A hangszalagok rezgésének (azaz a zöngének) a létrehozásához ugyanakkor arra van szükség, hogy a hangszalagok alatti nyomás nagyobb legyen, mint a hangszalagok feletti. Az orális réshang létrehozása viszont – mint említettük – nagy nyomást igényel az akadály és a hangszalagok közötti térben. Ennek következtében a hangszalagok alatti nyomás nem feltétlenül haladja meg kellő mértékben a fentebbi nyomásértékeket, így a hangszalagok rezgése először lelassul, majd le is állhat (Bickley – Stevens 1986; Stevens 1997), de további, kompenzációs gesztusok/artikulációs manőverek révén a teljes mássalhangzó időtartama alatt fenn is maradhat a hangszalagrezgés (Smith 1997). A szájüregi nyomás már aközben megnövekszik, hogy az akadályt alkotó beszédképző szervek közelítenek az artikulációs célhoz, azaz míg „beállnak” a rés pozíciójába (Müller – Brown 1980), és csak a rés felnyílása után kezd csökkenni. A hangszalagok rezgése nem minden zöngés frikatíva ejtése alatt áll le. Egyrészt van egy szűk nyomástartomány, amelyen belül a két, egymásnak ellentmondó artikulációs cél (a résképzés és a zöngéképzés) együttesen fenntartható: amikor a rés és a glottisz keresztmetszete körülbelül azonos (Stevens et al. 1992; Ohala – Solé 2010). Másrészt a zöngé fenntartására több kiegészítő artikulációs manőver is alkalmazható. Ilyen például az akadály mögötti (az akadály és a hangszalagok közötti) szájüregi tér térfogatának növelése, pl. a gége süllyesztése, a nyelvgyök előrébb tolódása (Docherty 1992; Svirsky et al. 1997; Fuchs – Perrier 2003). A zöngés mássalhangzók mégsem minden ejtésben realizálódnak teljes időtartamukban zöngésen. Számos paraméter határozza meg, hogy milyen gyakori és milyen arányú a zöngétlenedés. Ezek közül a jelen tanulmányban a legfőbb szempontok, hogy intervokális helyzetben a legritkább és legkisebb mértékű, de minden pozícióban beszélőfüggő a zöngétlenedés megjelenése és mértéke (magyar eredmények pl.: Gráczai 2012; összefoglalóan: Bárkányi – Kiss 2019; Gráczai et al. 2020), így az artikulációs célt nem befolyásolják a további,

az abszolút szóeleji vagy abszolút szóvégi realizációkat meghatározó tényezők.

1.1. Az orális réshangok artikulációs sajátosságaira vonatkozó vizsgálati eredmények

A réshangok artikulációjában a nyelvgyök pozíciójában, az akadály pontos helyében és néhány vizsgálatban a nyelv által létrehozott árokban találtak eltérést a fonológiai zöngesség mentén. Narayan és kollégái (1995) négy amerikai angol beszélő /f θ s ʃ v ð z z/ ejtésében azt találták MRI-felvételeken, hogy a nyelvgyök előrébb állt, és a faringális terület térfogata is nagyobb volt a zöngés fonémák realizációiban. Fuchs és kollégái (2007) német réshangok vizsgálatakor arra az eredményre jutottak, hogy az akadály előrébb képződött a zöngés fonémák realizációiban a zöngétlenekhez képest, és eltérést találtak a nyelv-szájpad kontaktus kiterjedésében a zöngét inkább fenntartó és a zöngés fonémákat inkább zöngétlenebbül ejtő beszélők között. Az akadály elérése gyorsabban történt meg a /z/ realizációiban, mint a /s/-ében angol és horvát beszélők ejtésében (Liker – Gibbon 2013, 2016).

A nyelv-szájpad kontaktusra vonatkozó vizsgálati eredmények a zöngés és zöngétlen réshangok realizációinak összevetésében ellentmondásos eredményeket adtak, így feltételezhető, hogy vagy módszertani, vagy nyelvek és/vagy beszélők közötti eltérések állnak a különbségek hátterében (Fletcher 1989; Tabain 2001 vs. McLeod et al. 2006; Fuchs et al. 2007). Mivel a zöngképzés miatt kisebb keresztmetszetű akadály mellett hozható létre intenzív turbulens zöreje, és mivel a zöngétlenítő beszélők ejtésében kisebb eltérést találtak a nyelv-szájpad kontaktusban a zöngés és zöngétlen fonémák realizációi között, Fuchs és kollégái (2007) feltételezték, hogy a kontaktusbeli eltérés jellemző, és hogy ez a nyelvforma által létrehozott árokban is eltérést eredményez a zöngességi párok között. Ezt az akadály előtti nyelvterület esetében nem sikerült egyértelműen kimutatni a /ʃ/ és /z/ összevetésében, de az akadály mögötti árok, így az akadály mögötti térfogat nagyobb volt a zöngések ejtésében három beszélő beszédében a vizsgálat öt résztvevője közül (Liker – Gibbon 2011).

Magyar beszédben elemzett réshangokra (a jelen vizsgálatnak is tárgyát képező /izi/ vs. /isi/ hangsorok frikatíváit vetettük össze) azt az eredményt kaptuk, hogy 12 résztvevő közül a mássalhangzó kezdetéhez legközelebb eső ultrahangképen a nyelv elülső-középső része négy beszélő ejtésében magasabban, a nyelvgyök hét beszélő ejtésében előrébb

helyezkedett el a zöngés fonéma realizációiban. Az eltérést mutató területek kiterjedése változó volt, a nyelvgyök esetében egy adatközlő ejtésében csak kis területet érintett (Grácsi et al. 2020).

A zöngésség realizációjában nyelvek és beszélők között is tapasztaltak eltérést (pl. Shih et al. 1999; Grácsi 2012). Az artikulációs jellemzők is eltérő mintázatot mutattak a beszélők között, akár a realizáció fonetikai zöngésségének függvényében is (Fuchs et al. 2007; Liker – Gibbon 2011).

A zöngés fonéma realizációjának fonetikai zöngéssége mentén Ahn és Davidson (2016) nem talált eltérést a nyelvgyök pozíciójában az amerikai angolban explozívákat, réshangokat és affrikátákat vizsgálva. Fuchs és kollégái (2007) a nyelv és a szájpad közötti kontaktus kiterjedésében azonban találtak német beszélők ejtésében. Fuchs és kollégáinak kutatása elektropalatográfával készült, így a nyelvgyök területéről nem kaptak információt. Felmerülhet a kérdés, hogy a fonetikai zöngésség mentén milyen eltérések találhatók a beszélők ejtésében, és hogy ezek az eltérések jellegükben, mértékükben különböznek-e a nyelvek között.

1.2. A nyelvkontúr jellemzői magánhangzókbán a követő mássalhangzó zöngésségének függvényében

Olyan tanulmányról nincs tudomásunk, amely a nyelv pozícióját a megelőző magánhangzóban réshangok esetében elemzi, ugyanakkor a felpattanó zárhangokat megelőző magánhangzókra vonatkozóan találtunk vizsgálatokat, amelyek eredményei alapján a réshangokat megelőző magánhangzókra vonatkozóan is meg lehet fogalmazni hipotéziseket. Feltételezhetjük, hogy mivel akárcsak a zárhangok, a réshangok ejtése során is artikulációs cél a zöngé fenntartása, és a képzésük közben a nyelv pozíciója eltér, már a megelőző magánhangzó ejtésében is megjelenik az eltérés a koartikuláció, azaz a két artikulációs célpozíció közötti folyamatos átmenet következtében. Lássuk tehát az explozívákat megelőző magánhangzókra kapott eredményeket!

Coretta (2020) két olyan nyelvben végzett vizsgálatokat, amelyekben a zöngé fenntartása a zöngés felpattanó zárhang alatt artikulációs cél, ezek ún. előzöngés nyelvek, mint amilyen a magyar is. A lengyelben és az olaszban azt elemezte, hogy a mássalhangzót megelőző magánhangzók ejtése során a nyelvgyök előrébb helyezkedik-e el zöngés követő fonéma esetén. Eredményei alapján már a magánhangzóban megjelent a nyelvgyök pozíciójában az eltérés: fokozatosan előrébb tolódott a zöngés mássalhangzóhoz közeledve. A nyelvgyök pozíciója előrébb helyezke-

dett el a hosszabb magánhangzókból a VC-határon a zöngés kontextusban. 17 beszélőből 11-nél szignifikáns eltérés volt kimutatható. Összesen három főnél nem volt tendenciaszerűen sem igazolható a nyelvgyök pozíciójában előrébb tolódás a zöngés fonéma előtt.

1.3. Kérdésfeltevés, hipotézisek

A jelen tanulmányban elővizsgálatot terveztünk, és ebben az /i/ realizációit elemezzük /z/ és /s/ előtti pozícióban, egyrészt a követő fonéma fonológiai zöngésségének, másrészt a fonológiailag zöngés /z/ megvalósulásának fonetikai zöngéssége alapján.

A realizációk fonetikai zöngésségére vonatkozóan a hangszalagműködést detektáltuk, a szupraglottális artikulációra vonatkozóan pedig a nyelvkontúr alakját, pozícióját és ezek változását vizsgáltuk. Elsődleges vizsgálati kérdésünk a nyelvgyök (itt: a látható nyelvkontúr hátulsó részének) magánhangzóbeli pozíciójára és mozgására irányult, mivel ez a zöngés fonémák realizációjában általában előrébb helyezkedik el, mint a zöngétlenekében. Másodlagos kérdésként a nyelvhegy (itt: a nyelv elülső területének) mozgását is elemeztük az /i/ ejtésében. Feltételeztük, hogy 1. a nyelvgyök a legtöbb beszélő ejtésében már a magánhangzó időtartama alatt előrébbi pozíciót vesz fel a zöngés kontextusban, mint a zöngétlenben, és hogy 2. ez jellemzőbb tendencia a hangszalagrezgést fenntartó beszélők ejtésében. Feltételeztük azt is, hogy 3. a nyelvhegy a zöngés kontextusban már a magánhangzó időtartama alatt a magasabb pozíció irányába mozdul a zöngétlenhez képest. Feltételeztük, hogy 4. azon beszélőknél, akiknél a nyelvhegy megemelkedik már a magánhangzó időtartama alatt a zöngés kontextusban, azoknál a nyelvgyök is előrébb helyezkedik el, azaz a két terület mozgása között összefüggés van.

2. Kísérleti személyek, anyag és módszer

2.1. Kísérleti személyek

12 magyar anyanyelvű, 20 és 27 év közötti egyetemista nő beszédét elemeztük (átlagos életkoruk: 22,25 év, átl. eltérés: 1,5 év). Egyikük sem számolt be halláskárosodásról vagy beszédképzési problémáról, illetve mi sem észleltünk ilyet az ejtésükben. A felvétel megkezdése előtt mindannyiukat tájékoztattuk annak menetéről, az eszközök működéséről és elállási jogokról mind szóban, mind írásban, illetve beleegyező nyilatkozatot is kitöltöttek és aláírtak.

2.2. Anyag

A jelen vizsgálatban elemzett anyag egy nagyobb kísérleti korpusz (Markó et al. 2019) részeként lett rögzítve. Öt-öt olyan mondatot tartalmaz az itt vizsgált alkorpusz, amelyekben a mondatkezdő álszó *izi* vagy *iszi* volt. A jelen vizsgálatban az *izi* és *iszi* célszó első magánhangzóját és a réshangot elemezzük a mássalhangzó zöngésségének függvényében.

Az /i/ vizsgálatát az indokolta, hogy ennek a magánhangzónak a „képzéshelye”, azaz a nyelv szájüregi helyzete az /i/ ejtésekor igen közeli a vizsgált réshangok képzéshelyéhez, így nem kellett számolnunk azzal a hatással, hogy az esetleges eltéréseket az (is) okozhatja, hogy a nyelvnek nagyobb távolságokat kell megtennie a szájüregben a magánhangzó és a mássalhangzó egymásra következő kivitelezésekor. Ugyancsak jellemző mind a vizsgált mássalhangzó, mind a magánhangzó képzésére az ajakrészes ejtémód, így a magánhangzó-mássalhangzó-magánhangzó szekvenciában az ajkak helyzete is kváziazonos, így ilyen jellegű eltérés sem befolyásolta a megvalósítást (és ezáltal a szájüregben belüli nyomásviszonyokat).

Azért álszót alkalmaztunk, hogy a célszavak minimálpárt alkossanak, és ne legyen köztük potenciális gyakorisági eltérés, valamint hogy kizárjuk a magánhangzó előtti további beszédhang/fonéma hatását. Minden esetben fókuszpozícióban szerepelt a célszó, melyet *ne-* kezdetű szó követett. A mondatok folytatása változó volt. Az adatközlők a mondatokat egyesével olvasták fel képernyőről egy mini dialógus részeként. Jeleztük a felvétel elején, hogy a mondatkezdő, értelem nélkülinek tűnő hangsorok személyek nevei. Ezt a szövegkörnyezet is egyértelművé tette. A mini dialógus egy felvezető kérdést tartalmazott, amelyet nem hangosítottak meg az adatközlők, illetve a célszót tartalmazó mondatot, amelyet a kérdésre válaszként olvastak fel. A mini dialógusokat az 1. függelék tartalmazza.

2.3. A felvétel menete

A beszédjelet Beyerdynamic TG H56c tan omnidirekcionális kondenzátor-fejmikrofonnal rögzítettük 44,1 kHz mintavételi frekvencián.

A nyelv mozgását „Micro” ultrahangrendszerrel (Articulate Instruments Ltd.) rögzítettük 2–4 MHz-es / 64 elem 20 mm sugarú konvex ultrahangfejjel 83 fps képrögzítéssel. Az ultrahangfejet az áll alá helyeztük a nyelv középvonali keresztmetszeti képének rögzítéséhez. A mikrofont

az ultrahang rendszeréhez csatlakoztatva automatikusan szinkronizált beszéd- és nyelvultrahang-felvételek készültek.

A hangszalagok működését elektroglottográf segítségével rögzítettük (D200, Laryngograph LtD.) 44 kHz-es mintavételi frekvencián. Az elektroglottográf is lehetővé teszi a beszédjel rögzítését egy mikrofonbemenettel. A beszédet ezen a módon is rögzítettük, hogy a két beszédjel alapján szinkronizálhassuk az elektroglottográf jelét az ultrahanggal készült videóval és beszédfelvétellel. Mindkét mikrofont állandó távolságban rögzítettük a szájtól.

2.4. Annotálás

A beszédanyagot automatikusan annotáltuk kényszerített felismeréssel (Mihajlik et al. 2010), majd kézzel javítottuk a hanghatárokat a Praat szofverben (Boersma – Weenink 2019). A magánhangzó és a követő réshang határát a zörejes elem megjelenéséhez helyeztük. Amennyiben a réshang approximalizálódott, a F_2 alapján a hangátmenet időbeli közép-pontjánál jelöltük a hanghatárt.

2.5. A nyelvkontúrok elemzése: adatkinyerés és statisztikai eljárás

A nyelvkontúrokat a megelőző magánhangzó (V_1) és a mássalhangzó (C) teljes időtartamában minden kinyert ultrahangképen, azaz 12 ms-onként berajzoltuk kézzel a „Micro” rendszerhez tartozó AAA szofverben. A nyelvkontúrok esetében nehéz megállapítani, hogy a teljes nyelvkontúr jól látható-e a képen, vagy esetleg kis része hiányzik. Emiatt az elemzések során a nyelvkontúr elülső, középső és hátulsó részeként fogjuk megnevezni annak részeit, ezek jó közelítései a nyelvhegy, nyelvhat és a nyelvgyök területének a jelen vizsgálatban szereplő nyelvkontúrok esetében.

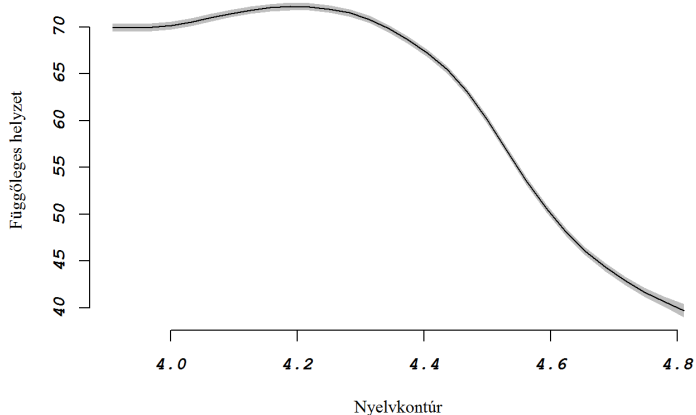
A statisztikai modelleket beszélőnként építettük (l. Coretta 2019a). A modelleket két módon készítettük el. Az első modellsorban csak a magánhangzó időtartamára készítettünk modelleket. Ezekben a magánhangzó teljes időtartamát 1-re normalizáltuk. A második modellsorban a VC (/iz/ és /is/) szekvenciákra készítettünk modelleket. Ez esetben úgy normalizáltuk az időt, hogy a teljes VC-szekvencia időtartama 1, a VC-határ pedig mindig 0,5. Vagyis a magánhangzó a 0–0,5, a mássalhangzó a 0,5–1 intervallumon látható. A nyelvkontúrok illesztése a csak a magánhangzókra készült modellekben az utolsó pontokon „zajos” eredménye-

ket adott, mivel a mintázatban nem volt követő pont. Ezt kívánjuk a VC-mintázat elemzésével kiküszöbölni.

Általánosított additív kevert modelleket (generalised additive mixed models, GAMM) alkalmaztunk az R szoftverben (R Core Team 2018). Ez olyan statisztikai eljárás, amely során egy skaláris változót egy vagy több skaláris fix hatás és parametrikus (nem skaláris) fix hatások mentén elemezhetünk. Ilyen például két magánhangzó (= nem skaláris fix hatás) formánsértékeinek (= skaláris változó) alakulása az időtartamuk folyamán (= nem skaláris fix hatás), vagy a nyelvkontúr egyes pontjainak (= skaláris fix hatás) helyzete (= skaláris változó) két magánhangzóban (= nem skaláris fix hatás). Több skaláris fix hatás ún. tenzorral írható le (pl. a nyelvkontúr pontjai és a magánhangzón belüli időpont). Az elemzéseket az rttulate (Coretta 2019b), az mgcv (Wood 2017) és az itsadug (van Rij et al. 2020) csomagok segítségével végeztük.

Az 1. ábra a B02-es beszélő végső statisztikai modelljéből illesztett minta az /iz/ szekvencia /i/-realizációiban. A magánhangzó közepén (50%-os időpont) vett illesztést ábrázoltuk. A vízszintes (x) tengelyen a nyelvkontúr középilonali keresztmetszetének pontjait, a függőleges (y) tengelyen pedig azok elmozdulását, pontosabban az ultrahangfej középpontjától mért távolságát látjuk. Itt a nyelvkontúrt tehát az x - y koordináták rajzolják ki. A nyelv elülső része balra, a nyelv hátulsó része jobbra látható.

B02, [i] középpontja (/izi/ hangsor)

1. ábra: Illesztett nyelvkontúr egy beszélő alapmodelljéből. (A nyelv fogak felőli területe a bal oldalon látható.)

A jelen vizsgálatban minden elemzés a következőképpen készült. A modellek felépítése, értelmezése és a szignifikancia vizsgálata során Sós-kuthy (2017) és Wieling (2018) ajánlásai alapján jártunk el. Első hatásvizsgálatként ezért két modellt vetettünk össze. Egy alapmodellt (2.a függelék), amelyben a nyelvpontok függőleges helyzetét/kitérését (y) a nyelvkontúr pontjának ($s(x)$) és a magánhangzó/VC-szekvencia relatív (0–1 skála) időpontjának ($s(t)$), illetve ezen két független változó interakciójának ($te(x, t)$) függvényében elemeztük. A nyelvkontúr pontjaira illesztett simítás ($s(x)$) alapján elemezhető, hogy a nyelvkontúr pontjainak eltérése a kitérése/függőleges helyzete. A vizsgált időintervallumra simított modellegység azt adja meg, hogy a függőleges helyzet/kitérés változik-e az idő folyamán. Az egyes nyelvpontok időbeli változását a tenzorkifejezéssel modelláljuk. Ez a két független változó függvényében egyszerre, interakcióban elemzi a változót. A modellt bővítettük a mássalhangzók zöngésségi kontrasztjával. A mássalhangzókontraszt beállításával modellezhető a két konzonáns eltérése. A mássalhangzó megadása a mássalhangzókra vonatkozó eredményeket a 0-tól való eltérésben adja meg, míg a kontrasztkezeléssel a két mássalhangzó közötti eltérés írható le. Az alapmodell minden elemét megtartottuk, és mindre adtunk a modellhez mássalhangzókontraszt szerinti elemzést is. A mássalhangzókontrasztot parametrikus változóként is megadtuk. A két modellt χ^2 -próbaival (itsadug::compareML()) vetettük össze. Mivel minden beszélő esetében mind a magánhangzóra, mind a VC-szekvenciára készített modellek esetében a mássalhangzókontrasztot tartalmazó modell bizonyult szignifikánsan jobbnak, ezt a modellt bővítettük első fokú autoregresszív modellel, amely a reziduálisok autokorrelációjának hatását csökkenti, illetve ezen elemeztük a szabadságfokok értékét (itsadug::gam.check), és ez alapján állítottuk be a szükséges helyen a simítási csomópontok számát (a k -értéket). A simítások esetében az alapértelmezett 'thin plate regression line', a tenzorok esetében az alapértelmezett 'cubic regression line' módszert hagytuk meg. Míg az utóbbi hatvány-, az előbbi bármilyen függvények keverésével illeszt a mintázatra. A végső modellt a 2.b függelékben mellékeljük. Az eredményeket az így korrigált modellekből nyertük ki (itsadug::summary()).

Sós-kuthy (2017) ajánlása alapján a további elemzések során a mássalhangzókontrasztot tartalmazó prediktorok p -értéke alapján ($p < 0,05$), valamint a modell által a két mássalhangzó-kontextus összevetésére kapott becslt különbség és annak 95%-os konfidenciaintervallumának szignifikanciája alapján értékeljük ki konzonánsok hatását. A becslt eltérés

akkor tekinthető szignifikánsnak, ha a 95%-os konfidenciaintervalluma nem tartalmazza a 0-t.

2.6. A mássalhangzó zöngésségének elemzése

Az EGG-jelben automatikusan annotáltuk (Praat szoftverben: TextGrid to VUV), majd kézzel javítottuk a zöngés és zöngétlen szakaszokat. Ez alapján a mássalhangzóban jelenlévő hangszalagrezgés teljes idejét arányítottuk a mássalhangzó teljes időtartamához. Ugyancsak kiszámítottuk, hogy a mássalhangzó időtartamának arányában mikor állt le a hangszalagrezgés, ha leállt. Az elemzések során ezen két mutató: a zöngés rész aránya és a zöngve lecsengési ideje mentén csoportosítottuk a beszélőket. Azon beszélőket, akiknek az esetében az öt közül egy sem, vagy egy /z/-realizáció zöngétlenedett, a „zöngefenntartó” csoportba soroltuk. Azokat, akik esetében két-három előfordulás esetében jelent meg legfeljebb 75% zöngésrész-arány, a „részben zöngétlenítő” csoportba soroltuk. Akiknél négy-öt /z/-előfordulás esetében volt 75%-nál alacsonyabb a zöngésrész-arány, azokat a „zöngétlenítő” csoportba soroltuk. Mivel nem a mássalhangzó fonetikai zöngésségének elemzése a célunk, hanem annak függvényében a nyelvkontúrok elemzése, nem végeztünk statisztikai próbát a zöngésségi adatokon. (Ilyen elemzésért lásd: Grácsi et al. 2020.) A modellekbe nem építettük be a mássalhangzó fonetikai zöngésségét, mivel a beszélőnkénti modellek miatt kevés realizáció jutna a „zöngefenntartó” és a „zöngétlenítő” csoportban egy-egy kategóriába. Az eredményeket tehát a beszélői csoportok szerint vetettük össze.

3. Eredmények

3.1. A csak a magánhangzó időtartamára készült modellek eredményei

Mind a 12 beszélő esetében jobban magyarázta az adatokat a mássalhangzókontrasztot tartalmazó modell, mint az anélkül készült (1. táblázat). Minden esetben a kontrasztot tartalmazó modell bizonyult szignifikánsan jobbnak a Khi-négyzet próba alapján. Elmondható tehát, hogy a vizsgált /i/-realizációk nyelvkontúrja mutat valamilyen típusú eltérést annak függvényében, hogy a magánhangzót /z/ vagy /s/ követi.

A végső modell az egyes beszélők adatainak a 91–98%-át magyarázta. A mássalhangzókontraszt mint parametrikus változó csak öt beszélő esetében mutatott szignifikáns eltérést (B05: $t(1003) = -3,665$, $p < 0,001$, B07: $t(1086) = -3,730$, $p < 0,001$, B09: $t(1184) = -3,325$, $p = 0,001$,

B11: $t(922) = 6,999, p < 0,001$, B12: $t(1473) = -2,041, p = 0,041$). Ezen beszélők esetében a nyelvkontúr pontjainak függőleges helyzete összességében eltér a két mássalhangzó között, azaz tipikusan egy irányban tér el, a nyelv különböző területeinek helyzetében talált eltérés nem átlagolja ki egymást. Említettük azonban, hogy a zöngésségi obstruenspárok esetében nemcsak a nyelvgyök pozíciója, hanem a rés átmerője is eltérő lehet, hogy az alacsonyabb nyomású légáram ellenére intenzív zörej jöheszen létre (l. pl. Fuchs et al. 2007), ezért ha ez az eltérés jellemzi a beszélőt, és ez megjelenik már a magánhangzó artikulációja alatt, akkor a nyelvpontok helyzete kiátlagolódhat. Ezért a parametrikus hatás mellett a nyelvkontúr pontjaira és az időre illesztett mintázat elemzése árnyaltabb képet adhat az esetleges eltérésekről.

1. táblázat: A χ^2 -próba eredménye az alap- és a mássalhangzókontrasztot tartalmazó modellek összevetésére

Beszélő	Az ML-szám χ^2 -próbája
B01	$\chi^2(8,00) = 11,127, p < 0,01$
B02	$\chi^2(8,00) = 75,288, p < 0,001$
B03	$\chi^2(8,00) = 21,989, p < 0,001$
B04	$\chi^2(8,00) = 18,332, p < 0,001$
B05	$\chi^2(8,00) = 72,398, p < 0,001$
B06	$\chi^2(8,00) = 14,866, p < 0,001$
B07	$\chi^2(8,00) = 98,603, p < 0,001$
B08	$\chi^2(8,00) = 14,616, p < 0,001$
B09	$\chi^2(8,00) = 34,818, p < 0,001$
B10	$\chi^2(8,00) = 34,566, p < 0,001$
B11	$\chi^2(8,00) = 96,976, p < 0,001$
B12	$\chi^2(8,00) = 12,467, p < 0,01$

A mássalhangzókontraszt nélküli simítások közül a nyelvkontúr pontjaira illesztett mintázat minden esetben szignifikáns eltérést adott (2.a. táblázat). A magánhangzóbeli időpontra illesztett simítás, valamint az időpontra és a nyelvkontúr pontjára illesztett tenzor nem minden beszélőnél mutatott szignifikáns hatást a függőleges helyzetre. Ez azt jelenti, hogy az idő mentén a nyelvkontúr pontjaira átlagolva és a mássalhangzókontrasztot nem véve figyelembe csak négy beszélő esetében mutat változást a függőleges nyelvhelyzet az időben. A nyelv egyes területeinek mozgá-

sa itt ismét kiegyenlítheti az eredményeket. A nyelvkontúr alakját, azaz az egyes pontokat/területeket figyelembe véve az idő mentén több beszélőnél jelent meg szignifikáns eltérés a tenzor eredményei alapján. Fontos kiemelni, hogy ha a két mássalhangzó esetében a megelőző magánhangzóban ellentétes nyelvmozgás történik, az eredmény itt is kiátlagolódhat.

2.a. táblázat: A mássalhangzókontraszt nélküli simítások és tenzorok F -próbáinak eredményei a magánhangzókbán.
(A szürke cellák a szignifikáns értékeket jelölik.)

Beszélő	N	$s(X)$		$s(t)$		$te(X, t)$	
		F	p	F	p	F	p
B01	912	810,261	< 0,001	0,219	0,640	0,000	0,772
B02	1239	349,822	< 0,001	0,094	0,760	4,212	0,007
B03	1003	24,609	< 0,001	14,538	< 0,001	1,843	< 0,001
B04	1487	253,512	< 0,001	6,602	0,010	7,489	< 0,001
B05	1003	46,325	< 0,001	8,568	0,004	4,851	< 0,001
B06	831	292,891	< 0,001	0,396	0,529	0,000	0,450
B07	1086	167,604	< 0,001	0,052	0,819	4,883	0,027
B08	1080	102,024	< 0,001	0,154	0,695	11,977	< 0,001
B09	1184	75,937	< 0,001	0,588	0,443	1,041	0,387
B10	2372	124,011	< 0,001	0,187	0,666	2,924	0,002
B11	922	610,140	< 0,001	1,797	0,180	1,865	0,172
B12	1473	84,851	< 0,001	34,691	< 0,001	21,751	< 0,001

A jelen vizsgálat szempontjából a 2.b. táblázatban foglalt, a mássalhangzókontrasztot figyelembe vevő modellelemek eredményei adhatnak információt. A nyelvkontúr pontjainak helyzete az idő figyelembe vétele nélkül hat beszélő ejtésében tért el szignifikánsan (B03, B05, B07, B08, B09, B10). Ez azt jelenti, hogy a nyelvforma, a nyelv pozíciója jelentős időbeni változás nélkül tér el az /i/-realizációkban a követő mássalhangzó függvényében.

Az idő mentén a nyelvkontúr pontjaira átlagolva a függőleges helyzetet négy beszélő ejtésében találtunk szignifikáns eltérést az /iz/ és /is/ szekvenciák /i/-realizációiban. A nyelvkontúr formája az idő mentén nyolc beszélő ejtésében mutatott változó eltérést a két követő mással-

hangzó függvényében, azaz az eltérés mintázata változott a VC-határhoz közeledve.

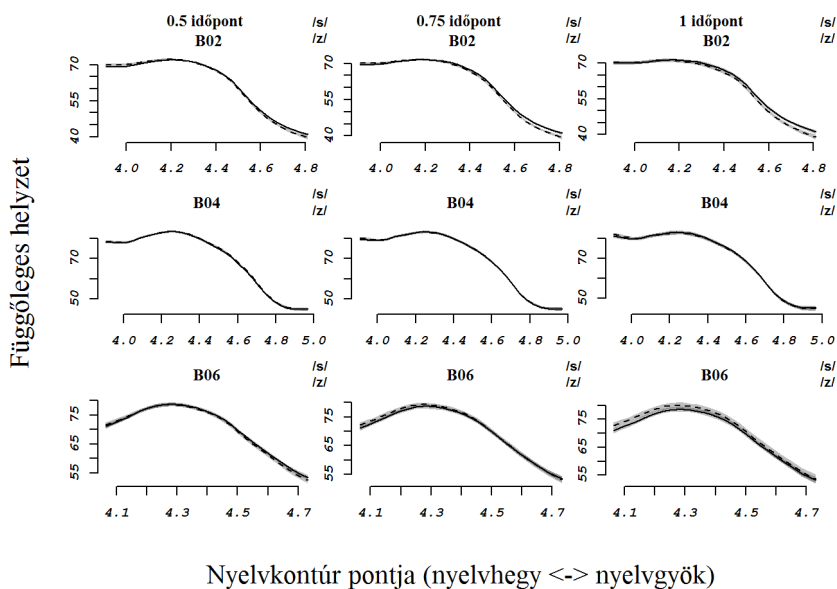
2.b. táblázat: A mássalhangzókontrasztot figyelembe vevő simítások és a tenzorok F -próbáinak eredményei a magánhangzóknál.
(A szürke cellák a szignifikáns értékeket jelölik.)

Beszélő	N	$s(X, \text{by} = \text{C.ord})$		$s(t, \text{by} = \text{C.ord})$		$te(X, t, \text{by} = \text{C.ord})$	
		F	p	F	p	F	p
B01	912	1,863	0,173	4,426	0,036	6,643	< 0,001
B02	1239	0,450	0,502	12,160	0,001	3,840	0,004
B03	1003	2,544	0,009	0,000	0,996	1,256	0,239
B04	1487	2,676	0,102	0,795	0,373	1,578	0,143
B05	1003	5,126	0,024	0,252	0,616	7,199	< 0,001
B06	831	3,441	0,064	6,376	0,012	5,234	< 0,001
B07	1086	4,147	0,042	5,213	0,023	2,155	0,037
B08	1080	23,867	< 0,001	0,187	0,665	9,419	0,002
B09	1184	8,025	0,005	0,244	0,621	3,946	0,002
B10	2372	3,455	0,063	3,080	0,079	2,166	0,017
B11	922	6,315	0,002	1,137	0,287	0,341	0,559
B12	1473	2,885	0,090	0,782	0,377	0,116	0,734

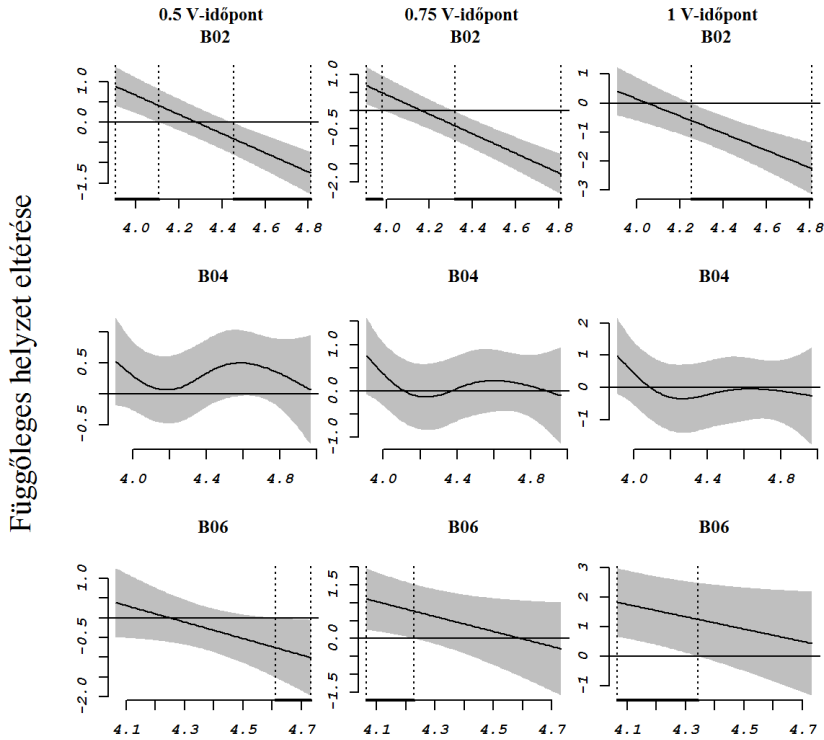
A 2. ábrán illesztett nyelvkontúrokat mutatunk be három beszélőtől három időpontban: a magánhangzó időbeli középpontjában, az időtartam háromnegyedénél és a magánhangzó végén vett mintát. A folytonos vonal a /s/, a szaggatott a /z/ kontextusból vett illesztett nyelvkontúrát mutatja a három időpontban. A 3. ábrán ugyanezen beszélők ugyanezen időpontokból vett nyelvkontúrjainak a becsült eltérését látjuk az /i/-realizációkban a követő mássalhangzó függvényében. Azaz a vonal az /iz/-/is/ becsült értéket, a szürke sáv annak 95%-os konfidenciaintervallumát mutatja. A szaggatott vonalak az x -tengely vastagabb vonalazásával együttesen a szignifikáns eltérést jelölik.

Az első sorban szereplő beszélő (B02) ejtésében a nyelv hátulsó részén látjuk, hogy az /s/ előtti /i/-realizációkban magasabb helyzetet vett fel, mint a /z/ előtti helyzetben. Ez az eltérés a három időpont között nőtt. A nyelv legelülső része az /i/-realizációkban magasabban volt ezen be-

szélő ejtésében a /z/ előtt, de ez az eltérés a /z/-hez közeledve csökken, nem jelent meg. A második sorban a B04-es beszélő esetében minimális változást látunk. A harmadik sorban szereplő B06-os beszélőtől vett mintában a nyelv elejének pozíciójában látunk eltérést: a /z/ előtti magánhangzókban magasabb helyzetben van a nyelv elülső része, a nyelv közep-ső része pedig alacsonyabban. Ez az eltérés nő az időben előre haladva.

2. ábra: Az /i/ időtartamának 50, 75 és 100%-ában illesztett kontúrok és a 95% konfidenciaintervallumuk a követő mássalhangzó függvényében három beszélő ejtésében. A szaggatott vonal a /z/, a folytonos vonal a /s/ előtti realizációt jelöli.

Nyelvkontúr pontja (nyelvhegy <-> nyelvgyök)

3. ábra: A becsült eltérés és a 95% konfidenciaintervalluma az /i/-realizációkban a követő mássalhangzó függvényében három beszélő ejtésében az /i/ időtartamának 50, 75 és 100%-ában. A szaggatott vonalak az x-tengely vastagabb vonalazásával együttesen a 0-t nem metsző, szignifikáns eltérést jelölik.

3.2. A VC-szekvencia időtartamára készült modellek eredményei

Az alapmodell és a mássalhangzókontrasztot tartalmazó modell közül az utóbbi ML-száma volt szignifikánsan alacsonyabb a χ^2 -próba alapján (3. táblázat), és az AIC-szám is ezekben volt alacsonyabb. Ezek a modellek az adatok 90,4–98,9%-át magyarázták. Ezek alapján általában elmondható, hogy a nyelvkontúrok eltérnek a két szekvencia között.

3. táblázat: A χ^2 -próba eredménye az alap- és a mássalhangzókontrasztot tartalmazó modellek összevetésére

Beszélő	Az ML-szám χ^2 -próbája
B01	$\chi^2(8,00) = 104,066, p < 0,001$
B02	$\chi^2(8,00) = 221,198, p < 0,001$
B03	$\chi^2(8,00) = 76,624, p < 0,001$
B04	$\chi^2(8,00) = 52,273, p < 0,001$
B05	$\chi^2(8,00) = 323,557, p < 0,001$
B06	$\chi^2(8,00) = 51,565, p < 0,001$
B07	$\chi^2(8,00) = 380,865, p < 0,001$
B08	$\chi^2(8,00) = 37,804, p < 0,001$
B09	$\chi^2(8,00) = 184,056, p < 0,001$
B10	$\chi^2(8,00) = 67,275, p < 0,001$
B11	$\chi^2(8,00) = 124,496, p < 0,001$
B12	$\chi^2(8,00) = 37,744, p < 0,001$

A VC-szekvencia esetében kapott modelleredményeket a 4.a. (mássalhangzókontraszt nélküli) és a 4.b. (mássalhangzókontrasztot tartalmazó elemek) táblázat mutatja be. Mivel a nyelvkontúr alakja a teljes VC-szekvenciában sem lapos, így a nyelvkontúr pontjaira tett általános (mássalhangzókontraszt nélküli) simítás minden beszélő esetében szignifikáns volt. Mivel a nyelvkontúr pontjainak függőleges helyzete az idő folyamán kiátlagolódhat, a csak az időpontra végzett simítás csak hét esetben volt szignifikáns. A nyelvkontúr pontjaira és az időpontra illesztett tenzor minden beszélő esetében szignifikáns volt, azaz minden beszélő ejtésében volt változás a VC-szekvencia ejtése során. Ez természetesen magától értetődő eredmény, mivel a képzés első szakaszában egy /i/, a másodikban egy réshang az artikulációs cél.

4.a. táblázat: A mássalhangzókontraszt nélküli simítások és a tenzorok F-próbáinak eredményei a VC-szekvenciákban.
(A szürke cellák a szignifikáns értékeket jelölik.)

Beszélő	N	$s(X)$		$s(t)$		$te(X, t)$	
		<i>F</i>	<i>p</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	<i>F</i>	<i>p</i>
B01	2213	241,902	< 0,001	4,607	0,032	61,788	< 0,001
B02	2652	621,294	< 0,001	20,974	0,760	16,821	< 0,001
B03	2581	49,169	< 0,001	43,543	< 0,001	17,408	< 0,001
B04	3194	264,159	< 0,001	0,006	0,937	14,303	< 0,001
B05	2957	60,354	< 0,001	4,092	0,043	58,773	< 0,001
B06	2131	169,638	< 0,001	6,217	0,013	5,937	< 0,001
B07	2730	99,864	< 0,001	7,114	0,007	9,837	< 0,001
B08	2667	106,616	< 0,001	34,871	< 0,001	29,360	< 0,001
B09	2519	114,29	< 0,001	20,45	< 0,001	24,43	< 0,001
B10	4349	54,355	< 0,001	2,458	0,117	46,646	< 0,001
B11	2483	301,556	< 0,001	2,527	0,112	15,296	< 0,001
B12	1473	88,069	< 0,001	0,030	0,863	58,734	< 0,001

A jelen vizsgálat szempontjából a mássalhangzókontrasztot tartalmazó modellegységek eredményei jelentősek (4.b. táblázat). A nyelvkontúr formája kilenc beszélő ejtésében szignifikánsan eltért a teljes VC időtartamában a követő mássalhangzó függvényében. Ez azt jelenti, hogy a nyelv formája (az időt nem véve figyelembe) eltér a szekvenciában a mássalhangzó függvényében. Ez három fővel több, mint akik esetében csak az /i/-realizációkat vizsgálva kaptunk szignifikáns eltérést.

A mássalhangzó függvényében a VC-szekvenciabeli időpontra illesztett simítás eltérése csak négy fő esetében volt szignifikáns, hasonlóan a csak a magánhangzóra illesztett modellekhez. Ennek az lehet az oka, hogy mint láthatuk, ha a nyelv elején mért eltérés változása ellentétes a nyelv hátuljánál mérttel, az az illesztés nem feltétlenül ad szignifikáns eltérést.

A nyelvkontúr pontjaira és az időre illesztett tenzor eredményei mutatják a képzés során a nyelv egyes területeinek időbeni mozgását. Ez tíz beszélő ejtésében szignifikánsan eltért a két mássalhangzó között.

4.b. táblázat: A mássalhangzókontrasztot figyelembe vevő simítások és a tenzorok F-próbáinak eredményei a VC-szekvenciákban.

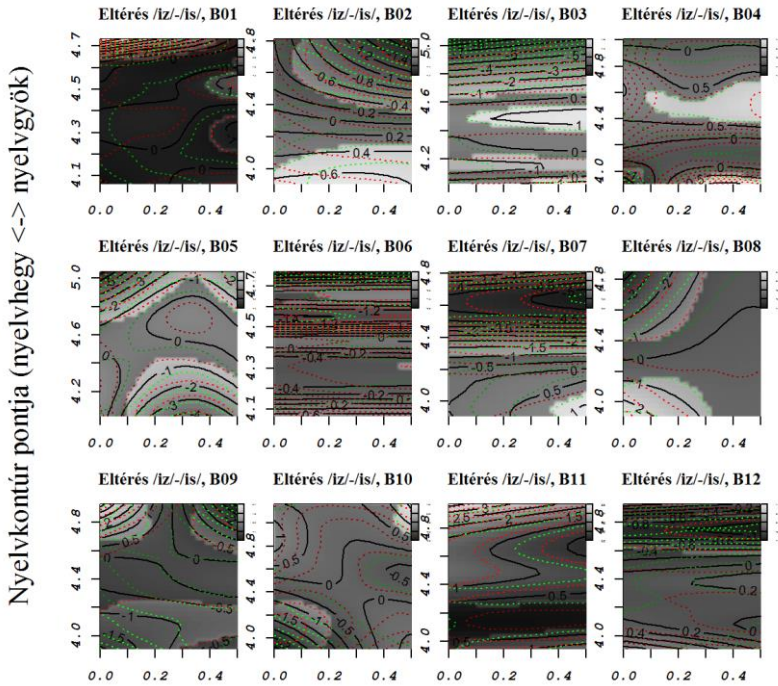
(A szürke cellák a szignifikáns értékeket jelölik.)

Beszélő	N	s(X, by =C,ord)		s(t, by =C,ord)		te(X, t, by =C,ord)	
		F	p	F	p	F	p
B01	2213	8,368	< 0,001	37,037	< 0,001	5,773	< 0,001
B02	2652	54,880	< 0,001	1,644	0,200	2,889	0,003
B03	2581	11,474	< 0,001	3,401	0,106	1,101	0,326
B04	3194	0,008	0,930	0,560	0,455	2,795	< 0,001
B05	2957	0,088	0,768	0,797	0,372	15,603	< 0,001
B06	2131	5,634	< 0,001	0,070	0,792	0,032	< 0,001
B07	2730	10,096	< 0,001	2,200	0,138	15,972	< 0,001
B08	2667	1,849	0,174	2,286	0,131	4,896	< 0,001
B09	2519	78,42	< 0,001	39,30	< 0,001	14,85	< 0,001
B10	4349	7,365	0,006	0,884	0,347	3,384	< 0,001
B11	2483	5,875	< 0,001	12,205	< 0,001	3,072	0,019
B12	1473	3,328	0,002	2,194	0,139	0,806	0,458

3.3. A nyelvkontúr egyes területeinek vizuális elemzése

Azt, hogy a modellekben kapott eltérések pontosan milyen nyelvterületek milyen pozícióján és mozgásán alapulnak, az /iz/ és /is/ hangsorok nyelvkontúrbeli különbségeinek beszélőnkénti vizuális összevetésével tudjuk értelmezni.

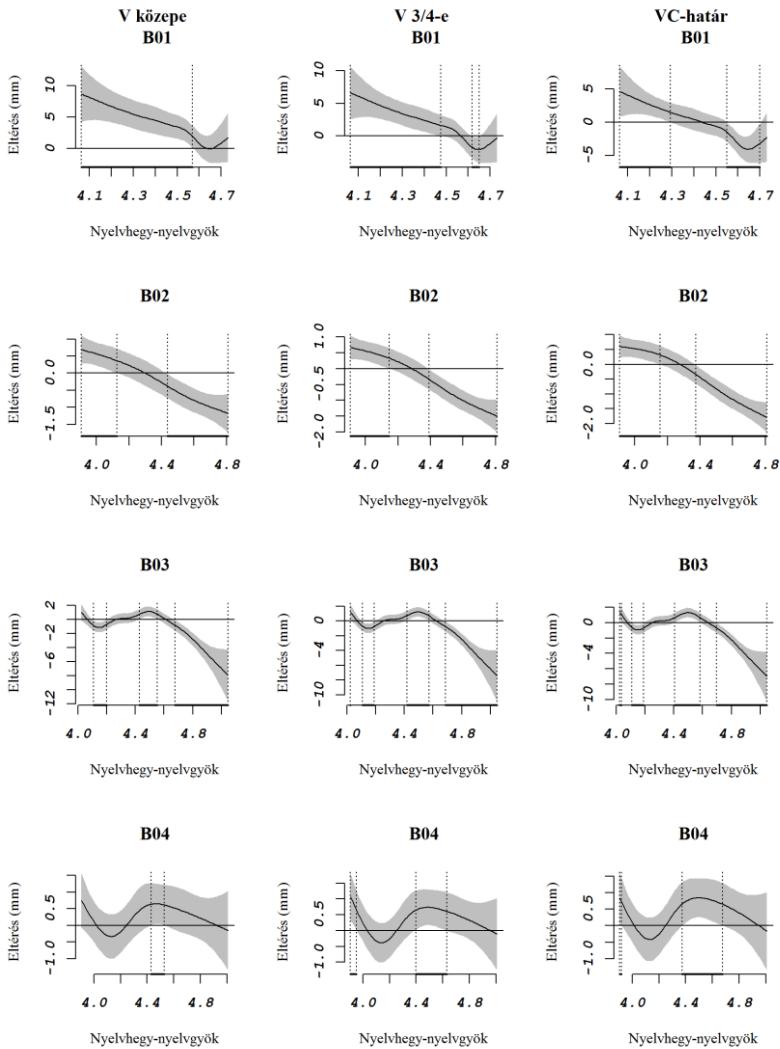
A 4. ábrán a nyelvkontúr pontjainak helyzete közötti eltérést a nyelvkontúr pontjának és az VC-szekvencián belüli időpontnak a függvényében mutatjuk be. A világos területek (szemben a sötétebbekkel) azokat a helyeket jelzik, ahol a becsült eltérés nem metszi a 0-t (annak 95%-os konfidenciaintervallumát nem veszi figyelembe). A nyelv elejében lévő eltérés az ábrák alulsó, a nyelv hátuljában lévő eltérés a felső területein látható. A vízszintes tengelyen a magánhangzó kezdetétől a mássalhangzó végéig emelkedik a normalizált időpont. A magánhangzó és a mássalhangzó határa mindig a 0,5 időpont. A nyelvkontúr pontjainak pozícióját egy poláris koordináta-rendszerben nyerjük ki, ezért a nyelv elülső-középső területe esetében a magasabb érték azt jelenti, hogy a szájpadhoz közelebb emelkedett az adott terület. A nyelv hátulsó területének esetében az alacsonyabb értékek előrébb tolt helyzetet jeleznek.

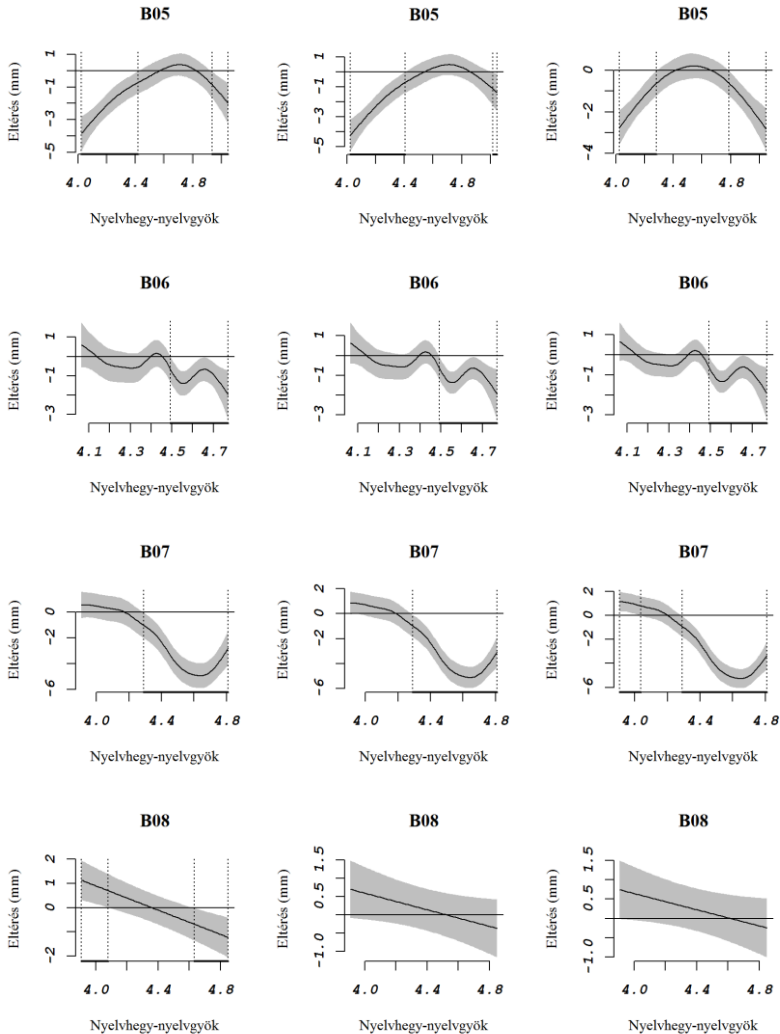
VC-idő: csak V (VC-határ: 0,5)

4. ábra: A nyelvkontúrok közötti eltérés a nyelvkontúr pontjának és az időnek a függvényében. A VC határa 0,5-ös időpontnál van. A világos területek (szemben a sötéttel) azokat az eltéréseket jelölik, ahol a becült eltérés nem metszi a 0-t (annak 95%-os konfidenciaintervallumát nem veszi figyelembe).

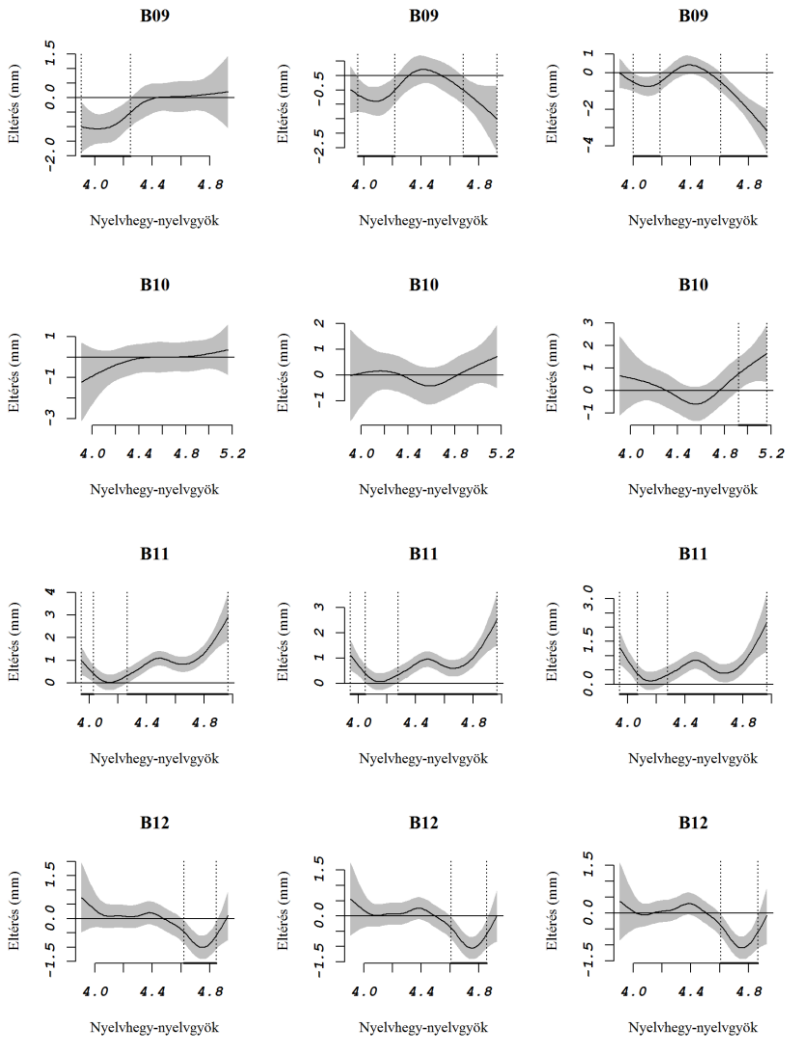
Az 5. ábra a magánhangzó közepén, háromnegyedénél és végén (VC-re normalizált időpont: 0,25, 0,375, 0,5) vett különbségmintázatokat mutatja be. A nyelv fogak felőli része a bal oldalon található. Az egyes sorok B01-től B12-ig mutatják az egyes beszélők eredményeit. Ebben az ábrázolási módban a szaggatott függőleges vonalak és az x -tengelyen a vastagabb vonalazás a szignifikáns eltéréseket jelöli, azaz azokat, ahol sem a becült eltérés, sem annak 95%-os konfidenciaintervalluma nem érinti a 0-t. Ennek az ábrának az elemzése a 4. ábra elemzésének szükséges kiegészítője, mivel a 4. ábra esetében a 0-t érintő konfidenciaintervallumok is világosak (l. van Rij et al. 2020).

5. ábra: A nyelvkontúrok közötti eltérés a követő mássalhangzó függvényében a magánhangzó közepén, háromnegyedénél. A szaggatott vonalak és az x-tengelyen a vastagabb vonal a szignifikáns eltéréseket mutató területeket jelölik, ahol sem a becsült eltérés, sem annak 95%-os konfidenciaintervalluma nem érinti a 0-t. A sorok B01-től B12-ig növekvő kóddal az egyes beszélők adatait mutatják be.

5. ábra (folytatás): A nyelvkontúrok közötti eltérés a követő mássalhangzó függvényében a magánhangzó közepén, háromnegyedénél. A szaggatott vonalak és az x-tengelyen a vastagabb vonal a szignifikáns eltéréseket mutató területeket jelölik, ahol sem a becsült eltérés, sem annak 95%-os konfidenciaintervalluma nem érinti a 0-t. A sorok B01-től B12-ig növekvő kóddal az egyes beszélők adatait mutatják be.

5. ábra (folytatás): A nyelvkontúrok közötti eltérés a követő mássalhangzó függvényében a magánhangzó közepén, háromnegyedénél. A szaggatott vonalak és az x-tengelyen a vastagabb vonal a szignifikáns eltéréseket mutató területeket jelölik, ahol sem a becsült eltérés, sem annak 95%-os konfidenciaintervalluma nem érinti a 0-t. A sorok B01-től B12-ig növekvő kóddal az egyes beszélők adatait mutatják be.

A nyelv elülső területében a zöngés réshangban magasabb helyzetet feltételeztünk. Ez hat beszélő esetében megjelenik, de B02, B05 esetében, bár a magánhangzó alatt megjelent, nem maradt fenn a mássalhangzóban (B05) vagy annak teljes időtartamában (B02) (4. ábra). A magánhangzó időtartama alatt az eltérés szignifikáns (5. ábra). B07 esetében csak a mássalhangzók alatt jelent meg ez az eltérés (4., 5. ábra). B08 esetében pedig a hanghatáron nem állt fenn, de már a magánhangzó alatt megjelent (4. ábra), azonban nem volt szignifikáns (5. ábra), és a mássalhangzó alatt ismét fennállt (4. ábra). Két beszélő, B03 és B09 esetében már a magánhangzó ideje alatt magasabb helyzetű volt a nyelv elülső területe, és ez a különbség a mássalhangzó képzése során is fennállt (4., 5. ábra). B11 ejtésében a nyelv elülső részének pozíciója a zöngés mássalhangzót tartalmazó hangsor teljes időtartamában alacsonyabb volt (4., 5. ábra), ami a feltételezett minta ellenkezője. Öt beszélő (B01, B04, B06, B10, B12) ejtésében a nyelv elülső területe nem mutatott eltérést a két hangsor között.

A nyelv középső területén két beszélő ejtésében magasabb (B03, B04), egy esetében alacsonyabb pozíciót mértünk (B11) (4. ábra).

A nyelv hátsó részének pozíciója ugyancsak változatos mintázatot adott. B04 és B08 esetében nem volt jelentős eltérés sem a mássalhangzó, sem a magánhangzó időtartama alatt a két hangsor között e tekintetben (4., 5. ábra). B10 esetében pedig a nyelv hátsó területe a /z/ esetében mutatott magasabb értéket a mássalhangzó időtartama alatt, a magánhangzó időtartama alatt nem (4., 5. ábra). Ez az eltérés a várt mintázat ellentéte. Három beszélő (B01, B09, B11) ejtésében a magánhangzó (kezdeti) szakaszán a várttal ellentétes mintázatból a mássalhangzó időtartamára a várt mintázatra változott a nyelvgyökhöz közeli terület eltérése, azaz az /i/-realizációk esetében még a /s/ előtt, majd a VC-határon és a mássalhangzóban már a /z/ esetében kaptunk alacsonyabb értéket (4. ábra). B01 esetében ez nem jelentős mértékű, nem szignifikáns eltérés a magánhangzó időtartama alatt, míg B09 és B11 ejtésében szignifikáns (5. ábra). Hat beszélő ejtésében (B02, B03, B05, B06, B07, B12) már a magánhangzó képzése alatt megindult, vagy annak teljes idejében fennállt a várt eltérés a nyelv hátsó területének pozíciójában, azaz alacsonyabb értékeket kaptunk a zöngés mássalhangzót tartalmazó hangsorban (4. ábra). A B05-ös beszélő ejtésében ez a magánhangzó közepe körül nem volt szignifikáns, de a VC-határon igen, míg a többiek ejtésében már a magánhangzó felénél is szignifikáns az eltérés (5. ábra). B03 és B05 ejtésében a mássalhangzó vége felé csökkent a különbség (4. ábra).

A nyelv hátulsó területe három olyan beszélő ejtésében is szignifikánsan előrébb volt már az /i/ realizációjában zöngés kontextusban, akiknél a nyelv elülső területe (még) nem emelkedett meg.

3.4. A /z/-realizációk zöngéssége és a megelőző magánhangzó nyelvkontúrjának összefüggései

Elemeztük a két réshang realizációjának fonetikai zöngésségét, azon belül a zöngés rész arányát és a zöngve lecsengésének idejét. Ezt a részletes elemzést egy korábbi tanulmányban (Grácsi et al. 2020) elvégeztük. A jelen tanulmányban a három, a zöngésség fenntartása alapján elkülönített beszélői csoportban elemezzük a nyelvkontúrok alakulását.

Az *Anyag és módszer* című fejezetben leírt három beszélői csoport a következőképpen alakult. Hat beszélő tartozott a „zöngefenntartó” csoportba: B01, B02, B03, B04, B11, B12. Három beszélő tartozott a „zöngétlenítő” csoportba: B06, B09, B10. A „részben zöngétlenítő” csoporthoz is három beszélő tartozott: B05, B07, B08. A B06-os beszélő ejtésében a /z/-realizációkban a zöngképzés az időtartam első 10%-ában leállt minden esetben. B10 esetében a mássalhangzó időtartamának 20–40%-a között állt le a zöngképzés minden esetben. B05, B07, B08 és B09 esetében az időtartam 20%-a után, a leállás idejében nagy szórással állt le a hangszalagok rezgése.

A nyelv hátulsó területének pozícióbeli eltérését elemeztük a három csoport között. A „zöngefenntartó” csoport nyelvkontúrjának a két hangsor közötti eltérésében azt találtuk, hogy vagy a magánhangzó képzése során elkezdődött a nyelv hátuljának az előre tolódása az /iz/ hangsorban, vagy már ekkor is szignifikáns eltérés állt fenn. B01 esetében az ellentétes, de nem szignifikáns mintázatból a várt mintázatra állt át a nyelv, B02, B03, B11, B12 ejtésében pedig már az /i/ realizációja alatt is a várt mintázat állt fenn. Kivétel ebben a csoportban B04, akinek az ejtésében nem volt szignifikáns eltérés a két hangsorban a nyelv hátulsó részének pozíciójában.

A „zöngétlenítő” csoportban az alábbi tendenciák voltak megfigyelhetők. B06 ejtésében minden /z/-realizációjában már az időtartam első 10%-ában leállt a zöngképzés, mégis már a magánhangzó időtartamában végig előrébb helyezkedett el a nyelv hátulsó területe. Ugyanebben a csoportban B09 ejtésében a magánhangzó kezdeti szakaszában a várt ellentétes mintázatot találtunk, de a magánhangzó időtartama alatt előrébb tolódott ez a terület a zöngés mássalhangzós hangsorokban, és a rés-

hangok képzése során fennállt a várt eltérés. B10 esetében, aki ugyancsak a „zöngétlenítő” csoportba tartozott, a magánhangzó alatt nem látunk eltérést, a mássalhangzó időtartama alatt pedig a várttal ellentétes mintázatot találtunk.

A „részben zöngétlenítő” beszélők esetében három eltérő mintázatot dokumentáltunk. B05 ejtésében a magánhangzó alatt eltért a nyelv hátulsó területének pozíciója a várt irányban a két hangsor között, de ez a mássalhangzó felé közeledve csökkent, majd ismét megjelent. Ez feltehetően abból ered, hogy nagy volt az egyes realizációk közötti variabilitás. A B07 beszélő ejtésében a várt tendenciát találtuk: a nyelv hátulsó területe a /z/-t tartalmazó hangsorokban előrébb helyezkedett el. Ez a mintázat már a magánhangzó időtartama alatt is fennállt, a mássalhangzó időtartama alatt pedig nőtt a két konzonáns között az eltérés. B08 ejtésében a nyelv pozíciója a várt irányban tért el, de a mássalhangzó határán nem érte el a szignifikanciaküszöböt. Ez is feltehetően a realizációk nagyobb variabilitásával magyarázható, összefügghet a zöngé fenntartásának „sikerességével”.

Összességében elmondható, hogy mind a három, a fonetikai zöngéség fenntartása alapján kialakított résztvevői csoportban volt olyan beszélő, akinek az ejtésében a nyelv hátulsó területe előrébb helyezkedett el már a magánhangzó időtartama alatt is a zöngés réshangot tartalmazó hangsorban, de olyan beszélő is, akinél a nyelv hátulsó területének pozíciója nem tért el, vagy éppen a várttal ellentétesen az /s/ előtt tolódott előrébb. A „zöngéfenntartó” csoportban gyakoribb volt a várt tendencia megjelenése, mint a „zöngétlenítő”-ben. A leginkább variábilis realizációkra utaló eredményeket pedig a „részben zöngétlenítő” csoportban kaptuk.

4. Következtetések

A jelen tanulmányban az /i/ realizációit elemeztük /z/ és /s/ előtti pozícióban, egyrészt a követő obstruens fonológiai zöngességének, másrészt a megvalósult beszédhang (fonetikai) zöngességének tekintetében. A nyelvkontúr pozícióját és annak időbeli változását vizsgáltuk a magánhangzóban. Elsődleges kutatási kérdésünk a nyelvgyök (a tanulmányban módszertani okokból a nyelvkontúr hátulsó része) pozíciójára irányult, mivel ez a zöngés fonémák realizációjában általában előrébb helyezkedik el, mint a zöngétlenekében. Másodlagos kérdésként a nyelvhegy és nyelvpárkány területének (a tanulmányban módszertani okokból a nyelv elülső részének) mozgását is elemeztük, mivel a zöngés fonémák eseté-

ben a zöngétlenekhez képest kisebb keresztmetszetű akadály létrehozásával érhető el intenzív turbulens zörej. Az alábbiakban megvizsgáljuk az eredményeket a hipotézisek tükrében.

1. Mindenekelőtt feltételeztük, hogy a nyelvgyök területe a legtöbb beszélő ejtésében már a magánhangzó időtartama alatt előrébbi pozíciót vesz fel a zöngés kontextusban, mint a zöngétlenben. Az eredményeik alapján a nyelvgyök a 12 beszélőből 7 ejtésében szignifikánsan előrébb helyezkedett el már a magánhangzó képzése alatt (annak részében vagy egészében) a zöngés kontextusban. További egy beszélő ejtésében nagyjából a VC-határon jelent meg ez az eltérés; háromnál pedig minimális volt, vagy nem jelent meg. Egy beszélő ejtésében a magánhangzó időtartama alatt nem jelent meg ez az eltérés, a mássalhangzó időtartama alatt pedig a várttal ellentétes mintázatot találtunk. Ez az eredmény hasonló, mint Corettáé (2020) az explozívák előtti vokálisokban. Az idézett szerző azt találta, hogy már a mássalhangzót megelőző magánhangzó időtartama alatt megindult a nyelvgyök előrébb tolódása zöngés kontextusban. Tizenhétből 11 beszélő ejtésében ez a folyamat szignifikáns eltérést okozott a VC-határon a mássalhangzó zöngésségének függvényében. Coretta (2020) vizsgálta a magánhangzó időtartamának hatását is: az eltérés mértéke a magánhangzó időtartamától függött, minél hosszabb volt, annál előrébb helyezkedett a zöngések előtt a nyelvgyök. A jelen vizsgálatban ezt az esetleges összefüggést nem elemeztük, de felmerül, hogy mivel a réshangok előtt is fennáll ez a tendencia (összefoglalóan l. Bárkányi – Kiss 2019), a továbbiakban érdemes megvizsgálni.

2. A fenti hipotézisből kiindulva feltételeztük azt is, hogy a nyelvgyök előrébb tolódása jellemzőbb tendencia a hangszalagrezgést fenntartó beszélők ejtésében. A nyelvgyök pozícióbeli eltérése a két kontextus között valóban összefüggeni látszott a hangszalagrezgés fenntartásával. Azon beszélők ejtésében, akiknek a /z/ realizációi főként zöngésen realizálódtak, a leggyakrabban már a magánhangzó időtartama alatt előrébb tolódott a nyelvgyök, mint a /s/ ejtési esetében. Ezzel szemben a főként zöngétlen /z/-realizációkat ejtők esetében ez a tendencia ritkább volt. Azon adatközlők ejtésében, akiknél változatos volt, hogy fonetikai értelemben zöngésen vagy (részben) zöngétlenül ejtik a fonológiai zöngés fonémát, a nyelvgyök pozíciójára kapott eredmények is változatosra utaltak. Voltak azonban olyan beszélők, akiknél nem látszott a várt összefüggés. Ennek hátterében az a magyarázat állhat, hogy – amint azt a *Bevezetés*-ben is említettük – számos artikulációs eltérés mutatható még ki a zöngésségi párok között, amelyek együtt vagy komplementer módon

részt vehetnek a zöngé fenntartásában. Míg például Ahn és Davidson (2016) nem talált eltérést a mássalhangzó időtartama alatt a nyelvgyök helyzetében a zöngés fonémák fonetikai zöngességének függvényében (de a zöngétlen fonémák realizációihoz minden esetben szignifikánsan előrébb helyezkedett el a nyelvgyök), addig Fuchs és kollégái (2007) korrelációt találtak a zöngé időtartamaránya és a nyelv-szájpad kontaktus kiterjedése között. Így feltehető, hogy a nem várt tendenciát mutató beszélők esetében más artikulációs gesztusok szimultán vizsgálatával lehetne precízebb magyarázatot adni.

3. A nyelvhegy pozíciójáról feltételeztük, hogy a zöngés kontextusban már a magánhangzó időtartama alatt kimutathatóan magasabb, mint a zöngétlenben a legtöbb beszélő ejtésében. Ez a feltételezésünk nem nyert alátámasztást. A 12 adatközlőből 3 ejtésében láttuk azt, hogy már az /i/ artikulációja alatt magasabb pozícióba helyezkedett a nyelv eleje a /z/-s környezetben, de az egyik adatközlő esetében a nyelvgyök pozíciója tér el az elvárt eredménytől, így megállapíthattuk, hogy a 4. hipotézisünk sem nyert alátámasztást.

4. hipotézisünk ugyanis az volt, hogy a két terület, azaz a nyelvgyök és a nyelvhegy mozgása között összefüggés van: akinél a nyelvgyök előrébb tolik már a magánhangzó időtartama alatt a zöngés kontextusban, annál ugyanekkor a nyelv elülső területe megemelkedik. Mindezt a zörejességi cél miatt feltételeztük. Ugyanakkor a jelen vizsgálatban és a mássalhangzók elemzésével kapott eredményeink (Grácz et al. 2020) alapján nem találtunk ilyen tendenciát: általában a nyelvhegy emelkedése nem volt olyan erős tendencia, mint feltételeztük, és a nyelvhegy és a nyelvgyök mozgása nem kapcsolódott össze.

Fontos szem előtt tartani azt is, hogy ahhoz, hogy intenzív turbulens zörej jöhessen létre alacsonyabb szájjüregi nyomás esetében, szűkebb keresztmetszetű akadályra van szükség (Fuchs et al. 2007), de elképzelhető, hogy ez az artikulációs cél későbbi időzítésű, másrészt pedig tudható, hogy a frikatívák realizációi jelentősen eltér(het)nek zörejességükben teljesen zöngés realizáció esetében is (a jelen vizsgálatban szereplő frikatívák spektrális eredményei: Grácz et al. 2020). A jelen vizsgálat előzményében, amelyben a réshangokat elemeztük artikulációs és akusztikai szempontból (Grácz et al. 2020), néhány beszélő realizációira jellemzőnek találtuk az approximalizált ejtésre utaló spektrális szerkezetet (pl. alacsony spektrális súlypont, azaz CoG), ami az itt (és ott is) kapott, a nyelvhegyre jellemző adatokat is magyarázhatja, hiszen a kevésbé megemelt nyelvhegy következtében jelenik meg ez az akusztikai lenyomat. A

nyelv elülsőbb területeinek és a nyelvgyök pozíciójának együttmozgása más típusú kérdésekben sem jelent meg, amelyekben olyan nyelveket elemeztünk, ahol a nyelvgyök pozíciója alapján feltételeztünk vagy kimutattunk magánhangzók között különbséget (Eichholz et al. 2018; Tiede 1996).

Kitekintésként érdemes végiggondolni, hogy a fonetikai pozíció, a magánhangzó-minőség vagy épp a mássalhangzó-minőség befolyásolhatja-e az eredményeket. A jelen vizsgálatban intervokális pozícióban vizsgálatuk a réshangokat. Ebben a pozícióban a legkönnyebb a zöngé fenntartása, míg abszolút szókezdő pozícióban a zöngé megindítása további manővereket igényel, a legnagyobb zöngétlenedési arányt pedig abszolút szóvégi pozícióban lehet mérni (Westbury – Keating 1986; összefoglalóan I. Bárkányi – Kiss 2019). Felmerülhet, hogy az intervokális pozícióban a legkisebb szerepű a segítő jellegű artikulációs manőverek szerepe, és így a megjelenésük gyakorisága vagy mértéke is. Ugyanakkor az is előfordulhat, hogy más pozícióban további manőverekkel élnek a beszélők (abszolút szó eleji pozícióban pl. svá jelenhet meg, amit magyar beszédben Bárkányi – Kiss – Mády 2009 és Gráczai 2012 is adatolt). Az abszolút szóvégi pozícióban a magyar nyelvben eddig nem feltételezték a zöngésségi neutralizációt, mert az akusztikai jegyek alapján kimutatható statisztikailag szignifikáns szembenállás. Ha Ohala (1983) gondolatait követjük, akkor a beszédészlelés mintázatait kontextusban vonjuk el, így az adott kontextusra jellemző mintázat alapján is észlelünk. Ugyanakkor felmerül az is, hogy a beszélők gyakorta tartanak fenn olyan akusztikai kontrasztot, amely önmaguk észleletében sem éri el az azonosítás küszöbét (I. Westbury – Keating 1986). Bárkányi és Kiss (2019) a magyar nyelvre kapott abszolút szóvégi akusztikai és a percepciós eredményeket összevetve felhívja rá a figyelmet, hogy a zöngérsz-arány és a megelőző magánhangzó : mássalhangzó időtartamaránya a percepciós határ alatti értékeket mutat. Ez alapján a percepció számára ebben a pozícióban felmerül az oppozíció neutralizálódása. Kérdés, hogy az abszolút szóvégi fenntartott minimális akusztikai oppozíció, vagy épp az abszolút szóeleji zöngéindítási nehézségek miatti további artikulációs manőverek mellett milyen eredményeket mutatna a nyelvgyök mozgása. A jelen vizsgálatban olyan pozícióban volt célunk elemezni a jelenséget, amely abból a szempontból neutrálisnak tekinthető, hogy a nyelvgyök szerepe egyértelmű, nem jelenik meg további hatás vagy neutralizáció. Nem zárható ki ugyanakkor az alternatív képzési móddal történő megjelenés sem (pl. Bárkányi – Kiss 2009; Gráczai 2012; Gráczai et al. 2020).

Felmerülhet ugyanakkor az a kérdés, hogy azon intervokális helyzetekben, ahol a zöngérszék arány alacsony, egyáltalán azonosítható-e a szándékolt /z/ fonéma. Az akusztikai kulcsok és a percepció elemzése ebben a tanulmányban nem volt célunk, de a korábbi magyar kutatási eredmények (Bárkányi – Kiss 2019) intervokális, de szóvégi pozícióban azt találták, hogy mintegy 30% zöngérszék arány felett zöngésként azonosítják a beszédhangot a beszélők. A jelen vizsgálatban egy beszélő (B06) gyakorta ennél alacsonyabb (de a /s/-realizációkhoz képest szisztematikusan magasabb) értékkel ejtette a /z/-realizációkat. Az ilyen ejtések esetében a másodlagos kulcsok és (hétköznapi, nem logatomokat tartalmazó mondatban) az értelmesítés segítheti a hallgatót.

A vizsgálatunk csak egy magánhangzóra, az /i/-re irányult, ezért felmerül a kérdés, hogy a nyelv pozíciója milyen eltérést mutathat más magánhangzók ejtésében a követő mássalhangzó zöngésségének függvényében. Ahn és Davidson (2016) vizsgálatában fráziskezdő zöngés és zöngétlen obstruenseket (felpattanó zárhangokat, réshangokat és affrikátákat) elemezték /e/ és /u/ előtti pozícióban egy- és szimultán két nyelvű beszélők ejtésében. Azt feltételezték, hogy az elől képzett /e/ esetében a nyelvgyök előretolódása korlátozottabb lesz, eredményeik azonban nem mutattak eltérést a két magánhangzó kontextusában. Shadle és kollégái (2008) öt amerikai angol beszélő minden réshangját elemezték /a i u ə/ kontextusban. Egy beszélő kivételével mindenki ejtésében eltért a nyelv formája és helyzete is egy-egy fonéma realizációiban a hangkörnyezet függvényében. Coretta (2020) a felpattanó zárhangok előtt három magánhangzót vizsgált a tanulmányban: /a, o, u/, ezek közül az /a/ realizációiban erőteljesebb hatást mutatott ki, mint a másik kettőben. Emellett a gége pozíciója, az epilarynx térfogata (még ha nem is teljesen kategorikusan leírhatóan, de) eltér az egyes magánhangzók között (pl. Wood 1979, összefoglalóan l. Moisiuk et al 2019). Esling (2005: 23) alapján például a nyelv retrakciójában eltérést feltételezhetünk a hátul képzett magánhangzók között a nyelvállásfok mentén, ami a nyelvgyök hangkörnyezetfüggő mozgásával kölcsönhatásban lehet, akár úgy, hogy más mértékű hatás jelenhet meg a magánhangzóban, de akár a vokális is hathat a mássalhangzó artikulációjára. Emellett számos további, a magánhangzóra jellemző artikulációs tényező közrejátszhat a réshangok zöngésségi realizációjában. A VOT (a felpattanó zárhangok zöngékezdesi ideje) például összefüggést mutat a nyelvállásfokkal (magyarra l. pl. Gósy 2000), úgy, hogy a felsőbb nyelvállásfokú követő magánhangzó esetében hosszabb idő kell a zöngé megindulásához, az intervokális réshangok eseté-

ben pedig a zöngés rész aránya változott a megelőző és követő magánhangzó függvényében (szimmetrikus hangkörnyezetben: Grácz 2012). Mindkettő esetében feltételezhető, hogy egyrészt hatással van a magánhangzóbeli nyelvpozíció a szájüregi térfogat módosítása következtében az aerodinamikai feltételekre. Másrészt feltételezhető, hogy a két szomszédos beszédhang között megteendő artikulációs távolság, az artikulációs mozgások gyorsasága is hatással van a realizációkra.

A zöngés réshangok ejtésében aerodinamikai ellentmondás feszül a gégeben létrejövő zöngé és a szupraglottális artikulációs gesztusok egyidejű fenntartása között, ahogyan a *Bevezetés*-ben részleteztük. Ezért a visszafelé ható koartikuláció egyik sajátos esete a zöngésségi kontraszt fenntartásából fakadó fonetikai sajátosságok megjelenése a mássalhangzót megelőző magánhangzó artikulációjában. Az artikulációs gesztusok változásának és változatosságának elemzéséhez célzott műszeres vizsgálatokra van szükség. Tanulmányunk elsőként vizsgálta magyar réshangok fonológiai és fonetikai zöngésségének függvényében a megelőző magánhangzóbeli nyelvvalak és -helyzet alakulását, nyelvultrahangos képalkotás módszertanának segítségével. A különféle, időben és térben is variábilis mintázatok leírására, valamint eltéréseik statisztikai jellemzésére általánosított additív kevert modelleket alkalmaztunk. A jelen eredmények korlátozottan általánosíthatók, mivel egy réshang egy magánhangzóra gyakorolt hatását elemeztük. Így az általánosabb következtetések levonásához további fonémák koartikulációjára kiterjedő vizsgálatok szükségesek. További artikulációs jellemzők vonandók be a vizsgálatba annak érdekében, hogy a lehető legpontosabb képet alkothassuk meg e koartikulációs jelenségek részben nyelvfüggő realizációjáról.

Irodalom

- Ahn, Suzy – Davidson, Lisa (2016), Tongue root positioning in English voiced obstruents: Effects of manner and vowel context. *Journal of the Acoustical Society of America* 140: 3221. <https://doi.org/10.1121/1.4970161>
- Bárkányi Zsuzsanna – G. Kiss Zoltán (2019a), A fonetikai korrelátumok szerepe a zöngekontraszt fenntartásában. *Beszédproduktív és észleléses eredmények. Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 31: 57–102.

- Bárkányi, Zsuzsanna – G. Kiss, Zoltán (2019b), Word-final fricative contrasts in Hungarian. A phonetic approach. Paper presented at the Budapest Phonology and Linguistics Circle (BuPhoC). Budapest, 25 November 2009.
- Bárkányi Zsuzsanna – G. Kiss Zoltán – Mády Katalin (2009), Az /s/-/z/ oppozíció fenntartása megnyilatkozás végén. *Beszéd kutatás 2009 Budapest*, 16–17 October 2009.
- Bickley, Corine A. – Stevens, Kenneth N. (1986), Effects of a vocal tract constriction on the glottal source: experimental and modeling studies. *Journal of Phonetics* 14: 373–382.
- Boersma, Paul – Weenink, David (2019), Praat: doing phonetics by computer. http://www.fon.hum.uva.nl/praat/download_win.html. (Utolsó letöltés: 2019. október 1.),
- Coretta, Stefano (2019a), Assessing mid-sagittal tongue contours in polar coordinates using generalised additive (mixed) models. DOI: 10.31219/osf.io/q6vzb. pre-print page: https://www.researchgate.net/publication/335475997_Assessing_mid-sagittal_tongue_contours_in_polar_coordinates_using_generalised_additive_mixed_models. (Utolsó letöltés: 2020. augusztus 1.)
- Coretta, Stefano (2019b), rticulate: Ultrasound tongue imaging in R. R package version 1.5.0.9000. <https://github.com/stefanocoretta/rticulate> (Utolsó letöltés: 2020. augusztus 1.)
- Coretta, Stefano (2020), Longer vowel duration correlates with greater tongue root advancement at vowel offset: Acoustic and articulatory data from Italian and Polish. *Journal of Acoustic Society of America* 147: 245. doi: 10.1121/10.0000556. (Utolsó letöltés: 2020. augusztus 1.)
- Docherty, Gerard J. (1992), *The Timing of voicing in British English obstruents*. Foris Publications, Berlin – New York.
- Eichholz, Julia – Meier, Michelle – Greisbach, Reinhold – Pasch, Helma – Landi, Germain – Csapó, Tamás Gábor – Markó, Alexandra – Deme, Andrea (2018), Vocalic tongue shape contours in Zande *Proceedings of the Conference on Phonetics & Phonology in German-speaking countries (P&P 13)*. 49–52
- Esling, John H. (2005), There are no back vowels: The laryngeal articulator model. *Canadian Journal of Linguistics* 50: 13–44.
- Fant, Gunnar (1960), *Acoustic theory of speech production*. Mouton, The Hague.
- Fletcher, Samuel G. (1989), Palatometric specification of stop, affricate, and sibilant sounds. *Journal of Speech and Hearing Research* 32: 736–748.
- Fuchs, Susanne – Brunner, Jana – Busler, Anke (2007), Temporal and spatial aspects concerning the realizations of the voicing contrast in German alveolar and postalveolar fricatives. *Advances in Speech – Language Pathology* 9/1: 90–100.

- Fuchs, Susanne – Perrier, Pascal (2003), An EMMA/EPG study of voicing contrast correlates in German. In: Solé Maria J. – Recasens, Daniel – Romero, Joaquín (eds), *Proceedings of the 15th International Congress of Phonetic Sciences*. Barcelona. 1057–1060.
- Gósy Mária (2000). A [p, t, k] mássalhangzók zöngékezdési ideje. *Magyar Nyelvőr* 124: 195–204.
- Grácsi Tekla Etelka (2012), *Zörejhangok akusztikai fonetikai vizsgálata a zöngésségi oppozíció függvényében*. Doktori értekezés. ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola, Budapest. <http://doktori.btk.elte.hu/lingv/gracztekla/diss.pdf>
- Grácsi, Tekla Etelka – Csapó, Tamás Gábor – Bartók, Márton – Deme, Andrea – Markó, Alexandra (2020), The realization of voicing opposition in alveolar fricatives in Hungarian. *Beszédtudomány – Speech Science* 1. Megjelenés alatt.
- Jansen, Wouter (2007), Phonological 'voicing', phonetic voicing, and assimilation in English. *Language Sciences* 29: 270–293.
- Liker, Marko – Gibbon, Fiona E. (2011), Groove width in Croatian voiced and voiceless postalveolar fricatives. In: *Proceedings of the 18th International Congress of Phonetic Sciences*. Hong Kong, 17–21 August 2011. 1238–1241.
- Liker, Marko – Gibbon, Fiona E. (2013), Differences in EPG contact dynamics between voiced and voiceless lingual fricatives. *Journal of the International Phonetic Association* 43/1: 49–64. doi:10.1017/S0025100312000436.
- Liker, Marko – Gibbon, Fiona E. (2018), Tongue-palate contact timing during /s/ and /z/ in English. *Phonetica* 75: 110–131.
- Magdics Klára (1966), A magyar beszédhangok időtartama. *Nyelvtudományi Közlemények* 68: 125–139.
- Markó, Alexandra – Bartók, Márton – Csapó, Tamás Gábor – Deme, Andrea – Grácsi, Tekla Etelka (2019), The effect of focal accent on vowels in Hungarian: articulatory and acoustic data. In: Calhoun, Sasha – Escudero, Paola – Tabain, Marija – Warren, Paul (eds), *Proceedings of the 19th International Congress of Phonetic Sciences*. Australasian Speech Science and Technology Association Inc., Melbourne, Canberra. 2715–2719. http://intro2psycholing.net/ICPhS/papers/ICPhS_2764.pdf
- McLeod, Sharinne – Roberts, Amber – Sita, Jodi (2006), Tongue/palate contact for the production of /s/ and /z/. *Clinical Linguistics and Phonetics* 20: 51–66.
- Mihajlik, Péter – Tüske, Zoltán – Tarján, Balázs – Németh, Botyán – Fegyó, Tibor (2010), Improved recognition of spontaneous Hungarian speech: Morphological and acoustic modeling techniques for a less resourced task. *IEEE Transactions on Audio, Speech and Language Processing* 18/6: 1588–1600.

- Moisik, Scott R. – Esling, John H. – Crevier-Buchman, Lise – Halimi, Philippe (2019), Putting the larynx in the vowel space: Studying larynx state across vowel quality using MRI. In: Proceedings of 19th International Congress of Phonetic Sciences (ICPhS). Australasian Speech Science and Technology Association, Canberra. 257–294.
- Müller, Eric. M. – Brown Jr., William S. (1980), Variations in the supraglottal air pressure waveform and their articulatory interpretation. *Speech and Language: Advances in Basic Research and Practice* 4: 317–389.
- Narayanan, Shrikanth S. – Alwan, Abeer A. – Haker, Katherine (1995), An articulatory study of fricative consonants using magnetic resonance imaging. *Journal of the Acoustical Society of America* 98: 1325–1347.
- Ohala, John J. (1983), The origin of the sound patterns in vocal tract constraints. In: MacNeilage, Peter F. (ed.), *The Production of Speech*. Springer Verlag, New York. 189–216.
- Ohala, John J. – Solé, Maria J. (2010), Turbulence and phonology. In: Fuchs, Susanne – Toda, Martine – Zygis, Marzena (eds), *Turbulent sounds: An interdisciplinary guide*. De Gruyter Mouton, Berlin – New York. 37–102
- R Core Team (2019), R: A language and environment for statistical computing. R Foundation for Statistical Computing, Vienna, Austria.
<https://www.R-project.org/>.
- van Rij, Jacolien – Wieling, Martijn – Baayen, R. Harald – van Rijn, Hedderik (2017), *itsadug: Interpreting time series and autocorrelated data using GAMMs*. R package version 2.3.
<https://cran.r-project.org/web/packages/itsadug/index.html>
- Shadle, Christine H. (1991), The effect of geometry on source mechanisms in fricative consonants. *Journal of Phonetics* 19: 409–424.
- Shadle, Christine H. – Iskarus, Khalil – Proctor, Micheal I. (2008), An MRI study of the effect of vowel context on English fricatives. *The Journal of the Acoustical Society of America* 123: 3735. DOI: 10.1121/1.2935246
- Shih, Chilin – Möbius, Bernd – Narasimhan, Bhuvana (1999), Contextual effects on consonant voicing profiles: A cross-linguistic study. In: Proceedings of the 14th International Congress of Phonetic Sciences. San Francisco, CA. 989–992.
- Smith, Caroline L. (1997), The devoicing of /z/ in American English: Effects of local and prosodic context. *Journal of Phonetics* 25: 471–500.
- Sóskuthy, Márton (2017), Generalised Additive Mixed Models for dynamic analysis in linguistics: A practical introduction. arXiv:1703.05339 [stat:AP].
- Stevens, Kenneth N. (1997), Articulatory–acoustic–auditory relationships. In: Hardcastle, William J. – Laver, John (eds), *The Handbook of Phonetic Sciences*. Blackwell, Oxford. 462–506.

- Svirsky, Mario – Stevens, Kenneth N. – Matthies, Melanie – Manzella, Joice – Perkell, Joseph – Wilhelms-Tricarico, Reiner (1997), Tongue surface displacement during bilabial stops. *Journal of the Acoustical Society of America* 102/1: 562–571.
- Tabain, Marija (2001), Variability in fricative production and spectra: Implications for the hyper- and hypo- and quantal theories of speech production. *Language and Speech* 44: 57–94.
- Tiede, Mark K. (1996), An MRI-based study of pharyngeal volume contrasts in Akan and English. *Journal of Phonetics* 24: 399–421.
- Westbury, John R. – Keating, Patricia A. (1986), On the naturalness of stop consonant voicing. *Journal of Linguistics* 22: 145–166.
- Wieling, Martijn (2018), Analyzing dynamic phonetic data using generalized additive mixed modeling: A tutorial focusing on articulatory differences between L1 and L2 speakers of English. *Journal of Phonetics* 70: 86–116.
- Wood, Sidney (1979), A radiographic analysis of constriction location for vowels. *Journal of Phonetics* 7: 25–43.
- Wood, Simon N. (2017), *Generalized Additive Models: An introduction with R* (2nd edition). Chapman and Hall/CRC.

Függelék

1. A kísérletben használt mini dialógusok

- [1] Hogy lett a kutya neve Lakinger Béla?
Iszi/Izi nevezte el a Moldova-könyvről. Nagyon szereti Moldovát.
- [2] Ege miatt nem tudtál haladni?
Iszi/Izi nehezítette meg a dolgomat, nem Ege.
- [3] Hogy tört el megint a karfa?
Iszi/Izi nehezkedett rá. Folyton arra ült, nem az ülőlapra.
- [4] Hogyhogy olyan jóban van Petra Iszivel/Izivel?
Iszi/Izi nevelte fel. Bár a kislány otthon lakott, állandóan nála időzött gyerekkorában.
- [5] Ki nevette ki szegény kiskutyát?
Iszi/Izi nevette ki szegény állatot. A többiek sajnálták.

2.a Alapmodell

```
polar_gam(Y ~ s(X) +  
s(t) +  
te(X, t),  
data=df,  
origin = c(71.91,0.15),  
fan_lines = c(fanlinemin, fanlinemax),  
method='ML')
```

2.b Végző modell (mássalhangzókontraszt, első rendű autókorrrelációs modell, k-érték beállítása után)

```
polar_gam(Y ~ c.ord +  
s(X, k = 20) +  
s(t) +  
te(X, t) +  
s(X, by=c.ord) +  
s(t, by=c.ord) +  
te(X, t, by=c.ord),  
data=df, origin = c(71.91,0.15),  
fan_lines = c(fanlinemin, fanlinemax),  
AR.start=start.event,  
rho=valRho,  
method='ML')
```

Megjegyzések az első csuvas grammatika keletkezéstörténetéhez

Takács Melinda

In this study, my goal was to introduce the first Chuvash grammar (*Sočinenija prinadležaščie k grammatike čuvaškogo jazyka*) and the circumstances of its emergence. As opposed to the assumptions made by earlier scholarship mainly based on the examination of exterior sources, I tried to start off of the work itself as an interior source. Through the analysis of the writing system of the grammar, I came to conclusions about the birth of the grammar and the personalities who contributed to the work (respondents, compilers, author). The linguistic data examined made it clear that there were persons speaking the Anatri and Virial dialects among the respondents providing the word material. Representatives of Virial prevailed. However, semantic mistakes and inaccuracies in writing technique suggest that the compilers of the work did not know the Chuvash language and their Russian language competence in many cases prevented them from the correct recording of the Chuvash word forms. Recently, a scholarly discourse hallmarked by V. G. Rodionov came to the front. According to it, the *Sočinenija* was written by (a) Chuvash author(s). We can assume that this idea has not been supported by convincing arguments: if we want to find the authors/compilers of the work, we should search among Russian ecclesiastical intellectuals.

Keywords: the first Chuvash grammar, Chuvash language, language history

Kulcsszavak: az első csuvas grammatika, csuvas nyelv, nyelvtörténet

1. Bevezetés

A csuvas nyelv emlékeinek lejegyzése meglehetősen későn, csak a 18. században vette kezdetét. Belső keletkezésű nyelvemlékekkel ugyanis a saját írásbeliséggel nem rendelkező csuvasok esetében nem számolhatunk, az első leírások a 18. században odalátogató külföldiektől származnak. A század első feléből főleg szójegyzetek maradtak fenn, majd az 1770-es évektől, a pravoszláv térítés kezdetével fordult komolyabb érdeklődés a középső-Volga-vidéki török nép felé.

A 18. században készült csuvas szójegyzékek és szótárak rövid bemutatását és keletkezéstörténetük adatolását V. G. Jegorov végezte el

1949-ben és 1951-ben megjelent tanulmányaiban (Jegorov 1949, 1951), melyekhez a kutatás sok szempontból azóta sem tudott új információkat hozzátenni. A szójegyzékek nyelvészeti értékeléséről L. P. Sergeev tanulmányaiból (Sergeev 1969, 1972) kaphatunk rövid ízelítőt, történeti háttérükről V. D. Dimitrievtől (Dimitriev 1960, 1967) nyerhetünk hasznos információkat. E kéziratok egy részének – Johann Eberhard Fischer és Gerhard Friedrich Müller művei – keletkezése kapcsán Even Hovdhaugen (Hovdhaugen 1975: 276–279) és Agyagási Klára (Agyagási 1982a) tett új megállapításokat. E források egyelőre nem alkalmasak nyelvtörténeti következtetések levonására, mivel szakmai értékelésük – a Pallas-féle szótár csuvas lexémáinak kivételével¹ – nem történt meg.

Az alábbiakban az első csuvas grammatika bemutatására és keletkezési körülményeinek tanulmányozására teszek kísérletet. A korábbi szakirodalomban megfogalmazott állításokkal szemben – melyek elsősorban külső források vizsgálata alapján születtek – igyekszem magából a műből mint belső forrásból kiindulva, a grammatika írásrendszerének elemzésén keresztül következtetéseket levonni a grammatika születéséről és az összeállításában közreműködő személyekről (adatközlők, összeállítók, szerző).²

2. Az első csuvas grammatika

2.1. A mű ismertetése és viszonya a mari és udmurt grammatikákhoz

Az első nyomtatott csuvas nyelvtan, a *Sočinenija prinadležaščie k grammatike čuvašskogo jazyka* 1769 májusában 608 példányban jelent meg Szentpéterváron (Mudrak 2011: III). A könyv ma már igazi ritkaságnak számít, jelenleg összesen öt példánya ismert, közülük kettő Moszkvában, kettő Szentpéterváron, egy pedig Budapesten, az MTA könyvtárában található. A grammatika faksimile változatát – viszonylag kevés kommentár kíséretében – 2011-ben A. P. Huzangaj szerkesztésében adták ki Csebokszáriban.³

¹ L. Savel'ev 2014.

² Jelen tanulmány elkészítése során végig számíhattam Agyagási Klára kitaró segítségére, amit ezúton is köszönök.

³ A grammatika feldolgozása során e faksimilekiadást használtam, l. *Sočinenija* 2011. A *Sočinenija* pdf-változata az interneten is elérhető: http://elbib.nbchr.ru/lib_files/0/kpch_0_0000012.pdf, (Utolsó lehvás: 2020. február 3.)

Mint fentebb említettem, a *Sočinenija* elkészítése a 18. század második felében kezdődő középső-Volga-vidéki pravoszláv térítésekhez, közelebbről V. G. Pucek-Grigorovič (egyházi nevén Venjamin) kazányi-szvjazsszki püspök nevéhez kapcsolódik. Talán nem haszontalan, ha e helyen bővebben is kitérünk a grammatika születésében központi szerepet játszó püspök életútjára. Életrajza jól reprezentálja azt a kort és közeget, amelyben a jelen munka tárgyát képező mű született.

Vasilij Grigorjevič Pucek-Grigorovič (ca. 1700–1785) a mai Ukrajna területén található Lohvicában született, ukrán katonatiszt apa és lengyel nemesi származású anya gyermekeként.⁴ 1728 és 1732 között a Kijevi Teológiai Akadémia hallgatója volt, ahonnan még ez utóbbi évben Kazányba költözött, hogy ott aktív szerepet vállaljon a papképzésben. Kezdetben latint és aritmetikát tanított az ottani szláv-latin iskolában, majd 1739-től a Kazányi Teológiai Szemináriumban oktatott. 1740-ben avatták szerzetessé, Venjamin néven. Prefektus, majd 1744-től az intézmény rektora volt. Mindemellett aktív misszionáriusi tevékenységet folytatott, támogatta a Kazányban alapított, a kazányi, asztrahányi, Nyizsnyij Novgorod-i és voronyezsi kormányzóságok területén illetékes Újjonnan Megkereszteltek Irodájának munkáját. Térítőutakon vett részt tatár, csuvas, mordvin és udmurt területeken.

1746 és 1748 között a szentpétervári Péter-Pál székesegyházban misézett. 1748 és 1753 között a Nyizsnyij Novgorod-i és alatiri püspöki tisztséget töltötte be. 1753-tól haláláig a Szent Szinódus tagja. 1753-tól 1758-ig a tveri és kasini püspökségen töltött be pozíciót. 1758 és 1761 között pszkovi, narvai és izborszki püspök, majd 1762-ig szentpétervári érsek. Ugyanebben az évben részt vett III. Péter temetésén és II. Katalin koronázásán, illetve kazányi püspökké nevezték ki. Innentől újból nagy energiákat fordított a környező pogány népek megtérítésre, támogatta például egy, az újjonnan megkereszteltek részére alapított iskola működését, ahol a papi szeminárium diákjai és a frissen megtért helyi lakosok dolgoztak a Szentírás és egyéb teológiai szövegek mari, tatár és csuvas nyelvekre való fordításán. (Az ekkor keletkezett kéziratok egy 19. századi tűzvészben megsemmisültek.) Ebben az időszakban és közegeben keletkezett az alább ismertetendő első csuvas grammatika is.

⁴ Venjamin püspök életrajzi adatait l. a *Pravoslavnaja Enciklopedija* online felületén, további levéltári és egyháztörténeti szakirodalommal: <http://www.pravenc.ru/text/150309.html> (Utolsó lehvás: 2020. január 30.)

1774-ben Pugacsov serege elfoglalta Kazányt. Az ostrom alatt Venjamin püspök körmeneteket, közös imádságokat szervezett, és próbálta meggyőzni a lakosságot, hogy ne csatlakozzanak a felkelőkhöz. Ennek ellenére Kazány eleste után azzal vádolták meg, hogy támogatta a lázadókat, ezért bebörtönözték. 1775-ben sikerült magát tisztáznia és kiszabadult. Ezután II. Katalin egy fehér fejfedőt és egy briliánsokkal díszített keresztet küldött neki ajándékba. (A történetet később Puskin is feldolgozta.)

Venjamin 1782-ben lemondott hivataláról, 1785-ben bekövetkezett haláláig egy Kazány melletti monostorban élt.

*

A kazányi egyházmegyében tehát a 18. század első felétől komoly térítőtevékenység folyt.⁵ Ennek keretében Venjamin püspök utasítására született meg 1769-ben az első csuvas grammatika, melyet 1770-ben az udmurt,⁶ 1775-ben pedig a mari követett.⁷ E fenti három munka nagyjából azonos séma szerint, minden bizonnyal ugyanazon terv részeként készült el. Az azonos tipográfia, felépítés, valamint a grammatikák egymást részben átfedő szóanyaga mellett egyértelmű bizonyíték erre a közös címük: *Sočinenija prinadležašcie k grammatike čuvašskogo / čeremisskogo / votskogo jazyka*. Ugyanakkor a három mű közötti bizonyos strukturális eltérések valószínűvé teszik, hogy nem ugyanazok lehetnek az alkotóik (Jegorov 1951: 86).

A nyelvtanok szerzői egyik grammatika esetében sem ismertek. A *Sočinenija* ráadásul a másik két műtől eltérően sem a kiadás helyét, sem

⁵ A kereszténység középső-Volga-vidéki terjesztéséért 1731-től egy Szvizjazzszkban ülésező bizottság felelt. Ezt 1740-ben átalakították az Újkeresztény Ügyek Hivatalává. Az első komolyabb térítőhullám 1743 és 1747 között zajlott, melynek látványos sikere elsősorban a terület pogány népességével szemben alkalmazott katonai erőszaknak és a számukra juttatott anyagi, illetve természetbeni juttatásoknak köszönhető. Civilszkben és Szvizjazzszkban iskolákat hoztak létre az „újkeresztény” gyermekek részére, majd 1756-tól Kazány vette át ezt az oktatási szerepet. Az Újkeresztény Ügyek Hivatala 1767. évi megszüntetésével az újkeresztény gyermekek oktatásának ügyét a kazányi és Nyizsnyij Novgorod-i egyházmegyék hatáskörébe helyezték (Komissarov 1992: 85–86).

⁶ Kritikai kiadását l. Décsy 1967.

⁷ Kritikai kiadását l. Sebeok 1956.

annak évét nem tartalmazza, így a kutatás sokáig nem is rendelkezett semmilyen információval ezeket az adatokat illetően. A grammatika kiadási évét tekintve több szerzőnél is olvasható az a vélekedés, hogy csak 1775-ben látott napvilágot vagy esetleg kétszer, 1769-ben és 1775-ben is megjelentették. Kiadási helyként a szakma egy része Moszkvát, mások Szentpétervárt jelölték meg.⁸ Végül 1959-ben V. T. Terent'ev, majd 1967-ben V. D. Dimitriev bukkant olyan levéltári adatokra, amelyek segítségével sikerült tisztázni e kérdéseket, így ma már tudjuk, hogy a grammatika Szentpéterváron, 1769 januárjában, Pucek-Grigorovič püspök közvetlen utasítására került nyomdába, majd május 23-ától árulták kereskedelmi forgalomban 20 kopejkáért (Terent'ev 1959: 139–140; Dimitriev 1967: 156).⁹

Külön érdekesség, hogy a három grammatika közül egyedül a csuvas nyelvtan tartalmaz előszót, melyet a lentebb tárgyalt kérdések fényében fontosnak tartom teljes terjedelmében idézni: „Ha többek különböző okokból meg kívánják tanulni nemcsak a közeli, de a távolabbi, nemcsak a mai, de a valaha élt népek nyelveit is; úgy különösen igyekeznünk kell kellőképpen megismerni azon népek nyelveit, akik közöttünk, közös hazánkban lakoznak és társadalmunk részét képezik. Ebben bennünket nemcsak a kíváncsiságnak kell ösztönöznie, de a haszonnak is, amely nyilvánvaló bárki számára, aki közlekedik velük. Ezen könyv szerzője annál is inkább dicséretet érdemel, hogy ő az első, aki példát mutat. Nem kétséges, hogy mások is követni fogják ebben az ügyben. Azokra, akik e munkára vállalkoznak, egy széles mező vár, amelyet, úgymond, emberemlékezet óta még senki sem szántott fel. És ha még nem is várhatnánk ebből semmilyen más hasznot; hát nem lenne-e elegendő csak az, hogy ezzel a módszerrel mutatjuk meg nekik és ültetjük el bennük azt a gondolatot, hogy ők a testünk részei, hogy ők a polgártársaink, és hogy nem is gondolunk rájuk másként. A kezdetet gyakran fenyegetik hibák; azonban ebben az esetben nem áll fenn annak a veszélye, hogy ezeket ne javítanák ki kis idő múltán, kár okozása nélkül. Csak kívánni tudjuk, hogy

⁸ A grammatika kiadási helyét és idejét övező szakmai vitákat részletesen tárgyalja Dimitriev 1967: 154–156.

⁹ Az ezzel kapcsolatos levéltári dokumentumok közlését l. Dimitriev 1967: 160–162.

ebben az egészben és ezen keresztül elérjük azt a tökélyt, amely a józan gondolkodású emberektől elvárható bármiféle munka kezdetén.”¹⁰

2.2. Az első csuvas grammatika kutatástörténete

A *Sočinenija* a 20. század második felében került az oroszországi nyelvészeti kutatások fókuszába,¹¹ de átfogó elemzés a mai napig nem született róla, annak ellenére sem, hogy ez a legelső, Oroszországban napvilágot látott turkológiai munka. A készítői által követett nyelvléíró módszertan a klasszikus nyelvek, elsősorban a latin grammatikák szisztémáját követi: nyolc szófaj, öt főnévragozási eset, az igék infinitívus alakja helyett azok jelen idejű, egyes szám első személyű alakjainak megadása, illetve további számos példa¹² utal arra, hogy habár a korszakban már

¹⁰ „Когда многие для разных причин желают знать языки не только ближних, но и отдаленных, не только нынешних, но и прежде бывших народов; то кольми паче надлежит вам стараться довольно узнать языки тех народов, которые между нами внутри пределов единого отечества обитают и составляют часть общества нашего. Не одно нас любопытство, но и польза к тому поощрять должна, которая очевидна всякому, кто с ними обращается. Сочинитель книги себя похвалу заслуживает тем больше, что он первый подает пример. Нет сомнения, что и другие ему станут в сем деле последовать. Желаящим труд сей на себя принять предлежит пространное поле, так сказать, никем от века еще неоранное. Есть ли же бы никакой другой оттуда пользы мы не могли ожидать; то не довольно ли и той одной только, чтобы сим способом показать им и вперить в них мысли, что они суть члены тела нашего, что они наши сограждане и что мы их инако и не почитаем. Начало часто подвержено недостаткам; однако при сем нет той опасности, чтобы оные со временем не были исправлены без всякого ущерба. Желать остается, чтобы достигли мы в сем через сие до того совершенства, которое потребуетя от людей благоразумных при начинании всякого труда.” *Sočinenija* 2011: 2–3. Az előszóban – Pucek-Grigorovič vélhetően valóban felvilágosult szemléletmódja mellett – a katalini éra szellemisége tükröződik. Köszönöm Kulcsár Valériának a fordítás elkészítésében nyújtott segítségét!

¹¹ A grammatikára V. G. Jegorov hívta fel a figyelmet (Jegorov 1949), őt követték D. D. Šamraj (Šamraj 1955), V. T. Terent’ev (Terent’ev 1959), V. D. Dimitriev (Dimitriev 1967) és L.P. Sergeev (Sergeev 1969) tanulmányai.

¹² A *Sočinenija* nyelvléíró módszertanáról l. Jegorov 1951: 87–89, illetve Alekseev 1970: 204–206.

orosz grammatikák is rendelkezésre álltak, a *Sočinenija* összeállítója elsősorban a saját klasszikus műveltségéből indult ki.

A 68 oldalas munka a bevezető után szófajok szerint haladva, táblázatos formában mutatja be a csuvas nyelv rendszerét. A grammatikában a következő fejezetek követik egymást: főnevek (682), melléknevek (158), számnevek (23), névmások (150), igék (350), kötőszavak, indulatszavak és egyéb, gyakran használatos kifejezések (23). Minden nyelvtani egységet egy-egy tematikusan összeállított szójegyzék követ: a *Sočinenija* összesen 1368 csuvas lexémát tartalmaz (Huzangaj 2011: VIII), melyek között csak viszonylag kevés, 25–30 orosz jövevényszó kap helyet (Jegorov 1951: 91).¹³

A *Sočinenija* tudományos értékét tovább növeli, hogy szóanyagát fonetikai szempontból meglepően egységesen jegyezték fel, ráadásul – az eddigi kutatás szerint – a csuvas nyelv virjál, tehát archaikus dialektusában (Jegorov 1951: 90; Huzangaj 2011: IV–V; Mudrak 2011: II). A grammatikával elsőként foglalkozó V.G. Jegorov szerint a benne található szószedetek lexikai anyaga arra enged következtetni, hogy azokat a Krasnye Četai-i járás dialektusában (Csuvasföld ÉNy-i része) jegyezték fel (Jegorov 1949: 117; 1951: 90). Ennél valamivel árnyaltabban látja a kérdést L. P. Sergeev. Véleménye szerint a virjál szóanyag dominanciája fonetikai, lexikai és grammatikai szinten is megfogható, ugyanakkor felhívja a figyelmet arra, hogy a 20. századi nyelvjárási határokat nem feltétlenül lehet 200 évvel korábbra visszavetíteni (Sergeev 1969: 229). Néhány jellegzetes fonetikai példából kiindulva további virjál nyelvjárások beszélőit feltételezi a grammatika adatközlői között, akik a sundiri, morgauši, jadriini és urmari dialektusokat használták (Sergeev 1969: 230–231).¹⁴ További párhuzamokat hoz a csuvas „szórványterületekről”, Uljanovszk, Szamara és Szaratov környékéről. Véleménye szerint anatri elemek csak szórványosan fordulnak elő a grammatika szószedeteiben, és azok szinte kizárólag a lexikát érintik (Sergeev 1969: 231).

¹³ Ez a tény jól szemlélteti a korszakban a csuvas nyelvet érő, nem túl jelentős orosz hatást.

¹⁴ E területek Csuvasföld legészakabbi részén, a Volga mentén fekszenek.

2.3. Hipotézisek az első csuvas grammatika szerzőiről

A kutatásban újra és újra felmerül a kérdés, hogy kik és hogyan írták/állították össze az első csuvas grammatikát. A kérdésben elsőként véleményt nyilvánító V. G. Jegorov tanulmányaiban súlyos önellentmondásokkal találkozunk. Megállapítása szerint virjál lejegyzővel és anatri szerkesztővel kell számolnunk (Jegorov 1949: 117; 1951: 90),¹⁵ ugyanakkor ő maga is rámutatott több olyan hiányosságra, melyek arra utalnak, hogy a munka összeállításában főszerepet játszó emberek nem lehettek csuvas anyanyelvűek (Jegorov 1949: 117; 1951: 89). A *Sočinenija* szóanyaga ugyanis fonetikai, morfológiai és lexikai szinten is több hibát, pontatlanságot tartalmaz, melyek biztossá teszik, hogy a munka összeállítója vagy összeállítói, habár igyekeztek alapos csuvas nyelvtudásra szert tenni, vélhetően orosz anyanyelvűek voltak. Anélkül, hogy ezekre részletesen kitérnék (erre lentebb kerül sor), fontos leszögezni, hogy a szavak rögzítése során az okozta a legnagyobb nehézséget, hogy a cirill betűkészlet nem tette lehetővé a csuvas nyelv fonetikai jellegzetességeinek lejegyzését, a szójegyzékek összeállítói pedig – habár láthatóan igyekeztek következetesen dolgozni – nem tettek kísérletet arra, hogy megkönnyítsék ezt a feladatot.¹⁶

A *Sočinenija* összeállítóinak orosz anyanyelvűségére további érvek is hozhatók. Nem valószínű, hogy a grammatika nyelvtani rendszerének anyanyelvi leírói alapvető nyelvtani hibákat ejtettek volna – elsősorban az igeragozásnál (Jegorov 1949: 117). Ugyanez a helyzet az egyes orosz szavak csuvas megfelelőinek megadásánál, ahol több esetben találkozhatunk tévedésekkel, pontatlan, csak hozzávetőleges jelentések feljegyzésével, szófajtévesztésekkel.¹⁷

Az első csuvas grammatika összeállításának körülményeiről 1967-ben V. D. Dimitriev fogalmazott meg visszafogott és időtálló következtetéseket. Ezek közül az egyik legfontosabb a *Sočinenija* szerzőjével kapcsola-

¹⁵ Nagyjából ugyanezt a véleményt ismételte meg 1969-ben L. P. Sergeev is: Sergeev 1969: 232.

¹⁶ Kérdés persze, hogy mennyiben várható el egy ugyan művelt, de mégiscsak új talajon, korábbi példákra támaszkodni nem tudó, nem anyanyelvi lejegyzőtől, hogy érdemi megoldást tudjon nyújtani egy számára ismeretlen nyelv fonetikájának pontos leírására. Főleg, ha figyelembe vesszük, hogy más, bizonyíthatóan csuvas anyanyelvű szótárösszeállítók sem tudtak felülemelkedni ezen a problémán.

¹⁷ Ezekről, konkrét példákkal l. Jegorov 1951: 88–90.

tos kérdések megvizsgálása: véleménye szerint semmilyen adat nem utal arra, hogy maga Pucek-Grigorovič személyesen írta volna a három grammatika bármelyikét is (ezekről a művekről egyébként a püspök életrajzírói is hallgatnak),¹⁸ sokkal valószínűbb, hogy legfeljebb a munkák koordinálásában vett részt. Állítását alátámasztandó példaként hozza fel az 1785-ben megjelent *Slovar' jazykov raznyx narodov v Nižegorodskoj eparxii* szerkesztésének menetét: a munka előszavából megtudhatjuk, hogy azt a Nyizsnyij Novgorod-i teológiai szeminárium paptanárai és tanulói állították össze, Damaszkini püspök felügyelete alatt (Dimitriev 1967: 157). Ha pedig egy szótár összeállításához is több ember erőfeszítése volt szükséges, hatványozottan igaz ez egy – sőt, három! – grammatikára, melynek megírása a szótárszerkesztésnél jóval összetettebb feladat.

Valószínű tehát, hogy a *Sočinenija* több író, konzulens és adatközlő összehangolt munkájának eredményeként jött létre. A közreműködők nagy része feltehetően a kazányi teológiai szeminárium és az újonnan megkereszteltek részére létrehozott iskola tanárai és diákjai közül került ki, akik között ekkoriban már sokan lehetek csuvas anyanyelvűek. A források szerint a kazányi papi szemináriumba már az 1730-as évektől rendszeresen érkeztek csuvas diákok. Az 1765–1769 között készült kimutatások szerint az újonnan megkereszteltek iskolájában az egyes évfolyamok tanulóinak 40–45%-át (!) csuvas hallgatók tették ki, ami évente 44–58 végzett diákot jelent. Közülük a legtehetségesebbek a teológiai szemináriumban folytatták tanulmányaikat, illetve többen rögtön egyházi szolgálatba léptek: 1767-ben például 10 fő, 1770-ben 9 fő, 1772-ben 13 fő és 1773-ban 11 fő (Dimitriev 1967: 159). A *Sočinenija* keletkezésének időszakában már az újonnan megkereszteltek iskolájában dolgozó tanárok mindegyike beszélt egy vagy több középső-Volga-vidéki nyelvet. Nem kétséges tehát, hogy az itteni és a papi szemináriumi oktatók és

¹⁸ Ebben a kérdésben többnyire egyetértenek mindhárom grammatika kutatói: Jegorov 1951: 86; Sebeok 1956: 13; Galkin 1991: 11. Kivételként hozható fel a votják grammatika közlője, Décsy Gyula véleménye, aki szerint a munka úgy készült, hogy Pucek-Grigorovič „sat down with his Votyak students”, és hosszas faggatásuk után elkészítette „müvet. Décsy szerint a püspök ugyanígy járhatott el a mari és csuvas grammatikák megírásakor is, és a munka „team work” jellegéből következik, hogy az előlapon nem tüntette fel sem a saját, sem az informátorai nevét (Décsy 1976: 3.)

hallgatók nagy része rendelkezett a három grammatika összeállításának egyes munkafázisaihoz szükséges felkészültséggel.

Az eddigieknek gyökeresen ellentmondó álláspontot fogalmazott meg V. G. Rodionov 1983-ban megjelent tanulmányában. Véleménye szerint az első csuvas grammatika írója a *Slovar' jazykov raznyx narodov v Nižgorodskoj eparxii* összeállításában is részt vevő csuvas pap, fordító, költő, Jermej Rožanskij.

Jermej Ivanov (a Rožanskij nevet teológiai tanulmányai alatt vette fel) 1741-ben született egy Kurmyš (Észak-Csuvasföld) környéki kis faluban.¹⁹ Már az apja is pap volt, aki aktív szerepet vállalt a környékbeli lakosság megtérítésében.²⁰ Rožanskij 1751 és 1758 között a Nyizsnyij Novgorod-i teológiai szemináriumban tanult. 1765-ben a kurmyši és jadrini járásban élő keresztény csuvasok kérést intéztek Feofan Nyizsnyij Novgorod-i püspökhöz, hogy engedélyezze számukra egy csuvas anyanyelvű, maguk közül való prédikátor kinevezését Jermej Rožanskij személyében. A püspöki engedélyt követően Rožanskij Kurmyšban telepedett le, és a 19. század elején bekövetkezett haláláig ott is élt. Térítőtevékenysége mellett aktívan fordított, irodalommal, költészettel foglalkozott. 1785-ben már fiával, Grigorijjal együtt vett részt a *Slovar' jazykov raznyx narodov...* elkészítésében. Az ő nevéhez fűződik az első, csuvas nyelven kiadott könyv, a *Kratkij katehizis, perevedennyj na čuvašskij jazyk*, amely Szentpéterváron jelent meg 1800-ban (Rodionov 1983: 158).

Rodionov véleménye szerint a *Sočinenija* szótári részét többen állították össze, ugyanakkor a leíró nyelvtani fejezetek megírásához elegendő volt egy ember munkája is, akit nem kell feltétlenül Pucek-Grigorovič püspökkel azonosítanunk. A grammatika írójának kiléte meglátása szerint a következő négy paraméter alapján deríthető ki: 1. az író járatos volt a Krasnye Četai-i járás dialektusában; 2. csuvas anyanyelvű volt; 3. jól ismerte a latin nyelvet, tehát valószínűleg papi szemináriumban tanult; 4. a szeminárium elvégzése után elegendő gyakorlati tapasztalattal kellett

¹⁹ A Jermej Rožanskijjal kapcsolatos adatok forrása: Rodionov 1983: 160–162.

²⁰ E feladat nehézségét jelzi, hogy a környéken többször is fegyveres ellenállás alakult ki a frissen megtért keresztényekkel szemben. Az áttérést valószínűleg végül nagyban megkönnyítette, hogy 1764-ben megígérték a kozmogemjanszki, csebokszári és kazányi járások lakosainak, hogy nem fogják besorozni a gyermekeiket, amennyiben megkereszteltetik és iskolába járatják őket (Rodionov 1983: 158, 161).

rendelkeznie egy tudományos munka megírásához. Rodionov szerint ezek az állítások kivétel nélkül igazak Jermej Rožanskijra, aki így joggal azonosítható a *Sočinenija* írójával (Rodionov 1983: 168).

Meggyőződését Rodionov szofisztikáltabb érvekkel is igyekszik alátámasztani. Ezek közé tartozik, hogy Rožanskij a kurmyši járás szülőtteként a Krasnye Četai-i dialektust beszélte, emellett magas szintű teológiai képzésben részesült, tehát rendelkezett a grammatika megírásához szükséges klasszikus műveltséggel. Megjegyzi – habár tényekkel nem támasztja alá –, hogy a *Sočinenija* keletkezésének időszakából nem tudunk egyetlen olyan kazányi csuvas diákról sem, aki ismerte volna a Krasnye Četai-i nyelvjárást (Rodionov 1983: 170). Felhívja rá a figyelmet, hogy a *Sočinenija* és a bizonyíthatóan Jermej Rožanskij közreműködésével készült *Slovar' jazykov raznyx narodov...* szóanyagának lejegyzési sajátosságaiiban megfigyelhetők hasonlóságok. Bizonyítékul hozza fel, hogy az első csuvas grammatika véletlenszerűen kiválasztott, 33 *b* betűvel kezdődő szavából 12 teljes formai egyezést mutat az 1785-ben lejegyzett megfelelőjével,²¹ emellett a mindkét műben előforduló műszavak között is van átfedés.²² Perdöntő érvként szerepelteti, hogy e szóban forgó két szótárban a szavak lejegyzője a hátul képzett *g* zárhangot nem annak cirill betűs megfelelőjével, hanem latin *g* betűvel jelöli.²³ Véleménye szerint ez az írástechnikai megoldás a kazányi szemináriumban készült művek esetében nem mutatható ki.

Rodionov érvrendszere több ponton kifogásolható. A szerző tökéletesen ignorálja a korábbi szakirodalom megállapításait, így nem is fordít energiát az elméletének ellentmondó tények ismertetésére, a belőlük levont bizonyítékok cáfolatára. Munkájának talán legfontosabb hiányossága, hogy nem magyarázza meg, miért kellene elfogadnunk a grammatika szerzőjének csuvas anyanyelvűségét, miközben a műben olyan hibák tucatjai fordulnak elő, melyek kétségessé teszik, hogy azt csuvas ember írta, szerkesztette vagy akár csak átnézte volna. Elég itt annyit megemlíteni, hogy nem valószínű, hogy Jermej Rožanskij – vagy bárki más anyanyelvi szerkesztő – szisztematikusan elrontotta volna az igeragozást, orosz melléknévképző suffixummal látta volna el a csuvas melléknevet, esetleg nem tudta volna meghatározni némely csuvas szó szófaját.

²¹ A példákat l.: Rodionov 1983: 168–169.

²² A példákat l.: Rodionov 1983: 170–171.

²³ A példákat l.: Rodionov 1983: 169.

Csak helyeselni lehet Rodionov azon törekvéseit, melyek a *Sočinenija* és a *Slovar' jazykov raznyx narodov...* lexikai anyagának összevetésére irányulnak. Meg kell viszont jegyezni, hogy a grammatika szószedeteiből ad hoc kiválasztott kevesebb mint 40 szó nem alkalmas semmilyen következtetés levonására, tekintettel arra, hogy a *Slovar' jazykov raznyx narodov...* 11 000 csuvas lexémát tartalmaz, melyek több mint fele műszó. A szerző ezen „elemzési törekvése” viszont felhívja a figyelmet egy szomorú tényre: a 18. századi csuvas nyelvemlékek összehasonlító nyelvészeti vizsgálatának elhanyagolt helyzetére.²⁴

Hasonló okokból marad csonka a szerző latin g betű használatával kapcsolatos érvrendszere. Hogy ezt a betűt nem csak Rožanskij alkalmazta, már V. G. Jegorov bebizonyította a Pallas-féle szótárak kapcsán 1949-ben (Jegorov 1949: 132), e munkák összeállítóit – Vasilij Kostyčovot és Ivan Aleksandrovt – ráadásul név szerint is ismerjük, sőt, azt is tudjuk róluk, hogy kazányiak voltak (Sergeev 1969: 237). A g betű használatát tehát – ellentétben Rodionov állításával – Kazányban is ismerték, még hozzá olyannyira, hogy a *Sočinenija* mari és udmurt „testvérei” kiadásaiban is találkozhatunk vele. Azt pedig még Rodionov sem feltételezi, hogy ez utóbbi két munkát is Rožanskij írta volna.

Rodionov érvrendszerébe némileg inkoherens módon kapcsolódik az a megállapítás, mely szerint az 1760-as években nem volt Kazányban egyetlen, Krasnye Četai-i dialektust beszélő diák sem. Ez az állítás nehezen vehető komolyan V. D. Dimitriev kutatásainak fényében, aki rámutatott, hogy a korszakban már csuvasul beszélő diákok tucatjai tanultak különböző kazányi oktatási intézményekben, vagy álltak éppen egyházi szolgálatban. 1756 és 1767 között a Középső-Volga-vidéken egyébként kizárólag Kazányban működött újkeresztény diákok részére alapított iskola (Komissarov 1992: 86),²⁵ így az orosz oktatási rendszerbe belépő csuvas gyerekek jó eséllyel Kazányban kezdték tanulmányaikat. Közöt-

²⁴ Az eddigi szakirodalomban az első csuvas grammatika szóanyagának nyelvjárási hovatartozásáról megállapításokat tett, illetve azokat további 18. századi grammatikákkal vetette össze: Jegorov 1949; Sergeev 1969; Hovdhaugen 1975; Róna-Tas 1978; Agyagási 1982a; Agyagási 1982b.

²⁵ Ebből az időszakból 320, Kazányban tanuló csuvas „újkeresztény” diákról vannak adataink, akik közül végül több mint 200 szerzett bizonyítványt. E számarány kimondottan magasnak tűnik – s egyszersmind szomorú korrajzot mutat – annak fényében, hogy több mint 60 diák a végbizonyítvány megszerzése előtt elhunyt; vö. Kappeler 2016: 76.

tük – L. P. Sergeev vizsgálatai alapján – szép számmal akadtak különböző virjál nyelvjárásokat beszélők, hiszen a *Sočinenija* – Rodionov állításától eltérően – több virjál (és legalább egy anatri) dialektus lexikai elemeit örizte meg (Sergeev 1969: 230–231).

Rodionov utolsó érve Rožanskij szerzősége mellett az a megállapítás, hogy a grammatika írója klasszikus műveltséggel rendelkező, latinul jól tudó, vélhetően papi személy volt, Rožanskij kivételével pedig nem ismerünk mást, aki rendelkezne ezen jellemzőkkel. A korszak és a régió egyháztörténeti helyzetének már alapfokú ismerete alapján is kijelenthető, hogy ezek a tulajdonságok az egyházi oktatás során megszerzett alpműveltség részét képezték, melyekkel sokan rendelkeztek azok közül is, akik neve nem maradt fenn az utókor számára.

V. G. Rodionov tanulmányának eredményeit – kétséges szakmai értékük ellenére – N. P. Petrov már elfogadott tényként kezelte 1999-ben megjelent, majd 2009-ben újraközölt tanulmányában. A szerző véleménye szerint az első és a második ismert, csuvas nyelven – Kazányban – szerző nélkül megjelent költemény is Jermej Rožanskij nevéhez köthető, mivel ugyanazon írásmóddal találhatók meg bennük az *ання* ('anya'), *парня* ('ajándék') és *хубер* ('boldogság') kifejezések, mint az első csuvas grammatikában (Petrov 1999: 112). Sőt, mindezt továbbgondolva megállapítja, hogy a *Slovar' jazyka čuvaškogo* összeállítója is Rožanskij volt, mivel a *хубер* szó e munkában is előfordul (Petrov 1999: 113). (Igaz, hogy orosz melléknévképző szuffixummal is ellátott, tehát alapvetően helytelen *хуберлиу* alakban, amire a szerző is felfigyel, csak épp nem vonja le belőle a megfelelő következtetést: a szó lejegyzője vélhetően nem volt csuvas anyanyelvű.)

A 18. század végén szaporodásnak induló nyomtatott csuvas nyelvemlékek Jermej Rožanskijhoz való kötése mára bekerült a csuvasföldi kutatás „mainstream” vonalába. Jól szimbolizálja ezt, hogy Rodionov jegyzi a 2006-ban megjelent, négykötetes *Čuvaškaja enciklopedija* Jermej Rožanskijről szóló szócikkét, melyben egyébként az áll, hogy Rožanskij és Pucek-Grigorovič együtt írták az első grammatikát (Grigor'ev 2006: 576). A *Sočinenija* 2011-ben megjelent faksimile kiadásának A. P. Huzangaj által írt előszava visszafogottan ugyan, de lényegében Rodionov érveit visszahangozza (Huzangaj 2011: VI–VII). Rodionov nemrégiben megjelent, csak online elérhető kiadványa tartalmaz egy rövid, Rožanskij tevékenységével kapcsolatos 18. századi forrásgyűjteményt (Rodionov [h.é.n.]: 136–151), amelyet a szerző sajnos nem lát el kom-

mentárral, ugyanakkor kiolvasható belőle, hogy még csak közvetett információk sem utalnak arra, hogy a kurmyši papnak bármilyen köze lett volna az első csuvas grammatikához vagy akárcsak személyesen ismerte volna is Pucek-Grigorovičot.

Talán nem járunk messze az igazságtól, ha feltételezzük, hogy a Csuvasföldön az utóbbi időkben szárnyra kapott „Rožanskij-divat” inkább a peresztrojka utáni csuvas identitáskeresés egyik tünete, mintsem valódi tudományos előrelépés.

A *Sočinenija* végső formába öntőjének vagy öntőinek kiléte valószínűleg sosem lesz teljes bizonyossággal tisztázható. Érdemes azonban egy gondolat erejéig visszakanyarodni az egyetlen, ezzel kapcsolatos primer forrásra, a mű fentebb idézett előszavára, mely azt sugallja, hogy keletkezését kortársai valóban egy meg nem nevezett szerzőhöz kötötték, aki a szöveg kontextusa alapján nem (sem) volt csuvas anyanyelvű. Kevésbé valószínű, hogy ő lett volna Pucek-Grigorovič, az viszont talán nem egészen alaptalan feltételezés, hogy az előszó szintén névtelen szerzője személyében a kazányi püspököt, a munkálatok „szellemi atyját” és koordinálóját, valamint a mű kiadásának közvetlen felügyelőjét tisztelhetjük.

3. Az első csuvas grammatika létrejöttének rekonstrukciója belső forráselemzés alapján

3.1. Grafotaktikai és fonetikai megjegyzések a *Sočinenija* keletkezési körülményeihez

A *Sočinenija* keletkezésének ideje egybeesik a Nagy Péter által kezdeményezett és a jórészt M. V. Lomonoszov által kivitelezett oroszországi írásreformmal.²⁶ Péter célja az volt, hogy az egyházi szláv nyelv („könyvnyelv”) helyét egy olyan irodalmi nyelv vegye át, amely közelebb áll a beszélt orosz nyelvhez. Ehhez pedig első lépésként létre kellett hozni a „polgári” orosz írást. A legkorábbi ezzel kapcsolatos rendelet 1707–1708-ban született, ekkor Lomonoszov a 43 betűs cirill ábécéből 8 felesleges grafémát törölt: *jusz, omega, izsica, fer, kszí, pszi, dz, i*, ugyanakkor az *e* hang jelölésére egy új betűt (э) hoztak létre. A reformok hatása azonban az írásgyakorlatban csak a 18. század második felében kezdett megmutatkozni, miután az Orosz Tudományos Akadémia is további változtatásokat eszközölt. Az igazi áttörést az új írás használatában Lomo-

²⁶ Részletes ismertetése: Lomonoszov 1755/1952.

noszov 1755-ben megjelent orosz grammatikája hozta meg (Lomonoszov 1755/1952).

A *Sočinenija* csuvas szavaiban szereplő grafémák többnyire az orosz világi írásgyakorlat használatát tükrözik, ami természetesen nem feleltethető meg teljes egészében a modern cirill betűkészlettel. Az *i* hangot három betű (*i*, *ï* és *u*) jelöli, a *jé*-nél ritkán ugyan, de már előfordul a korszakban innovációnak számító *ï* graféma. Az *e oborotnoje* (э) mellett megtaláljuk a *je*-t (е) és a *jaty*-ot (ѣ) is, utóbbi a zárt *e* hangot volt hivatott jelölni. A *jo* hangot jelölő *ë* betű a mű keletkezésekor még nem volt ismert (ezt Karamzin használta először 1797-ben), ugyanakkor a *Sočinenija* írói, felismerve e hiányt, létrehoztak egy speciális digrammát: a *q*-t. Bár elsősorban a grammatikában előforduló orosz kifejezésekre vonatkozik, de megjegyzendő, hogy a korszakban a kemény mássalhangzóra végződő szavak végén minden esetben keményjelet (ѣ) használtak.

Az első csuvas grammatika betűkészlete 36 grafémát tartalmaz. Ezek közül 31 származik az orosz ábécéből (*a, б, в, г, д, е, ж, з, и, ï, ü, к, л, м, н, о, п, с, т, у, х, ч, ш, ъ, ы, ѳ, Ѵ, э, ю, я*), egy a latinból (*g*), további négy digrammát (*q, дч, ьо, io*) pedig a *Sočinenija* készítői állítottak össze cirill és latin betűk összevonásával (Alekszev 1970: 206).²⁷

3.2. A grammatika feltételezett összeállító

Az alábbiakban egy példatár kíséretében bemutatok néhány, a grammatika szóanyagából²⁸ levonható grafotaktikai és fonetikai megfigyelést. Az egyes kritériumokat a *Sočinenija* szótári részének elkészítésében közrejátsszó különböző szereplőkhöz rendeltem, úgymint 1. adatközlők; 2. feljegyző(k); 3. másoló(k); 4. nyomdai szedő(k). Az így kialakult kategóriák áttekintése és esetleges jövőbeli bővítése lehetőséget nyújt a grammatika keletkezési körülményeinek alaposabb megismerésére.

3.2.1. Adatközlők

Az első csuvas grammatika keletkezésének ideje már a modern csuvas nyelv kialakulása utánra datálható. A csuvas nyelvterületen ekkor már a két fő nyelvjárást, északon a virjált, délen az anatrit beszélték. Vizsgálá-

²⁷ A szerző a hivatkozott helyen csak 35 betűt sorol fel, ezeket egészítettem ki egy további digrammával: a *jo* hangkapcsolatot jelölő *q*-val.

²⁸ Jelen tanulmány kéziratának lezárásáig az első grammatika főnév- és melléknévanyagának (824 szó) transzkripcióját végeztem el.

tunk kezdetén logikus kiindulópontnak tűnik tehát az a feltételezés, hogy mindkét nyelvjárást beszélők szolgáltatott adatokat a grammatika összeállításainak. A *Sočinenija* szóanyaga már a modern csuvas nyelv használatát tükrözi, melyben lezajlottak a két nyelvjárás elkülönülését magyarázó hangtani folyamatok, melyeket a továbbiakban kritériumként fogok használni:

- A kései középcsuvas teljes képzésű labiális *ǎ* hangból *o* lett, ami a virjálban megőrződött, az anatriban pedig zártabbá válva *u*-ként hangzott (Agyagási 2019: 221).
- A csuvas felső nyelvállású zárt magánhangzók (*i*, *ï*, *u*, *ü*) a középcsuvas kor elején redukálódtak, a modern csuvas korszak elejére a labiálisok elvesztették a labiális minőségüket az anatriban, míg a virjálban a labiális minőség megőrződött. A modern csuvas időszakra fejeződött be az a folyamat is, melynek során e magánhangzók centrális képzésűvé váltak.²⁹

Az első grammatikában az említett nyelvjárási sajátosságokra mindkét nyelvjárásból találunk példákat. Az alábbi táblázatokban a nyelvjárási különbségek történeti kialakulásának kontextusában végzem el azok azonosítását.³⁰

A bemutatott adatok szerint a kései középcsuvas rövid labialis *ǎ* zártabbá válása a grammatika keletkezésekor kétféle nyelvjárási eredménynyel zárult, az adatközlők pedig többnyire a virjál nyelvjárás beszélői közül kerülhettek ki.

²⁹ A modern csuvas nyelv magánhangzórendszerének kialakulási előzményeit legutóbb Agyagási Klára összegezte: Agyagási 2019: 220–243. A késői középcsuvas magánhangzórendszerhez összefoglalóan l. Agyagási 2019: 241 (fig. 17); a modern virjálhoz: Agyagási 2019: 242 (fig. 18); a modern anatribhoz: Agyagási 2019: 243 (fig 19).

³⁰ A példákat tartalmazó táblázatok a következő szisztéma szerint épülnek fel: Egy-egy adott középcsuvas lexéma mellett annak a *Sočinenijában* található csuvas és orosz megfelelőjét tüntettem fel. Mellette az általam elkészített transzkribált alak áll, majd a mai virjál és anatri megfelelők. A rövidítések feloldását l. a tanulmány végén.

KCs **ǎ* > V o > A u

középcsuvas alak	Sočinenija	transzk- ripció	virjál	anatri
KCs * <i>śál</i> (Agyagási 2019: 205.)	сель 'путь, дорога'	śol	çol	çул
KCs * <i>tâm</i> (Agyagási 2019: 206.)	томдирь 'одежда'	tomDir	томтир	тумтир
KCs * <i>xâm</i> (Agyagási 2019: 206.)	хомь 'вал'	xom	хом	хум
KCs * <i>ǎyix</i> (Agyagási 2019: 210.)	ойхь 'луна, месяц'	oy[ǎ]x	ойǎx	уйǎx
KCs * <i>pǎli</i> (Agyagási 2019: 210.)	пола 'рыба'	polǎ	полǎ	пулǎ
KCs * <i>śâmür</i> (Agyagási 2019: 213.)	семарь 'дождь'	śõmǎr	çõmǎr	çумǎr
KCs * <i>ǎra</i> (Agyagási 2019: 222.)	ора 'нога'	ora	ора	ура
KCs * <i>pǎś</i> (Agyagási 2019: 223.)	пось 'голова'	poś	поç	пуç
KCs * <i>pǎy-</i> (Agyagási 2019: 223.)	буй 'богатство'	Buy	поян	пуян
KCs * <i>śǎ ~ *śõ</i> (Agyagási 2019: 224.)	сюла 'лето'	śula	çолла	çулла
KCs * <i>śǎr</i> (Agyagási 2019: 224.)	серконня 'весна'	śorkonn'ǎ	çор кунне	çур кунне
KCs * <i>śǎrim</i> (Agyagási 2019: 224.)	серамь 'спина'	śorǎm	çорǎм	çурǎм
KCs * <i>śǎxa</i> (Agyagási 2019: 224.)	сега 'ворот'	śoGa	çоха	çуха
KCs * <i>tǎti</i> (Agyagási 2019: 225.)	тода 'сытый'	toDǎ	тотǎ	тутǎ
KCs * <i>čǎl</i> (Agyagási 2019: 225.)	чоль 'камень'	čol	чол	чул
KCs * <i>yǎn</i> (Agyagási 2019: 226.)	qнь 'кровь'	yop	йон	юн
KCs * <i>xǎr</i> (Agyagási 2019: 226.)	хорь 'гусь'	xog	хор	хур
KCs * <i>xǎra</i> (Agyagási 2019: 226.)	хора 'черный'	xoga	хора	хура

középcsuvas alak	Sočinenija	transzk- ripció	virjál	anatri
KCs *x̄arax (Agyagási 2019: 226.)	хорахъ 'разбойник, душегуб'	хогах	хорах	хурах
KCs *ȳar (Agyagási 2019: 226.)	юръ 'снѣг'	уор	йор	юр
KCs *x̄âl (Agyagási 2019: 226.)	холпоси 'плечо'	холпоś[ś]i	хол поџси	хул пуџси
KCs *m̄anča (Agyagási 2019: 226.)	могчя, ³¹ молча 'баня'	моGča, molča	монча	мунча
KCs *l̄apas (Agyagási 2019: 227.)	лобашка 'ров, яма, овраг'	лоВаška	лопашкя	лупашка

KCs *i > V ě > A ě

középcsuvas alak	Sočinenija	transzk- ripció	virjál	anatri
KCs *čir (Agyagási 2019: 207.)	чиркоси 'колѣно'	č'ěrkoś[ś]i ³²	чѣр коџси	чѣр куџси
KCs *śivŷ (Agyagási 2019: 212.)	сиввѣ 'рубѣц'	śěvv'ě	џѣвѣ	џѣвѣ
KCs *t'iri (Agyagási 2019: 213.)	черѣ 'живой'	č'ēr'ě	чѣрѣ	чѣрѣ

A középcsuvas felső nyelvválású *i* mindkét csuvas nyelvjárásban redukált ě-vé fejlődött, amit a *Sočinenija* lexémái is alátámasztanak.

KCs *ī > KCs *i > V ě > A ě / KCs *ī > V ǎ > A ǎ

középcsuvas alak	Sočinenija	transzk- ripció	virjál	anatri
KCs *x̄ir (Agyagási 2019: 207.)	хѣрь, хирь 'девица'	x'ēr', x'ēr'	xĕр	xĕр
KCs *x̄izď (Agyagási 2019: 212.)	хирня 'край'	x'ēr'n'ǎ	xĕрĕ	xĕрĕ
KCs *tixu (Agyagási 2019: 214.)	чигы 'курица'	čǎGǎ	чǎхǎ	чǎхǎ

³¹ Íráshiba.

³² Mivel orosz anyanyelvű lejegyzőkkel számolok, a transzkripciómban az orosz olvasási szabályoknak megfelelően lágynak tüntetem fel az előlképzett magánhangzók előtti mássalhangzókat.

A középcsuvas felső nyelvállású hátul képzett *ɨ* magánhangzó képviselője nem teszi lehetővé az adatok nyelvjárási hovatartozásának meghatározását, minthogy a folyamat végeredménye mindkét nyelvjárásban egybeesik.

KCs *u > V ũ (~ ɔ̃) > A ǎ

középcsuvas alak	Sočinenija	transzk- ripció	virjál	anatri
KCs *muɣ (Agyagási 2019: 208.)	мый 'шея'	māy	mõй	май
KCs *pur (Agyagási 2019: 208.)	пурь 'град или мерзлый дождь'	pūr	põр	пӑр
KCs *sul (Agyagási 2019: 208.)	сель, сюль 'колодезь'	šöl, šül	çõл	çӑл
KCs *tum (Agyagási 2019: 208.)	тумь 'мороз'	tūm	tõм	tӑм
KCs *pulit (Agyagási 2019: 211.)	польть, 'облако'	p'3l' [3]t'	п>л>т	пӗлӗт
KCs *pulit (Agyagási 2019: 211.)	плеть 'облако'	p' [č]l'č't'	п>л>т	пӗлӗт
KCs *vuri (Agyagási 2019: 212.)	вьыро, 'вор'	vārõ	võрõ	vӑрӑ
KCs *vuri (Agyagási 2019: 212.)	вуру 'вор'	võrõ	võрõ	vӑрӑ
KCs *šultir (Agyagási 2019: 215.)	седарь 'звезда'	šõDär	çõлтõр	çӑлтӑр
KCs *šunux (Agyagási 2019: 215.)	сьонухь 'мука'	šõnūx	çõнõх	çӑнӑх
KCs *vuru (Agyagási 2019: 215.)	вьыры 'семя'	v'ärã	võрõ	vӑрӑ, vӑрри

A grammatika keletkezésekor a felső nyelvállású első szótagi labiális redukáltak delabializációja az anatri nyelvjárásban már lejátszódott. A *Sočinenija* példáinak többsége labiális redukáltat mutat, de néhány esetben megjelennek az anatri illabiális változatok is.

középcsuvas alak	Sočinenija	transzk-	virjál	anatri
------------------	------------	----------	--------	--------

ripció				
KCs * <i>kūr</i> (Agyagási 2019: 208.)	кюрконня 'осень'	k'3rkonn'ä	*к>рконне ³³	kěrkunne
KCs * <i>šüm</i> (Agyagási 2019: 209.)	сюмъ, сюмлы 'шерстистый'	šüm, šümlä	çöm	çäm, çämlä
KCs * <i>küüil</i> (Agyagási 2019: 215.)	кюмль 'серебро'	k'3m'ël' ³⁴	к>м>л	kēmēl
KCs * <i>küntür</i> (Agyagási 2019: 215.)	кондурла 'полдень'	kõndürla ³⁵	кõнтõрла	kãntãрла
KCs * <i>šükür</i> (Agyagási 2019: 216.)	сюкрю 'хлеб'	šükrü	çõкõр	çãкãр
KCs * <i>tütüm</i> (Agyagási 2019: 216.)	тютюмь 'темнота'	t'3[t]t'3m'	т>тт>м	tětтēm

A bemutatott példákon keresztül látható, hogy a grammatika adatai az első szótagban mindenütt labiális magánhangzóra utalnak (csak e hangok redukált minőségét nem jelzik), és ez a tulajdonság virjál adatközlő személyét támasztja alá.

Ha a fenti táblázatokat áttekintjük, láthatjuk, hogy az első grammatikában a virjál szóalakok dominálnak, ugyanakkor szórványosan anatri alakok is előfordulnak (vö. *буѣ, сюла, плеть, вьыры*). Megfigyelhető továbbá, hogy a középcsuvas idősakra jellemző fonetikai változások egy része még nem zárult le a grammatika keletkezésekor a teljes csuvas nyelvterületen. Bizonyíthatóan folyamatban volt még a felső nyelvállású redukált magánhangzók centralizációja, mivel a középcsuvas felső nyelvállású magánhangzók képe a grammatikában ugyancsak felső nyelvállású változatot mutat.³⁶

³³ Ezen összetett szó teljes hangalakját a nyelvjárási forrásokban nem gyűjtötték fel, de a grammatikában a szó egésze egyértelműen a virjál nyelvjárás szabályai szerint fordul elő.

³⁴ A második szótagban egy esetben (*k'3m'ël'*) előforduló illabiális magánhangzó átmeneti hangalakot (anatri alak) jelez.

³⁵ A modern csuvas korszakra a *k* mellett álló előlképzett redukált magánhangzók igen gyakran hangrendet váltottak, ezt tükrözi a grammatika hivatkozott adata.

³⁶ Például az *ü* írásmódja domináns, vö. *пурь*: [pür], *түмь*: tüt, *сюмиллы*: šümlä, *шумо*: šütö, *кюмль*: k'3m'ël', *тютюмь*: t'3[t]t'3m', szemben a középső nyelvállású magánhangzókkal, pl. *черь*: č'ēr'ē, *кондурла*: kõndürla, *плеть*: p'[ě]l'ět'.

Az eddig tárgyalt jelenségek a fonetikai dialektizmus azonosítására voltak alkalmasak, ugyanakkor a *Sočinenija* szókészletében vannak olyan strukturális jellemzők is, melyek nyelvjárási hovatarozást jelezhetnek. A lexikai anyagban megfigyelhető néhány példa a hangátvetésre, ami L. P. Sergeev kutatásai szerint nyelvjárási jelenség. Szórványosan a teljes csuvas nyelvterületen előfordul, de rendszerszerűen az anatriban mutatható ki (Sergeev 2007: 135–139).

Sočinenija	transzkripció	csuvas irodalmi alak	Sočinenija – orosz jelentés
<i>кoкль</i>	<i>kokl'ä</i>	<i>кукăль</i>	пирог
<i>сивче</i>	<i>šivč'ě</i>	<i>çивѣч</i>	храбрый
<i>сюкрю</i>	<i>šükrü</i>	<i>çăкăр</i>	хлеб
<i>сякль</i>	<i>šäkl'ě</i>	<i>çекѣл</i>	крюк
<i>тимря</i>	<i>t'imr'ä</i>	<i>тимѣр</i>	железо

3.2.2. Feljegyző(k)

A *Sočinenija* szavainak írásmódja több olyan sajátosságot tartalmaz, melyek indokolják azt a feltevést, miszerint az első grammatika szóanyagának lejegyzői nem csuvas anyanyelvűek voltak.

3.2.2.1. Zöngétlen intervokális mássalhangzók

A középcsuvas időszakban, azaz a 13. és 18. század között zajlott le a csuvas nyelv intervokális mássalhangzóinak³⁷ zöngésedése (Agyagási 2019: 186). Ennek végeredménye egy különleges hangjelenség, a félzöngés mássalhangzó létrejötte volt.³⁸ A *Sočinenija* lexémái között megtalálható néhány olyan kifejezés, amelyek az intervokális mássalhangzók félzöngés ejtésére utalnak. Ezt a fonetikai minőséget a lejegyzők nem minden esetben érzékelték vagy nem tudták megfelelőképpen jelölni:

³⁷ A mai csuvas helyesírás nem jelöli a zöngésedést, de ettől az még természetesen jelentkezik a kiejtésben. Az intervokális mássalhangzókon kívül zöngésedés történik az *l*, *n* és *r* hangok után is.

³⁸ A turkológiai transzkripcióban ezt a fonetikai minőséget kiskapitális mássalhangzókkal írják át.

Sočinenija	transzkripció	csuvas irodalmi alak	Sočinenija – orosz jelentés
<i>акыишъ-жуми</i>	<i>akãš-žõm[m]i</i>	<i>акѡи шѡмми</i>	перо лебединое
<i>арака</i>	<i>araka</i>	<i>эрех</i>	сивуха
<i>купукъ</i>	<i>kõpõk</i>	<i>кѡпѡк</i>	пена
<i>лажа, лаша</i>	<i>laža, laša</i>	<i>лаша</i>	конь
<i>ожу, ужу, ушу</i>	<i>õžũ, ùžũ, ùšũ</i>	<i>ѡшѡ</i>	жара, теплота
<i>портыриши</i>	<i>portãrši</i>	<i>пуртѡ ыриши</i>	обух
<i>пуя</i>	<i>pũkã</i>	<i>пѡкѡ</i>	втулка
<i>саза, сасы</i>	<i>sazã, sasã</i>	<i>сасѡ</i>	голок
<i>сорчикъ</i>	<i>sorčãk</i>	<i>сурчѡк</i>	слиюна
<i>кокыръ</i>	<i>kokãr</i>	<i>кукѡр</i>	кривой
<i>мока</i>	<i>mõka</i>	<i>мѡка</i>	тупой

3.2.2.2. A redukált magánhangzók jelölésének hiánya

A redukált magánhangzók esetenkénti jelöletlensége mutatja, hogy a *Sočinenija* készítői sokszor nem hallották – vagy ha hallották is, nem tudták lejegyezni³⁹ – ezt a magánhangzóminőséget:

Sočinenija	transzkripció	csuvas irodalmi alak	Sočinenija – orosz jelentés
<i>опика</i>	<i>op[ã]ška</i>	<i>упѡшка</i>	муж, супруг
<i>плдаръ</i>	<i>p[ã]ldãr</i>	<i>пѡлтѡр</i>	сени
<i>пльвь</i>	<i>p[ẽ]l'ãv</i>	<i>пѣлев</i>	оселок
<i>преня</i>	<i>p[ẽ]ren'ã</i>	<i>пѣрене</i>	бревно
<i>пру</i>	<i>p[ã]ru</i>	<i>пѡру</i>	теленок
<i>смарды</i>	<i>š[ã]marDi</i>	<i>пит çѡмрти</i>	щека
<i>иналакъ</i>	<i>š[ã]nalãk</i>	<i>шѡналѡк</i>	занавеска

3.2.2.3. A birtokos személyrag

A *Sočinenija* szöszedetének összeállítói gyakran nem jelölték a birtokos személyrag⁴⁰ előtti mássalhangzóettőződést. Mivel az orosz nyelvben

³⁹ Megjegyzendő, hogy a redukáltak kiesése rendszerszerűen előfordul a virjal nyelvjárásban négyféle fonetikai környezetben (vö. Sergeev 2007: 86–89), de a bemutatott példák egyike sem tartozik a Sergeev által leírt esetek közé.

⁴⁰ A csuvas birtokos személyrag (-i) nem lágyítja az előtte álló mássalhangzót, így értelemszerűen ezekben az esetekben a transzkribált szavakban sem tűntem fel lágyságjellet.

nincs gemináció, a feltehetően orosz anyanyelvű lejegyzők nem ismerték fel, vagy nem tudták azt feljegyezni:

Sočinenija	transzkripció	csuvas irodalmi alak	Sočinenija - orosz jelentés
<i>акышь-жуми</i>	<i>akăš-žôm[m]i</i>	<i>акăш иăмми</i>	перо лебединое
<i>виришь холы</i>	<i>v'ir'ëm xol[l]i</i>	<i>вирѐм холли</i>	ива
<i>иплихолы</i>	<i>[y]ëpl'ëxol[l]i</i>	<i>йѐплѐ хулă</i>	ШИПОВНИК

3.2.2.4. A jaty (Ѣ) használata

Az első csuvas grammatikában gyakran találkozunk a *jaty* (Ѣ) használatával, amely az orosz nyelv északi nyelvjárásában általában a zárt *e* allofónt jelölte (Gorškova 1972: 100–112). A *Sočinenija* összeállítói tehát a *jaty* használatakor egy ettől némileg különböző hangot szerettek volna jelölni, azonban – részben a redukált magánhangzókkal kapcsolatos nehézségek miatt – ez a törekvésük nem volt következetes. A *jaty* használatával ugyanis az *i*, *e*, *ě* és *ä* hangok visszaadásakor egyaránt találkozunk, leggyakrabban a birtokos személyrag jelölésekor fordul elő:

Sočinenija	transzkripció	csuvas irodalmi alak	Sočinenija - orosz jelentés
<i>аллапорнякъ</i>	<i>alăp'örn'äski</i>	<i>алă пурнески</i>	наперсток
<i>аслатъ</i>	<i>aslat[t]'e</i>	<i>аслати</i>	гром
<i>валъмъ</i>	<i>val'ëm</i>	<i>валѐ</i>	часть
<i>вргънь</i>	<i>v'[ë]r'en'</i>	<i>вѐрен</i>	канат, веревка
<i>дмзъ</i>	<i>yomžă</i>	<i>юмăç</i>	чародей, ворожея
<i>хгъсь</i>	<i>x'ëš</i>	<i>хѐç</i>	сабля
<i>черъ</i>	<i>č'ër'ë</i>	<i>чѐрѐ</i>	живой
<i>чибъ, чипи</i>	<i>č'ëv'ë, č'ëp'ë</i>	<i>чѐпѐ</i>	цыпленок
<i>чргъ, чипи</i>	<i>č'[ë]r'ë, č'ër'ë</i>	<i>чѐрѐ</i>	здоровый
<i>чгърь</i>	<i>č'ër'</i>	<i>чир</i>	болезнь
<i>гълмя</i>	<i>y[ë]l'm'ä</i>	<i>йѐлме</i>	илем

3.2.2.5. A g betű használata

Mint fentebb kitértem rá, a *Sočinenija* szóanyagában a *g* zárhangot latin *g* betű jelöli, ami nem számít ritkaságnak a korszakban készült szószedetek között (Jegorov: 1949, 132; Sergeev 1969: 237). A *g* használata önmagában nem utal orosz anyanyelvű közreműködőre, ugyanakkor rá-

mutat arra a tényre, hogy a lejegyző tudatában volt annak, hogy a cirill *z* a délorosz nyelvjárásokban spiráns ejtésű is lehetett (Gorškova 1972: 136), tehát fontosnak tartotta a zárhang minőséget leírni:

Sočinenija	transzkripció	csuvas irodalmi alak	Sočinenija - orosz jelentés
<i>арга</i>	<i>arĜă</i>	<i>аркă, арăк</i>	пола, подол
<i>выгурь</i>	<i>văĜör</i>	<i>вăкăр</i>	бык
<i>корга</i>	<i>korĜa</i>	<i>курка</i>	ковш
<i>кумага</i>	<i>kĉmaĜa</i>	<i>кăмака</i>	печь
<i>погань</i>	<i>poĜan</i>	<i>пукан</i>	стул
<i>тага</i>	<i>taĜa</i>	<i>така</i>	баран
<i>чагакъ</i>	<i>ĉaĜak</i>	<i>чакак</i>	сорока
<i>ширга</i>	<i>šarĜa</i>	<i>шăрка</i>	гнида

3.2.2.6. A *j* hang jelölése

A *Sočinenija* szóanyagában egyaránt találunk példákat a *j* hang egyházi és világi írásgyakorlat szerinti jelölésére. A leggyakoribb esetben a *j*-t egyáltalán nem, illetve cirill *u*-vel jelölték. Jellemző, hogy az *i/i* melletti helyzetben hiányzik a *j* hang feltüntetése. Ez pedig annak a leképeződése, hogy az orosz írásgyakorlatban nem fordul elő *йу/йы* hangkapcsolat:

Sočinenija	transzkripció	csuvas irodalmi alak	Sočinenija - orosz jelentés
<i>адалъ иты</i>	<i>aDăl [y]itti</i>	<i>иыв кайăкĉ, чарлан, пулă йытти, кăрлик</i>	мартышка
<i>вурманъ каикъ</i>	<i>vĉrman kay[ă]k</i>	<i>вăрман кайăкĉ</i>	рябчик
<i>игыть</i>	<i>y[ĉ]Ĝ'ĉt</i>	<i>йĉкĉт</i>	молодец
<i>кильижъ</i>	<i>k'il'[y]iž'ĉ</i>	<i>кил-йыи</i>	хозяин
<i>лаихъ ширшъ</i>	<i>lay[ă]x šărš</i>	<i>лайăх шăршă</i>	добрая душа
<i>ывырь</i>	<i>[y]ivăr</i>	<i>йывăр</i>	тяжесть, бремя
<i>ибя</i>	<i>y[ĉ]B'ă</i>	<i>йĉне</i>	влага
<i>иваръ</i>	<i>y[i]var</i>	<i>йывар</i>	воз
<i>лаихъ</i>	<i>lay[ă]x</i>	<i>лайăх</i>	красивый, хороший

A műben néhány esetben előfordul a világi írásgyakorlat megjelenését mutató, Lomonoszov által bevezetett *й* graféma is:

Sočinenija	transzkripció	csuvas irodalmi alak	Sočinenija - orosz jelentés
<i>вѣй</i>	<i>văy</i>	<i>вѣй</i>	сила
<i>йорла</i>	<i>yorla</i>	<i>юрла</i>	песни, петь
<i>когазей</i>	<i>koGaž'eу</i>	<i>кукаси</i>	дядя
<i>хѣйра</i>	<i>xăyra</i>	<i>хѣйра</i>	брус
<i>сѣйлѣ</i>	<i>šëyl'ě</i>	<i>сѣллѣ</i>	крутой

3.2.2.7. Zöngés mássalhangzó a szó elején

A *Sočinenija* lexikai anyagában feltűnik néhány zöngés szókezdő mássalhangzóval rendelkező lexéma. Ezek jelenléte fonetikailag nem magyarázható, ezért feltételezhető, hogy szó szerkezetben vagy magánhangzóra végződő szót követő helyzetben hangozhattak el, a lejegyző pedig ilyen kontextusból ragadta ki őket:

Sočinenija	transzkripció	csuvas irodalmi alak	Sočinenija - orosz jelentés
<i>бѣй</i>	<i>Вѣу</i>	<i>пуян</i>	богатство
<i>буланѣ</i>	<i>Вѣлан</i>	<i>пѣлан</i>	олень
<i>бусѣ</i>	<i>Вѣс</i>	<i>пус</i>	копейка
<i>буянѣ</i>	<i>Вѣуан</i>	<i>пуян</i>	богатый
<i>зѣолѣ</i>	<i>Žol</i>	<i>сѣул</i>	строчка
<i>тосѣ, досѣ</i>	<i>tos, Dos</i>	<i>тус</i>	друг, приятель, знакомый

3.2.2.8. Tagolási problémák a szó szerkezetek lejegyzésében

Az első grammatika szóanyaga összeállítóinak orosz anyanyelvűségét mutatja, hogy a csuvas szó szerkezetek lejegyzése során nem azok szemantikai összetevőit, hanem az intonációs jellemzőiket tartották szem előtt, mivel nem ismerték fel a szóhatárokat. Legtöbbször két lexéma egybeírásával találkozunk:

Sočinenija	transzkripció	csuvas irodalmi alak	Sočinenija - orosz jelentés
<i>аллапорняскъ</i>	<i>alãp'örn'ãski</i>	<i>алă нŷрнески</i>	наперсток
<i>вадишора</i>	<i>vaD[ã]šora</i>	<i>ват шурã</i>	седой
<i>кумагахопъ</i>	<i>kõmaGaхop[pi]</i>	<i>кãмака хуппи</i>	заслонка
<i>нимичьпорзи</i>	<i>n'im'ẽç'põrži</i>	<i>нимѣç пãрци</i>	боб
<i>питьхаяръ</i>	<i>pit'xayar</i>	<i>пит хаяр</i>	злейший
<i>согатимиръ</i>	<i>soGaťim'ër</i>	<i>суха тимѣрѣ</i>	сошник
<i>утикишкаръ</i>	<i>utãkãškar'ẽ</i>	<i>ут кãшкарѣ</i>	коневой щавель
<i>клемзъерлы</i>	<i>k'[ẽ]l'emz'erl'ẽ</i>	<i>кѣлмѣç юрлã</i>	убогий
<i>хилзънгаръ</i>	<i>x'[ẽ]š[ẽ]l'ãz'enG'är'</i>	<i>ешѣл сенкер</i>	купорос

Más esetekben viszont alapvetően téves a szó szerkezetek lexikális egy-
ségekre való bontása:

Sočinenija	transzkripció	csuvas irodalmi alak	Sočinenija - orosz jelentés
<i>сивъши вхораганъ</i>	<i>s'ivši vxoraGan</i>	<i>сив шыв хуракан</i>	лейка
<i>хорта мушь</i>	<i>xorta mõš</i>	<i>хурт амãш(ѣ)</i>	пчелиная матка
<i>хоръ лаганъ</i>	<i>xor lãGan</i>	<i>хурлãхан</i>	смородина

3.2.2.9. A lejegyzõt megzavaró orosz anyanyelvi kompetencia

Szintén nem egyéni eset – az első csuvas grammatikán kívül a *Slovar' jazyka čuvašskogo* és a *Slovar' jazykov raznyx narodov* is szolgáltat rá példákat (Jegorov 1949: 127) –, hogy a szószerkezetekben szereplő csuvas melléknveket a lejegyző, vélhetően saját orosz anyanyelvre által befolyásolva, orosz hímnemű melléknévi grammatikai végződéssel látta el:

Sočinenija	transzkripció	csuvas irodalmi alak	Sočinenija - orosz jelentés
<i>вилмлый</i>	<i>v'il'ẽml'ëy</i>	<i>вилѣмлѣ</i>	смертный
<i>кашкырлый</i>	<i>kaškãrlãy</i>	<i>кашкãрлã</i>	волчий
<i>мамыклый</i>	<i>tamãklãy</i>	<i>мамãклã</i>	пуховый
<i>пирьлый</i>	<i>p'ir'l'ëy</i>	<i>пирлѣ</i>	полотяный, холст, полотно
<i>сқнатлый</i>	<i>šonatlãy</i>	<i>сунатлã</i>	крылатый
<i>тиллий</i>	<i>t'ill'ëy</i>	<i>тиллѣн</i>	лисий

3.2.3. Másoló(k)

A *Sočinenija* végső formájának összeállításakor nyilvánvalóan szükségessé vált az adatgyűjtés során keletkezett lexikai anyag tisztázása, nyomdai munkára való előkészítése. Nem dönthető el, hogy e munkát maguk a lejegyzők végezték-e el, esetleg kiadták-e írnokoknak, viszont több mint valószínű, hogy az etimológiailag nem megmagyarázható, láthatóan „elírt” lexémák egy része e tisztázási munkák során ejtett szekunder hibáknak köszönhető:

Sočinenija	transzkripció	csuvas irodalmi alak	Sočinenija - orosz jelentés
<i>каридыкъ ивысь</i>	<i>karǎďǎk [y]ivǎš</i>	<i>карǎнтǎк ѱывǎš</i>	пяльцы
<i>килди-порнатрань</i>	<i>k'ild'i-pornatran</i>	<i>ките пурнакан</i>	домовой
<i>послань</i>	<i>poslan</i>	<i>палан</i>	калина
<i>сюнь</i>	<i>s'>t'</i>	<i>сѣт</i>	молоко
<i>акатъ</i>	<i>akǎš</i>	<i>акǎш</i>	лебедь
<i>инярьпoxми</i>	<i>[y]ǎn'ǎr'poxmi</i>	<i>ǎнѣр пусми</i>	стремя
<i>тшаль</i>	<i>t[ǎ]šal</i>	<i>пǎшал</i>	ружье

3.2.4. Nyomdai szedő(k)

Az első csuvas grammatika helytelen írásmóddal megjelenő szavai között egy könnyen körvonalazható csoportot képeznek azok a lexémák, melyek a nyomdai munkálatok során, jellemzően a hibás szedésnek vagy festékhiánynak köszönhetően torzultak el:

Sočinenija	transzkripció	csuvas irodalmi alak	Sočinenija - orosz jelentés
<i>с галь</i> ⁴¹	<i>s[u]Gal</i>	<i>сухал</i>	борода
<i>сюхачь</i> ⁴²	<i>šǎxač</i>	<i>çǎхан</i>	ворон
<i>тозачлы</i> ⁴³	<i>tozačlǎ</i>	<i>тусанлǎ</i>	пыльный

⁴¹ Az *с* utáni üres térközt (magánhangzóhiányt) az okozza, hogy az *y-t* formázó ólombetű nem volt kellően bevonva festékkel.

⁴² A szóban megjelenő cirill *ч* etimológiailag nem indokolható. Viszont ha feltételezzük, hogy az *h-t* formázó ólombetű bal alsó szára nem került elegendő nyomdafesték, megkapjuk a fenti eredményt.

⁴³ L. az előző lábjegyzetet.

4. Végszó

A fentiekben kísérletet tettem az első csuvas grammatika kutatás- és keletkezéstörténetének felvázolására, különös tekintettel a mű létrejöttében közreműködő szereplők kilétének felderítésére. Ehhez, a munkára vonatkozó korábbi kutatással ellentétben, a grammatika lexikai anyagát hívtam segítségül, melynek tudományos hitelessége – primer forrás lévén – megkérdőjelezhetetlen. Az így született eredmények csak a főnévi és melléknévi szókészleten alapulnak, azonban kellően jelentős mennyiségű nyelvi alakot (a műben található összes lexéma 60%-a) szolgáltatnak ahhoz, hogy a segítségükkel levont következtetéseket általános érvényűnek tekinthessük.

Vizsgálataim során a grammatika lexikai anyagának elemzéséből kiindulva kísérletet tettem a mű készítése során közreműködő szereplők azonosítására és feladatköreik elkülönítésére. A nyelvi adatok egyértelművé teszik, hogy a szóanyagot szolgáltató adatközlők között egyaránt található anatri és virjál dialektust beszélő személyek – utóbbiak túlsúlyban voltak. A lexikai anyagban fellelhető szemantikai és írástechnikai hibák, pontatlanságok azonban arra utalnak, hogy a munka összeállítói – feljegyzők, másolók, nyomdai szedők – nem rendelkeztek csuvas nyelvtudással, illetve orosz anyanyelvi kompetenciájuk nemegyszer akadályozta őket a csuvas szóalakok helyes rögzítésében. Kijelenthetjük tehát, hogy a Csuvasföldön újabban előtérbe került – V.G. Rodionov nevével fémjelzett – tudományos diskurzus, mely szerint a *Sočinenija* csuvas szerző(k) műve, nem alapszik kellően meggyőző érveken: a munka szerzői/összeállítói között orosz egyházi értelmiségieket kell keresnünk.

Rövidítések

KCs – középcsuvas

V – virjál

A – anatri

Irodalom

Agagyási Klára (1982a), Hat XVIII. századi csuvas szójegyzék forráskritikája.

Néprajz és Nyelvtudomány 26: 7–35.

Agagyási, Clara (1982b), On the Edition of Chuvash Literary Sources. In: Róna-Tas, András (ed.), Chuvash studies. Bibliotheca Orientalis Hungarica 28 – Asiatische Forschungen 79. Budapest – Wiesbaden. 7–17.

- Agyagási, Klára (2019), *Chuvash Historical Phonetics – An areal linguistic study*. Harrasowitz Verlag, Wiesbaden.
- Alekseev, A. A. [Алексеев, А. А.] (1970), Заметки о первых грамматических трудах по чувашскому языку. Учёные записки Чувашского научно-исследовательского института 49: 203–220.
- Décsy, Gyula (1967), *First Votyak Grammar*. Uralic and Altaic Series 1. Indiana University Press, Bloomington, Indiana.
- Dimitriev, V. D. [Димитриев, В. Д.] (1960), Два описания чувашей и чувашские словари второй четверти XVIII века. Учёные записки Чувашского научно-исследовательского института 19: 270–302.
- Dimitriev, V. D. [Димитриев, В. Д.] (1967), Документы об издании «Сочинения, принадлежащие к грамматике чувашского языка». Учёные записки Чувашского научно-исследовательского института 34: 153–162.
- Galkin, I. S. [Галкин, И. С.] (1991), К вопросу об авторстве первой грамматики марийского языка. Марийский археографический вестник 1991/1: 10–11.
- Gorškova, K. V. [Горшкова, К. В.] (1972), Историческая диалектология русского языка. Москва.
- Grigor'ev, V. S. [Григорьев, В. С.] (ред.), (2006), *Чувашская Энциклопедия 1–4*. Чебоксары 2006.
- Hovdhaugen, Even (1975), The phonemic system of early 18th century Chuvash. *Central Asiatic Journal* 19: 274–286.
- Huzangaj, A. P. [Хузангай, А. П.] (2011), «Начав учиться языку у ласточки...» In: Хузангай, А. П. (ред.), *Сочинения, принадлежащие к грамматике чувашского языка*. Чебоксары. III–XII.
- Jegorov, V. G. [Егоров, В. Г.] (1949), Чувашские словари XVIII века. Учёные записки Чувашского научно-исследовательского института 2: 111–142.
- Jegorov, V. G. [Егоров, В. Г.] (1951), Первая печатная грамматика чувашского языка 1769 г. Тюркологический сборник 1951: 85–92.
- Kappeler, Andreas (2016), *Die Tschuwaschen: Ein Volk im Schatten der Geschichte*. Böhlau Köln, Köln – Weimar – Wien.
- Komissarov, G. I. [Комиссаров, Г. И.] (1992), Письменность на чувашском языке в XVIII веке. In: Родионов, В. Г. – Павлов, Т. Д. (ред.), *Проблемы письменности и культуры: материалы конф., посвящ. 250-летию со дня рождения чуваш. ученого и просветителя Ермея Рожанского*. Чебоксары. 85–104.
- Lomonosov, M. V. [Ломоносов, М. В.] (1755/1952), *Российская грамматика*. Санкт-Петербург, 1755. Reprint: Ломоносов, М. В., *Полное собрание сочинений. Том седьмой. Труды по филологии (1739–1758 гг.)*. Москва, 1952.

- Mudrak, O. A. [Мудрак, О. А.] (2011), Некоторые заметки по орфографии и фонетике памятника „Сочинения, принадлежащие к грамматике чувашского языка”. In: Хузангай, А. П. (ред.), Сочинения, принадлежащие к грамматике чувашского языка. Чебоксары. I–XVII.
- Petrov, N. P. [Петров, Н. П.] (1999), Ермей Рожанский – автор первой печатной грамматики чувашского языка, писатель, словарист, переводчик-просветитель XVIII века. Известия национальной академии наук и искусств Чувашской Республики 1999/2: 110–123. [In: История старочувашской письменности: избранные труды Петрова Н. П. Чебоксары, 2009. 55–66.]
- Rodionov, V. G. [Родионов, В. Г.] (1983), Новое о деятельности Ермея Рожанского. In: Родионов, В. Г. (ред.), Актуальные проблемы чувашской литературы. Чебоксары. 157–178.
- Rodionov, V. G. [Родионов, В. Г.] [h.é.n.], Ермей Рожанский: жизнь и творчество / Ермей Рожанский: пурнăçĕпе пултарулахĕ. [Электронный ресурс]. http://elbib.nbchr.ru/lib_files/0/kkni_0_0001007.pdf (Utolsó leolvás: 2020. február 5.)
- Róna-Tas, András (1978), An unpublished Chuvash wordlist in the Library of the Hungarian Academy of Sciences. In: Apor, Éva (ed.), Jubilee Volume of the Oriental Collection 1951–1976. Library of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest. 159–173.
- Šamraj, D. D. [Шамрай, Д. Д.] (1955), К истории появления первой грамматики чувашского языка. Учёные записки Чувашского научно-исследовательского института 12: 226–230.
- Savel'ev, A. V. [Савельев, А. В.] (2014), Отражение диалектных особенностей в старописьменных памятниках чувашского языка XVIII века (на материале Словаря Палласа). [Диссертация на соискание учёной степени кандидата филологических наук.] Москва.
- Sebeok, Thomas (1956), The First Cheremis Grammar. Linguistic Society of America, Chicago.
- Sergeev, L. P. [Сергеев, Л. П.] (1969), О памятниках чувашской письменности XVIII века. Учёные записки Чувашского научно-исследовательского института 46: 228–263.
- Sergeev, L. P. [Сергеев, Л. П.] (1972), О дояковлевском периоде чувашской письменности. In: Sergeev, L. P. – Горшков, А. Е. (ред.), 100 лет новой чувашской письменности. Чебоксары. 47–76.
- Sergeev, L. P. [Сергеев, Л. П.] (2007), Диалектная система чувашского языка. Чебоксары.
- Soçinenija 2011 = Хузангай, А. П. (ред.), Сочинения, принадлежащие к грамматике чувашского языка. Чебоксары.
- Terent'ev, V. T. [Терентьев, В. Т.] (1959), Еще раз о первой грамматике чувашского языка. Вопросы языкознания 3: 139–140.

Számnévi osztályozósók a nurisztáni nyelvekben *

Hegedűs Irén

PTE BTK Anglisztika Intézet, Angol Nyelvészeti Tanszék

Classifiers in Nuristani languages have not yet been investigated, so this study intends to provide a preliminary picture about their nature and use, and thus correct the view that numeral classifiers are absent in this group of Indo-Iranian languages. After a short historiographical introduction to the study of classifiers, the issue of terminology is discussed briefly. The analysis of the Nuristani classifiers ‘grain’ (for small round objects), ‘branch’ (for extremities and clothes) and ‘wall’ (for buildings) reveals conceptual parallels with classifier use in Southeast Asian languages as well as Chinese. The emergence of numeral classifiers in Nuristani can be explained by the mechanism of code-copying, which means the recruiting of native lexemes for serving a morphosyntactic function acquired in areal contacts.

Keywords: numeral (sortal) classifiers, Nuristani languages, Southeast Asian languages, Chinese classifiers, code-copying

Kulcsszavak: számnévi (szortális) osztályozósók, nurisztáni nyelvek, délkelet-ázsiai nyelvek, kínai osztályozósók, kódmásolás

1. Bevezetés

Az osztályozósók azonosítása, szemantikai kiterjesztésük és morfoszintaktikai funkciójuk leírása egyre több figyelmet kap mind a nemzetközi, mind a hazai szakirodalomban. Az indoiráni nyelvek egy kis csoportjára, a nurisztáni nyelvekre¹ vonatkozó ilyen témájú tanulmány eddig nem

* Köszönettel tartozom a kézirat két bírálójának a részletes értékelésért és tanácsaikért, valamint Andor József és Dékány Éva nyelvész kollégáimnak a témáról folytatott konzultációkért. Az itt kifejtett elgondolásokért kizárólag a tanulmány szerzője felelős.

¹ A nurisztáni csoportba az alábbi négy nyelv sorolható: askun, kati, praszun, wajgali. Egyes szerzők ötödikként említik a tregami nyelvet, de az valószínűleg a wajgali nyelv egy dialektusa. A nurisztáni nyelvek osztályozásának problémáiról l. Hegedűs (2011) és Blažek – Hegedűs (2012). A dolgozatban Délkelet-Ázsia számos kevésbé ismert nyelvéről is szó esik, ezek magyar megnevezésének helyesírásában Ligeti (1981) elveit követtem.

született. Egy rövid tudománytörténeti bevezetést követően a dolgozat utal az osztályozószók definíciójának bizonytalanságaira, és terminológiai javaslatot tesz a magyar nyelvű szakirodalom számára. A nurisztáni nyelvek néhány adatának áttekintése arra enged következtetni, hogy konceptuális párhuzamok léteznek a nurisztáni és a „klasszikus”, délkelet-ázsiai osztályozószók használatában, valamint fogalmi kiterjesztésük kognitív szemantikai mintázatában. A nurisztáni nyelvekben areális kontaktushatásnak tulajdonítható az osztályozószók megjelenése. Létrejöttük főként kódmásolással történhetett, azaz olyan belső etimológiájú lexikai elemek grammatikalizációjával alakultak ki, amelyek jelentésükben egyeznek a délkelet-ázsiai osztályozószók alapjául szolgáló lexémákkal.

A görög-latin grammatikai hagyományban a 16–17. századot megelőzően az osztályozószók nem szerepel(het)tek, mivel az európai nyelvekben nem jellemző, illetve nem kötelező ezek használata. Az európai nyelvtudomány számára az osztályozószók felismerése és tudománytörténeti szempontból korainak tekinthető leírása leginkább a kínai nyelv európai grammatikusainak köszönhető, akik felfigyeltek a kínai nyelvnek erre a strukturális sajátosságára. Chappell – Peyraube (2014: 121–122) még úgy vélték, hogy a legkorábbi utalás a nyelvtani osztályozás jelenségére egy 1620/1621-ben keletkezett, spanyol nyelvű, kéziratot kínai nyelvtanban fordul elő, amelynek szerzője Melchior de Mançano misszionárius. A számnevek felsorolása után Mançano egy 80 tételből álló listát közölt, és ebben a listában olyan lexikai elemeket különített el, amelyeket úgy nevezett meg, hogy „egyéb sajátos számnevek bizonyos dolgok megszámlálására”.² A lista példákkal illusztrálja az egyes szavak használatát, és rövid magyarázatokat is fűz hozzájuk.

Mançano munkáját azonban néhány évtizeddel megelőzően, egy másik spanyol nyelvű műben is előfordul a nyelvi osztályozás jelenségének leírása. Los Reyes 1593-ban készült munkája a Mexikóban ma is beszélt közép-amerikai mixtek nyelvet írta le, és bár partikuláknak nevezte ezeket az elemeket, teljesen világosan látta, hogy ezek funkciója az, hogy a főneveket szemantikai csoportokra osztja (mint pl. szent lények, fák és fából készült dolgok).³ Sőt azt is felismerte, hogy az egyes partikulák

² A spanyol eredeti megfogalmazás: „otros numerales propios para contar cosas particulares” (Mançano 1620–1621, Folio 23r, <https://bipadi.ub.edu/digital/collection/manuscripts/id/29690>).

³ Az osztályozásról a 17–20. oldalon szól (Capitvlo IV: De las particulas o sillabicas adjeciones relatiuas).

melyik lexémából származtathatók (további részleteket l. Kilarski 2013: 109).

Az angol nyelven kiadott 19. századi kínai grammatikákban még segédszónak (*auxiliary word / auxiliary substantive*) nevezték az osztályozószókat, de pl. Edkins (1853) már megkülönböztette a valódi osztályozói funkciót betöltő elemeket a mértékegységet jelölő vagy kollektív jelentésű elemektől (l. Chappell – Peyraube 2014: 314). Az angol *classifier* mint szakterminus az *OED* szerint⁴ először Summers 1863-ban kiadott kínai grammatikai leírásában fordul elő. Bár jobbnak tartotta az *appositi- ves* címkét, Summers így írta le a kínai osztályozószók, illetve számlálószók (*numeratives*) használatát az angollal összehasonlítva:

„A hozzárendelő viszonytal kapcsolatban meg kell vizsgálnunk azt a nagy főnévi osztályt, amelyet a számlálószók vagy osztályozószók használata különböztet meg. Ezek olyan szavainknak felelnek meg mint *gust of wind* [széllökés], *flock of sheep* [juhnyáj], *cup of wine* [pohár bor]. A *gust, flock, cup* szavak nem genitívuszi vagy birtokos esetben állnak, hanem a *szél, juh, bor* szavakhoz való hozzárendeltségben. A kínaiak társalgásban kiterjesztik az ilyen szavak használatát minden tárgyra; azt mondják például a *legyező* szó esetében, hogy 'egy nyél legyező', az *út* szóra 'egy hosszúság út'. Ezek itt *appozitívok* néven szerepelnek, amely terminus helyénvalóbb, mint a numeratívok [számlálószók] vagy osztályozószók.” (Summers 1863: 47, §105)

A fenti idézetből az tűnik ki, hogy bár a *classifier* szó első előfordulását az Oxford Szótár Summers munkájában találta meg, a terminust nem Summers használta elsőként. Ez annak alapján egyértelműsíthető, hogy Summers az ilyen főnevekről azt állítja, hogy ezeket illetik 'numeratives' vagy 'classifiers' néven, vagyis számára már ismert volt a *classifier* terminus. További kutatással talán kimutatható lesz az angol *classifier* szó korábbi, Summers grammatikájának megjelenése előtti előfordulása.

Az angol nyelvű szakirodalom a *sortal classifier* és *mensural classifier* kifejezéseket használja (főnévként: *sortals, mensurals*). A magyar nyelvű (főként filozófiai) szakirodalomban előforduló szortális osztályozószó helyett a nyelvészetben szerencsésebbnek tartom a fajta-osztályozószót,

⁴ L. *OED Online* (Third Edition, November 2010), s.v. *classifier* n., www.oed.com/view/Entry/33901 (2020.01.22.)

míg a menzurális helyett a mérték-osztályozószó terminusokat, mert ezek átlátható módon magukban hordozzák lényeges, fogalmi különbözőségeket.⁵ A számnévi osztályozószóknak van egy harmadik típusa is, amelyet ritkábban tárgyal a szakirodalom: a kollektív vagy csoport-osztályozószók. Példaként általában az európai nyelvekből olyan szavakat szoktak említeni, amely állatok csoportját jelöli, mint az angol a *swarm of bees* 'egy raj méh', *two packs of wolves* 'két farkas farkas'. Ennek a típusnak a hovatarozása vitatott: egyesek fajtaosztályozóként, míg mások mértékosztályozóként kategorizálják (az eltérő nézetekről l. Beckwith 2007: 67–93). A fajtaosztályozó funkciója, hogy az osztályozó nyelvekben a megszámlálhatóság szempontjából neutrális főneveket individualizálja és megszámlálhatóvá teszi. Ezzel szemben a csoportosztályozó (mint a *swarm* vagy *pack*) egy olyan lexéma, amely megszámlálható főneveken alapuló egységet nevez meg, amely egységek aztán mértékegységszerűen viselkednek. Ám a csoportosztályozó nem teljesíti azt, ami a valódi mértékosztályozó feladata, hogy mennyiséget azonosítson, hiszen a csoportosztályozó esetében az egyedek száma nehezen megszámlálható vagy a számlálási kontextusban nem fontos. Nézetem szerint azért is jobb a csoportosztályozókat egy külön, harmadik kategóriaként kezelni, mert az európai nyelvekkel szemben a tipikusan osztályozó nyelvekben a csoportosztályozók inkább emberekre vonatkozó szavakhoz kapcsolódnak (mint például a kínai *-men*) és nem többes számot jelölnek, hanem egy adott személyhez kapcsolódó emberek csoportját (l. Li 2013: 89, lj. 6.).

2. Az osztályozószó definíciójáról

A nyelvtudományi kutatásokban az osztályozás jelenségének tanulmányozása sok problémával küzd, amelyek között a legsúlyosabb a standard terminológia használatának a hiánya, illetve az ebből adódó ellentmondások. Egy meglepően szélsőséges példaként hoznám fel a nepáli nyelv leírásaiban előforduló ellentmondásos helyzetet. A nepáliiban egyes szer-

⁵ A *sortal classifier* magyar megfelelőjeként az *egyéni osztályozó* kifejezést használja Agyagási és Dékány (2019: 42, passim). Ez megfeleltethető lenne az *individuáló* szónak, amelyet a *szortális* szó szinonimájaként a filozófiában használnak. Az *individuáló* szót azonban megkülönböztető, szétválasztó értelemben használják a filozófiában, viszont a szortálisok nyelvi szerepe nem egyszerűen az individualizáció, ezért az *egyéni osztályozó* elnevezést nyelvészeti terminusként nem tartom szerencsésnek.

zók (pl. Matthews 1998: 54; Riccardi 2003: 612) két számnévi osztályozót azonosítanak: *-ta* (emberekre vonatkoztatva) és *-(au)ta* (minden más élő vagy élettelen dologra). Ugyanakkor van olyan szakember is, aki kétszáz osztályozószót említ (pl. Pokharel 2010: 53). Ez a nézetkülönbség csak részben tulajdonítható a nepáli nyelv areális nyelvészeti meghatározottságának vagy a dialektusok területi sajátosságainak, és inkább azzal magyarázható, hogy a nyelvészeti leírások eltérő definíciókon alapulnak. Pokharel (2010) adatait kritizálva és megszűrve Kilarski – Tang (2018: 4) mindössze tíz fajta-osztályozószó létét erősíti meg a nepáli nyelvben, a többi mérték-osztályozószónak értékeli.

A fajta-osztályozószók és a mérték-osztályozószók között fontos szigorú különbséget tenni. A megkülönböztetés hiányában elvileg minden nyelvre kimondható lenne, hogy számnévi osztályozó rendszerrel rendelkezik, ahogy ezt már Croft (1994: 151–152) is hangsúlyozta. A mértékosztályozás nyelvi eszközei univerzálisnak mondhatók, mert a számlálás folyamatában minden nyelvnek szüksége van mennyiségi, egységnyi meghatározás kifejezésére. A számnévi osztályozószók mellett a főnévosztályozó rendszerek leírásában és elemzésében sem jobb a helyzet a terminológia használatában, ahogyan erre pl. Fedden – Corbett (2017) tanulmánya is rámutatott.

A szakterminusok pontos meghatározásának fontosságára leginkább Colette Grinevald hívta fel a figyelmet, és erőfeszítéseket tett a terminológiai rendszerezésre (Grinevald 2000, 2004).⁶ Munkámban Grinevald elveit követem, aki az osztályozó rendszereket morfoszintaktikai szempontból négy fő típusba sorolta (l. Grinevald 2000: 62–69, 2004: 1018–1024):

1. számnévi osztályozás, amely a felsorolás, számolás nyelvi megformálásában jelentkezik,
2. főnévosztályozás, amelynek mondattani funkciója a determinálás (pl. határozott névelő szerepét töltheti be);
3. birtokososztályozás, amely a birtokosjelölőhöz kapcsolódik, de a birtokolt dolgokra vonatkozó szemantikai információt tartalmaz (pl. arra vonatkozóan, hogy az egy elidegeníthető dolog, ehető dolog, stb.);
4. igei osztályozás, amelyben az osztályozó mindig az igehez kapcsolódik, de a cselekvés tárgyát osztályozza.

⁶ Korábbi nevén Colette Craig, ezért publikációi két különböző vezetéknev alatt jelennek meg.

E négy fő típus közül az első, a számnévi osztályozás a leggyakoribb előfordulású.⁷ Ezen belül szemantikai szempontból két altípust különböztet meg Grinevald (2000: 64): a „szortális vagy valódi osztályozószók és a menzurális vagy kvantitatív osztályozószók, amelyek a mértékterminusokkal rokoníthatók”. Ebből a megfogalmazásból kitűnik, hogy Grinevald a fajtaosztályozókat tartja igazi osztályozószóknak, amivel teljes mértékben egyetértek. Viszont ezt a kettős felosztást kiegészíteném a fentebb már említett harmadik altípussal, a csoport-osztályozószókkal.

Bár főnév-, birtokos- vagy igei osztályozásra mutató jeleket nem találtam a nurisztáni nyelvekben, a számnévi osztályozó típusra jellemző vonások egyértelműen fellelhetők a nurisztáni nyelvekben, ezért a továbbiakban erre a fő típusra, ezen belül is a fajta-osztályozószókra fogok összpontosítani. A mérték-osztályozószó nem érinti az osztályozott elem lényegi tulajdonságát, csupán véletlenszerű, alkalmi jellemzője az osztályozott elemnek. Emiatt a mérték-osztályozószóként használt lexéma szemantikailag nem üresedhet ki. Ezzel ellentétben a fajta-osztályozószók használata sokkal korlátozottabb, mert ezek kategorizálják az adott főnevet valamilyen szembeszökő (száliens) jegye alapján, vagyis állandósult viszonyban vannak azzal, ahogy ezt Tai és Wang hangsúlyozták:

„Az osztályozószó a főnevek egy osztályát kategorizálja azáltal, hogy olyan száliens perceptuális tulajdonságaikat emeli ki, akár fizikális, akár funkcionális alapon, amelyek állandósulva társulnak a főnévosztály által megnevezett entitásokhoz; a mértékhatározószó nem kategorizál, hanem a főnév által megnevezett entitás mennyiségét jelöli” (Tai – Wang 1990: 38).

Hogy a mérték és a fajta szerinti osztályozási típusok valóban megkülönböztethetők-e egymástól, illetve milyen tesztelési eljárással lehet ezt megoldani, sok vitát gerjesztett, főként a kínai nyelv kapcsán. Her – Hsieh (2010) meggyőzően érvelnek amellett, hogy a két típus jól szétválasztható, és a különbözőségük mibenlétét az arisztotelészi és kanti filozófiai rendszerre alapozva magyarázzák. Szerintük a fajta-osztályozószókat

⁷ Megtalálhatók minden délkelet-ázsiai nyelvben (ez az egyik legfontosabb „melegágya” a számnévi osztályozásnak), valamint több kelet-ázsiai nyelvben (pl. a kínaiiban, a japánban), továbbá az óceániai nyelvekben és az amerikai kontinensen egyaránt. Elterjedésüket l. a WALS [= *World Atlas of Language Structures*] adatbázisában; Dryer – Haspelmath, (eds), 2013; <https://wals.info/feature/55A#2/26.7/149.2>; példákat és elemzésüket l. Grinevald 2000: 63–64.

úgy kell tekinteni, mint az arisztotelészi értelemben vett esszenciális, lényegi tulajdonságot jelölő nyelvi eszközt, vagyis a fajtaosztályozó (kanti értelemben) analitikus megállapítás, amely kiemel egy meglévő tulajdonságot. Ezzel szemben a mértékosztályozó egy véletlenszerű jellemzőt ad az osztályozott dologhoz, azaz a kanti értelemben vett szintetikus (az alanyt magyarázó) ítéletet fejez ki. Tehát a mértékosztályozó csupán esetleges kapcsolatban áll az osztályozott dologgal. A szembenállást a kínai nyelv alábbi két példájával világítják meg: *yi wei yu* (egy CL_{fárok} hal) 'egy hal' ↔ *yi tong yu* 'egy vödör hal' (Her – Hsieh 2010: 543). A különbségtétel tesztelésének vizsgálata (Her – Hsieh 2010: 529–541) azzal zárult, hogy a fajtaosztályozók zárt halmazt alkotnak és szemantikai értékük lehet nulla, míg a mértékegység kifejezésére használható szavak halmaza nyitott és változhat, szemantikai szerepük meghatározó. A mértékegység előtti számnév pedig csak a mértékegységre vonatkozik, nem a főnév által jelölt dologra.

A „klasszikus” értelemben vett számnévi osztályozó nyelvekre (mint a mandarin, burmai, thai) sajátosan jellemző, hogy a számnevet tartalmazó kifejezésekben kötelező az osztályozószó használata. Az ilyen nyelvekben a számnevet tartalmazó kifejezésekben az osztályozószó hozzárendelése a beszélő számára szemantikai szempontból nem mindig átlátható módon történik, mert az eredeti, perceptuális alapon kialakult rendezőelv az osztályozószó és az osztályozott főnév között elhomályosulhat.

A számnévi osztályozó rendszereket vizsgálva arra a következtetésre jutottam, hogy felállítható egy skála, amelynek egyik végén a „klasszikus”, szigorúan osztályozó nyelvek (mint a kínai) állnak, míg ellentétes végén a kevésbé szigorúan osztályozó rendszerű nyelvek. A két végpont között az osztályozószók használatának jellemzői többé vagy kevésbé erőteljesen nyilvánulnak meg, és diakrón szempontból a nyelvek elhelyezkedése ezen a skálán nem rögzített, vagyis elmozdulhatnak valamilyen irányba attól függően, hogy az osztályozók használatának egyes jellemzői erősödnek vagy gyengülnek. Ezeket a jellemzőket foglaltam össze az 1. ábrában.

gyenge	→		erős
az osztályozószók használata:			
nem kötelező			kötelező
az osztályozószók gyakorisága:			
esetleges	egyes számnevek mellett		minden számnév mellett
az osztályozószók jelentése:			
átlátható	átlátható / elhomályosult		elhomályosult
az osztályozószók eredete:			
kölcsonzés / kódmásolás			saját, belső etimológiájú
az osztályozószók kora:⁸			
új keletkezésű			archaikus
az osztályozószók típusa:			
csak mértékosztályozók			fajta-osztályozók és mérték-osztályozószók

1. ábra: A számnévi osztályozó rendszerek skálája

A számnévi osztályozószót használó nyelvek egyes jellemzői eltérő besorolásúak lehetnek ezen a skálán. Ennek megfelelően pl. a nurisztáni nyelvek fajta-osztályozószói szemantikailag jól átláthatók, így ebből a szempontból a nurisztáni 'gyenge' besorolású, ugyanakkor az osztályozószók etimológiai szempontból belső keletkezésűek, tehát ebben 'erős' jelleget mutatnak a nurisztáni nyelvek. Ha az egyes jellemzőkhöz pontszámokat rendelünk (gyenge = 1, közepes = 2, erős = 3), akkor az összpontszám alapján sorolhatóvá válnak az adott nyelvek. A skála természetesen finomítható további jellemzők hozzáadásával, illetve az erős és gyenge végpontok közötti átmenet részletesebb kidolgozásával.

3. A fajta-osztályozószók kognitív megközelítésben

Általánosabb értelemben véve is jelentős kognitív nyelvészeti vetülete lehet annak, hogy az osztályozószók kialakulásában, illetve a kapcsolódó grammatikalizációban milyen szemantikai fejlődési útvonalak és minták ismétlődnek a világ nyelveiben. A kognitív idegtudományi vizsgálatok, amelyeket afáziás vagy agyi sérülést szenvedett páciensekkel végeztek, már évtizedek óta utalnak arra, hogy a sérült agyi területtől függően más-más lexikai-szemantikai szócsoportok kerülhetnek blokkolás alá (egy ilyen korai kutatás példája Goodglass et al. 1966). Ezek a vizsgálati eredmények megerősíteni látszanak a neurológiai teszteléstől független

⁸ Főként írásbeliséggel rendelkező nyelvek esetében.

nyelvtipológiai tanulmányok következtetéseit.⁹ Agyi trauma következtében a sérült alanyok beszédében érintett szemantikai kategóriák többnyire megegyeznek azokkal a szemantikai címkékkel, amelyek a főnévi osztályozásban tipikusan előfordulnak. Például a világ nyelveiben gyakori, hogy a 'gyümölcs' jelentésű szavak osztályozószóvá fejlődnek, és ezzel párhuzamba állítható az a neurológiai tünet, hogy egy betegnek az aktív szókincséből éppen a gyümölcsnevek eshetnek ki, amikor az élelmiszerek megnevezése a feladat. Vagyis feltételezhető, hogy kategória-specifikus az, ahogyan a szókincs előhívásának képessége sérül. Ennek alapján felmerült az a hipotézis, hogy esetleg univerzális, kognitív alapja lehet a nyelvi osztályozásnak. A szemantikai mezők blokkoltságáról a szakértők egyelőre nem tudnak bizonyosat állítani, de a finomabb képalotíási módszerek megjelenésével várható, hogy a közeljövőben egyértelműsíthetővé válnak ezek a feltételezett összefüggések.

A számnévi osztályozószók kognitív nyelvészeti megközelítésében Kießling (2018) a niger-kongói nyelvek számnévi osztályozói rendszerét vizsgálta diakrón szempontból. Ennek alapján csoportosította azokat a lexikai elemeket, amelyek az osztályozószók forrásai (l. 1. táblázat).

1. táblázat: A számnévi osztályozószók lexikai forrásai a niger-kongói nyelvek alapján (Kießling 2018: 38)

Lexical sources of classifiers	
Basic level terms:	'person', 'people', 'child', 'mother', 'thing'
Botanical terms:	'tree (trunk)', 'fruit', 'grain', 'stock', 'pod', 'leaf', 'stick', 'palm kernel'
Body part nouns:	'body', 'eye', 'hand', 'breast', 'finger', 'skin', 'head'
Terms of aggregation and partition:	'bunch', 'bundle', 'heap', 'lump (of clay)', 'bottom', 'part', 'piece', 'half'

Ezek a niger-kongói sémák visszaköszönnek más földrajzi területek nyelveiben is, és jól megfeleltethetők más osztályozó nyelvekben megfigyelhető mintáknak. Az alapszintű jelentést hordozó szavak (*basic level terms*), a növénynevek és a testrészek megnevezései igen gyakran szerepelnek forrásként a délkelet-ázsiai osztályozó nyelvekben (l. Burusphat 2014). Évtizedekkel ezelőtt az osztályozószók eredetét kutatva már Green-

⁹ A neurológiai tesztelés és a tőle független nyelvészeti kutatások eredményei közötti részleges átfedésekről l. pl. Lobben (2012) tanulmányát.

berg (1972 [1990]: 189) is olyan jelentéseket sorolt fel mint 'ember', 'fa', '(növényi) tő', 'szár', '(gabona)szem', 'darab', stb. Aikhenvald (2000: 353–354) szerint leggyakrabban az alábbi szemantikai mezők elemeiből kerülnek ki az osztályozói funkciót szolgáló morfémák:

- (a) testrésznevek,
- (b) 'férfi', 'nő' jelentésű szavak és rokonságnevek, vagy fontosabb állatok neve,
- (c) generikus főnevek vagy fölérendelt fogalmat kifejező főnevek (*superordinate nouns*),
- (d) egység számlálók,
- (e) olyan szemantikai csoportokba tartozó szavak, amelyek kulturális jelentőséggel bíró tárgyak (pl. 'csónak') vagy specifikus, kultúrafüggő fogalmak megnevezése.

A testrésznevek közül a 'fej' az egyik legelterjedtebb forráslexéma az osztályozó nyelvekben, így pl. a 'fej' jelentésű szó grammatikalizálódott számnévi osztályozószóként a közép-amerikai totonak nyelvben (*aq < akan*, Levy 1994, 1999), vagy a Kamerunban beszélt (a niger-kongói nyelvcsaládhoz tartozó) ngyemboon nyelvben (Aikhenvald 2000: 356). A Vietnámban és Kambodzsában beszélt dél-banári (chrau, mnong gar és rolom) nyelvekben a *voq* 'fej' általános osztályozószó, amely állatok neve mellett szerepel (Adams 1989: 77), akárcsak a nurisztánban, valamint az India területén és Tibetben beszélt számos nyelvben.

A számnévi osztályozószók földrajzi eloszlását a WALS online adatbázisa részletes térképen ábrázolja. A nurisztáni nyelvek közül csak a wajgali szerepel ezen a térképen (l. Függelék), és – Nichols 1992-es munkájára hivatkozva¹⁰ – a térkép jelölése tévesen azt jelzi, hogy nincsenek számnévi osztályozók ebben a nyelvben. Ez a pontatlanság is mutatja, mennyire alulreprezentáltak vagy láthatatlanok a nurisztáni nyelvek a nyelvtípológiai kutatásokban, másrészt figyelmeztető jel, hogy az ilyen adatbázisok információi hiányosak, elavultak lehetnek. A wajgali nisej dialektusában Degener (1998: 222–224) több fajta-osztályozószót is említ. Többek közt az állatok számlálásakor használják a *šar* 'fej' szót, amely ugyanebben a funkcióban más nurisztáni nyelvben is megvan. A kati nyelv nyugati katavari dialektusában *šor* 'fej' alakban jelenik meg, pl. *sut šor čipřómei* 'hét {CL_{fej}} aprójóság (kecske és juh)' (Grjunberg

¹⁰ Nichols (1992) számára akkoriban a wajgaliról csak egyetlen forrás állt rendelkezésre: Morgenstierne (1954).

1980: 284), illetve Strand (2011b) szerint a keleti katavari alak *šoř*, a kamviri dialektusban *šāř'a* (kecskék és juhok számlálására használva). Bár ennek a szónak az etimológiai megfelelője létezik az askunban (*šā* 'fej') és a praszunban (*šə, ša* 'állat, marha'), számlálószóként való használatukra nincs példánk ezekből a nyelvekből. Mindezek ellenére elfogadhatónak tartom, hogy Strand (2013) egy rekonstruált nurisztáni alakot is említ: **šāra* 'fej (állatállományra vonatkoztatva)'. Ennek a szónak indoárja (*šr-ā-ya-* 'fej', I. CDIAL № 12694) és dard megfelelői is léteznek, de ezekben a nyelvekben osztályozószóként vagy számlálószóként nem jelennek meg, tehát nem feltételezhető, hogy ezekből a nyelvekből kölcsönözte volna a wajgali vagy a kati nyelv. Az iráni nyelvekben is használatos a 'fej' számlálószóként, de alakja nem kapcsolható a nurisztáni szóhoz (v.ö. pl. perzsa *raʿs*, amely bizonyára arab kölcsönszó: *raʿs* 'fej').

Azokban a nyelvekben, ahol az osztályozási rendszer régóta fennáll, azaz archaikus, az osztályozásban használt elemek jelentése és annak motivációja idővel elhomályosulhat, mert az adott elemek (akár többszöri) szemantikai kiterjesztés útján fejlődhetnek. Ennek következtében a mai beszélők számára már nem mindig felismerhető a logikai kapcsolat a nyelvi jel és az általa ugyanazon kategóriába sorolt, látszólag igen eltérő tárgyak, dolgok között. Vannak nyelvek, amelyekben úgynevezett 'jelentésnélküli' osztályozószók is használatosak, pl. a thai nyelvben a *lēm* és a *na* (I. Placzek 1978). Az ilyen archaikus osztályozó rendszert használó nyelvek elsajátításának folyamatában az osztályozószók helyes kiválasztása nehézséget jelenthet az anyanyelvi elsajátításban, vagy még inkább az adott osztályozó rendszerű nyelv mint idegennyelv elsajátításában vagy tanításában. Erre vonatkozó adatokat számos olyan tanulmány közöl, amelyek a nyelvelsajátítás folyamatát vizsgálják, pl. a kínai-ban (Li – Cheung 2016; Liang 2008), a japánban (Yamamoto 2005), vagy a jukaték-maja nyelvben (Pfeiler 2009).

4. Az osztályozószók előfordulásának areális kontextusa

Az indiai szubkontinensen az osztályozószók különböző fokú elterjedéséről számos nyelv alapján van ismeretünk, és a szakirodalomban megjelent leírások olyan nyelvekről szólnak, amelyek négy különböző nyelvcsaládot képviselnek:

- (a) az indoeurópai nyelvcsalád indoárja nyelvei: főként az északkeleti terület nyelveiben fejlett a számnévi osztályozószók rendszere, így a bengáli, asszámi, orijá és maithili, maráthi nyelvekben (l. Emeneau 1956) és az eddig szinte ismeretlen szurdzsapuri nyelvben (Lahiri 2018);
- (b) tibeto-burmai nyelvek: mizo, galo, tagin, boro, garo, rabha, dimasa, kokborok (osztályozószók nagy számban fordulnak elő) (Joseph 2007);
- (c) dravida nyelvek: gondi, kolami, konda és különösen a malto (Steever 1998);
- (d) munda nyelvek (korlátozott előfordulás): az egymástól elszigetelten és nagy távolságra beszélt szantáli, mundari, korku, juang nyelvekben (az adott nyelvekre vonatkozó fejezeteket l. Anderson 2008).

Északról déli irányban haladva az osztályozó rendszerek ritkulása figyelhető meg. Ezen azt értem, hogy a tibeto-burmai nyelvekről általánosan elfogadott a nézet, hogy osztályozó nyelvek, a keleti indoárja nyelvekkel kapcsolatban már kevésbé, de egyre elfogadottabb ez a vélemény, és még délebbre, a dravida és a munda esetében (l. Kumar et al. 2011) ez már nem általánosítható, csupán elszórt jelenség. A valódi számnévi fajtaosztályozószókkal rendelkező nyelvek földrajzilag jól beazonosítható területekhez („melegágyakhoz”) kötődnek (l. Nichols 1992: 132–133). Az osztályozószók kisugárzását, átterjedését elősegíti, hogy a mindennapi kommunikációban rendszeresen szükség van a mennyiségek, fajták pontos megnevezésére az árucserében, adás-vételben (Grinevald 2000: 78). Ez a pragmatikai háttér egyértelműen jelen van az osztályozó rendszerek délkelet-ázsiai „melegágyában” (l. Placzek 1992: 165). Egy nagy kiterjedésű kulturális-nyelvi area nyugati peremére, ahol a nurisztáni nyelveket is beszélnek, így gyűrűzhetett be Indián át a délkelet-ázsiai osztályozási rendszer hatása, amelyet leginkább az indoárja nyelvek sugároztak szét legyezőszerűen: déli irányban a dravida és munda nyelvekbe, északon a tibeti nyelvekbe, nyugatra a dard nyelveken keresztül a pamíri nyelvekig. Az indoárja nyelvek hasonló szerepet tölthettek be a Dél- és Közép-Ázsia közötti tranzitónában hangtani szempontból is (ennek részleteiről l. Tikkanen 2008).

Míg a nurisztáni nyelvekben a számnévi osztályozás jelensége csak erőteljesen érvényesül, tovább haladva Dél-Ázsia nyugati területei felé, egy újabb osztályozó area látszik kialakulni. Ezt a területet Stilo (2018: 135) Araxész–Irán nyelvi areának nevezi, és abban látja lényegét, hogy

különböző nyelvcsaládokhoz tartozó nyelvek tipológiailag hasonló számnévi osztályozó rendszereket alakítanak ki, amelyek működésükben is parallel vonásokat mutatnak. Stilo korpuszvizsgálatok alapján vetette fel ennek az areának az azonosíthatóságát. A korpuszvizsgálatban az alábbi nyelvek, illetve dialektusaik adatait használta fel:

- a türk nyelvek közül az azer(bajdzsán)i több dialektusa,
- az indoeurópai nyelvcsaládból a kollokviális örmény, az északnyugati iráni tati nyelv vafsi dialektusa, a teheráni kollokviális perzsa, és több más, kisebb iráni dialektus,
- a kartvél (dél-kaukázusi) nyelvcsaládból a kollokviális grúz, és
- a sémi nyelvek közül két újarámi dialektus.

Az Araxész–Irán area osztályozó rendszere kialakulásának nyilvánvalóan a kezdeti stádiumában van: ez az új rendszer egyelőre még csak két fő osztály elkülönítésének jelölését teszi lehetővé, de az osztályozás nyelvi elemeinek használata igen erőteljesen megmutatkozik a kollokviális nyelvhasználatban. Az egyik osztályozószó a 'mag, (gabona)szem' szóból kezd grammatikalizálódni és univerzálissá válni, azaz minden főnév mellett megjelenhet. Ezzel szemben, a másik, a 'személy, ember' jelentésű osztályozószó, az emberekre vonatkozó szavakkal fordul elő, jóllehet nem kötelező jelleggel.¹¹ Úgy gondolom, hogy ennek a Stilo által azonosított areának az újonnan kialakuló számnévi osztályozó rendszere esetleg a korábban említett osztályozási hullám kelet-nyugati terjedésének egy túlfolyásaként is értelmezhető lehetne. Szerintem erre utal az a tény, hogy az indiai szubkontinensen a legelterjedtebb, számnévi osztályozó éppen a 'személy, ember' jelentésű szó, amely azonos (az indoárja *jána* 'személy') forrásból terjedt szét, ellentétben az Araxész–Irán areával, ahol nem feltétlenül azonos forrásból származó lexémák játsszák az osztályozószó szerepét. Hogy van-e areális összefüggés az indiai szubkontinens régikeletű osztályozási area és a Stilo által vizsgált újkeletű Araxész–Irán osztályozói rendszere között, annak vizsgálata még várat magára, illetve nem tartozik szorosan az itt tárgyalt témához, a nurisztáni nyelvek tanulmányozásához.

¹¹ Ez az osztályozási szembeállítás Adams – Conklin (1973) vizsgálatai szerint a legalapvetőbb és a legkorábban megjelenő osztályozási szempont (köszönöm Dékány Évának, hogy felhívta a figyelmemet erre a fontos összefüggésre).

Nem kizárt, hogy egy „melegágyon” belül a fajta-osztályozószók eredete azonos lehet, ahogyan ezt a SMATTI-hipotézis feltételezi.¹² Her – Li (megjelenőben) feltételezése szerint a fajtaosztályozás Délkelet-Ázsia nyelveiben egy olyan ősi jelenség, amelynek nyelvi eszközei egyrészt öröklődtek a közös alapnyelvből a leszármazó leánynyelvekbe, másrészt ebből az alapnyelvből areálisan szóródhattak a nem rokonnyelvekbe akár egyszerű kölcsönzéssel, akár kódmásolás útján.¹³ Az osztályozói rendszerek hajlamosak a szóródásra, ami azt jelenti, hogy az érintkező nyelvek szerkezetileg konvergálnak anélkül, hogy szavakat vagy kötött morfémákat kölcsönöznének. Az ilyen átterjedést megkönnyíti, ha az osztályozási rendszer szemantikailag átlátható, így a kontaktushatás alatt álló nyelv a saját lexikai készletéből soroz be egy szót osztályozószói funkcióba (l. Seifart 2018: 28–29). A kódmásolásnak kedvez a kétnyelvűség, mivel támogatja a nyelvtani szerkezetek átfordíthatóságát, replikálását vagy úgyis mondhatnánk, „újragyártását” saját elemekből. Mondattani szempontból rásegíthet a fajta-osztályozószók átvételére, hogy a mérték-osztályozószók használata szerkezeti mintát ad befogadásukra, így nem véletlen, hogy az osztályozó nyelvekben a fajta-osztályozószók a mérték-osztályozószókkal azonos szórendi helyen jelennek meg (ennek vizsgálatát l. Her – Tang – Li 2019).

A számnévi osztályozószók használatának átterjedése olyan nyelvekbe, amelyekben eredetileg nem létezett ilyen morfoszintaktikai jelenség, azzal magyarázható, hogy az osztályozószók olyan szembeszökő (száliers) kognitív alapokon nyugszanak, amelyek nyelvtől függetlenül értelmezhetők, ahogyan ezt Erbaugh hangsúlyozza:

„Az osztályozószóknak mind a generativitása (értsd ’alkotóképessége’, H. I.), mind a kölcsönözhetősége segít megmagyarázni elterjedtségüket kelet-ázsiai areális vonásként. Kölcsönözhetőségük az olyan nem osztályozó nyelvekbe, mint a pidzsin angol, és talán az ősjapán és őskoreai, további tanúbizonysága annak, hogy az osztályozószóknak univerzálisan hozzáférhető és feletőbb száliers kognitív alapjai vannak” (Erbaugh 2002: 60).

¹² A SMATTI egy mozaikszó, amely az érintett nyelvek angol nevének kezdőbetűiből áll: Sinitic, Miao-Yao, Austroasiatic, Tai-Kadai, Tibeto-Burman, Indo-Aryan.

¹³ A kódmásolás működéséről l. Johanson 1999, 2002, 2013; a grammatikai replikáció azonosításának eszközeiről l. Heine – Nomachi 2013.

5. A nurisztáni számnévi osztályozószók történeti-összehasonlító szempontból

A nurisztáni nyelvekben előforduló számnévi osztályozószókról eddig nem született átfogó tanulmány. A praszun nyelv idioszinkretikus 'egy' számneve (*ǖp'ün*) etimológiájának tárgyalásában (Hegedűs 2020) már kimutattam a 'kerek' jelentésű szó osztályozói funkcióját. Itt néhány további példa alapján mutatom be előfordulásukat, szemantikai kiterjesztésüket és etimológiai összefüggésüket. Ezek a példák nemcsak a nurisztáni vagy az indoíráni nyelvészet szemszögéből lehetnek érdekesek, hanem értékes adalékokkal szolgálhatnak az osztályozó nyelvek tipológiájához és areális nyelvészeti összefüggéseihez, valamint az osztályozószók kialakulásában szerepet játszó grammatikalizációs folyamatok vizsgálatához. A nurisztáni nyelvekben az osztályozószók főnevek grammatikalizációjával alakultak ki, hasonlóan ahhoz, ahogyan ez a tipikusan osztályozó nyelvekben is megfigyelhető. A nurisztáni nyelvek osztályozószói számnévi osztályozásra szolgálnak, azon belül is elsősorban fajta szerinti (szortális), ritkábban mértékegység szerinti (menzurális) kifejezésekben. A számnévi osztályozószók a nurisztáni nyelvekben szabad morfémák.¹⁴ Az osztályozószó logikai összefüggése az osztályozott elemmel sok esetben nem feltétlenül egyértelmű, sőt néha szemantikailag feleslegesnek tűnhet. Ez a szemantikai redundancia legszembetűnőbb az ismételő-osztályozószók („repeaters”)¹⁵ esetében, amikor az osztályozószó és az osztályozott főnév azonos, mondhatnánk úgyis, hogy az osztályozószó önmagát osztályozza, pl. thai *prathêet säam prathêet* [föld három CL_{röid}] 'három ország' (Aikhenvald 2000: 103).

Az egyes nurisztáni osztályozószók áttekintése egyelőre nem lehet tökéletesen egyenletes és kiegyensúlyozott, mert a nurisztáni nyelvek leírása még nem kellően részletes, azaz vagy kevés az adat, vagy a rendelkezésre álló nyelvi anyag történeti hangtani és morfológiai vizsgálata még nem történt meg. Ez a megállapítás leginkább az askunra érvényes, mert ennek a nyelvnek a legszűkösebb a lexikai és szöveg-adatbázisa.

¹⁴ Egy esetben kötött morfémára is akad példa; a fent említett praszun 'egy' számnevet egy elhomályosult szóösszetételből vezettem le: *ǖp'ün* < **ew-pun* = 'egy' + CL_{KEREK} (részletes elemzését l. Hegedűs 2020: 219–221).

¹⁵ A szakirodalomban a *repeater* terminusnak is számos alternatív megnevezése él, pl. visszhangszó (*echo word*), önosztályozó (*autoclassifier*), azonos osztályozószó (*identical classifier*), szemantikai segédészó (*semantischer dummy*) (l. Senft 1996: 7).

Így az askunból nehéz kimutatni a többi nurisztáni nyelvvel párhuzamos osztályozási jelenségeket, mert még ha találunk is lexikai egyezést az askun és a többi nurisztáni nyelv között, az adott askun szót osztályozószói funkcióban nem feltétlenül sikerült lejegyezni. A klasszikus osztályozó nyelvek esetében is előfordul, hogy az egyes rokon nyelvekben osztályozószóként használt szó más rokon nyelvekben egyszerű lexéma, amelynek nincs lexiko-grammatikai szerepe.

Az osztályozószók mind alakilag, mind használatukban néha jelentős különbségeket mutatnak még az egymással közeli rokonságban álló nyelvek rendszereiben is. Így például egyes burmai nyelvekben is, ahol nyilvánvalóan parallel módon alakultak ki egyes főnevekből osztályozószók. Mivel tudható, hogy burmai nyelvek beszélői Kr. u. 860 táján vonultak be a burmai síkságra (Bradley 2012: 185), az osztályozószók kialakulásának ideje jól datálható, mert a folyamat csak a népcsoportok elkülönülését követően kezdődhetett. A nurisztáni nyelvek vonatkozásában is lényeges szempont tehát, hogy találunk-e egyezést (etimológiai azonosságot) az egyes nyelvek osztályozószói között, és ha igen, akkor azok morfoszintaktikai szerepe miként jött létre. Már egy előzetes áttekintés alapján is jól látható, hogy a nurisztáni nyelvekben több számnévi osztályozószó hangtani és szemantikai egyezést mutat, és rekonstruálható az ősnurisztáni állapotra. Azonban az a körülmény, hogy legalább néhány osztályozószó visszavezethető az ősnurisztáni korszakra, nem segít annak megállapításában, hogy vajon ez a morfoszintaktikai vonás honnan ered: belső keletkezésű innováció-e vagy korai (köznurisztáni) kölcsönzés eredménye (netán mindkét módozat közrejátszhatott megjelenésében?). A nyelvi osztályozó rendszerek történeti kialakulásában eltérő tényezők és fejlődési módok játszhatnak szerepet. Indoeurópai és nem indoeurópai nyelvek példáit elemezve, Hackstein (2010) elsősorban a főnevek közvetlen összekapcsolásából, szoros egymásutániságából (*close apposition of nouns*) igyekezett levezetni az osztályozószók eredetét. Az ilyen szókapcsolatok jelzős szerkezeteket eredményeznek, amelyek könnyen osztályozószói szerkezetté fejlődhetnek. Bauer (2017: 7) szerint ez a fejlődés leginkább az olyan főnevek összekapcsolása esetén érvényesül, amelyek grammatikailag ekvivalensek, azaz mondattani funkciójuk szempontjából egyeznek (pl. azonos esetben állnak egy mondatban).

A délkelet-ázsiai számnévi osztályozószók áttekintésében több olyan vonást figyeltem meg, amelyek általánosíthatók a nurisztáni nyelvekre:

1. Az osztályozószók használata tipikusan a számlálás során jelenik meg valamennyi nurisztáni nyelvben, vagyis a nurisztáni nyelvek a számnévi osztályozó típus jegyeit mutatják.

2. A számnévi osztályozószók használata nem kötelező. Az alábbi kati (nyugati katavari) mondatban (Grjunberg 1980: 284) három állatnév fordul elő számnevekkel, de csak az egyik számnévi szerkezetben jelenik meg osztályozószó (*šoř* 'fej'):

(1) *sivérosti štivó go, sut šoř čipřómei, šec viséi*
 másik;GEN;SG 4 tehén 7 CL_{fej} kecskegida 16 kecske

suv čir mřaič
 mind fent meghal;PRES;hist;narratív

'a másik embernek négy tehene, hét kecskegidája, tizenhat kecskéje mind elpusztult fent'

Hasonló számnévi szerkezetben a praszun nyelvben viszont a számnév és az állatnevek közé vagy egyáltalán nem ékelődik be osztályozószó (2a), vagy más osztályozószó szerepel, például a 'faág' jelentésű *čā* (2b):

(2a) *wuš byēr andēa wuš wāmī*
 6 kecske;SG vagy 6 juh;SG

(Buddruss – Degener 2017: 309)

(2b) *atig wām'i aplyog-(ə)lamšo čpū čā wazəl wupligarēs*
 1 juh adni;PERF;1PL 4 CL_{faág} cipő adni;PRES_{II};PT;3SG

'amikor adtunk neki egy juhot, adott nekünk négy pár cipőt'

(Buddruss – Degener 2017: 294)

3. Az osztályozó rendszert használó nyelvek jellemző vonása, hogy a többes szám jelölése a főnéven nem kötelező. Ez a vonás a nurisztáni nyelvekben is jellemző a főnevek nominatívuszában. Ilyenkor az igealak mutatja, hogy az alany egyes vagy többes értelmű (l. 3a). A függő esetekben (casus obliquus) a déli nurisztáni areában (wajgali és askun) a szóvégi magánhangzó (pótló)nyúlása vagy nazalizációja jelöli a többes számot (l. 3b), ami egyértelműen a korábbi *-Vn végződés maradványa. Például a wajgali Kegal falu dialektusában:

(3a) *gūrū yūs yāat*
 ló;NOM.SG fű enni;3PL

'a lovak füvet esznek'

(Morgenstierne 1954: 169, §32)

CL–Q–N és N–CL–Q.¹⁶ Az a tény, hogy az osztályozott elem (N) nem fordul elő az osztályozószó (CL) és a mennyiséget jelző szó (Quantifier) között, azt sugallja, hogy a morfoszintaktikai kapcsolat az osztályozószót nem az osztályozott elemhez, hanem inkább a mennyiséget jelölő szóhoz köti. A délkelet-ázsiai nyelvek esetében a fenti négy típusból csak kettő fordul elő (l. Jones 1970: 3):

- a) Számnév – Osztályozószó – Főnév (Num–CL–N); Délkelet-Ázsiában földrajzilag ez a legelterjedtebb típus, ezt képviseli pl. a kínai és a vietnámi nyelv;
- b) Főnév – Osztályozó – Számnév (N–CL–Num); földrajzilag nyugatabbra, mint pl. a thai és a burmai nyelv.

Mindkét szórendi rendszerre érvényes, hogy a számnév és az osztályozószó szoros egységet alkotnak, vagyis kötelező szintaktikai kapcsolatban állnak (Inglis 2003: 231). Ezt a kapcsolatot az sem módosítja, ha további elemekkel (határozószó, melléknév) bővülnek a számnévi osztályozós kifejezések (példákat l. Jones 1970: 4–6). A nurisztáni nyelvekben a szórend mindig Számnév – Osztályozószó – Főnév, tehát a kínaira és a vietnámirra jellemző típusnak felel meg.

5. Az osztályozói rendszerek korára abból lehet következtetni, hogy mennyire átláthatók az osztályozói funkciót betöltő morfémák, azaz milyen könnyen felismerhetők azok a lexikai elemek, amelyekből erednek. Erre a lehetséges összefüggésre már Aikhenvald (2000: 370) rámutatott, majd Grinevald így fogalmazta meg ezt az általánosítást:

„Az osztályozószók szemantikai átláthatósága és a lexikai forráshoz kapcsolhatóságuk az egyik olyan kritérium, amely az osztályozói rendszer korának felmérésére használható: minél nagyobb számú a kapcsolat, annál újabb keletűnek tekinthető a rendszer” (Grinevald 2004: 1027).

A nurisztáni nyelvekben az osztályozószók lexikai forrása többnyire jól azonosítható. Sok esetben az osztályozószó alakja a forráslexemával azonos vagy szinte azonos, vagyis a grammatikalizáció nemrégén indult el. Tehát a nurisztániban viszonylag újkeletű lehet az osztályozószók használata.

¹⁶ Q(uantifier), CL(assifier), N(oun); a *quantifier* helyett ma gyakrabban a Num(eral) fordul elő.

6. Ha egy eredetileg nem osztályozó rendszerű nyelvben feltűnik a nyelvi osztályozás első vonása, az a számnévi osztályozás formájában jelenik meg (Aikhenvald 2000: 120). Meglátásom szerint a nurisztáni nyelvek ezt a fejlődési stádiumot mutatják.

7. A számlálósók kialakulásában és szemantikai kiterjesztésében a legerőteljesebb rendezőelv az alak (l. Aikhenvald 2000: 409). A számnévi osztályozósók leggyakoribb típusa az, amelyekben a forráslexéma jelentése valamilyen botanikai terminus, mint például 'fa', 'faág', 'levél', 'mag, (gabona)szem', 'gyümölcs' (l. Kießling 2018: 38). Az ilyen lexémák osztályozósóvvá fejlődése Grinevald (2004: 1026) szerint univerzálisnak tekinthető az osztályozó nyelvekben. Ez a vonás tetten érhető a nurisztáni nyelvekben, amit a 'gabonaszem' (l. 5.1.) és a 'faág' (l. 5.2.) osztályozósók példáján mutatok be (2. táblázat).

A wajgali nyelv leírásában Morgenstierne (1954) nem tett említést osztályozósókról, de a *pol* lemma alatt több kifejezést említ, amelyekben egyértelmű ennek a szónak az osztályozói funkciója, pl. (Zhönchigal) '*ä pol kēc* 'egy-CL-haj(szál)', (Kegal) '*e pol wacā* 'egy-CL-cipő' (egy pár fele), '*e pol pal'a* 'egy-CL-alma' (Morgenstierne 1954: 286). A praszunban a szókezdő *p* megmaradása kései kölcsönzésre utal, mert ha az ősnurisztániból örökölt elem lenne, akkor mutatná a **p*- > *w*- praszun hangváltozást. A praszun gyakran kölcsönöz szavakat a katiból, és ebben az esetben is a kati lehetett a praszun szó forrása. Ugyanakkor nehéz tisztázni, hogy a kati, az askun és a wajgali szó rokonítható-e az indoárja *phāla*₁ 'gyümölcs', RV., '*gabona(szem)' szóval (l. CDIAL № 9051), vagy az indoárja lexémát inkább a nurisztáni szóelem kölcsönzési forrásának kell tekinteni.

2. táblázat: A 'gabonaszem' mint számlálószó a nurisztáni nyelvekben

nyelv (dialektus)		jelentés/funkció	forrás		
askun (madzsegal)	<i>pol</i>	'gabonaszem'	Morgenstierne 1929: 271		
	<i>pvl</i>		Morgenstierne 1934: 102		
(szanuviri)	<i>pol'ak</i>	'gabonaszem' / <u>számlálószó</u> gabona és gabonaszzerű dolgokra	Strand 2011c		
wajgali (Waigal, Kegal, Zhönchigal)	<i>pol</i>	'egyetlen (gabona)szem, tojás, darab; golyó'	Morgenstierne 1954: 286		
(nisej)	<i>pol</i>	<u>számlálószó</u> (általános)	Degener 1998: 225		
		'gabonaszem'			
		'here'			
		'pont (játékban)'			
	<i>pol'ag</i>	'kicsi (darab)' ¹⁷ (pl. pénzérme)	Degener 1998: 510		
kati	<i>p(h?)ul</i>	'gabonaszem'	Morgenstierne 1929: 271		
	<i>pyur'</i>	'golyó'	Morgenstierne 1934: 102		
(nyugati kati)	<i>pul</i>	<u>számlálószó</u> ('golyó')	Grjunberg 1980: 284		
(kamviri, katavari)	<i>pul</i>	'gabonaszem' / <u>számlálószó</u> gabona és gabonaszzerű dolgokra'	Strand 2011a, 2011b		
		'pattanás'			
praszun (Zumu, Pronz, Iştewi, Paşki)	<i>pul'og</i> , <i>pul'ug</i> , <i>pol'og</i> ¹⁸	'gabonaszem'; 'rész, csoport, csapat'; <u>számlálószó</u> kis tárgyakra mint bogyók, drágakövek, érmék	Buddruss – Degener 2015: 743 Buddruss – Degener 2017: 16		
		(Dewa)	<i>pola</i> ¹⁹	'mag, gabonaszem'	Buddruss – Degener 2015: 742

¹⁷ A szemantikai összefüggés a 'kicsi' és a 'szem(cse)' szavak között könnyen belátható, így pl. a magyar nyelvben l. *szemer(nyi)* < *szemer* 'gyógyszerészeti súlymérték (0,073 gramm)' < *szem* 'gabonaszem, mag' + *-er* főnévképző (l. TESz 3: 715, s.v. *szemernyi*).

¹⁸ Variánsok, amelyek nem köthetők az egyes jelentésekhez, tehát bármelyik szerepelhet az a), b) és c) jelentésekkel.

¹⁹ Buddruss – Degener (2015: 742) szerint kölcsönszó a kati nyelvből, viszont a magánhangzó alapján ez a praszun szó inkább az askun és a wajgali szavakkal egyezik.

Az indoárja nyelvek adatait megvizsgálva azt láthatjuk, hogy igen széles körben elterjedt ez a szó, és a nurisztánihoz mind hangalakban, mind funkcionálisan legközelebb a dard nyelvekben találunk megfelelőket. Számlálószerű szerepben megtalálható a pasaj nyelvben (lauro-wānī dialektus) a *wāl* 'számlálószerű (numerative) gabona számlására', amelynek etimológiai forrása a *phal* 'gyümölcs, mag' szó, pl.: *sātə wāl gum* 'hét szem búza'. A sumaszi nyelvben a *phāl* jelentése 'egyetlen gabonaszem'. Morfológiai szempontból a nurisztáni askun *pol'ak*, wajgali *pol'ag* és praszun *pol'og* szavak hangalakjai azonosságot mutatnak a khowar *pholok* és a kalas²⁰ nyelv (Rumburban beszélt dialektusa) *phā'lak* 'gabonaszem', továbbá *phalík* 'egyetlen gabonaszem' szavaival. Ez a lexéma és osztályozószerű funkciója véleményem szerint egy olyan nurisztáni-dard izoglossza, amelyben a 'gabonaszem' lexémának a morfoszintaktikai funkciója egy olyan innováció, amely az indoárja nyelvekből kódmásolással terjedt át.

5.2. A 'faág' mint számnévi osztályozószerű a nurisztániiban

Egy másik univerzálisnak mondható botanikai terminus, amely forráslexémaként szerepel a számnévi osztályozószerű kialakulásában, a 'faág' jelentésű lexéma. Ebben az alfejezetben a praszun *čā(w)* 'faág' lexéma osztályozószerű használatát és kiterjesztését vizsgálom. A nurisztáni nyelvekből összegyűjtöttem a praszun szó kognátáit, amelyeket jelentésváltozataikkal és morfoszintaktikai szerepüket megjelölve rendszereztem a 3. táblázatban.

3. táblázat: A praszun 'faág' szó és megfelelői a többi nurisztáni nyelvben

nyelv	dialektus/ falu	szóalak	jelentés	forrás
praszun	Uš'üt (= Paški)	<i>čāw</i>	'faág'	Morgenstierne 1945: 228, 1949: 255
	Zumu			
	minden dialektusban	<i>čā</i>	'faág' 1. 'fa ága', 'tüske hegye'; 2. 'leszármazott, rokon'; 3. 'számlálószerű végtagok, ruházat, stb. neve mellett'; 4. 'testrész neve mellett' (pl. áll, állkapocs, borda);	Buddruss – Degener 2015: 640
	Paški	<i>čaw'ə</i>		
	Paški	† <i>čō</i>	'faág'	Buddruss – Degener 2015: 640
Paški		<i>čāw, čā</i>	'tőgy, mellbimbó'	Buddruss – Degener 2015: 641

²⁰ A kalasok általában két nyelvűek, a kalas mellett beszélnek a khowar nyelvet is, sőt többen a kati egyik keleti dialektusát (l. Bashir 1988: 34).

3. táblázat: A praszun 'faág' szó és megfelelői a többi nurisztáni nyelvben (folytatás)

nyelv	dialektus/ falu	szóalak	jelentés	forrás
kati	?	<i>čōw</i>	'faág'	Morgenstierne 1949: 255
	kamviri	<i>č'oa, č'ov</i>	'faág; varrat (összeillesztés helye)'; 'számlálószó takarókra'	Strand 2011a (N.B. <i>č = č'</i>) ²¹
	katavari	<i>č'ov</i>	'csecs (állat)', 'öntözőcsatorna (mezőn)'	Strand 2011b
		<i>(m'al)č'ov</i>	'(anya)ági rokon'	
wajgali	Zhönchigal	<i>čāw</i>	'faág'	Morgenstierne 1954: 241
	Waigal	<i>čōw</i>		
	Waigal	<i>čōw</i>	'mellbimbó'	Morgenstierne 1954: 242
	Nisheygram	<i>čāw</i>	'tőgy, mellbimbó'	Degener 1998: 406
		<i>čāv</i>	'csecs'	Strand 2011d (N.B. <i>č = č'</i>)
		<i>abr'āy-čāw</i> ²²	'rész, hányad, amelyet egy asszony a családjától kap, ha nincs fiútestvére'	Degener 1998: 366
askun	Titin, Majegal	<i>cau, sau</i>	'faág, (gabona)kalász'	Morgenstierne 1929: 250, 275 (N.B. <i>c = č'</i>)
	Titin	<i>sōu, sau</i>	'faág'	Morgenstierne 1934: 105
	Wama	<i>s'āu</i>		Strand 2011c

A 3. táblázatban látható adatok alapján megállapítható, hogy 'faág' jelentéssel valamennyi nurisztáni nyelvben szerepel ez a szó, de számlálószóként használatára az askunból és a wajgaliból nincs adatunk. Ugyanakkor a praszun minden dialektusában és a kati nyelv keleti (kamviri) dialektusá-

²¹ A dentális affrikáta jelölésére Strand a *č* jelet használja, míg másoknál, így Morgenstierne-nél *č'* szerepel, amelyet később Morgenstierne munkáiban felváltott a *c*.

²² *Abr'āy* 'fivér nélküli', melyet Degener (1998: 366) a szanszkrit *abhrātrikā*-szóval hasonlít; megfelelője a kati nyelvben (kamviri) *âbr'āa* (hímnem), *âbr'âi* (nőnem) 'fivértelen' (Strand 2011a).

ban egyértelműen megvan ez a lexiko-grammatikai funkció, tehát ez egy északi nurisztáni izoglosszának értékelhető jelenség.

Előbb a rendelkezésre álló nurisztáni adatok alapján megkísérlem a nurisztáni etimon rekonstrukcióját, majd megvizsgálom, milyen fogalomkörben jelenik meg számnévi osztályozói funkcióban a praszun nyelvben (l. 5.2.1.). Mivel a praszun nyelvben ez a lexéma meglehetősen változatos – látszólag egymással össze nem függő – jelentésekkel fordul elő (pl. 'faág', 'csecs, mellbimbó', 'öntözőcsatorna'), felvetődik a kérdés, hogy homonimákkal van-e dolgunk vagy netán a 'faág' jelentés kiterjesztése miatt kialakult polyszemiával. Az osztályozósói funkciójában a 'faág' gyakori a testrésznevek mellett, és ez azt a feltételezést látszik megerősíteni, hogy a lexémák nem homonimák. Ennek a kérdésnek a megválaszolásához szükségesnek látom, hogy tipológiai és kognitív szemantikai szempontból párhuzamos jelenségeket keressék leginkább a délkelet-ázsiai nyelvekben (l. 5.2.2.).

A 3. táblázatban szereplő lexémák visszavezethetők egy ősnurisztáni etimont. A szókezdő mássalhangzó azonossága egyértelmű, igaz, a különböző források jelölése eltérő lehet (*č*, *ć*, *c*), de ezek mindegyike az adott forrásban a zöngétlen affrikáta, [tʃ] jelölésére szolgál. Az askun *sau* alakban a szókezdő *s* szabályos hangtani fejlődés eredménye: ősnurisztáni **č*- > askun *s*. A praszun Paški dialektusában azért kapott † jelölést a *čō* szóalak, mert ezt Buddruss 1956-ban jegyezte fel, de későbbi látogatásakor (1970-ben) a szót ebben a hangalakban a praszun beszélők nem ismerték fel (l. Buddruss – Degener 2015: 640). Mivel a praszun nyelv déli szomszédjának, a kati nyelv (nyugati katavari dialektusának) erős hatása alatt áll, és Paški falu a Parun-völgy déli kapuja, úgy gondolom, hogy a Paškiban régebben hallott *čō* a kati *čov* kiejtésváltozata lehetett. A praszun nyelvben archaikusabbnak tekintem azt a kétszótagú *čaw'ə* alakot, amelyet Paški faluban használnak. A praszunban a hangtani fejlődés feltehetően az alábbi folyamat lehetett: *čaw'ə* > *čāw* > *čā* (a tőmagánhangzó pótlónyúlásával). Az askunban és a kati nyelv keleti, kamviri dialektusában a /w/ félmagánhangzó vokalizálódik: askunban *cau* / *sau* < **čaw*, a kati nyelv kamviri dialektusában a vokalizálódást megelőzi a tőmagánhangzó labializációja: **čaw* > *čow* > *čoa*.

Strand (2013) rekonstruált egy ősnurisztáni etimont: **čov* [tsov], de szerintem a magánhangzó rekonstrukciójában túlértékelte a kati adatok súlyát. Ráadásul figyelmen kívül hagyta a saját maga megfogalmazta szabályt, miszerint a hangsúlyos *a* > *o* (Strand 2010: 5.b.iii-iv). A többi nurisztáni nyelv adatai az /a/ rekonstrukcióját teszik valószínűbbé: az

askun konzervatív, wamai (szanuviri) dialektusában és a praszun valamennyi dialektusában /a/ szerepel. Ezért szerintem a protonurisztáni hangalak inkább **čav* [tsav] lenne. Továbbá – nézetem szerint – az etimon bizonyára kétszótagú volt, ahogyan erre már utaltam a praszun Paški dialektusában előforduló *čaw'ə* szóalak kapcsán. Ezért az ősnurisztáni etimon rekonstrukcióját a **čaw'a* 'faág' formában találom helytállónak. A második szótag /a/ magánhangzóját arra alapozom, hogy ezt a nurisztáni lexémát rokoníthatónak tartom – ahogyan Strand is – a szanszkrit *śākhā* 'faág' szóval. A *śākhā* 'faág' lemma alatt (CDIAL № 12376) Turner említ néhány nurisztáni adatot, melyek számára akkor ismertek voltak Morgenstierne munkáiból: askun *čau*, *sau* 'faág, kalász'; waigali *čāw*, *cōw* 'faág', kati *čāw*, praszun *čāw*. Erre az indoárja szócikkre Strand (2011a, 2011b) is utal a keleti kati *č'oa*, *č'ov* lemmák alatt, de a megfeleltetést bizonytalannak tartja, mert a nurisztáni szóvégi [v] szerinte nem összeegyeztethető az indoárja szó [kh] hangjával. Viszont az indoárja *śākhā* > prakrit *sāhā*- fejleménye mintájára feltételezhetjük, hogy a nurisztáni **čaw'a* egy korábbi nurisztáni **čah'a* alakból származik. Mivel /h/ fonéma a nurisztáni hangrendszerben nincs,²³ ezt a hangot [w] helyettesíti. Viszont prakrit kölcsönszónak nem minősíthetjük a nurisztáni szót a szókezdő affrikáta miatt. Ezért azt feltételezem, hogy a nurisztáni **čaw'a* származhat egy korábbi, pre-nurisztáni **čah'a* alakból. Az indoárja nyelvekben ennek a lexémának nincs numeratív vagy osztályozói szerepe, viszont egy másik, 'fa' jelentésű szó, a **gakša* előfordul „numeratív” szerepben, például az asszámi nyelvben: *gās* 'hosszú vagy vékony dolgok számlálószója' (CDIAL № 3949).

A nurisztáni nyelvekben a *čā(w)* lexéma grammatikalizációját elősegítette, hogy gyakran fordul elő olyan szóösszetételek második tagjaként, amelynek első eleme valamely testrészt megnevezése, pl. (P.,K.,D.,I.) *wustū čā* 'borda', (P.) *wustu čā* 'egyetlen borda', *wustū čāw* 'borda', *buš čā* '(alsó) állkapocs'. A testrészneveket tartalmazó számnévi szerkezetekben pedig már alakilag rövidült formában, mint *čā* osztályozószó (CL_{faág}) jelenik meg. Egyúttal megváltozik mondattani pozíciója is: már nem a főnév után áll, hanem a számnév és a főnév közé ékelődik, például:

²³ Csak allofónként fordul elő idegen szavakban.

- (D., Z.) *atig cā t̄ə* (= egy CL_{faág} láb) 'egy(ik) láb', *lög cā t̄ə* (= kettő CL_{faág} láb) 'két láb';
- (I.) *atig cā wuz'ogur* (= egy CL_{faág} térd) 'egy(ik) térd';
- (P.) *atig cā lust* 'egy(ik) kéz', *atig cā wəʃ* 'egy(ik) szárny', *atig cā buč* 'egy oldal (testé, kar vagy váll)'; *atig cā ižĩ wanĩ so* (= egy CL_{faág} szem COP_{POSS};PRT_{II};3SG) 'félszemű'.

Az ilyen típusú szerkezetekből a *cā* osztályozószó használata asszociatív módon áttérjedt a páros testrészekkel kapcsolatos öltözékek nevére is, pl. (P.) *čpū cā wəzəl* (= négy CL_{faág} cipő) 'négy (pár) cipő',²⁴ ami tipológiailag egyáltalán nem ritka jelenség.

5.2.2. A 'faág' mint fogalmi metafora és osztályozószó

A 3. táblázatban szereplő nurisztáni lexémák erős jelentésbeli szóródást mutatnak, és a poliszémia mögött feltételezem, hogy metonimikus áttételek állnak, ahogyan ezt Langacker (2013: 70) is megfogalmazta: „a metonímia rendszeres forrása a poliszémianak”.²⁵ Langacker (2017: 269) „a fa ága a fának a karja” metafora kapcsán kifejti, hogy amikor a metaforikus kapcsolat metonimikus viszonyra válik, létrejön a résznevek alaki megegyezése (paronymic congruence), ami lehetőséget ad arra, hogy azonos lexémát használjunk két különböző dolog megnevezésére. Számos nyelvben – így a magyarban is – ezen a fogalmi alapon vihetők át a testrésznevek (mint *láb* és *kar*) élettelen dolgok megnevezésére, pl. *asztalláb*, *hegy lába*, *karosszék*, *egyetemi kar* stb. A metaforikus átvitel nem egyirányú: kiindulhat az emberi testrésznevekből az élettelen dolgok megnevezésére, de irányulhat botanikai terminusokból testrészek megnevezésére. Az antik görög orvostudományban is vannak példák erre. Hippokratész és Galénosz a növényi fejlődést használta az embrionális fejlődés analógiájaként: a magból kikelő élőlény, amely ágakat növeszt, az ág hegye szétágazik, ahogyan a kéz vagy a láb csontjai az ujjakat képzik (l. Holmes 2017: 371–372). A metaforikus átvitel akármelyik irányba halad, azon az erőteljes perceptuális sémán alapul, hogy valami elágazik, szétágazik. Ez a perceptuális séma igen széles szemantikai fejlődés alapja lehet.

²⁴ Ezzel szemben a félpár cipő esetében másik osztályozószót használnak, l. a fentebb említett wajgali (Kegal) 'e *pol wacā* 'egy CL_{gabonaszem} cipő', azaz egy pár fele.

²⁵ Az eredeti megfogalmazás: „metonymy is a regular source of polysemy”.

Az osztályozószók kialakulásában és szemantikai kiterjesztésében a legerőteljesebb rendezőelv az alak (l. Aikhenvald 2000: 409). A gyakran használt osztályozószók egy prototípusból szemantikai asszociációk láncolata útján diverzifikálódnak (Erbaugh 2006: 42), és ez a folyamat elhomályosíthatja az eredeti jelentéstani összefüggéseket. Egy ilyen szemantikai láncolat leírását Erbaugh (2006) nyomán a 4. táblázatban foglaltam össze a könnyebb áttekinthetőségért.

4. táblázat: Egy osztályozószó szemantikai kiterjesztésének példája kínai dialektusokban

íráskép	kiejtés	prototípus	szemantikai kiterjesztések
隻	mandarin <i>zhi</i>	madarak és rovarok, kisebb állatok mint kutya és macska	→ tigris
			→ kisebb, páros dolgok: kéz és láb, cipő, zokni
			→ kisebb dolgok tárolására alkalmas tárgyak: dobozok, ládák
	kantoni <i>zek</i>	kisebb és nagyobb állatok (ló, bivaly)	→ kerek dolgok: tojás, fog
			→ párba tartozó dolgok: cipő, fülbevaló
			→ egyéb: edények, ablak, hadihajó, hanglemez

A kínai osztályozószók szemantikai kiterjesztésében nyomon követhető a metafora és metonímia érvényesülése (ennek részleteiről l. Shie 2003). Az asszociációs kapcsolódások elhomályosulásának következtében az osztályozószó fosszilizálódik, vagyis nem vesz részt további szemantikai kiterjesztésekben, hanem megragad az addigi tipikus előfordulási helyein. Az asszociációs összefüggések elhomályosulását követően a beszélő számára a továbbiakban már nem átlátható az osztályozószó használatának szemantikai motivációja.

A növények, fák alakja, elágazó szerkezete egy prototipikus forma, így a 'faág, gally' jelentésű szavak gyakran osztályozószóvá válnak grammatikalizáció útján. A grammatikalizáció kézikönyve (Heine – Kuteva 2004: 62) különböző nyelvcsaládokból három példát említ erre a Forrás/Cél (Source/Target) fejlődési pályára:

1. ausztronéz nyelvcsalád (mikronéz): ulithi *se-raa* 'faág' > numeratív osztályozószó;
2. ausztronéz nyelvcsalád (pápua): kilivila *sisila* 'faág' > *sisi*, osztályozó szóelem (classificatory particle) faágak, fadarabok neve mellett, továbbá mágikus formulák része;
3. sino-tibeti nyelvcsalád: kínai *tiáo* 'faág' > osztályozószó egydimenziós tárgyakra.

Ez a lista bővíthető, pl. az ausztróázsiai nyelvcsaládban a vietnámi *cây* 'fa, növény' a bot alakú vagy növénytérű tárgyak osztályozószója (l. Löbel 1996: 172; Pham – Kohnert 2008). A maja nyelvcsaládban a Guatemalában beszélt akateko nyelvben a *te* 'fa' szintén megjelenik mint osztályozó szóelem (classificatory particle, Zavala 2000: 134). A kínai-ban két olyan osztályozószó is van, amely 'faág' jelentésű szóból grammatikalizálódott: *tiáo*, amely a hosszú tárgyakra és a követhető dolgokra (mint pl. zsinór, út, hírek stb.) utal, és a *zhī*, amely a kettéágazó dolgokra használatos (l. Xing 2012: 177). A *zhī* osztályozószó fogalmi fejlődése Xing (2012: 179) szerint az alábbi volt:

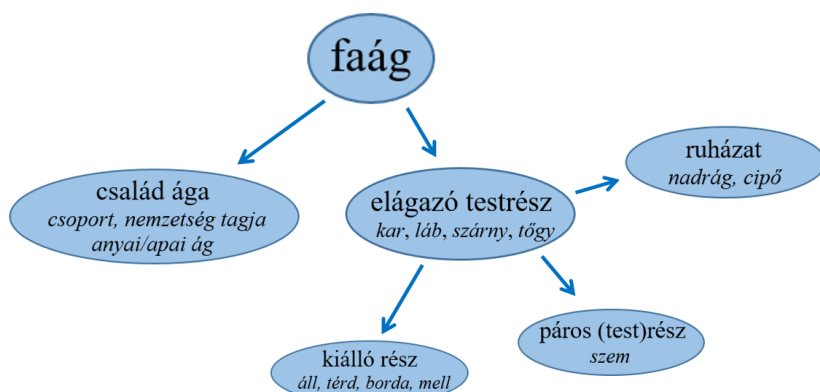
növény ága → végtag / családi ág / folyóág → osztályozószó (az elágazó dolgok neve mellett)

A kínai osztályozószók etimológiai elemzésében fontos kiegészítést ad Jiang (2017: 185) a *tiáo* 'faág' osztályozószó hatókörével kapcsolatban. Nem csak a testrésznevek (pl. 'kar', 'láb', 'farok', 'nyelv', 'bél' jelentésű szavak) vagy a hosszú, vékony tárgyak nevéhez járul, hanem 條 *tiáo* '(vékony fa)ág, gally' alakban a 'nadrág' megnevezése mellett is megjelenik. A kínai *tiáo* 'faág' osztályozószó evolúcióját az alábbiak szerint vezeti le Erbaugh (1986: 429):

kis faág	→	pálc(ik)ák	→	kígyók, textíliahossz	→	zsinór, ruha	→	hosszú dolgok általában
(kb. i.e. 1400)		(i.e. 255)		(i.sz. 25)		(i.sz. 600–900)		(i.sz. 960–1117)

Tehát megállapítható, hogy a kínai-ban a két 'faág' jelentésű osztályozószó perceptuális alapon más-más szempontra fókuszálja a figyelmet: míg az egyik a faágak hosszú, vékony alakját, addig a másik annak elágazó alakját emeli ki.

Ennek a fejlődési folyamatnak a tökéletes párhuzamát láthatjuk a nurisztániiban. A praszun nyelvben a 'faág' (*cā*) lexéma számlálószóként járulhat nemcsak a végtagok nevéhez, hanem pl. a végtagokhoz kapcsolódó öltözékek nevéhez is (pl. a 'nadrág', 'cipő' jelentésű szavakhoz). Sőt, ez a számlálószó nemcsak a végtagnevek mellett, hanem egyéb testrésznevekkel (pl. 'szem', 'áll') is előfordulhat. Ezek az alkalmazási lehetőségek nyilván másodlagosan alakultak ki, amit jól leírhatunk a sugaras kategória-modell²⁶ segítségével (l. 2. ábra).

2. ábra: A praszun *cā* 'faág' sugaras kategória-modellje

A sugaras kategória-modellben megnyilvánuló szemantikai struktúrák nem esetlegesek, amit alátámaszt az a neuropszichológiai kísérlet (Kemperer – Tranel 2008: 623–626), amely azt demonstrálta, hogy a testrésznevek komplex szemantikai struktúrákat kódolnak. Ezek a szemantikai struktúrák az alábbi négy fő információt szolgáltatják:

1. a megnevezett rész alakja, azaz a testrész alapvető körvonala, geometriai jellemzője, felosztása kisebb részekre;
2. a megnevezett rész helye az emberi test térbeli hierarchikus szerkezetében;
3. a megnevezett rész funkciója, azaz milyen cselekvés során használható fel;

²⁶ Ez a *Radial category model*, amelynek történeti nyelvészeti alkalmazását a szemantikai rekonstrukcióban I. Jurafsky (1996) tanulmányában.

4. a megnevezett részhez kapcsolódó kulturális asszociációk, melyek lehetnek a megnevezett részhez kapcsolódó tárgyak, mint pl. ruhadarabok és egyéb viselt tárgyak.

Összefoglalva, a 3. táblázatban szereplő, erősen eltérő szemantikájú nurisztáni lexémákat nem homonimáknak vélem, mert a jelentések egy perceptuális séma alapján kognitív szemantikai alapon összefüggenek. A hiányosan adatolt askun nyelvtől eltekintve, valamennyi nurisztáni nyelvről elmondható, hogy azonos szemantikai ösvények mentén zajlott a 'faág' lexéma metaforikus jelentésáttételeinek kialakulása. Ezeket a jelentésáttételeket leképezi a 'faág' lexéma grammatikalizációja, melynek során a praszun *čā* osztályozószó használata kiterjedt faágak osztályozói funkciójából a testrésznevekre, azokkal kapcsolatos ruházatra, továbbá társadalmi fogalomra (ági rokonság).

5.3. A 'fal' mint számnévi osztályozószó a nurisztániban

Az épületek vagy épületrészek megnevezése (mint pl. 'ház', 'fal') gyakran szolgál osztályozószóként a délkelet-ázsiai osztályozói rendszerű nyelvekben, valamint a kínaiban (l. Jiang 2017: 61–66). Továbbá az indiai szubkontinensen a munda nyelvcsaládban is előfordul a 'ház' szó osztályozóként: a mundariban *oŋa?* (Osada 2008: 115) és a ho nyelvben *owa?* (Anderson et al. 2008: 210). A fogalmi párhuzam kimutatható a nurisztáni nyelvekben is (az adatokat l. az 5. táblázatban).

5. táblázat: A 'fal' mint számlálószó épületekre a nurisztáni nyelvekben

nyelv (dialektus)		jelentés/funkció	forrás
wajgali (nisej)	<i>pur</i>	<u>számlálószó</u> házakra, helyiségekre	Degener 1998: 515
kati (kamviri, katavari)	<i>p'ur</i>	<u>számlálószó</u> épületekre	Strand 2011a, 2011b
praszun (Säiç, Zumu, Pronz) (Dewa)	<i>pīrə</i>	'fal (külső)'	Morgenstierne 1949: 269
(Paški)	<i>pīr,</i> <i>pīr'ē</i> <i>pīr</i>	'kőfal, karám állatok számára'	Buddruss – Degener 2015: 746

A wajgali nisej dialektusában a *pur* előfordul nemcsak épületek egészére vonatkoztatva (pl. *e pur amā* 'egy ház', *e pur šāl* 'egy istálló'), hanem épületrészre is, pl. *dū pur amā ... odi-šti* 'kétszintes felépítésű', amely előfordul járművel kapcsolatban is, mint pl. *sa moṭar eri dū pur amā* 'kétszintes teherautó' (l. Degener 1998: 279, no. 142). A praszunban a *pirē* helynevek második összetevőjeként is előfordul, ilyenkor az összetétel jelentése 'a hely, ahol karám van'. A praszun lexémával kapcsolatban Buddruss – Degener (2015: 746) utalnak az indoárja *pīṭha* 'szék, pad' jelentésű főnévre (CDIAL № 8222), amelynek **pēḍha-* és **pēḍḍha-* variánsai is vannak. Az alakváltozatok miatt Turner úgy gondolta, hogy ez kölcsönszó lehet az indoárjában. Turner ebben a szócikkben (Morgenstierne alapján) szintén említi a praszun *pīrā* 'fal' szót, de szerintem szemantikai szempontból kétséges, hogy ez a nurisztáni szó valóban összekapcsolható az indoárja 'szék, pad' jelentésű szavakkal.

A kati *pur* szóval kapcsolatban Strand két másik indoárja lexémára utal: *paura-* 'városi' (CDIAL № 8419) és *púra* 'erőd', RV *purī* 'erőd, város' (CDIAL № 8278). Osztom Strand véleményét, és én egy ősnurisztáni **purī* etimont feltételezek, amely a praszun magánhangzó-harmóniának megfelelő fejlődést mutat **purī* > **pirī* (majd később *pirā*). Ugyanakkor a praszunban szó elején csak akkor állhat *p*, hogyha az etimon eredetileg **pr-* kezdetű volt. Iráni összevetésben fontos lehet a khotáni *pira-* (< **pṛjo-* 'ház') szó, amelyet a Mallory – Adams enciklopédia (1997: 283) az anatóliai adatok (hettita *pēr* 'ház')²⁷ lehetséges párhuzamaként vet fel. További lehetőségeket tárgyal Blažek (2007: 345), amelyek között a 'fal' és a 'kő' jelentések összefüggése azért érdekes nurisztáni szempontból, mert a praszunban (P.) az *īr pir* 'kőréteg gerendából épített vegyes falban' (Buddruss – Degener 2015: 746) szintén ezt a szemantikai kapcsolatot mutatja. Ám mindezek ellenére a nurisztáni szavak indoeurópai etimológiai összefüggései egyelőre bizonytalanok látszanak. Ezért ezt a praszun szót olyan kölcsönszónak vélem, amely a **p* > *w* hangváltozás után került be a praszunba feltehetőleg a kati nyelvből. Nem kizárt, hogy a katiban és a wajgaliban is idegen eredetű, valószínűleg indoárja kölcsönszó.

Areális szempontból fontosnak tartom megemlíteni, hogy az indoárja *púra* 'erőd', RV *purī* 'erőd, város' szavaknak szerintem lehet dravida kapcsolata. Ráadásul a dravida lexémák szemantikailag közelebb állnak

²⁷ L. hettita *per* / *parn-* 'ház, háztartás' < ősanatóliai **Pér-r*, **Pr-n-ós* (Kloekhorst 2008: 666).

a nurisztáni szavakhoz, mivel jobban kötődnek a ház és épületbelső leírásához. Lásd tamil *purai* 'ház, lakóépület, kis szoba'; *pirai* 'fészer, gyár'; *puraiyan* 'ház, konyhó, levélből épült lakhely'; *puraiyul* 'ház', malajalam *pura* 'ház (főként zsúpfedeles), konyhó, szoba', kota *pore* 'zsúpfedél', tulu *porè*, *purè* 'tető, menyezet'; *pura* 'ház' (DED № 4294). A nurisztániban látható számlálószói vagy osztályozószói használatra azonban sem az indoárjában, sem a dravidában nem találtam párhuzamot.

6. Összefoglalás

Tanulmányomban terminológiai, kognitív nyelvészeti és areális szempontból vizsgáltam az osztályozószókat azzal a céllal, hogy a nurisztáni nyelvekben előforduló fajtaosztályozók elemzését megalapozzam. A tanulmány jelentőségét az adja, hogy a nurisztáni nyelvekben előforduló osztályozószókat ezidáig senki nem vizsgálta, a leíró grammatikák csupán utalnak a jelenlétükre. Az indoeurópai nyelvekre nem jellemző az osztályozószók használata, viszont az indoiráni nyelvekben előfordulnak, sőt a keleti indoárja nyelvekben és az indiai szubkontinens más, nem indoeurópai nyelveiben gyakoriak, ami valószínűleg a délkelet-ázsiai osztályozó nyelvek areális hatásának tudható be. Ezt támasztják alá az itt tárgyalt morfoszintaktikai vonások, amelyek tipológiai és konceptuális párhuzamot jelentenek a nurisztáni nyelvek és a tipikusan osztályozószókat használó nyelvek között, mint a kínai és a délkelet-ázsiai nyelvek.

A nurisztáni nyelvek nem tartoznak a klasszikus értelemben vett osztályozó nyelvek típusába, egyrészt azért, mert az osztályozószók használata nem kötelező. Másrészt a grammatikalizáció útján kialakult osztályozószók lexikai forrása viszonylag könnyen azonosítható, és ez az átláthatóság arra mutat, hogy az osztályozási rendszer a nurisztániban újkeletű. A nurisztáni nyelvekbe kódmásolással kerülhetett be ez a jelenség, mert az osztályozószók belső keletkezésűek (pl. a *ca* 'faág' esetében), viszont konceptuális párhuzamokat mutatnak a délkelet-ázsiai osztályozószókkal. Egyelőre nehéz megállapítani, hogy mely nyelv(ek) szolgált(ak) modellként a nurisztáni számnévi osztályozók kialakulásában. Ennek tisztázásához előrelépést jelenthet a dard és a pamíri nyelvek ez irányú tanulmányozása.

Irodalom

- Adams, Karen L. (1989), *Systems of numeral classification in the Mon-Khmer, Nicobarese and Asian subfamilies of Austroasiatic*. Australian National University, Canberra.
- Adams, Karen L. – Conklin, Nancy F. (1973), *Toward a theory of natural classification*. Papers from the Ninth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society (CLS 9). Chicago. 1–10.
- Agyagási Klára – Dékány Éva (2019), *Ótörök hatás a magyar osztályozószók kialakulásában*. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.), *Nyelvelmélet és kontaktológia 4*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Budapest – Piliscsaba. 41–75.
- Aikhenvald, Alexandra Y. (2000), *Classifiers: A typology of noun categorization devices*. Oxford University Press, Oxford.
- Anderson, Gregory D. S. (ed.) (2008), *The Munda languages*. Routledge, London – New York.
- Anderson, Gregory D. S. – Osada, Toshiki – Harrison, K. David (2008), *Ho and the other Kherwarian languages*. In: Anderson, Gregory D. S. (ed.), *The Munda Languages*. Routledge, London – New York. 195–255.
- Bashir, Elena L. (1988), *Topics in Kalasha syntax: an areal and typological perspective*. (PhD diss.) University of Michigan, Ann Arbor.
- Bauer, Brigitte L. M. (2017), *Nominal apposition in Indo-European: Its forms and functions, and its evolution in Latin-Romance*. Walter de Gruyter, Berlin – Boston.
- Beckwith, Christopher I. (2007), *Phoronyms: Classifiers, class nouns, and the pseudopartitive construction*. Peter Lang, New York – Washington – Baltimore – Bern.
- Benkő Loránd (szerk.) (1967–1984), *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Blažek, Václav (2007), *Recenzia*. Mallory, James P. – Adams, Douglas Q. (eds), *The Oxford introduction to Proto-Indo-European and the Proto-Indo-European world*. Oxford University Press, Oxford – New York. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná = Linguistica Brunensia* 56 [2006], A55: 339–351.
- Blažek, Václav – Hegedűs, Irén (2012), *On the position of Nuristani within Indo-European*. In: Sukač, Roman – Ondřej Šefčík (eds), *The Sound of Indo-European 2: Papers on Indo-European Phonetics, Phonemics and Morphophonemics* ed. by. (LINCOS Studies in Indo-European Linguistics 41.) Lincom, München. 40–66.
- Bradley, David (2012), *The characteristics of the Burmic family of Tibeto-Burman*. *Language and Linguistics* 13/1: 171–192.

- Buddruss, Georg – Degener, Almuth (2015), *Materialen zur Prasun-Sprache des Afghanischen Hindukusch. Teil I: Texte und Glossar*. Harvard University Press, Cambridge, MA – London.
- Buddruss, Georg – Degener, Almuth (2017), *Materialen zur Prasun-Sprache des Afghanischen Hindukusch. Teil 2: Grammatik*. Harvard University Press, Cambridge, MA – London.
- Burrow, Thomas – Emeneau, Murray B. (1984), *A Dravidian etymological dictionary*. (2nd ed.) Clarendon Press, Oxford.
- Burusphat, Somsonge (2014), Plant-based numeral classifiers in Tai Dam. *Journal of the Southeast Asian Linguistics Society* 7: 52–63.
- CDIAL = Turner 1962–1966.
- Chappell, Hilary – Peyraube, Alain (2014), The history of Chinese grammars in Chinese and western scholarly traditions. *Language and History* 57: 107–136.
- Croft, William (1994), Semantic universals in classifier systems. *Word* 45/2: 145–171.
- DED = Burrow – Emeneau 1984.
- Degener, Almuth (1998), *Die Sprache von Nisheygram im afghanischen Hindukusch*. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Dryer, Matthew S. – Haspelmath, Martin (eds) (2013), *The World Atlas of Language Structures Online*. Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology, Leipzig. <https://wals.info/>
- Edkins, Joseph (1853), *A grammar of colloquial Chinese as exhibited in the Shanghai dialect*. Presbyterian Mission Press, Shanghai. [2nd ed. 1864, *A Grammar of the Chinese colloquial language commonly called the mandarin dialect*]. <https://archive.org/details/agrammarchinese00edkigoog/page/n145>
- Emeneau, Murray B. (1956), India as a linguistic area. *Language* 32/1: 3–16.
- Erbaugh, Mary S. (1986), Taking stock: The development of Chinese noun classifiers historically and in young children. In: Craig, Colette G. (ed.), *Noun classes and categorization: Proceedings of a symposium on categorization and noun classification*. Amsterdam – Philadelphia, PA: John Benjamins. 399–436.
- Erbaugh, Mary S. (2002), Classifiers are for specification: complementary functions for sortal and general classifiers in Cantonese and Mandarin. *Cahiers de linguistique – Asie orientale* 31/1: 33–69.
- Erbaugh, Mary S. (2006), Chinese classifiers: their use and acquisition. In: Li, Ping – Tan, Li Hai – Bates, Elizabeth – Tzeng, Ovid J. L. (eds), *The Handbook of East Asian Psycholinguistics. Volume 1: Chinese*. Cambridge University Press, Cambridge. 39–51.
- Fedden, Sebastian – Corbett, Greville G. (2017), Gender and classifiers in concurrent systems: Refining the typology of nominal classification. *Glossa: A Journal of General Linguistics* 2/1: 1–47.

- Gil, David (2013), Numeral classifiers. In: Dryer – Haspelmath (eds), s.p. <http://wals.info/chapter/55> (2020.04.23.)
- Goodglass, Harold – Klein, Jon B. – Jones, Derek K. (1966), Specific semantic word categories in aphasia. *Cortex* 2: 74–89.
- Greenberg, Joseph H. (1972 [1990]), Numeral classifiers and substantial number: problems in the genesis of a linguistic type. *Working Papers on Language Universals* 9: 2–39. (Repr. In: Denning, Keith – Kemmer, Suzanne (eds) (1990), *On language: Selected writings of Joseph H. Greenberg*. Stanford University Press, Stanford. 166–193.)
- Grinevald, Colette (2000), A morpho-syntactic typology of classifiers. In: Senft (ed.), 50–92.
- Grinevald, Colette (2004), Classifiers. In: Booij, Geert – Lehmann, Christian – Mugdan, Joachim – Skopeteas, Stravros (eds), *Morphology. An international handbook on inflection and word-formation*, Vol. 2. Walter de Gruyter, Berlin – New York. 1016–1031.
- Grjunberg, Aleksandr L. [Грюнберг, Александр Л.] (1980), *Языки Восточного Гиндукуша. Язык кати: Тексты, грамматический очерк*. Наука, Москва.
- Hackstein, Olav (2010), *Apposition and nominal classification in Indo-European and beyond*. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.
- Hegedűs Irén (2011), A nurisztáni nyelvek genetikus osztályozásának alternatívái. In: Fekete Mária (szerk.), „...eleitől fogva” *Régész – Tanár – Ember. A 75 éves Makkay János köszöntése [Specimina Nova Dissertationum Ex Instituto Historiae Antiquae Et Archaeologiae Universitatis Quinqueecclesiensis, Supplementum XI.]* PTE BTK – Genianet, Pécs. 137–154.
- Hegedűs, Irén (2020), The etymology of Prasun *ü'p̄ñ*. In: Bichlmeier, Harald – Šefčík, Ondřej – Sukač, Roman (eds), *Etymologus. Festschrift for Václav Blažek*. Baar Verlag, Hamburg. 211–224.
- Heine, Bernd – Kuteva, Tania (2004), *World lexicon of grammaticalization*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Heine, Bernd – Nomachi, Motoki (2013), Contact-induced replication: some diagnostics. In: Robbeets – Cuyckens (eds), 67–100.
- Her, One-Soon – Hsieh, Chen-Tien (2010), On the semantic distinction between classifiers and measure words in Chinese. *Language and Linguistics* 11/3: 527–551.
- Her, One-Soon – Li, Bing-Tsiang (in press), A single origin of numeral classifiers in Asia and Pacific: A hypothesis. <http://www3.nccu.edu.tw/~osh/Single%20Origin.pdf>

- Her, One-Soon – Tang, Marc – Li, Bing-Tsiang (2019), Word order of numeral classifiers and numeral bases. Harmonization by multiplication. *STUF – Language Typology and Universals* 72/3: 421–452.
- Holmes, Brooke (2017), Pure life: The limits of the vegetal analogy in the Hippocratics and Galen. In: Wee, John Z. (ed.), *The comparable body. Analogy and metaphor in ancient Mesopotamia, Egypt, and Greco-Roman medicine*. Brill, Leiden – Boston. 358–386.
- Inglis, Douglas (2003), Conceptual structure of numeral classifiers in Thai. In: Casad, Eugene H. – Palmer, Gary B. (eds), *Cognitive linguistics and non-Indo-European languages*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 223–246.
- Jiang, Song (2017), *The semantics of Chinese classifiers and linguistic relativity*. Routledge, New York.
- Johanson, Lars (1999), The dynamics of code-copying in language encounters. In: Brendemoen, Bernt – Lanza, Elizabeth – Ryen, Else (eds), *Language encounters across time and space*. Novus Press, Oslo. 37–62.
- Johanson, Lars (2002), Contact-induced linguistic change in a code-copying framework. In: Jones, Mari – Esch, Edith (eds), *Language change: The interplay of internal, external and extralinguistic factors*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 285–313.
- Johanson, Lars (2013), Isomorphic processes: Grammaticalization and copying of grammatical elements. In: Robbeets – Cuyckens (eds), 101–109.
- Jones, Robert B. (1970), Classifier constructions in Southeast Asia. *Journal of the American Oriental Society* 90: 1–40.
- Joseph, Umbavu V. (2007), *Languages of the Greater Himalayan Region*. Vol. 1: Rabha. Brill, Leiden – Boston.
- Jurafsky, Daniel (1996), Universal tendencies in the semantics of the diminutive. *Language* 72/3: 533–578.
- Kemmerer, David – Tranel, Daniel (2008), Searching for the elusive neural substrates of body part terms: a neuropsychological study. *Cognitive Neuropsychology* 25/4: 601–629.
<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2819164/>
- Kießling, Roland (2018), Niger-Congo numeral classifiers in a diachronic perspective. In: McGregor – Wichmann (eds), 33–76.
- Kilarski, Marcin (2013), *Nominal Classification: A history of its study from the classical period to the present*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia.
- Kilarski, Marcin – Tang, Marc (2018), The coalescence of grammatical gender and numeral classifiers in the general classifier wota in Nepali. *Proceedings of the Linguistic Society of America* (3) 56: 1–10. <https://journals.linguisticsociety.org/proceedings/index.php/PLSA/article/view/4352>
- Kloekhorst, Alwin (2008), *Etymological dictionary of the Hittite inherited lexicon*. Brill, Leiden – Boston.

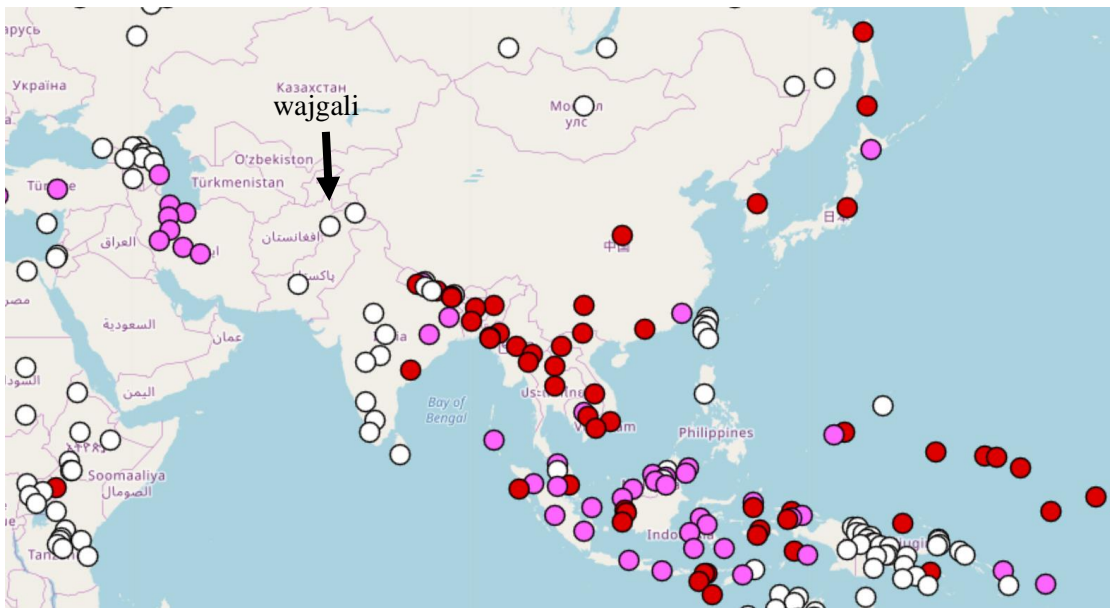
- Kumar, Ritesh – Lahiri, Bornini – Saha, Atanu – Shekhar, Sudhanshu (2011), The semantics of classifiers in some Indian languages. Proceedings of the 3rd students' conference of linguistics in India (SCONLI-3).
https://www.academia.edu/7979372/The_Semantics_of_classifiers_in_some_Indian_Languages_co-authored_with_Bornini_Lahiri_Atanu_Saha_and_Sudhanshu_Shekhar
- Lahiri, Bornini (2018), Classifiers in Surjapuri. *Jadavpur Journal of Languages and Linguistics* 2/1: 27–37. <http://jjll.jdvu.ac.in/journal/index.php/JJLL>
- Langacker, Ronald W. (2013), *Essentials of cognitive grammar*. Oxford University Press, Oxford.
- Langacker, Ronald W. (2017), *Ten lectures on the basics of Cognitive Grammar*. Brill, Leiden – Boston.
- Levy, Paulette (1994), How shape becomes grammar: On the semantics of part morphemes in Totonac. Max-Planck Institute for Psycholinguistics, Cognitive Anthropology Research Group, Nijmegen.
- Levy, Paulette (1999), From 'part' to 'shape': Incorporation in Totonac and the issue of classification by verbs. *International Journal of American Linguistics* 65/2: 127–175.
- Ligeti Lajos (szerk.) (1981), *Keleti nevek magyar helyesírása*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Li, Peggy – Cheung, Pierina (2015), Acquisition of classifiers and the count-mass distinction, L1 (Mandarin). In: Sybesma, Rint – Behr, Wolfgang – Gu, Yueguo – Handel, Zev – Huang, James – Myers, James (eds), *Encyclopedia of Chinese Language and Linguistics*. Brill, Leiden. http://dx.doi.org/10.1163/2210-7363_ecll_COM_000101
- Li, XuPing (2013), *Numeral classifiers in Chinese: The syntax-semantics interface*. De Gruyter Mouton, Berlin – Boston.
- Liang, Neal Szu-Yen (2008), The acquisition of Chinese shape classifiers by L2 adult learners. In: Chan, Marjorie K.M. – Kang, Hana (eds), *Proceedings of the 20th North American conference on Chinese linguistics (NACCL-20) 2008*. Volume 1. The Ohio State University, Columbus. 309–326.
- Lobben, Marit (2012), Semantic classification in category-specific semantic impairments reflected in the typology of Bantu noun class systems. In: Connell, Bruce – Nicholas Rolle (eds), *Selected proceedings of the 41st annual conference on African linguistics*. Cascadilla Proceedings Project, Somerville. 128–140.
- Löbel, Elisabeth (1996), *Klassifikatoren. Eine Fallstudie am Beispiel des Vietnamesischen*. Habilitationsschrift, Universität Köln.
- Los Reyes, Antonio de (1593), *Arte en lengua mixteca*. Pedro Balli, Mexico. http://www.balsas-nahuatl.org/mixtec/Electronic-texts-and-bibliography/Texts/Antonio-de-los-reyes_1890_Arte-en-lengua-mixteca.pdf

- Mallory, James P. – Douglas Q. Adams (1997), *The encyclopedia of Indo-European culture*. Fitzroy Dearborn, London.
- Mançano, Melchior de (1620–1621), *Arte de la lengua Chiõ Chiu [Grammar of the Chiõ Chiu Language]*. Manuscript № 1027, Universitat di Barcelona, Bibliotheca patrimonial digital.
<https://bipadi.ub.edu/digital/collection/manuscripts/id/29690>
- Matthews, David (1998), *A course in Nepali*. (2nd ed.) School of Oriental and African Studies, London.
- McGregor, William B. – Wichmann, Søren K. (eds) (2018), *The diachrony of classification systems*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia.
- Morgenstierne, Georg (1929), *The language of the Ashkun Kafirs*. *Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap* 2: 192–289.
- Morgenstierne, Georg (1934), *Additional notes on Ashkun*. *Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap* 7: 56–135.
- Morgenstierne, Georg (1945), *Indo-European k̑ in Kafir*. *Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap* 13: 225–238.
- Morgenstierne, Georg (1949), *The language of the Prasun Kafirs*. *Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap* 15: 188–334.
- Morgenstierne, Georg (1954), *The Waigali language*. *Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap* 17: 146–324.
- Nichols, Johanna (1992), *Linguistic diversity in space and time*. The University of Chicago Press, Chicago – London.
- OED = Oxford English Dictionary Online. Third Edition. Oxford University Press, Oxford.
- Osada, Toshiki (2008), *Mundari*. In: Anderson (ed.): 99–164.
- Pfeiler, Barbara (2009), *The acquisition of numeral classifiers and optional plural marking in Yucatec Maya*. In: Stephany, Ursula – Maria D. Voeikova (eds), *Development of nominal inflection in first language acquisition*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 91–111.
- Pham, Giang – Kohnert, Kathryn (2008), *A corpus-based analysis of Vietnamese 'classifiers' con and cái*. *Mon-Khmer Studies* 38: 161–171.
<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC6326581/>
- Placzek, James A. (1978), *Classifiers in Standard Thai: A study of semantic relations between headwords and classifiers*. (MA thesis) Vancouver, B.C.: University of British Columbia, Department of Linguistics.
<https://open.library.ubc.ca/media/download/pdf/831/1.0094442/1>
- Placzek, James A. (1984), *Perceptual and cultural salience in noun classification: the puzzling case of standard Thai lêm*. (PhD dissertation) Vancouver, B.C.: University of British Columbia.
<https://open.library.ubc.ca/cIRcle/collections/ubctheses/831/items/1.0076994>

- Placzek, James A. (1992), The perceptual foundation of the Thai classifier system. In: Compton, Carol J. – John F. Hartmann (eds), *Papers on Tai Languages, Linguistics, and Literatures in Honor of William J. Gedney on his 77th Birthday*. DeKalb, IL: Center for Southeast Asian Studies, Northern Illinois University. 154–167. <http://sealang.net/sala/archives/pdf8/placzek1992perceptual.pdf>
- Pokharel, Madhav P. (2010), Noun class agreement in Nepali. *Kobe Papers in Linguistics* 7: 40–59. <http://www.lib.kobe-u.ac.jp/repository/81001857.pdf>
- Riccardi, Theodore. (2003), Nepali. In: Cardona – Jain (eds), (2003), *The Indo-Aryan languages*. Routledge, London – New York. 538–580.
- Robbeets, Martine – Cuyckens, Hubert (eds) (2013), *Shared grammaticalization: With special focus on the Transeurasian languages*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia.
- Seifart, Frank (2018), The semantic reduction of the noun universe and the diachrony of nominal classification. In: McGregor – Wichmann (eds), 9–32.
- Senft, Gunter (1996), *Classificatory particles in Kilivila*. Oxford University Press, New York – Oxford.
- Senft, Gunter (ed.) (2000), *Systems of nominal classification*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Shie, Jian-Shiung (2003) Figurative extension of Chinese classifiers. *Journal of Da-Yeh University* 12/2: 73–83. <http://libwri.nhu.edu.tw:8081/Ejournal/AL01120207.pdf>
- Steever, Sanford B. (ed.) (1998), *The Dravidian languages*. Routledge, London – New York.
- Stilo, Donald L. (2018), Numeral classifier systems in the Araxes-Iran linguistic area. In: McGregor – Wichmann (eds), 135–164.
- Strand, Richard F. (2010), The evolution of the Nuristâni languages (Last updated 11 September 2010) <http://nuristan.info/Nuristani/NuristaniEvolution.html>
- Strand, Richard F. (2011a), Kâmv'iri lexicon (Last modified 6 December 2011) <http://nuristan.info/IngFrameL.html>
- Strand, Richard F. (2011b), Kât'a-vari lexicon (Last modified 6 December 2011) <http://nuristan.info/IngFrameL.html>
- Strand, Richard F. (2011c), Šanu-vi:ri lexicon. (Last modified 6 December 2011) <http://nuristan.info/IngFrameL.html>
- Strand, Richard F. (2011d), Nišey-alâ lexicon. (Last modified 6 December 2011) <http://nuristan.info/IngFrameL.html>
- Strand, Richard F. (2013), *Nuristâni etymological lexicon*. Version 2, 18 March 2013 (last modified 20 January 2016) <http://nuristan.info/IngFrameL.html>

- Summers, James (1863), A handbook of the Chinese language: Prepared with a view to initiate the student of Chinese in the rudiments of this language, and to supply materials for his early studies. At the University Press, Oxford.
<https://archive.org/details/handbookofchines00summuoft/page/n87>
- Tai, James H-Y. – Wang, Lianqing (1990), A semantic study of the classifier *tiao* (條). *Journal of the Chinese Language Teachers Association* 25/1: 35–56.
- TESz, I. Benkő 1967–1976.
- Tikkanen, Bertil (2008), Some areal phonological isoglosses in the transit zone between South and Central Asia. In: Israr-Ud-Din (ed.), *Proceedings of the third international Hindu Kush cultural conference*. Oxford University Press, Oxford. 250–262.
- Turner, Ralph L. (1962–1966), *A comparative dictionary of the Indo-Aryan languages*, Vols. 1–4. Oxford University Press, London.
<http://dsal.uchicago.edu/dictionaries/soas/>
- Xing, Janet Z. (2012), Semantic change in the grammaticalization of classifiers in Mandarin Chinese. In: Xing, Janet Z. (ed.), *Newest trends in the study of grammaticalization and lexicalization in Chinese*. De Gruyter Mouton, Berlin – Boston, 169–214.
- Yamamoto, Kasumi (2005), *The acquisition of numeral classifiers. The case of Japanese children*. De Gruyter Mouton, Berlin – Boston.
- Zavala, Roberto (2000), Multiple classifier system in Akatek (Mayan). In: Senft (ed.), 114–146.

Függelék: A WALs adatbázisa szerint a wajgali nyelvben nincsenek osztályozószők

Számnévi osztályozók használata

sötét szürke = kötelező

szürke = nem kötelező

fehér = nem fordul elő

Nyelvek száma összesen: 400

78

62

260

Forrás: WALs <https://wals.info/feature/55A#3/25.23/103.57> (2019. június 28.)

A vendéglátás interakciós rítusa roma közösségekben

Szalai Andrea¹, Kádár Zoltán Dániel²

¹Nyelvtudományi Intézet

²Nyelvtudományi Intézet;

Dalian University of Foreign Languages, Kína

This paper investigates the pragmatic patterns through which Romani speakers ritually express ‘hospitality’ in interaction. Offering food or drink (*imbimo*) among the Gabor Roma usually requires an intense ritual negotiation between the participants. It consists of various adjacency pairs: First, it includes an initial offer and the subsequent refusal of, or reluctance to accept, the offer. This is followed by a re-offer intensified by a conditional self-curse and a refusal of this offer, intensified by a conditional self-curse, and other optional moves of repair work (e.g. apology, justification). Finally, the guest usually accepts the offer. We examine this ritual phenomenon by analysing an audio-recorded spontaneous offer and excerpts from metapragmatic interviews regarding the offer. In our analysis, we devote special attention to the ‘orderliness’ of the seemingly ad hoc audio-recorded interaction, demonstrating that it is of a ritual nature.

Keywords: sociopragmatics, interactional ritual, offer, curse, Romani language use

Kulcsszavak: szociopragmatika, interakciós rítus, kínálás, átok, romani nyelvhasználat

1. Bevezetés¹

Kulturális antropológiai kutatások (pl. Sutherland 1975; Piasere 2002; Williams 2005; Engebrigsten 2007; Kovai 2017; Berta 2019) tapasztalatai azt mutatják, hogy a különféle roma közösségekben a konszangvini-kus és affinális rokon kapcsolatoknak rendszerint nagy jelentősége van, a társadalmi és gazdasági együttműködés különböző formái is gyakran e kapcsolati hálózatok mentén szerveződnek. Ezekben a sűrű hálózatu kö-

¹ Szalai Andrea hálával tartozik a gábor roma családoknak, barátoknak, akiknek önzetlen támogatása, bizalma és türelme nélkül ez a tanulmány sem készülhetett volna el. A kutatás az NKFIH 129378. számú projektjének támogatásával zajlik. Kádár Zoltán munkáját a tanulmány megírása idején az MTA Lendület LP2017/5. programja támogatta. A gábor roma közösségekben végzett terepmunka korábbi szakaszait az Open Society Institute és az OTKA (PD 101752) támogatása tette lehetővé. Szalai Andrea köszönetét fejezi ki Berta Péternek, aki az egyik elemzett interakció résztvevőjeként rögzítette azt.

zösségekben az egymásra utaltság és a társas kapcsolatoknak tulajdonított jelentőség a társadalomszervezet fontos jellemzője. Ez a kapcsolatcentrikus társadalmi éthosz számos társadalmi és gazdasági gyakorlat mintáira, többek között a megélhetési stratégiákra (Berta 2014b), a házassági preferenciákra (ld. Williams 2005; Berta 2014a; Martor 2020/25. számának tanulmányait), a migrációra (Matras – Leggio 2017), a presztízs-fogyasztásra (Berta 2014a), a rendelkezésre álló források megosztására (Stewart 1997) és a vallásosságra (Fosztó 2009) is hatást gyakorol. A kapcsolatcentrikus éthosz és a társas interakció viszonyának azonban eddig kevés figyelmet szentelt a szakirodalom. E kevéssé vizsgált összefüggés feltárásához kíván hozzájárulni az a roma közösségekben végzett kutatás, amely azt vizsgálja, hogy a társas kapcsolatok létrehozása, fenntartása és értékelése hogyan zajlik az interakció különféle helyzetekben (pl. találkozási helyzetekben, a vendégfogadás során, a konfliktusmegoldás beszédeseményében, vagy akár a kisgyermekhez szóló beszédben, például az ugratásban l. Szalai 2013; Kádár – Szalai 2019). Többek között olyan kérdésekre keresünk választ, hogy milyen interakciós viselkedéseket tekintenek szociopragmatikai értelemben helyénvalónak vagy nem helyénvalónak (a helyénvalóság fogalmáról l. Locher – Watts 2005), udvariasnak vagy udvariatlannak (Kádár – Haugh 2013) egyes roma közösségek tagjai, milyen interakciós rítusokat használnak a társas kapcsolatok és a morális rend fenntartására, helyreállítására vagy újraalkotására.

Az alábbi tanulmány ennek a romani nyelvhasználat társas, kapcsolati aspektusaira koncentráló kutatásnak az adataiból merít. Egy gyakori hétköznapi helyzet, a vendéglátás interakciós mintáit vizsgálja gábor roma közösségekben a kínálásra koncentrálva. A tanulmány kvalitatív, az elemzett adatok az első szerző antropológiai nyelvészeti terepmunkája során kerültek rögzítésre. (A vizsgált közösségekről bővebben l. Berta 2014a; Szalai 2014a). Egy spontán interakció elemzése révén bemutatjuk, hogyan zajlik a kínálás a gábor romák közötti társalgásban. Különös figyelmet fordítunk az interakció szerkezetére, formai-szekvenciális jellemzőire. Az interakciós rítusok szociopragmatikai elméletére támaszkodva (Kádár 2013, 2017) amellet érvelünk, hogy a kínálás a romaniban interakciós rítusnak tekinthető, és elsősorban az interakció rituális elemeire koncentrálunk.

Mivel az interakciós rítusok a használók kapcsolati hálózatának, közösségének morális rendjébe ágyazott, és egyúttal e morális rend fenntartásához (vagy egyes esetekben annak megkérdőjelezéséhez) hozzájáruló

interakciós jelenségek (Kádár 2017), ezért először bemutatjuk a gábor roma közösségek morális rendjének néhány, a vendéglátás (a meghívás és a kínálás) értelmezése szempontjából fontos aspektusát. Ezt követően egy kínálási helyzetben zajló társalgás elemzésén keresztül megvizsgáljuk, hogyan működik, hogyan bontakozik ki a rítus az interakciós kontextusban. Külön figyelmet szentelünk a megismételt kínálás (*re-offer*) és az „erőltetés” (*insistence*), az udvarias kényszerítés jelenségének. Bemutatjuk, hogy milyen nyelvi, paralingvisztikai és interakciós eszközöket használnak a résztvevők azért, hogy rávegyék vendégeiket a kínálás elfogadására és egyúttal jó, vendégszerető házigazdaként pozícionálják önmagukat. Végül összegezzük a kínálás romani interakciós rítusának elemzése során felmerült fontosabb elméleti és módszertani megállapításokat.

2. A terepmunka helyszíne, az adatgyűjtés módszerei

A tanulmányban elemzett interakciók Szalai Andrea erdélyi, gábor roma közösségekben végzett terepmunkája során kerültek rögzítésre. A terepmunkás eddig több mint 2 és fél évet töltött gábor romák között, elsajátította az általuk beszélt romani dialektust. A kutatás jórészt egy Maros megyei régió gábor roma közösségeiben zajlott és zajlik. Az itt élő gáborok három, egymással szoros társadalmi és gazdasági együttműködést fenntartó roma közösséget különböztetnek meg, amelyekre gyakran az *ol trin gava* 'a három falu' szinekdochéval utalnak. A terepmunka fő helyszíne az a közösség, amelyre a gáborok Erdély-szerte olyan metaforákkal utalnak, mint az *o čentro* 'a centrum' vagy *o baro gav* 'a nagy falu'. Ez a terminológia is jelzi azt a társadalmi jelentőséget és presztízst, amely a település mintegy 800 fős roma közösségének egyes szegmenseihez kapcsolódik. Erre a településre, illetve az itt élő közösségre a romák közötti politikai diskurzusból kölcsönzött Nagyfalú név utal. A „három faluban” és a megyeszékhelyen élő gábor romák rokonsági hálózatának szálait követve más régiókban és településeken (pl. Tordán, Kolozsváron, Nagyváradon) élő családokkal is sikerült tartós kapcsolatot létrehozni, és körükben is mód nyílt különféle családi és közösségi eseményeken való részvételre. Itt jegyezzük meg, hogy etikai okokból a tanulmányban szereplő településneveket és személyneveket is megváltoztattuk.

A gábor közösségekben az etnikai endogámia a preferált gyakorlat: elutasítják mind a más romákkal, mind pedig a nem romákkal (gázsókkal: magyarokkal, románokkal) való házasságot. E közösségekben a több-

nyelvűség hétköznapi realitás. Felnőtt korukra sokan három (vagy több) nyelvet képesek használni: anyanyelvként egy vlah romani dialektust beszélnek, környezeti nyelvként sokan elsajátítják a regionális magyar változatot, és a tágabb társadalmi környezet és az állam nyelveként jól beszélnek a román nyelvet is. A terepmunka során megismert közösségek többnyelvűsége stabil és romani-domináns, nyelvcsereére utaló jelek nem tapasztalhatók. Az intraetnikus kommunikáció nyelve a romani, a családban és a közösségi események (pl. virrasztók, esküvők, nyilvános eskük) diskurzusaiban, informális és formális helyzetekben egyaránt elsősorban ezt használják. A magyart és a románt a gyerekek az internetikus kommunikációban, az iskolában és a médiából sajátítják el. Sok kisgyermek minimális magyar és/vagy román nyelvtudással kezdi meg az iskolát. Az alfabetizáció a környezeti nyelvek valamelyikén történik.

A rendszerváltás óta a gábor romák többsége közvetítő kereskedésből él, továbbá vannak, akik bádogos és egyéb építőipari munkákat végző családi vállalkozást működtetnek. Nagyfokú gazdasági mobilitás jellemző körükben, sokan Románián kívül vállálnak munkát, például Magyarországon kereskednek, vagy itt végeznek bádogosmunkát. Vannak családok, akik az év nagy részét Magyarországon töltik, itt telepedtek le, gyermekeik itt járnak iskolába. Sokan számos más európai országban is megfordultak (Franciaországtól Belgiumig, Angliáig, Horvátországig és Szlovéniáig), a 90-es években több családnak voltak török gazdasági kapcsolatai, az utóbbi években pedig sokak gazdasági érdeklődése Oroszország, a balti államok és a skandináv országok felé irányult, sőt vannak, akik Kínába is eljutottak. (A gábor romák gazdasági stratégiáiról l. Berta 2014b.)

Témánk szempontjából fontos említést tenni a gábor közösségek valóságosságáról. Az 1970-es években néhány személy áttéréseivel kezdődött és a rendszerváltás után vált általánosan elterjedté az adventista felekezethez való csatlakozás. Ma a gábor romák többsége adventista, a nagyfalusi adventista gyülekezet nagy részét is ők alkotják. Az új vallási orientáció hatást gyakorol a roma közösségek morális rendjére, társadalmi és nyelvi gyakorlataira. Egyes interakciós rítusok esetében (pl. meghívás, kínálás, átok- és eskühasználat) ideológiai konfliktus figyelhető meg az adventista morális rend és a roma társadalom morális és interakciós rendje között.

A tanulmányban többféle, különböző módszerrel nyert adatot használtunk fel. A nyelvészeti antropológia alapelveit követve a nyelvi adatokat a társadalmi kontextusba ágyazott beszédtevékenységből merítjük. Egy-

részt támaszkodunk a longitudinális, etnográfiai módszereket is alkalmazó terepmunka keretében végzett résztvevő megfigyelés tapasztalataira (ide értve a kutató saját nyelvi szocializációjára vonatkozó önreflexióját is). A terepmunkás igyekezett minél többféle beszédhelyzetben részt venni, és ha a helyzet és a résztvevők ezt lehetővé tették, az ott zajló interakcióról hang- vagy videofelvételt készíteni, elsősorban spontán (nem elicitált) diskurzusok rögzítésére törekedve. A résztvevő megfigyelés során külön figyelmet fordított a nyelvi viselkedést magyarázó és értékelő spontán metapragmatikai kommentárokra. Ezen kívül számos lazán strukturált interjú is készített a vizsgált interakciós rítusok formájával, funkciójával, valamint használatuk helyzeti és társadalmi változatosságával kapcsolatos kérdésekről. Ezek a nyelvi viselkedést értelmező, értékelő interjúk voltaképpen explicit metapragmatikai diskurzusok, amelyek a vizsgált interakciós rítusokkal kapcsolatos romani nyelvi ideológia,² és a résztvevők nyelvi ideológiához való viszonyának reprezentációiként értelmezhetők (Laihonen 2008). Elemzésükkel megismerhetjük a roma közösségek tagjainak saját, émikus perspektíváját.

3. Interakciós rítus és morális rend

Mielőtt bemutatnánk, hogyan működik a kínálás interakciós rítusa a romák közötti társalgásban, röviden vázoljuk az interakciós rítus fogalmát és főbb jellemzőit. Antropológiai (pl. Turner 1967, 2002; van Gennep 2007) és szociológiai kutatások (pl. Goffman 1967; Kertzer 1988; Durkheim 2003; Collins 2004) sora mutatott rá arra, hogy a rítusok alapvetően kapcsolati jelenségek, azaz fontos szerepük van a személyközi és társadalmi viszonyok létrehozásában és újratermelésében. „A rítus olyan eszköz, amellyel kifejezzük a társadalmi egymásra utaltságunkat; ami fontos a rítusban, az a közös részvétel és az érzelmi bevonódás, nem azok a konkrét racionalizáló magyarázatok, amelyekkel beszámolunk a rítusokról. (...) [A] rítus támogathatja a társadalmi szolidaritást anélkül,

² A nyelvi ideológiák olyan vélekedések, amelyek révén a nyelvhasználók értelmezik, magyarázzák, indokolják a nyelv szerkezetével és használatával kapcsolatos megfigyeléseiket (Silverstein 1979: 13). „[O]lyan reprezentációk, amelyeken keresztül egy bizonyos közösség számára a nyelv kulturális jelentéssel telítődik” (Cameron 2005: 447). Segítségükkel a beszélők kapcsolatot hoznak létre nyelvi, valamint társadalmi-kulturális, morális kategóriák vagy cselekvések között, ezért a nyelvi ideológiák általában nem csupán a nyelvről szólnak (Woolard 1998: 3).

hogya maga után vonná azt, hogy az emberek ugyanazokban az értékekben osztoznak vagy azonosan értelmezik a rítust” (Kertzer 1988: 67, 69). A rítusok nyelvi és interakciós aspektusait a társadalomtudományokban kevésbé vizsgálták. A nyelvészetben a rítusok az utóbbi években kerültek a figyelem fókuszába, azzal párhuzamosan, hogy a nyelvhasználat relációs aspektusai iránt megélnkült az érdeklődés a pragmatikai kutatásokban. Az interakciós rítusok kapcsolati szerepét, típusait (Kádár 2013: 78–103), valamint morális renddel összefüggő aspektusait a közelmúltban több tanulmány, tematikus folyóiratszám (*Pragmatics* 2020/1, *Journal of Language Aggression and Conflict* 2019/1) és két monográfia is vizsgálta (l. Kádár 2013, 2017).

Amint arra Kádár (2013: 29–50), és Terkourafi és Kádár (2017) felhívta a figyelmet, a résztvevők közötti kapcsolat alakításában és megerősítésében nagy jelentősége van a nyelvhasználati konvencióknak és azoknak az ismétlődő, konvencionális nyelvi gyakorlatoknak, amelyekre Kádár (2017) az interakciós rítus terminussal utal. A rítusok interakciós jelenségek, hiszen a társas interakcióban résztvevők együttműködése során jönnek létre és maradnak fenn. Az interakciós rítusok ismétlődő, visszatérő nyelvi gyakorlatok: a rítus olyan ismétlődő cselekvés, amely megjeleníti egy kapcsolati hálózat vagy nagyobb társadalmi csoport ideológiáit/morális rendjét (ill. hozzájárul annak fenntartásához vagy épp újraalkotásához) és gyakran intenzív (kapcsolati) érzelmeket vált ki (Terkourafi – Kádár 2017: 172). Olyan formai, szekvenciális, szerkezeti jellemzőik vannak, amelyek felismerhetővé és más gyakorlatoktól megkülönböztethetővé teszik őket a résztvevők és a megfigyelők számára is. A rítusok fontos szerepet játszanak egy közösség vagy a tágabb társadalom morális rendjének létrehozásában, fenntartásában vagy újraalkotásában. Nem megfelelő vagy hiányos kivitelezésük gyakran negatív értékelést von maga után, ami utólagos moralizáló diskurzusok vagy a rítus kontextusában metapragmatikai kommentárok formájában is megnyilvánulhat (ibid: 173).

Az interakciós rítusok változatosak és változhatnak: térbeli, időbeli, szociokulturális és helyzeti variáció jellemzi őket. Ahogyan Kertzer (1988) fent idézett definíciója is utal rá, nem feltétlenül értelmezi azokat azonos módon mindenki. Kivitelezésük módja, formájuk és a hozzájuk kapcsolt jelentések is vitatottak lehetnek a használók közösségén belül és azon kívül is. Az interakciós rítusok mind társas (a résztvevők közötti viszonyok alakítása révén), mind interakciós értelemben (azzal, hogy lehetővé vagy szükségessé tesznek valamilyen interakciós viselkedést)

hozzájárulnak a morális rend létrehozásához és/vagy megerősítéséhez (Kádár 2017). A továbbiakban az interakciós rítus fogalmát az alábbi értelemben használjuk. Az interakciós rítus „formalizált és ismétlődő kapcsolaterősítő aktus, amely működésével megerősíti/átalakítja a személyközi viszonyokat. A rítus egy beágyazott (mini)előadás révén valósul meg, és ez az előadás kötődik a kapcsolat történetéhez (és a vele összefüggő morális rendhez), vagy a történetiséghez általában (és az ahhoz kapcsolódó morális rendhez)” (Kádár 2017: 55).

A morális rend (*moral order*) fogalma az újabb szociopragmatikai irodalomban az interakciós rítusok elemzése kapcsán került előtérbe. Kádár (2017) társas interakciós nézőpontból közelíti meg a fogalmat. „A morális rend jogok és kötelezettségek – és az ezekhez a jogokhoz és kötelezettségekhez társított interakciós sémák – összessége, amely a gyakorlatban bizonyos társas interakciós lépéseket hív elő” (Kádár – Parvaresh – Ning 2019: 9). A *morális* jelző arra utal, hogy e rend megsértése rendszerint moralizáló értékelést (pl. kommentárokat, moralizáló diskurzusokat) vált ki, és esetenként szankcionáló, illetve a morális rendet helyreállító rítusok életbe lépését vonja maga után. A *rend* terminus a résztvevőknek az interakció rendezettségével és stílusával kapcsolatos elvárásaira utal, arra a feltételezésre, hogy az interakció bizonyos, az adott helyzetben megszokottnak tekintett mintázat szerint szerveződik majd. Ez a fajta rendezettség nemcsak a meghatározott forgatókönyv szerint zajló, viszonylag kötött szerkezetű beszédeseményeket (pl. keresztelés, hivatali eskü, a házasságkötés rítusa, diplomaosztó ünnepség) jellemzi, hanem a hétköznapi interakció helyzeteit is, ahogyan azt a kínálás romani interakciós rítusának példája is mutatja. A morális rend alapvetően kollektív, társadalmi természetű, hiszen társadalmi interakciók során jön létre, marad fenn vagy változik meg, ám a szocializáció folyamata során az egyén társas kompetenciájának fontos részévé, az egyéni moralitás alapjává válik.

4. Kapcsolatcentrikus morális rend és vendéglátás

Az alábbiakban a gábor roma közösségek morális rendjének néhány olyan társadalmi-kulturális aspektusát mutatjuk be, amely megvilágítja a vendéglátás társadalmi jelentőségét. A kínálás interakciós rítusa ebbe a tágabb kontextusba illeszkedik. Ezt követően a morális rend interakciós aspektusára koncentrálunk, és interjúkból származó metapragmatikai diskurzusokra támaszkodva vizsgáljuk meg, hogy a kínálás során zajló in-

terakció szerkezeti sajátosságai, elvárt/preferált társalgási lépései hogyan járulnak hozzá a kapcsolatcentrikus, a társadalmi megbecsülést (*patjiv*) fontos társadalmi alapértéknek tekintő morális rendnek az interakcióban való újratermeléséhez.

A gábor roma közösségekben a személy fogalma alapvetően szocio-centrikus, az egyén, a (nagy)család és a rokonsági csoport pozíciója nem független egymástól (l. Olivera 2012; Szalai 2014a,c; Berta 2014a, 2019). Bár az egyéni autonómia és a – Brown–Levinson-féle udvariasság-elmélet (1987) értelmében vett – zavarásmentességhez való jog egyes helyzetekben fontos szerepet játszik, az egyén és a közösség viszonyában az egymásra utaltság és a kölcsönös függés (*interdependence, relatedness*) elismerése és méltatása az, ami társadalmilag nagyra van értékelve. Ez olyan gyakori társalgási rutinokban is megnyilvánul, mint a *Nélkületek én semmit sem érek!*; *Nélkületek egy leit sem érek*.

Az egyén, a család és a rokonsági csoport társas képe (*arca*)³, társadalmi megbecsülése (*patjiv*) és pozíciója társadalmilag konstruált és ratifikált minőségek, azaz fenntartásuk a közösség többi tagjának értékelésétől, elismerésétől függ. Éppen ezért van nagy jelentősége azoknak a társadalmi gyakorlatoknak, amelyek az elismeréshez és ratifikációhoz nélkülözhetetlen társadalmi kapcsolatok fenntartására és gyarapítására irányulnak. Ilyen kapcsolati gyakorlatok az osztozás és a szolidaritás különféle gyakorlatai.⁴ Ezek egyike a vendéglátás, amelynek során kiemelt fi-

³ A magyar nyelvű szakirodalomban a *face* terminus 'homlokzat', 'arculat' és 'arc' fordításban is használatos. A tanulmányban ez utóbbi formát alkalmazzuk. A társas kép, az arc (*face*) az interakcióban realizálódó, mások részvételétől és értékelésétől függő, ezért változó és sérülékeny énkép. Goffman (1967) elmélete az arc nyilvános és társadalmi természetét hangsúlyozza („a társadalomtól kölcsönkapott arc”): az arc nem az egyén tulajdona, hanem az interakcióban létrehozott és felügyelt társas konstrukció. (A fogalom alakulásáról a pragmatikában l. Bargiela-Chiappini 2003). Az arc munka (*facework*) a társas kép megalkotására, fenntartására vagy megkérdőjelezésére irányuló interakciós tevékenység. A nyelvi udvariasság/udvariatlanság csupán egy lehetséges megvalósulása az arc munkának, nem azonos azzal (Locher – Watts 2005).

⁴ Az osztozás gyakorlatai közé tartozik például az örömteli életeseeményeket (pl. a fiúgyermek születését követő „áldomás”) vagy a jelentős társadalmi-gazdasági sikereket követő ajándékozás (*mita*, Berta 2014a) is, amit az interakcióban a jókívánságok cseréje kísér. Ratifikáció, közösségi elismerés és jóváhagyás nélkül ugyanakkor a társadalmi különbségeket létrehozó ideológiák és

gyelmet fordítanak a vendégszeretet és a tisztelet interakciós jelzéseire. Ez a társadalmi kapcsolatokat nagyra értékelő, az egymásra utaltság fontosságát hangsúlyozó ethosz a társas összejövetelek („gyűlések”) diskurzusaiban is megjelenik, és gyakori témája a férfiak közötti társalgásnak is (1. az alábbi diskurzusrészletet).

A gábor roma közösségek morális rendjének egyik központi kategóriája a *patjiv* ’becsület, tisztesség, tiszteletre méltóság, társadalmi megbecsülés, arc’. Említését gyakran kíséri egy orcára mutató kézmozdulat. A *patjiv* fogalma nemcsak individuumokhoz, hanem családokhoz és rokonsági csoportokhoz (apai ágakhoz) is kapcsolódhat. A *patjiv* mértékét „az alapján határozzák meg, hogy az egyén mennyire tartja tiszteletben a társas viszonyok és interakciók menedzselését koordináló gábor roma etikát” (Berta 2014a: 147), azaz a morális rendet. A *patjiv* olyan társadalmi tőke, amely felhalmozható és örökül hagyható a következő generációk számára is, de el is veszíthető. (Erre utal a moralizáló diskurzusokban a *tele xalah pehkā dadehki/papohki patjiv* ’megette az apja/nagyapja becsületét’: az adott személy az apja/nagyapja által kivívott és örökül hagyott társadalmi megbecsülést tönkretette valamely ahhoz nem méltó, morálisan megkérdőjelezhető viselkedéssel.) A *patjiv* tehát egyfajta történeti dimenzióval is rendelkező, egyénhez és csoportokhoz is kapcsolt nyilvános társas kép (*face*), amely társadalmi értékelés függvénye, és a gábor roma társadalom morális rendjével összhangban levő viselkedéssel (*lašo phirajimo* ’jó viselkedés’) szerezhető meg és tartható fenn (Berta 2014a: 147–156). „A *patjiv* interaktív, a másokkal folytatott kommunikáció kontextusában létrehozott, karbantartott és manipulált minőség” (Berta 2014a: 147). A számottevő *patjiv*-val, társadalmi megbecsüléssel rendelkező személyt szívesen látják vendégül („szívesen ülnek vele egy asztalhoz”), szívesen kötnek vele és családjával házassági szövetséget, apatársi kapcsolatot (*xanamikimo*), keresik társaságát a társadalmi összejöveteleken, kikérik tanácsát, konfliktusok esetén mediátorként segítségül hívják, szívesen üzletelnek vele, és szükség esetén könnyebben kap kölcsönt (mert üzleti tisztességgel – *patjiv le lovengi* – is rendelkezik).

Az egyéni és családi *patjiv* a társas összejöveteleken és az azokhoz kapcsolódó vendéglátás (romani terminussal: *meseli* ’asztal’) során, és a társadalmi kapcsolatok (pl. az apatársi kapcsolatok) és együttműködések

gyakorlatok (pl. a presztízsgazdaság Berta 2014a, a rang vagy a társadalmi nem szerinti megkülönböztetés ideológiai Szalai 2014a,c) sem maradhatnak fenn.

építése révén is reprezentálható és gyarapítható. A közös étkezés és ital-fogyasztás az osztozás fontos társas eseménye,⁵ a romák közötti összetartozás (*phralikimo* 'testvériség') kinyilvánításának és megélésének gyakorlata (Stewart 1997: 181–203), és egyúttal lehetőség a társadalmi kapcsolatok és megbecsülés (*patjiv*) megerősítésére. Az *asztal* terminus a gáborok közötti diskurzusban gyakran használatos a társadalmi kapcsolatok és a társadalmi megbecsülés metaforájaként. A férfiak közötti társalgásban gyakori téma, hogy „kinek hány ember eszik az asztalánál”, „ki kivel eszik egy asztalnál”, ki az, akinek az apja és a nagyapja is szívesen látott vendég volt a legfontosabb társas összejöveteleken, „a nagy asztalokban”. Az *asztal* metafora jól megvilágítja a vendéglátás mint társas-interakciós gyakorlat, a sűrű és kiterjedt társadalmi kapcsolatháló mint társadalmi tőke és a társadalmi megbecsülés (*patjiv*) morális kategóriája közötti összefüggést a gábor roma közösségekben. Ezt az összefüggést szemlélteti az alábbi diskurzusrészlet is.

Az idézett társalgás egy halotti rítus, a temetés után hat hét elteltével rendezett halotti emlékünnepe (*pomana*) keretében zajlik, férfiak között, akik egy asztal körül ülnek. Bánó, az elhunyt legidősebb (50 év körüli) fia saját lokális közösségbeli pozícióját értékeli, majd annak ratifikációját, támogató jóváhagyását kéri a résztvevőktől (8. sor: 'Enyém az egész falu?'). Ezt oly módon teszi, hogy szót kérve (1. sor), a résztvevők közül a fő címzettek kijelölve (2. sor), bocsánatkérések után (3. sor) számba veszi a jelentős társadalmi presztízzsel rendelkező apai ágak tagjaival létesített rokon relációkat (pl. az apatársi kapcsolatokat, 1. 7. sor). Ezeket nem saját erőfeszítésének eredményeként, hanem Isten által jóváhagyott apai örökségként definiálja. Ezekre a nagyra értékelt társadalmi kapcsolatokra az „asztalomnál evés” metaforájával utal (1. 5. sor: 'az

⁵ A *food studies, anthropology/sociology of food* szakirodalma gazdag és szerteágazó, a tanulmány kereteit meghaladja annak akár említés szintű ismertetése is (l. Albala 2013; Julier 2013; Chrzan-Brett 2017). A *food talk*, az ételről, ételkészítésről és az étkezéssel szülő beszéd kérdéséről azért nem érintjük, mert a romák közötti étkezése alatti társalgásnak ritkán tárgya maga az étel/étkezés, az voltaképpen csak apropót szolgáltat a társas együttlét megélésére és más, az adott helyzetben fontosnak ítélt témák megvitatására. Tanulmányunk éppen ezért a közös étkezés/ivás mint kapcsolati gyakorlat létrejöttéhez szükséges interakció mintáit vizsgálja, amelynek az említett kutatások ritkán szentelnek figyelmet.

egész falu eszik az én asztalomnál’, és 7. sor: ’X-ék esznek, Y-ék esznek’ stb).

Figyelemre méltó, hogy saját pozícióját, társadalmi elfogadottságát és megbecsülését nem személyes sikerként, hanem az e kapcsolatokhoz való viszonyban, azok függvényében értékeli, és azokra a vendégség, az asztal metaforájával utal. Ez a szerénység gyakran alkalmazott interakciós stratégiája a gábor romák közötti társalgásban. A beszélő ezzel a lépéssel az ágenciát és a morális felelősséget eltávolítja önmagától, így próbálva elkerülni a morálisan stigmatizált *putjarimo* (’túlzott hivatkozás, dicsekvés’), azaz az öndicséret védjéjét. (Az öndicséretet stigmatizáló morális diskurzusról, az önleértékelés egyes interakciós stratégiáiról gábor közösségekben l. Szalai 2014b.) Ez a stratégia számos előnnyel jár a beszélő számára. Azzal, hogy pozícióját szerényen nem egyéni érdemnek, hanem az elődöktől (a nemrég elhunyt, köztisztviselőben álló édesapjától) kapott örökségnek minősíti (’úgy hagyott engem apám’) és szakrális kontextusba helyezi (5. sor: ’úgy hagyott engem Isten’), nem pusztán eltávolítja magától a személyes felelősséget, hanem egyúttal nehezen megkérdőjelezhetővé teszi az önmagára vonatkozó pozitív értékelő állítások tartalmát. Ezzel előhívja a többi résztvevő támogató egyetértését (l. 6. sor: ’Igaz, unokaöcsém, az Isten tartson meg téged!’), lépésről lépésre kidolgozva az értékeléssel kapcsolatos konszenzust az interakcióban. Így éri el azt, hogy a pozitív státusértékelést végül ne ő, hanem a beszédpartnerek mondják ki (l. 9. és 10. sor). Így jön létre a társas kapcsolatok függvényében értékelt, az ’asztal’ metaforájával megjelenített, mások által ratifikált személyes *patjiv* az interakcióban, morálisan elfogadható módon, azaz kiküszöbölve az öndicséretet.

Az ’asztal’ (*meseli*) mint a társadalmi kapcsolatok metaforája

Helyszín: Nagyfalu

Résztvevők: Bánó: 50 év körüli nagyfalusi férfi; Pista: hetvenes éveiben járó, köztisztviselőben álló nagyfalusi férfi (Bánó apai nagybátyja); Jankó: 40 év körüli nagyfalusi férfi (Bánó apatársa).⁶

1 Bánó *Am borig phenav ekh дума vi me, dakā kamenah te xatjarān ma?!*

Szólhatok egy szót én is, ha meg akarnátok hallgatni engem?

⁶ „A lejegyzésekben használt jelölések magyarázata a Függelékben, a 294–295. oldalon található.”

- 2 *Tukă phenav, mu’o kakk, the tukă phenav, xanamika!*
Neked mondom, nagybátyám, és neked, apatárs!
- 3 Pista *Phen!*
Mondd!
- 4 Bánó *Te na šertij le Devleh, the lehkă rakhleh opră, ande lehko akarato, kaj sîn!*
Hogy ne sértsem meg Istent, és az ő fiát odafent, ahol van, és az ő akaratát!
- 5 → *Kade mukhlah ma o Del, the kade mukhlah ma mu’o dad, kaj o sasto gav xal ke mîri meseli!*=
Úgy hagyott engem Isten, és úgy hagyott engem apám, hogy az egész falu eszik az én asztalomnál!
- 6 Pista = *Čeči-j njepoate, feril tu o Del!*
Igaz, unokaöcsém, Isten éltesen téged!
- 7 Bánó ((felsorolja a jelentősebb rokonsági csoportokat, apai ágakat, amelyek tagjaival apatársi kapcsolatokat létesített))
→ *X-ăști xan, Y-ești xan, V-ești xan, Z-ești xan!*
X-ék esznek, Y-ék esznek, V-ék esznek, Z-ék esznek!
- 8 *Mu’o-j o sasto gav? =*
Az enyém az egész falu?
- 9 Jankó = *[Tjiro-j, Bano!*
A tiéd, Bánó!
- 10 Pista = *[Le Devlehko-j, the pale kode tjiro-j, Bano!*
Istené, és azután a tiéd, Bánó!

Ezt a kölcsönös egymásra utaltságot és a társas kapcsolatok nagyra értékelését preferáló morális rendet jeleníti meg és erősíti meg a közös étkezés, és az annak során zajló kínálás interakciós rítusa, amelynek kivitelezése a gábor romák közötti interakcióban a kínálás többszöri megismétlését kívánja meg.

5. A kínálás mint interakciós rítus a romaniban

5.1. A beszédaktuson túl: a kínálás mint rituális egyezkedés

A kínálás (romani metanyelvi terminussal: *imbimo*) nem pusztán egy beszédaktus, hanem párszekvenciák láncolatából álló interakciós rítus. A kínálást a klasszikus beszédaktus-kategorizáció elkötelező aktusnak tekintette (Searle 1976: 11), olyan megnyilatkozásnak, amelynek kimondásával a beszélő valamely jövőbeli cselekedet végrehajtása mellett kötele-

zi el magát. Mások (pl. Hancher 1979: 6) szerint a hallgatóra gyakorolt hatást is szükséges figyelembe venni, hiszen a kínálással a beszélő szándéka az is, hogy a hallgatót rávegye valaminek a megtételére. Ezért inkább olyan hibrid beszédaktusnak érdemes tekinteni azt, amely a direktívumok és az elkötelező aktusok sajátosságaival egyaránt rendelkezik. A romani adatok is ezt támasztják alá. A romani társalgásban a kínálás többnyire felszólítás (pl. „Vegyél és egyél!”), amelynek direktívum-jellegét gyakran további nyelvi és paralingvisztikai eszközök is erősítik, azt jelezve, hogy a beszélő milyen intenzíven igyekszik rávenni a címzettet a kínálás elfogadására.

Az alábbi romani metapragmatikai diskurzusok és a 6. szakaszban elemzett interakció is meggyőzően demonstrálja azt, hogy a kínálás a romák közötti interakcióban a kínáló/meghívó és a fogadó közötti rituális egyezkedés, amely számos beszédfordulót foglalhat magában. Hasonlóan azokhoz a pragmatikai tanulmányokhoz, amelyek a kínálást és a meghívást párszekvenciák sorából álló nyelvi gyakorlatként vizsgálják (l. Chen 1996; Hua et al. 2000; Koutlaki 2002; Eslami 2005; Al Khatib 2006; Grainger et al. 2015), mi is amellet érvelünk, hogy az egyes beszédaktusokon túlmutató, az interakció szerveződésére koncentráló megközelítésre van szükség.

A gábor roma közösségekben, akárcsak más nyelvi és kulturális közösségekben (pl. perzsa, arab vagy kínai közösségek esetében Chen 1996; Koutlaki, 2002; Grainger et. al., 2015), az első meghívásra vagy kínálásra adott konvencionális válasz a vonakodás vagy az elutasítás, amelyre a vendéglátó a meghívás/kínálás megismétlésével reagál. A meghívás és a kínálás megismétlése számos különböző közösség nyelvi gyakorlatában preferált interakciós lépés: többek között a görög (Bella 2016), az ír angol (Barron 2005), a kínai (Gu 1990; Chen 1996; Hua et al. 2000), a jordániai arab (Al-Khatib 2006; Abdel Hady 2015), a líbiai arab (Grainger et al. 2015) és a perzsa (Koutlaki 2002; Eslami 2005) interakcióban is normatív viselkedésnek számít. Az ismétlés (vagy annak hiánya), és a fogadó meggyőzésére irányuló interakciós erőfeszítések intenzitása jelzés lehet a résztvevők számára, hogy osztenzív vagy valódi kínálásról/meghívásról van-e szó az adott helyzetben.⁷

⁷ Erről a distinkcióról l. Isaacs és Clark (1990). Az osztenzív és valódi meghívás jellemzőiről az iráni perzsa társalgásban l. Eslami (2005), Salmani Nodoushan (2006); a jordániai arab közösségekben l. Al-Khatib (2006), Abdel Hady (2015).

Annak az „erősködésnek” a formája és mértéke, amellyel a kínáló/meghívó igyekszik rávenni a címzettet az elfogadásra, jelentős nyelvi és szociokulturális variációt mutat. Az ismételt kínálások vagy meghívások száma, nyelvi formája, elhelyezkedése az adott interakcióban, valamint az „erősködés”, az udvarias kényszerítés (*insistence*) stratégiái nemcsak eltérő nyelvi és szociokulturális kontextusokban, hanem akár ugyanazon gyakorlatközösségekben is különbözhetnek a helyzet sajátosságaitól (pl. a résztvevők neme, kora, státuszviszonyai stb.) függően. Ezek az interakciós mintázatok nem függetlenek a nyelvhasználók morális rendjétől, és azoktól a nyelvi és kulturális ideológiáktól, amelyek az e helyzetekben preferált, elfogadott interakciós viselkedésre vonatkozó vélekedéseket, normákat, értékeléseket foglalják magukban (Koutlaki 2002; Grainger et al. 2015).

Az alábbiakban a gábor roma közösségek morális rendjének interakciós aspektusait vesszük szemügyre, különös tekintettel a megismételt kínálásra, és az annak további erősítésére szolgáló feltételes (ön)átkok használatának fontosságára. Ehhez a vendégfogadás interakciós mintáit értelmező, magyarázó metapragmatikai diskurzusrészleteket hívunk segítségül.

5.2. A kínálás romani metapragmatikája

5.2.1. Szégyenlősség és szeretet – a kínálás kapcsolati funkciója

Az első interjúrészlet a kínálás kapcsolati funkcióját hangsúlyozza: a kínálás a vendég iránti szeretet megnyilvánulása. A beszélő morális és érzelmi kategóriák, metalexémák (szeretet, szégyen) segítségével világít rá arra, miért van szükség explicit, formailag direkt kínálásra a vendéglátás helyzeteiben: azt a vendégszereppel együttjáró tartózkodás, vonakodás (a vendég rendszerint „szégyelli magát”) teszi indokolttá. A vendég „szégyenlőssége” a gyakorlatban sokszor azt eredményezi, hogy nemcsak szóban bátorítják őt a fogyasztásra, hanem a kínálást gyakran nem nyelvi cselekvés is kíséri. Gyakori, hogy a házigazda a tartózkodónak mutatózó vendég tányérjára tesz egy jókora adag ételt, és arra is figyelmet fordít, hogy ne legyen üres a pohár a vendég előtt, és folyamatosan igyekszik újratölteni azt.

Ezzel magyarázható az is, hogy a romák közötti interakcióban kínálási helyzetben az indirekt beszédaktusok használata ritka, kérdés vagy javaslat formájú kínálást alig hallhatunk. (Vö. az angol *Would you like...? How about some..., Why don't you...?* (I. Barron 2005), vagy a magyar *Kérsz-t? Adhatok egy kis-t?, Miért nem veszel..?* indirekt

formákkal.) Kínálási és meghívási helyzetekben a perzsa interakcióban szintén a direktívumok használata preferált (Eslami 2005: 477).

A vendéglátás elemi formáinak felajánlása, például a kávéra/üdítőre meghívás nem korlátozódik az otthoni helyszínekre. Ismerősök közötti találkozási helyzetek bárhol, például egy piacon, a helyi kisboltban, egy kórházi büfében vagy épp Budapest utcáin vagy plázáiban is apropót szolgáltatnak arra, hogy az egymással összefutó ismerősök versengve próbálják egymást rávenni arra, hogy igyanak meg együtt valamit. Azt, hogy a találkozási helyzetekben a meghívás mennyire normatív viselkedés, jól jelzi az az önátkok kíséretében előadott szabadkozás, amelybe az a résztvevő bocsátkozik, aki valamilyen ok miatt nem tud erre időt szakítani. (Pl. *Meghívnálak egy kávéra, de most muszáj sietnem, haljak meg! Bocsánatot kérek, de várnak rám, haljanak meg a fiaim (ha nem)! Majd találkozunk!*) A vendéglátás résztvevői keretét ebben a tanulmányban nem vizsgáljuk. Csupán azt jegyezzük meg, hogy a közös étkezés során a nemek elkülönülése az elvárt térhasználati elrendezés. A férfiak és a nők külön társaságban, külön asztalnál foglalnak helyet, kivéve a nagyon szűk családi körben zajló étkezést. Ennek megfelelően a férfiakat a házigazda férfi, a nőket a házigazda nő kínálja, ellenkező neműek, különösen ha azonos generációba tartoznak, a szűk családi körön túl rendszerint nem kínálják egymást közvetlenül. Egy roma közösségben a házigazda nő nem lép oda a férfiak asztalához, hogy kiszolgálja őket, hanem arra a férjét (vagy más férfi családtagot) kéri meg. Ezt a társadalmi nemi szerepekhez kötődő közvetettséget modellálta Szalai Andrea számára a 60-as éveiben járó férfi interjúpartner, jelezve, hogy egy nőnek nem illik a hozzájuk látogatóba érkező roma férfiakat közvetlenül kínálnia. (*Kínáld meg, férjem, azt az embert. Kínáld azt az embert, mert látom, hogy szégyelli magát!*)

„Ezek által is kimutassa az a férfiú vagy az asszony az ő szeretetét, érted? Ez a szeretetének a bizonyítéka, hogy valakinek azt mondja: „Le the xa, mo! Imbisar mo, kodole romeh! Imbisar kodole romeh, kã dikhav kaj lažalpe! De leh ekh mas! Le xanami-ka, vadj tjirve, (...) le the xa, na lažetu!” (‘Vegyél és egyél, ember, ne szégyelld magadat! Kínáld meg, férjem, azt az embert, mert látom, hogy szégyelli magát! Adj neki egy húst! Vegyél, apa-társ, vagy komám, (...) vegyél és egyél, ne szégyelld magadat!’) *Ez is a szeretetnek a bizonyítéka, érted?’*

5.2.2. A kínálás interakciós szerkezete

A második interjúrészlet a kínálás interakciós szerkezetét, a házigazda és a vendég közötti társalgás tipikus beszédlépéseit, azok szekvenciáját modellezi.

„Biimbimako na lel kodo kave o vendigo, vadj či kodo, ko xaben na muzol bi te na imbij leh. The kode phenav, te avel ekh vendigo: »Le, mo, pi kakala kave! Te mera me, te na pije le!« Phenel v'o vendigo: »Hagyj békit, kã či pijav, kã-«. »Le, šave, pi kakala pãxaro paji, vadj kakala kave, te mera me!« Na, s akkor elveszi. Vadj: »Le the xa!« »Či som bokhalo, šave!« »Te mera me te na xe!« Akkor: »Na maj colaxartu kã xav.« (...) V'o vendigo amborig phenel kade: "Mera me te som bokhalo, kã akana xalom, amainti, na-j ekh časo! The či som bokhalo!« »Na-j bajo, xa ekh čepo inkã, šave!« Na. (...) Kade-j e sũka."

’Kínálás nélkül nem veszi el azt a kávé, vagy ahhoz az ételhez sem nyúl, ha nem kínálom meg. És azt mondom, ha jön egy vendég: „Vegyél, ember, idd meg ezt a kávé! Haljak meg, ha nem innád meg!” Mondja a vendég is: „Hagyj békit, mert nem iszom, mert-”. „Vegyél, te fiú, idd meg ezt a pohár üdítőt vagy ezt a kávé, haljak meg!” Na, s akkor elveszi. Vagy: „Vegyél és egyél!” „Nem vagyok éhes, te fiú!” „Haljak meg, ha nem ennél!” Akkor ((a vendég azt mondja)): „Ne átkozd már tovább magad, mert eszem.” És a vendég is mondhatja így: „Haljak meg, ha éhes vagyok, hiszen most ettem, az imént, nincs egy órája! És nem vagyok éhes.” „Nem baj, egyél egy cseppet még, te fiú!” Na. Így van a szokás.’

Ez a metapragmatikai narratíva egy „minielőadás”. Az interjúalany a vendéglátó és a vendég hangját egyaránt megszólaltatja, mintegy előadja azt a kínálás során zajló egyezkedést, amelyet a leghétköznapibb helyzetek (pl. egy közös kávézás) is megkívánnak a romák közötti társalgásban. Láthatjuk, hogy a kínálás nem egy szimpla beszédaktus, hanem különböző aktusok szekvenciája: első kínálás (+feltételes (ön)átok) → elutasítás/vonakodás (opcionálisan feltételes átokkal erősítve) → ismételt kínálás+feltételes (ön)átok → elfogadás kombinációjából épül fel. Akár már az első kínálást is követheti egy feltételes önátokkal erősített megnyilatkozás, amely a kínálás direktívum-jellegét fokozza (’Vegyél, ember, idd

meg ezt a kávé! Haljak meg, ha nem innád meg!’). A vendég szokásos vonakodása a kínálás újbóli, feltételes önátokkal (*trušul*) nyomatékosított megismétlését eredményezi, és csak ezután következik az elfogadás.

A rítusnak rendszerint meghatározott idő- és térkeretei és intenzitásra vonatkozó határai is vannak az interakcióban (l. Collins 2004; Terkourafi – Kádár 2017). Ez nemcsak az előre meghatározott forgatókönyv szerint zajló, kodifikált rítusok esetében van így, hanem a hétköznapok interakciós rítusaiban is. A gábor romák közötti kínálási helyzetekben rendszerint a vendég az, aki határt próbál szabni az egyre intenzívebbé váló interakciónak: például oly módon, hogy elfogadja a kínálást, és ezzel okafogyottá teszi a kínáló további interakciós befektetését (l. az interakció-elemzést a 6. szakaszban.) A vendég egyúttal explicit módon is jelezheti az elfogadást, felszólítva a házigazdát, hogy hagyjon fel azzal az udvarias kényszerítéssel (‘Ne átkozd már tovább magad, mert eszem’), amelynek jellegzetes stratégiája a kínálás többszöri megismétlése feltételes önátkok kíséretében.

Azt, hogy ez a rituális egyezkedés mennyire konvencionális, azaz mennyire ez a normatív, megszokott interakciós viselkedés a kínálás során, a beszélő által alkalmazott metapragmatikai címke (*sūka* ‘szokás’) is jelzi: ‘Így van a szokás’. A fenti interakciós stratégiák helyzetnek megfelelő használata a pragmalingvisztikai és szociopragmatikai kompetencia része a gábor roma közösségekben, ezek használatát a gyerekek nagyon korán (már 3 éves kor körül) elkezdik elsajátítani.

A kínálás tehát a romani interakcióban rituális egyezkedés, amely rendszerint az alábbi társalgási lépésekből, illetve az ezekből konstruált párszekvenciák kombinációjából épül fel:

- házigazda: első kínálás (+opcionálisan: feltételes (ön)átok)
- vendég: elutasítás vagy vonakodás
- házigazda: ismételt kínálás + erősítés feltételes átokformulával
- vendég: elfogadás
- vagy: elutasítás (rendszerint morálisan elfogadható módon, pl. feltételes átokformulával erősítve, és egyéb jóvátevő, orvosló stratégiák, pl. bocsánatkérés, magyarázat kíséretében pl. ‘Bocsáss meg, az imént ettem.’)

5.2.3. A feltételes önátkok mint az udvarias kényszerítés eszközei

A kínálás kapcsolati aspektusait korábban a Brown – Levinson-féle udvariasság-elmélet (1987) keretében próbálták megragadni, arra keresve a

választ, hogy az hogyan viszonyul a résztvevők arcigényeihez, milyen arccal kapcsolatos szükségleteket elégít ki vagy sért meg. Brown és Levinson (1987: 66) szerint a kínálás tehertélt (*imposition*) jelent a hallgató számára, mivel nyomást gyakorol rá annak érdekében, hogy reagáljon a kínálásra és fogadja el azt, ezzel korlátozva cselekvési szabadságát, így a tartózkodó arcra⁸ (*negative face*) irányuló fenyegetésnek tekinthető. Ebben az elméleti keretben a kínálás nemcsak a hallgató, hanem a beszélő szempontjából is a tartózkodó arcra irányuló fenyegetésnek minősülhet, hiszen a kínálással a beszélő saját cselekvési szabadságát is korlátozza, mivel elkötelezi magát egy önmaga számára tehertélt jelentő jövőbeli cselekvés (a hallgató megvendégelése) mellett. Ugyanakkor a kínálás (Brown – Levinson 1987: 69) a hallgató pozitív, közelítő arcát (*positive face*) támogató, számára előnyös aktus, mivel azt jelzi számára, hogy személye és jóléte kívánatos a beszélő számára. A visszautasítás viszont a beszélő közelítő arcára jelenthet fenyegetést, amennyiben a hallgató azzal azt fejezi ki, hogy a felajánlott dolog (étel/ital) vagy a társas közelség nem kívánatos számára (l. Sifianou 1992).

Több tanulmány (pl. Chen 1996; Koutlaki 2002; Eslami 2005; Granger et al. 2015) is rámutatott arra, hogy az általuk vizsgált nyelvek és közösségek esetében nehezen értelmezhető tehertéltként és a vendég arcát fenyegető aktusként a kínálás és meghívás. A romani interakciós viselkedést a közösség morális rendjének kontextusában vizsgálva mi is amellet érvelünk, hogy a kínálás alapvetően kapcsolati gyakorlat, amely lehetőséget ad a résztvevők pozitív, közelítő arcának elismerésére, fenntartására az interakcióban (l. Chen 1996: 148–153; Koutlaki 2002). A gábor romák morális rendjében és interakciójában a vendéglátás, a kínálás és a meghívás nem tehertélt, hanem lehetőség a társadalmi kapcsolatok megerősítésére. Amint az alábbi interjúrészlet is mutatja, nem a kínálás, hanem az annak elfogadtatása érdekében tett interakciós erőfeszítések (pl. az ismételt kínálás és a feltételes önátkok) hiánya vagy mérsékelt intenzitása az, aminek negatív kapcsolati üzenete lehet a fogadó számára. (Másként fogalmazva: ez az, ami arcfenyegetésként értelmezhető a vendég perspektívájából.)

⁸ Brown és Levinson (1987) nagy hatású, ám számos kritikát kiváltó elmélete szerint az arcnak két aspektusa van: „a tartózkodó (más fordításokban távolító/független), önnön függetlenségünket védő (*negative face*) és a hallgatóval közösségre törekvő, egyetértő közelítő, kedvező (*positive face*)” (Szili 2004: 33). L. még Nemesi 2009: 71–76. A tanulmányban a ’tartózkodó arc’ és a ’közelítő arc’ fordítást használjuk.

A kínálási helyzet olyan beszédhelyzet, amelyben általában nemcsak a kínálás egyszerű megismétlése, hanem az elfogadás erőltetése (*insistence*), kikényszerítése is pozitívan értékelt (pl. udvariasnak tekintett) nyelvi viselkedés. A romani társalgásban a kényszerítés kulturálisan definiált, konvencionális módja a feltételes átok (*trušul*) használata a kínáló megnyilatkozások illokúciós erejének nyomatékosítása érdekében. Az alábbi metapragmatikai diskurzusrészlet rávilágít arra, hogy a vendéglátás során a feltételes (ön)átkok használata a megszokott (*default*), vagyis azok hiánya minősül feltűnő, jelölt választásnak.

Ha a kínáló fél csak egyszerű direktívumot használ (pl. *Le the xa!* 'Vegyél és egyél!'), és a megismételt kínálás során is elmarad a feltételes (ön)átkok, az szociopragmatikai következtetést vált ki. A címzett számára a feltételes átok nélküli, „szimpla” direktívumnak az az indirekt üzenete, hogy a kínálás nem őszinte, „nem szívből jövő” (*na-j dendo jilo*). A romani interakcióban a feltételes átokhasználat, illetve az átokhasználat hiánya révén társas, a résztvevők közötti kapcsolatra vonatkozó jelentések is közvetíthetők. A *trušul* olyan interakciós eszköz a kínálás és a meghívás során, amellyel a vendéglátó indirekt módon azt is kifejezésre juttathatja, hogy milyennek értékeli a vendéghez fűződő kapcsolatát. A feltételes átok nélküli kínálás az esetek többségében azt jelzi, hogy a vendéget nem látják szívesen az adott helyzetben (sőt, mi több: személye „nem szimpatikus”). Az alábbi interjúban egy 30-as éveiben járó nagyfalusi fiatalasszony szavai voltaképpen a kínálás émikus, romani metapragmatikai definícióját adják. Rávilágítanak arra, hogy a kínálás mint beszédaktus a kínáló önmagára és családjára mondott feltételes átkai nélkül nem teljes, nem befejezett. A beszélő metapragmatikai értékelése szerint az olyan helyzet, amelyben a vendéget leültetik, ételt/italt tesznek elé, felszólítják, hogy vegyen, egyen/igyon, de elmaradnak a nyomatékosító feltételes átkok, az „nem kínálás”. A kínálás gábor roma fogalmába tehát beletartozik a feltételes átok helyzetnek megfelelő használata.

„Sin kãse řoma, kaj aven andrã, the ři imbisarah le. Thovah angle vi paje, thovah angle vi kave, thovah angle vi teste, vi kake, vi kuke: »Na, xan the pen te kamenah, řave, na thovah o truřula!« Akkor von ři te xan, ři te pen. Te ři kamen, kothe ařen, te na fal ame lendar! Te falah ame lendar, aba řanasah te thovah truřul!”
 'Mondjuk, vannak olyan romák, hogy bejönnek, és nem kínáljuk őket. Teszünk eléjük üdítőt, kávé, süteményeket, ezt is, azt is: „No, egyetek és igyatok, fiú, ha szeretnétek, ne tegyük a *truřulo*

kat!” ((értsd: ne átkozzuk magunkat)) Akkor ők kell, hogy egyenek és igyanak. Ha nem akarnak, ott marad, ha egyszer nem szimpatikusak nekünk! Ha szimpatikusak lennének nekünk, akkor már tudnánk nekik *trušult* mondani ((hogy egyenek)).’

Összegezve a fentieket: a kínálás teljes, a gábor roma közösségekben szociokulturálisan elfogadott kivitelezése nem lehetséges pusztán a kínálás illokúciós aktusának kimondásával. Az ismételt, feltételes átokkal megerősített kínálás elengedhetetlen része a vendéglátás roma interakciós ritusának. A kínálást nyomatékosító feltételes átkok az elfogadás kikényszerítésének pozitívan értékelt interakciós eszközei ezekben a helyzetekben. A beszédaktus-elmélet terminológiáját kölcsönözve úgy is fogalmazhatunk, hogy a feltételes átkok a kínálás szociokulturálisan definiált őszinteségi feltételeinek részét képezik a romani interakcióban. A feltételes átokhasználatnak a kínálás során kapcsolati értelemben konstruktív funkciója van, annak révén a beszélő a címzethez való viszonyára vonatkozó pozitív értékelést is kifejez, míg a feltételes átok elmaradásának rendszerint ezzel ellentétes kapcsolati üzenete van.

6. A kínálás interakciós ritusa a romaniban: adat és elemzés

Az alábbi esettanulmányban egy kínálási helyzetben rögzített spontán interakciót elemzünk, főként annak rituális jellemzőire (l. Kádár 2013, 2017) koncentrálnak. Különös figyelmet fordítunk az ismétlődéses jellegre, azokra a visszatérő formai-szekvenciális jellemzőkre, amelyek a romani nyelvhasználati konvenciók szerint szükségesek a kínálás szociokulturálisan elfogadott, teljes kivitelezéséhez. Elsősorban a megismételt kínálás jelenségére fókuszálunk, és megvizsgáljuk, hogy milyen pragmatolingvisztikai forrásokot használnak a résztvevők az ismételt kínálás nyomatékosítása, erősítése érdekében. Fordulóról fordulóra haladva elemezzük az interakciót, feltárva azt a komplex, szekvenciák láncolatából álló ritualizált egyezkedést, amely a házigazda és a vendégek között zajlik. Arra a kérdésre is választ keresünk, hogy melyek azok a nyelvi, paralingvisztikai és interakciós eszközök, amelyek együttes előfordulása azt a benyomást kelti a résztvevőkben és a megfigyelőkben is, hogy az interakció valójában egy fordulóról fordulóra intenzívebbé váló rituális lánc (Collins 2004). Ennek révén közelebb juthatunk annak megértéséhez is, hogy hogyan működik az interakciós ritus mint érzelmi befektetést kívánó és kapcsolati érzelmeket előhívó gyakorlat (Kádár 2013: 104–134).

A kínálás kontextusában vizsgáljuk a feltételes átkok szerepét is. Mint látni fogjuk, a feltételes átkok a kínálás elfogadása melletti erősködés (*insistence*) konvencionális interakciós stratégiái, amelyek a szívélyesség, a vendégszeretet pozitívan értékelt interakciós jelzései. Alkalmazásuk is hozzájárul a kínálás rituális jellegéhez. A vendégek reakcióját vizsgálva rámutatunk arra, hogy milyen interakciós eszközöket (elfogadás+irreleváns referenst tartalmazó „ellenátok”) használnak annak érdekében, hogy korlátozzák azt az extrém interakciós befektetést, amelyet a vendéglátó tesz a kínálás elfogadtatása érdekében, és határt szabjanak az egyre intenzívebbé váló interakciónak. Amellett érvelünk, hogy a kínálás a romani társalgásban egy fogadóra és közönségre tervezett, kidolgozott, jórészt rutinizált megnyilatkozásokból felépülő rituális egyezkedés, amelynek társas célja a résztvevők közötti kapcsolat fenntartása és megerősítése.

Az alábbiakban az interakció, majd annak elemzése következik. A résztvevők rokoni (unokatestvéri) kapcsolatban álló, hasonló korú, egymást jól ismerő gábor roma férfiak. Mivel nem ugyanabban a városban élnek, ezért nem találkoznak túl gyakran. A résztvevők viszonya tehát társas közelséggel jellemezhető, a társalgás stílusa viszonylag informális, az étkezés nem kapcsolódik kivételes, ünnepi alkalomhoz. A társalgás nem roma (gázsó) résztvevője terepmunkásként Berta Péter. Mivel a roma vendégek (Gabi és Laji) adventisták, ezért nem fogyasztanak sertéshúst. A házigazda és fia ezért fontosnak tartják hangsúlyozni, hogy a felszolgált étel megfelel a vallási előírásoknak, mivel baromfihúsból készült (1. és 15. sor). Az erre való hivatkozást is amelletti érvként használják fel, hogy a vendégeket fogyasztásra ösztönözzék. A 23 beszédfordulóból álló társalgás egyetlen téma, a vendégek kínálása köré szerveződik. A kínáló megnyilatkozások többsége felszólító módú ígéret tartalmazó direktívum. Indirekt, például kérdés formájú kínálás (pl. *Kérsz...-t? Adhatok egy kis ...-t?*) nem fordult elő. A kínáló megnyilatkozások sorozatát nem nyelvi cselekvés is kíséri: a házigazda beszéd közben többször is ételt tesz a vendégek tányérjára (1. 3., 8., 14. sor). A gábor romák közötti vendéglátásban nem jellemző a vendég számára választást hagyó konvencionálisan indirekt formák vagy a különféle tompító, kárpító kifejezések (*hedges*, l. Cseresnyési 2004: 32) használata, a kínálás ideálisan explicit, feltételes átkokkal erősített direktívumok sorozata.

Helyszín: egy Kolozs megyei kisváros, egy gábor roma családnál

Résztevők:

- Vendéglátók: az ötvenes évei végén járó házigazda (Pista); a házigazda felnőtt fia (Jankó).
- Vendégek: Laji, egy ötvenes évei végén járó férfi; és Gabi, Laji egyik fivére. (Elsőfokú unokatestvérei a házigazdának.) Nem roma résztvevő: Berta Péter (BP).⁹ Mivel BP. a vendégekkel együtt érkezett (a vendégek vendége), nemcsak a házigazdák, hanem a vendégek is feladatuknak tekintették, hogy kínálják, evésre bátorítsák őt (l. 8–12., 19. sor).

1 házigazda ((Gabihoz))

Ande koko parizerto amborig leh °kã khanjano°. Te mera me te na!

Abból a parizerből vehetsz, mert baromfiból van. Haljak meg, ha nem!

2 Laji ((a többiekhez, akik Lajira várnak, míg ő a gyógyszerét készíti elő))

Den numa, xan!

Kezdjete csak hozzá, egyetek!

3 házigazda ((miközben szed Laji tányérjára))

→ *No len, no! Te merel mu'ro Janko! =*

No, vegyetek hát! Haljon meg az én Jankóm! ((a beszélő jelen levő fia))

4 Gabi → *=Meren ol gaže!*

Haljanak meg a gázsók!

5 Laji ((egy fiatalasszonyhoz, aki ekkor lép ki a konyhából))

KHÁRÁ-J TJO RÓM, njepate?

Itthon van a férjed, unokahúgom?

6 fómnji *NA-J KHÁRÁ, avel mindjar!*

Nincs itthon, jön mindjárt!

7 házigazda → *GABI! MERA ME te na le! Sohte na leh? (...)*

Gabi! Haljak meg, ha nem vennél! Miért nem veszel?

⁹ A nemek szerinti elkülönülés térhasználati mintáinak megfelelően a férfi terepmunkás a férfiakkal a teraszon, a női terepmunkás, Szalai Andrea a női asztalnál kapott helyet bent a konyhában.

- 8 Laji ((BP-hez, miközben a tányérjára szed))
Peter! [Le akana, le!
 Péter! Vegyél most, vegyél!
- 9 Jankó ((BP-hez))
 [Vegyél te is! =
- 10 házigazda = *Egész bátran! (...)*
- 11 Laji *Xa, Péter, xa! No len, séve! Mind otthon, első unokatestvérek. Mind nálam, így egyél! [Nyugodtan!*
 Egyél, Péter, egyél! No, vegyetek, fiam! Mint otthon, első unokatestvérek ((vagyunk a házigazdákkal)). Mint nálam, így egyél! Nyugodtan!
- 12 Jankó ((BP-hez))
 [Le the servihtu!
 Vegyél, fogyasszál!
- 13 BP *Kāsānisarav!*
 Köszönöm!
- 14 Laji ((a házigazda ismét szed Laji tányérjára))
Na-! So-j kode?
 Ne- ((tegyél többet))! Mi ez?
- 15 Jankó *Khanjani! Khanjani! =*
 Baromfi! Baromfi! ((a felvágott alapanyaga))
- 16 Laji = *Mukh la, mo! Kǎ me ekh cǎrǎa (.) Mukh ma akana-*
 Hagyd abba, hé! Mert én egy kicsit (.) Hagyj békén most-
 ((ne kínálj tovább))
- 17 házigazda → *Te me[ra me!*
 Haljak meg!
- 18 Laji → [Meren ol gaže!
 Haljanak meg a gázsók!
 (...)
- 19 Laji ((BP-hez))
 → *Nyugodtan, Péter! Le the xa! Kade xa sar mande khǎrǎ!*
Te mera me!
 Nyugodtan, Péter! Vegyél és egyél! Úgy egyél, mint nálam otthon! Haljak meg!
 (...)

- 20 házigazda ((Gabihoz))
 → *Gabi! Le, te mera me! Maj imbihtu? Le, te merel muřo*
[Janko! =
Gabi! Vegyél, haljak meg! Még kínáltatod magad?
Vegyél, haljon meg Jankóm!
- 21 Gabi → [*Meren ol gaže!*
 Haljanak meg a gázsók!
- 22 házigazda = *Pe muřo Janko the pre mande [na leh ekh cǎřra?! (...)*
 Az én Jankómra és rám ((tett átok ellenére)) sem veszel
 egy kicsit?!
- 23 Gabi → [*Meren ol gaže!*
 Haljanak meg a gázsók!

Amint a fenti interakció is mutatja, a gábor romák között a vendéglátás olyan, több fordulóból álló beszédtevékenység, amely rendszerint a kínálás többszöri megismétlését foglalja magában. A kezdeti kínálást a vendégek gyakran tartózkodóan fogadják, és ez a vonakodás vagy elutasítás rendszerint újabb, feltételes átokkal nyomatékosított kínálást vált ki. Ebben az interakcióban csupán két fordulóban találunk explicit vonakodást, elutasítást (1. a 14. és 16. sort), amelyet a házigazda önátka (17. sor: 'Haljak meg!'), majd két újabb, feltételes átokkal erősített kínálás ('Gabi! Vegyél, haljak meg! (...) Vegyél, haljon meg Jankóm! ((a beszélő jelen levő, felnőtt fia)), 1. 20. sor) követ. A romani vendéglátás során zajló interakció jellegzetessége, hogy a vendéglátó nemcsak abban az esetben ismétli meg a kínálást, ha a vendég elutasítja vagy vonakodik elfogadni azt, hanem akkor is, ha az már elfogadásra talált, azaz a közös étkezés és italfogyasztás során folyamatosan újra és újra bátorítja a vendégeket.

Az ismételt kínálást gyakran a vendéglátó önmagára és családjára mondott feltételes átkai nyomatékosítják, amelyek pragmatikai szerepe részben a kínáló megnyilatkozások illokúciós erejének, hatásának erősítése. (Az illokúciós erő és hatás fogalmáról l. Sbisà 2001.) Az elemzett interakcióban jelentős a feltételes átok aránya, 23 beszédfordulóban 9 hangzott el (1. az 1., 3., 7., 17., 19., 20. [itt 2 előfordulás], 22. sorokat). Éppen a többször megismételt, feltételes átokkal erősített kínálások hatására válik az interakció szekvenciák láncolatából álló, egyre intenzívebbé váló rituális egyezkedéssé a vendéglátás helyzeteiben. A kínáló interakció rituális sajátosságai közé tartozik, hogy bár a nyelvi forma és az interakciós szerkezet alakítása tekintetében a résztvevők rendelkeznek a választás szabadságával, az interakció mégis nagymértékben előre jelez-

hető, kiszámítható, a résztvevők társalgási hozzájárulásai gyakran rutinizáltak. Gyakorikak a viszonylag kötött szerkezetű formulaikus megnyilatkozások (pl. a feltételes önátkok), jellemző azok ismétlése, a helyzethez, a társas kontextus sajátosságaihoz igazodó variációja.

A rítus növekvő intenzitásához hozzájárulnak továbbá prozódiai eszközök is. A megnyilatkozások többsége felkiáltó intonációval ejtett, jellemző a hangerő növelése (l. 7. sor) és a bővebben adagolt hangsúlyok alkalmazása is. Feltehetően az interakció ritualizáltságával, bizonyos mintázatot követő rendezettségével összefüggő jellegzetesség az együtt elhangzó, átfedő beszéd (*overlaps*), valamint a szünet nélküli szóátvétel (*latching*, l. 3–4. 9–10, 15–16. sor) gyakori használata is. A beszédpartnerek számára rendszerint anticipálható, jól kiszámítható egymás soron következő társalgási hozzájárulása. Ez teszi lehetővé, hogy sokszor egymás szavába vágva, egyszerre kínáljanak egy harmadik személyt (l. 8–9, 11–12. sor) anélkül, hogy az zavart okozna a társalgásban. Láthattuk, hogy nemcsak a házigazda, hanem a vendég is kínálja a vele együtt érkező, társas értelemben távolabbi vendéget, ez a gábor romák közötti vendéglátás során megszokott gyakorlat (l. a 8., 11., 19. sort). Az átfedő beszéd másik tipikus használati stratégiája az, hogy a vendég meg sem várja, amíg a házigazda befejezi a feltételes átokkal nyomatékosított kínáló megnyilatkozást, hanem vele együtt beszélve már is megpróbálja rávenni őt arra, hogy hagyjon fel a további kínálással (l. 17–18., 20–21., 22–23. sor).

Ezeknek az eszközöknek az együttes használata egy erős érzelmi és társas érintettséget implicáló, élénk stílust eredményez (Tannen 2005: 11–121), amelynek következtében az interakció egyre intenzívebbé válik (Collins 2004). Ez a romani interakció dinamikáját nem ismerő kulturális kívülállók számára versengésnek vagy akár konfliktusbeszédnek is tűnhet. A helyi kisboltban sorban álló magyar vásárlók például több alkalommal is ingerült vitának, konfliktusnak vélték azt a rituális egyezkedést, amelybe a vásárlás közben ott összetalálkozó gábor romák kezdtek azért, hogy egy kávéra vagy üdítőre meghívják egymást.

A rítusok intenzitásának is vannak korlátai (Collins 2004). Azt, hogy az interakció intenzitás tekintetében közel jutott a csúcsponthoz, a vendéglátó felháborodást színlelő költői kérdései is jelzik. Ezekkel felelősségre vonja, számonkéri vendégeit: 'Még kínáltatod magad?' (20. sor), 'Az én Jankómra és rám ((mondott átok ellenére)) sem veszel egy kicsit?!' (22. sor). Ezek a kérdések olyan metapragmatikai kommentárok,

amelyek annak az interakciós befektetésnek a jelentőségére engednek következtetni, amelyet a házigazda a többször megismételt, önmagára és felnőtt fiára mondott feltételes átkaival megerősített kínálással tett azért, hogy vendégeit fogyasztásra bátorítsa. Egyúttal jól mutatják ennek az interakciós erőfeszítésnek a fogadóra gyakorolt konvencionális hatását is: a vendégnek éppen erre tekintettel illik feladnia a tartózkodó magatartást és elfogadni a kínálást. Ha túl sokáig kínálatja magát, azt a házigazda úgy is értelmezheti, hogy vendége túlzott mértékű interakciós befektetést vár el tőle. Ennek indirekt kapcsolati üzenete is lehet: a házigazda úgy vélheti, hogy vendége saját pozícióját túl magasra értékeli, és ezért várja el azt, hogy a kapcsolat érdekében a vendéglátó még több interakciós erőfeszítést tegyen.

Ezért a vendégek rendszerint sietnek kifejezésre juttatni, hogy nem várnak el több interakciós munkát a vendéglátó részéről. Gyakori, hogy a kínálás címzettje úgy próbál meg határt szabni a vendéglátó záporozó, feltételes átkokkal nyomatékosított kínáló megnyilatkozásainak, hogy felszólítja őt, hogy hagyjon fel a *trušul*-okkal, azaz önmaga és családja átkozásával. Ezt rendszerint annak – szóval vagy tettel történő – kinyilvánítása kíséri, hogy elfogadja a kínálást: pl. „*Na maj de tu armaje, meren ol gaže! Aš, kã xav!*” ’Ne átkozd már tovább magad, haljanak meg ((inkább)) a gázsók! Hagyd abba, mert eszem!’ A fenti interakcióban az egyre intenzívebbé váló rituális egyezkedést a kínálás címzettjei többször is egy sajátos interakciós rutinnal, egyfajta irreleváns „ellenátokkal” próbálták határok között szorítani. Mint láttuk, többször is a *Meren ol gaže!* ’Haljanak meg a gázsók (’nem romák’)!’ formula használatához folyamodtak (l. a 4., 17, 21., 23. sorokat). Ennek az átokformulának az interakcióban való elhelyezkedése sajátos, és ennek a pragmatikai és diskurzusfunkció szempontjából jelentősége van. Ezek a megnyilatkozások rendszerint szekvenciális szerveződésű aktusokban válaszként, gyakran az aktus lezárását előkészítő formaként (*pre-closing form*) fordulnak elő. Használójuk rendszerint a beszédpartner korábbi, feltételes átkokkal nyomatékosított megnyilatkozásaira reagál, általában azok további ismétlését kívánja megelőzni. A gáborok közötti társalgásban a gázsókra utaló átokformulák egyik tipikus használati kontextusa éppen az invitálási és kínálási helyzet. Funkciójuk az, hogy megszakítsák azt a feltételes átkokkal nyomatékosított megnyilatkozások sorából álló, egyre intenzi-

vebb egyezkedést, amit a vendéglátás roma interakciós rítusa a kínálási helyzetek többségében megkíván.¹⁰

Hogy megérthessük, miért alkalmas e célra a gázsókra mondott átok, ismernünk kell azt a „laikus”, folk nyelvvideológiát, amely az (feltételes) átokformulák nyelvi formája (pl. a referensre utaló főnév szemantikai jegyei) és a formula pragmatikai értéke (pl. módosító, erősítő képessége) között kapcsolatot hoz létre. Ebben a metapragmatikai ideológiában az átok referensének szemantikai jegyei a pragmatikai funkció indexei. Ennek az indexikus viszonytnak az elemzésére itt terjedelmi okok miatt nem vállalkozhatunk. Csak annyit jegyzi meg, hogy ahhoz, hogy egy *trušul* a gáborok közötti interakcióban potenciális erősítő lehessen, az átokformula referensének az [+ÉLŐ] és a [+HUMÁN] jegy mellett a [+ROMA] szemantikai jeggyel is rendelkeznie kell.

Mint láttuk, a kínálás címzettje ahelyett, hogy a *trušul*-lal erősített kínálásra „rálicítálva”, azaz újabb önmagára vagy családjára mondott átokkal erősített megnyilatkozással válaszolna (pl. 'Haljanak meg a fiaim, nem vagyok éhes!'), a 'Haljanak meg a gázsók!' formulával próbálja megszakítani ezt a megnyilatkozások illokúciós erejének fokozásán alapuló sorozatot. Ezt a relevancia-maxima (Grice 1975/1997) tudatos, szándékos megsértésével éri el: az általa használt átokformulában olyan referenst (*gaže*) választ, amely a *trušul*-ok pragmatikai szerepére vonatkozó gábor roma nyelvvideológia szerint nem alkalmas a megnyilatkozások illokúciójának erősítésére.¹¹ Ezzel a választással a vendég célja az, hogy tétlenné, értelmetlenné tegye a beszédpartner számára a kínálás újbóli, önmagára és gyermekeire mondott átokkal nyomatékosított megismétlését, ily módon szabva határt az egyre intenzívebbé váló rítusnak (l. Collins 2004). A *Meren ol gaže!* formula tehát nem valódi, azaz nem szó szerint értendő átok, azt nem a gázsókra irányuló károkozás szándékával, és nem a gázsókhoz való negatív beszélői viszonyulás jelzésére használják a társalgásban.

Mint láttuk, e formulának fontos szerepe van az interakció szerkezetének alakításában is. Tagolja az interakciót, lezárja annak egy szakaszát,

¹⁰ Ez az egyezkedés a szűk családon belül, társadalmi és érzelmi közelséggel jellemezhető résztvevői relációkban (pl. házastársak, vagy az egy háztartásban élő testvérek közös étkezése során) el is maradhat.

¹¹ Ezért használható a *Meren ol gaže!* az ironia vagy az ugratás felismerését támogató kontextualizációs fogódzóként is. Kimondását gyakran további paralingvisztikai és nem verbális fogódzók (nevetés, kacsintás, mosoly) is kísérik.

ezzel lehetővé teszi más témák és beszédtevékenységek kezdeményezését. További metapragmatikai funkciója a társalgás légkörének, hangnemenek (l. Hymes *key*-fogalmát) módosítása: a feltételes átkokkal nyomatékosított sorozatos kínálásnak köszönhetően már-már túlzottan udvariassá, formálissá váló interakciót közvetlenebbé, oldottabbá teszi.

7. Összegzés

A gábor roma közösségekben a kínálás nem egyetlen illokúciós aktus, hanem több fordulóból álló, szekvenciális szerveződésű rituális egyezkedés, amely a kínálás többszöri, feltételes (ön)átokkal erősített ismétlését kívánja meg. Jellemzően direktívumok sorozata. A kínálási helyzetekben a feltételes átkokkal kísért, megismételt kínálás a megszokott, elvárt interakciós viselkedés. Feltételes átkok hiányában a kínálás interakciós rítusa nem teljes, vagy legalábbis nem tekintik azt szívből jövőnek, azaz őszintének. (A 'szájból jövő' (oszténzív) vs. 'szívből mondott' (valódi, őszinte) átkokat és feltételes átkokat elkülönítő gábor roma metapragmatikai distinkcióval és az azzal összefüggő laikus intencionalitás-elmélettel kapcsolatban l. Szalai 2013, 2014c: 131–144, 187–200.)

Amint azt az elemzésben bemutattuk, a kínálás interakciós rítusának kivitelezése során tapasztalt egyre növekvő intenzitást különböző nyelvi, paralingvisztikai és interakciós eszközök (pl. ismétlések, felkiáltó intonáció, a szünet nélküli szóátvétel és az átfedő beszéd gyakori használata, nagyobb hangerő, feltételes (ön)átkok) együttes alkalmazása eredményezi.

Bár a nem romák az átkhasználatot gyakran a nyelvi agresszió és az udvariatlanság megnyilvánulásának tekintik és negatívan értékelik, láthattuk, hogy a feltételes átkoknak egészen más, kapcsolati értelemben konstruktív funkciója is lehet a romák közötti társalgásban. A kínálás során használatukat pozitívan értékelik, a romák a vendégszeretet és a szívéllyesség kifejezésének interakciós eszközeként tekintenek azokra. Helyzetnek megfelelő használatuk a romani szociopragmatikai kompetencia része, és az, aki megfelelően tudja használni ezeket a nyelvi formákat, kifinomult társas interakciós készségeiről tesz tanúságot. (A terpmunka során gyakran hallhattunk olyan dicsérő kommentárokat, amelyek az interakciós értelemben kompetens, szívéllyes vendéglátói viselkedést a megfelelő szocializáció bizonyítékának tekintették: pl. *Dičolpe če škola sah leh khārā!* 'Meglátszik, hogy milyen iskolája ((neveltetése)) volt otthon.')

A feltételes átkok a kínálás interakciós rítusában komplex pragmatikai funkciót töltenek be. Egyik fontos szerepük az interakcióban a kínáló megnyilatkozások illokúciós erejének módosítása, erősítése. (*O trušul zurarāl tji duma.* 'A feltételes átok erősíti a szavadat.') Gyakori, hogy a beszélő korábbi fordulóban elhangzott megnyilatkozását erősítik. Ebből is következik az a módszertani elvárás, hogy ne csupán mondatszinten, hanem az interakció kontextusában vizsgáljuk őket. Másik fontos szerepük a résztvevők közötti társas relációkra vonatkozó értékelés kifejezése, a társas kapcsolatok megerősítése. A romák közötti kínálás interakciós rítusában nincs nyoma annak, hogy a vendéglátó tehetetlenség élné meg a vendéglátást. Sőt, interakciós értelemben úgy viselkedik, mintha nem is a vendég, hanem elsősorban az ő saját érdekét, pozitív énképét szolgálná a vendég jelenléte és az, hogy megkínálhatja, kiszolgálhatja őt. (A perzsa kínálást és meghívást vizsgálva hasonló következtetésre jutott Eslami 2005: 466 és Koutlaki 2002 is). Talán ezért is igyekszik olyan helyzetet teremteni az interakcióban a vendég számára, amelyben a visszautasítás morálisan nem elfogadható (vagy legalábbis nem udvarias). Ennek a kínálás megismétlésén túl fontos interakciós eszköze a feltételes (ön)átkok használata, amellyel a vendéglátó a kínálás elfogadását igyekszik elérni, udvariasan kikényszeríteni.

Hogyan lehetséges ez, miért hatékony interakciós eszközök ebben a helyzetben a feltételes átkok? Mint láttuk, a romák közötti kínálás során valójában nem csupán étel/ital felajánlása történik, hanem a kínálást megerősítő feltételes önátkok kimondása révén a legfontosabb társadalmi alapértékek önként vállalt szimbolikus kockáztatása is. A feltételes átkok (*trušula*) a romani interakcióban voltaképpen társadalmilag jelölt, önkéntes szimbolikus arcfenyegető aktusok. A romák feltételes önátkjai az önkéntes önvészélyeztetés tekintetében hasonló konvencionális hatásmechanizmusra épülnek, mint azok a szélsőséges kommunikatív aktusok (pl. éhségstrájk, önfelgyújtás l. Wee 2004), amelyekhez a politikai tiltakozás/nyomásgyakorlás érdekében folyamodnak a (többnyire hatalom nélküli) cselekvők. Ha a vendég nem fogadná el a feltételes önátkokkal megerősített kínálást, azzal azt nyilvánítaná ki, hogy érdektelen számára a házigazda társas képe, a közöttük levő társas kapcsolat, és közömbös számára az az érzelmi és interakciós befektetés, amellyel a vendéglátó szimbolikusan kockáztatja vendégéért a legfontosabb társadalmi alapértékeket: az életet, az egészséget és a nagyra értékelt társas kapcsolatokat

(így például a gábor roma társadalomban rendkívül fontosnak tekintett apa-fiú viszonyt).

A feltételes átkok kimondásával ezért a vendéglátó szimbolikusan morális felelősséget ró a címzettre, aki nem reagálhat elutasítással, legfeljebb oly módon, hogy azt ő maga is önátkokkal megerősítve és egyéb jóvá tevő aktusok (pl. bocsánatkérés, magyarázat, l. Suszczyńska 2003) kíséretében teszi.

Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy a romák feltételes önátkjai a kínálási és meghívási helyzetekben osztenzív, nem szó szerint értett, nem ártó szándékkal mondott aktusok, hanem olyan társalgási átkok (Kratz 1989), amelyekről ezekben a helyzetekben senki nem gondolja azt, hogy kimondásukkal a beszélő képes lehet a világot a szavakhoz illeszteni (*world-to-word fit*, Searle 1976). Ezek a feltételes átkok a romák nyelv-ideológiája szerint nem fenyegetnek a megvalósulás veszélyével.

Hasonlóan más roma közösségekhez, a gábor roma közösségekben is vannak olyan formális helyzetek, amelyekben az átkokat (*armaje*) és a feltételes átkokat (*trušula*) ártó képességgel felruházott, veszélyes szavaknak tekintik. Ezek jellemzően az eskü és a fogadalomtétel különféle nyilvános, viszonylag kötött forgatókönyv szerint zajló társadalmi rítusai, amelyekre a gábor romák a *vandjelije* 'hitre menés' metanyelvi terminussal utalnak. Ezekre itt csupán azért utalunk, hogy velük kontrasztba állítva jobban megvilágíthassuk a hétköznapi, osztenzív, ártó hatással nem rendelkező társalgási (ön)átkok eltérő, ám a társas kapcsolatok interakciós menedzselésében mégis fontos szerepet játszó működési mechanizmusát. A gábor közösségekben az eskü és a fogadalom olyan beszédesemények, amelyekben a feltételes átkok használata nem opcionális, azok nélkül a beszédesemény nem kivitelezhető. (Ezekben a helyzetekben a feltételes átkok fókuszeseemények: társadalmi nyilvánosság, közönség előtti, megfelelő módon és körülmények között, bizonyos gesztusok kíséretében [pl. kalaplevétel, térdelés, Bibliával a kézben] történő kimondásuk maga a beszédesemény.) Az eskühelyzetekben az állítások igazságának alátámasztására, a szerződő aktusokban a felek közötti egyezség megpecsételésére, a fogadalomtétel különféle helyzeteiben a fogadalom betartása iránti elkötelezettség garanciájaként használt feltételes (ön)átkokra a romák potenciálisan veszélyes, a megvalósulás lehetőségével fenyegető megnyilatkozásokként tekintenek. Ezekben a helyzetekben az átkokat egyfajta divinációs, morális igazságszolgáltatásra képes hatalommal ruházzák fel. Úgy vélik, hogy a morális rendet megsértő, azaz a hamisan esküt tevő vagy a fogadalmát megszegő személyt az

„átok megfogja”, azaz az átokban neki kívánt, vagy az általa kimondott feltételes önátokban önmagára vállalt kár, veszteség (pl. betegség, bal eset, halál) valóban megtörténhet. A formális eskük és fogadalmak esetében a közösség morális rendjével való összefüggés nyilvánvaló: az átok aktualizálódása, megvalósulása a morális rendet megsértő cselekedet szankciója. A gábor roma társadalomban részben éppen a kimondott szavakat ilyen világot megváltoztatni képes hatalommal felruházó nyelvi ideológia miatt lehetnek a nyilvános eskük a konfliktusmenedzselés hatékony, a morális rend fenntartásában és helyreállításában kulcsfontosságú szereppel bíró társadalmi rítusai. Az említett helyzetekben tehát a feltételes átkok ebben a speciális értelemben véve is hatalmi műfajoknak (*genres of power*, l. Kratz 1989) tekinthetők. A kutatói érdeklődés (mind a romani, mind más nyelvek esetében) eddig jórészt a formális, intézményes átok- és eskühasználatra irányult, a hétköznapi társalgás keretébe illeszkedő átokhasználati módokat alig vizsgálták. Tanulmányunk ezért hiánypótló lehet abban a tekintetben is, hogy a feltételes átkokat egy hétköznapi kapcsolati gyakorlat, a kínálás interakciós rítusának kontextusában vizsgálja.

A kínálási helyzetekben elhangzó feltételes átkok a fentiekkel szemben *dendo muj* 'szájból jövő', osztenzív átkok, amelyeknek nem tulajdonítanak ilyen ambivalens, veszélyes, a világot a szavakhoz illeszteni képes hatalmat. Mint láttuk, ezeket a társalgási átkokat kapcsolati célok érdekében használja a kínáló: ezek révén is demonstrálni igyekszik a kínálás őszinteségét, önmagát jó és szívélyes vendéglátóként pozicionálva. Miben rejlik ezeknek a feltételes átkoknak az ereje, mégis miért alkalmassak arra, hogy a vendéget rávegyék a kínálás elfogadására? Értelmezésünk szerint a feltételes önátkok interakciós hatalma az önkéntes, szimbolikus önvészélyeztetésre való hajlandóság jelzésében és a résztvevők kölcsönös arc-érzékenységében rejlik. Kimondásukkal a vendéglátók aránytalanul nagy veszteség vállalását is hajlandók szimbolikusan kilátásba helyezni pusztán azért, hogy kifejezzék, hogy milyen nagyra értékelik a vendégükhöz fűződő társas kapcsolatot, amit a vendéglátás, az intenzív kínálás révén is igyekeznek kimutatni. A vendég ezért érezheti ebben a helyzetben morális kötelességének, hogy engedjen az unszolásnak, és fogadja el a kínálást.

A feltételes (ön)átok tehát egyszerre az azt kimondó házigazda vendégszeretetének, nagylelkűségének jelzése és a címzett moralitására apelláló hatékony interakciós eszköz, az interakciós hatalom morális

rendbe ágyazott, kulturális meghatározottságú stratégiája. Hatékonyságuk a vendéglátás kontextusában nem a kimondott szó (az átok) potenciális megvalósulása miatti aggodalmon alapul, hanem az interakció társas dimenziójának alapvető jellemzőjével, a résztvevők kölcsönös arcérzékenységével magyarázható. Ezért lehetnek a feltételes önátkok a szóbeli befolyásolás hatékony eszközei a roma közösségek egyik fontos hétköznapi kapcsolati gyakorlatában, a vendéglátás, kínálás interakciós rítusában. Használatuknak is köszönhető az, hogy a kínálás olyan interakciós rítus a roma közösségekben, amely hozzájárul az egymásra utaltságot és a társadalmi megbecsülést fontos alapértéknek tekintő, kapcsolatcentrikus morális rend fenntartásához és újratermeléséhez.

Függelék

A romani szövegek lejegyzése során használt írásmódról

- az *ǎ* centrális *e* [ə], az *î* centrális *i* [i] magánhangzót jelöl
- a palatális mássalhangzókat az adott betű után írt *j* jelöli: *dj*, *nj*, *tj*
- *x*: uvuláris réshang
- *ř*: uvuláris *r* hang
- az aspirált, hehezetes ejtést a mássalhangzó után írt *h* jelöli: *kh*, *ph*, *th*
- *č*, *š*, *ž*: posztalveoláris mássalhangzók
- *ś*, *ź*: palatalizált szibilánsok
- *ć*: palatalizált affrikáta

Az interakció lejegyzéséről

→ Az elemzés szempontjából fontos sor.

Az aláhúzás nyomatéket jelöl

° ° A környezetében levő megnyilatkozásokhoz képest halkabban ejtett megnyilatkozások vagy szavak.

[Az átfedő beszéd kezdetét jelzi

= Egyenlőségjel jelöli azt, ha két beszélő két szomszédos megnyilatkozása között nincsen szünet, a második megnyilatkozás az előzőhöz azonnal, szünet nélkül kapcsolódik. (A két szomszédos megnyilatkozás között nincsen átfedés.)

NAGYBETŰK: nagyobb hangerő

(()) A lejegyző megjegyzése a hangzó beszéd jellemzőire vagy a helyzetre vonatkozóan.

Xxx (...) xxx A megnyilatkozáson belüli kihagyás

(...) Üres sorban elhelyezve a közbeeső beszédfordulók (*turn*) elhagyását jelöli.

Központozás: A hangzó beszéd intonációs, prosódiai jellemzőinek jelölésére szolgál.

- , Enyhén emelkedő hanglejtés. (Nem feltétlenül tagmondatok között áll.)
- . Ereszkedő hanglejtést jelöl, nem feltétlenül a mondat végét.
- ? Emelkedő hanglejtés, rendszerint kérdés.
- ! Átélt, érzelmetli tónusú hang, felkiáltó intonáció

Irodalom

- Abdel Hady, Saleem (2015), The pragmatic functions of ostensible communicative act of invitation in Jordanian Arabic. *SKY Journal of Linguistics* 28: 7–35.
- Albala, Ken (ed.) (2013), *Routledge International Handbook of Food Studies*. Routledge, London.
- Al-Khatib, Mahmoud (2006), The pragmatics of invitation making and acceptance in Jordanian Society. *Journal of Language and Linguistics* 5: 272–289.
- Barron, Anne (2005), Offering in Ireland and England. In: Baron, Anne – Schneider, Klaus P. (eds), *The Pragmatics of Irish English*. Mouton de Gruyter, Berlin. 141–176.
- Bargiela-Chiappini, Francesca (2003), Face and politeness: new (insights) for old (concepts). *Journal of Pragmatics* 35: 1453–1469.
- Bella, Spyridoula (2016), Offers by Greek FL learners: A cross-sectional developmental studies. *Pragmatics* 26: 531–562.
- Berta, Péter (2014a), Fogyasztás, hírnév, politika. Az erdélyi gábor romák presztízsgazdasága. MTA BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest.
- Berta, Péter (2014b), Intermediate trade, migration, and the politics of ethnicity. Economic strategies among Romanian Gabor Roma. *Acta Ethnographica Hungarica* 59/1: 43–67.
- Berta, Péter (2019), Materialising Difference. Consumer Culture, Politics, and Ethnicity among Romanian Roma. University of Toronto Press, Toronto.
- Brown, Penelope – Levinson, Stephen (1987), *Politeness: Some universals in language usage*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Cameron, Deborah (2005), Gender and Language Ideologies. In: Holmes, Janet – Meyerhoff, Miriam (eds), *The Handbook of Language and Gender*. Blackwell, Oxford. 447–467.
- Chen, Rong (1996), Food-plying and Chinese Politeness. *Journal of Asian Pacific Communication* 7/3–4: 43–55.

- Chrazan, Janet – Brett, John (eds) (2017), *Food Culture. Anthropology, Linguistics and Food Studies*. Berghahn, New York.
- Collins, Randall (2004), *Interactional Ritual Chains*. Princeton University Press, Princeton.
- Cseresnyési László (2004), *Nyelvek és stratégiák avagy a nyelv antropológiája*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Durkheim, Émile (2003) [1912], *A vallási élet elemi formái*. L'Harmattan, Budapest.
- Engebrigsten, Ada Ingrid (2007), *Exploring gypsiness. power, exchange and interdependence in a Transylvanian village*. Berghahn Books, London.
- Eslami, Zohreh (2005), *Invitations in Persian and English: Ostensible or genuine? Intercultural Pragmatics 2/4: 453–480*.
- Fosztó László (2007), *Beszéd és moralitás: az eskü egy kalotaszegi magyar cigány közösségben*. In: Ilyés Sándor – Pozsony Ferenc (szerk.), *Lokálisok, határok, találkozások. Tanulmányok erdélyi cigány közösségekről*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár. 81–96.
- Fosztó, László (2009), *Ritual revitalisation after socialism: Community, personhood, and conversion among Roma in a Transylvanian village*. Lit. Verlag, Berlin.
- van Gennep, Arnold (2007) [1909], *Átmeneti rítusok*. L'Harmattan, Budapest.
- Grice, H. Paul (1997), *A társalgás logikája*. In: Pléh Csaba – Siklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.), *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Osiris, Budapest. 213–227.
- Goffman, Erving (1967), *Interaction ritual. Essays on face-to-face behavior*. Anchor Books, New York.
- Grainger, Karen – Zainab Kerkam – Fathia Mansor – Sara Mills (2015), *Offering and hospitality in Arabic and English*. *Journal of Politeness Research* 11/1: 41–70.
- Gu, Y. (1990), *Politeness phenomenon in modern Chinese*. *Journal of Pragmatics* 14: 237–257.
- Hancher, Michael (1979), *The classification of cooperative illocutionary acts*. *Language in Society* 8: 1–14.
- Hua, Zhu – Li Wei – Quian Yuan (2000), *The sequential organisation of gift offering and acceptance in Chinese*. *Journal of Pragmatics* 32: 81–103.
- Isaacs, Ellen – Herbert Clark (1990), *Ostensible invitations*. *Language in Society* 19: 493–509.
- Julier, Alice P. (2013), *Eating together: Food, friendship, and inequality*. University of Illinois Press, Urbana.
- Kádár, Z. Dániel (2013), *Relational rituals and communication: Ritual interaction in groups*. Palgrave Macmillan, Basingstoke.

- Kádár, Z. Dániel (2017), *Politeness, impoliteness and ritual: Maintaining the moral order in interpersonal interaction*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Kádár, Z. Dániel – Haugh, Michael (2013), *Understanding politeness*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Kádár, Z. Dániel – Parvaresh, Vahid – Ning, Puyu (2019), *Morality, moral order, and language conflict and aggression*. *Journal of Language Aggression and Conflict* 7: 6–31.
- Kádár, Z. Dániel – Szalai, Andrea (2020), *The socialisation of language rituals – A case study of ritual cursing as a form of teasing in Romani*. *Pragmatics* 30/1: 15–39.
- Kertzer, David I. (1988), *Ritual, politics, and power*. Yale University Press, New Haven.
- Koutlaki, Sofia A. (2002), *Offers and expression of thanks as face enhancing acts: tae'arof in Persian*. *Journal of Pragmatics* 34: 1733–1756.
- Kovai Cecília (2017), *A cigány–magyar különbségtétel folyamata és a rokonság*. L'Harmattan, Budapest.
- Kratz, Corinne A. (1989), *Genres of power: A comparative analysis of Okiek blessings, curses and oaths*. *Man* 24: 636–656.
- Laihonen, Petteri (2008), *Language ideologies in interviews. A conversation analysis approach*. *Journal of Sociolinguistics* 12/5: 668–693.
- Locher, Miriam A. – Watts, Richard J. (2005), *Politeness theory and relational work*. *Journal of Politeness Research* 1: 9–33.
- Matras, Yaron – Leggio, Daniele V. (eds) (2017), *Open borders, unlocked cultures: Romanian Roma migrants in Western Europe*. Routledge, London.
- Nemesi Attila László (2009), *Az alakzatok kérdése a pragmatikában*. Loisir Kiadó, Budapest.
- Olivera, Martin (2012), *La tradition de l'intégration. Une ethnologie des Roms Gabori dans les années 2000*. Editions Petra, Paris.
- Piasere, Leonardo (2002), *Mare Roma – Az emberek osztályozása és a társadalmi szerkezet*. In: Prónai Csaba (szerk.), *Cigányok Európában. Kulturális antropológiai tanulmányok 2*. Olaszország. Új Mandátum, Budapest. 213–382.
- Salmani Nodoushan, Mohammad A. (2006), *A sociopragmatic comparative study of ostensible invitations in English and Farsi*. *Speech Communication* 48: 903–912.
- Sbisà, Marina (2001), *Illocutionary force and degrees of strength in language use*. *Journal of Pragmatics* 33: 1791–1814.
- Searle, John (1976), *A classification of illocutionary acts*. *Language in Society* 5: 1–23.
- Sifianou, Maria (1992), *Politeness phenomena in England and Greece*. Clarendon Press, Oxford.

- Silverstein, Michael (1979), Language, structure and linguistic ideology. In: Clyne, Paul R. – Hanks, William F. – Hofbauer, Carol L. (eds), *The Elements*. Chicago Linguistic Society, Chicago. 193–248.
- Suszczyńska, Małgorzata (2003), A jóvátevés beszédaktusai a magyarban. In: Németh T. Enikő – Bibok Károly (szerk.), *Tanulmányok a pragmatika köréből*. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 20: 255–294.
- Sutherland, Anne (1975), *Gypsies. The hidden Americans*. The Free Press, New York.
- Stewart, Michael S. (1997), *The time of the Gypsies*. Westview Press, Oxford.
- Szalai Andrea (2013), Átok és kontextualizáció a romani gondozói beszédben. *Nyelvtudomány VIII–IX*: 151–196.
- Szalai, Andrea (2014a), Ideologies of social differentiation among Transylvanian Gabor Roma. *Acta Ethnographica Hungarica* 59/1: 85–112.
- Szalai Andrea (2014b), A kicsinyítőképző-használat társadalmi jelentése a gábor romák feltételes átokkal kapcsolatos nyelvi ideológiájában. In: Cserti Csapó Tibor (szerk.), III. Romológus konferencia. *Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok* 33. PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs. 254–278.
- Szalai Andrea (2014c), Pragmatikai érték és társadalmi nem. Átok és eskü az erdélyi gábor roma közösségek nyelvi ideológiájában és gyakorlatában. *Kézirat*. 321 pp.
- Szili Katalin (2004), *Tetté vált szavak. A beszédaktusok elmélete és gyakorlata*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Tannen, Deborah (2005), *Conversational style. Analyzing talk among friends*. Oxford University Press, New York.
- Terkourafi, Maria – Kádár, Z. Dániel (2017), Convention and ritual. In: Culpeper, Jonathan – Haugh, Michael – Kádár, Z. Dániel (eds), *The Palgrave Handbook of Linguistic (Im)Politeness*. Palgrave Macmillan, London. 171–196.
- Turner, Victor W. (1967), *The forest of symbols: Aspects of Ndembu rituals*. Cornell University Press, Ithaca, NY.
- Turner, Victor W. (2002) [1969], *A rituális folyamat*. Osiris, Budapest.
- Watts, Richard J. (2003), *Politeness*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Wee, Lionel (2004), 'Extreme communicative acts' and the boosting of illocutionary force. *Journal of Pragmatics* 36: 2161–2178.
- Williams, Patrick (2005), Cigány házasság. In: Prónai Csaba (szerk.), *Cigányok Európában 3. Franciaország. Új Mandátum – L'Harmattan – MTA ENKI, Budapest*. 70–487.
- Woolard, Kathryn A. (1998), Introduction: Language ideology as a field of inquiry. In: Schieffelin, Bambi B. – Woolard, Kathryn A. – Kroskrity, Paul V. (eds.), *Language Ideologies. Practice and Theories*. Oxford University Press, New York – Oxford. 3–50.

Thienemann és Fónagy: két magyar változat a tudattalan megtalálására a nyelvben

Faluvégi Katalin¹ – Pléh Csaba²

¹ Pécsi Tudományegyetem, Pszichológia Doktori Iskola,
Elméleti Pszichoanalízis Doktori Program

² Közép-európai Egyetem, Kognitív Tudományi Tanszék

The paper discusses the ideas of two linguistically trained Hungarian psychoanalysts, Tivadar Thass-Thienemann and Iván Fónagy, with their similarities and divergences. Both were Hungarian-trained later emigrants who had started their academic career in their homeland. Thienemann, of *Ungarndeutsch* descent, was a Germanist with a classical philological training, who became interested in psychoanalysis only after his emigration. Fónagy, on the other hand, was a trained psychoanalyst and a structural linguist active in both domains while still in Hungary. Both became interested in a psychoanalytic interpretation of language.

Thienemann's favourite domain was the origin of words, the history of meaning and the process of symbolisation. His main concern was to include sexual motivations when examining the lexicon.

Fónagy was a committed structuralist, combining Saussure and the Prague School. He tried to show the presence of emotional motivations throughout the entire complexity of the language system, at the level of phonetic articulation, lexical, semantic, and syntactic choices. The term *double coding* is used by Fónagy to account for this unconscious motivation. Propositional content, the descriptive function of language (the first coding) is always accompanied by the expressive function, a second coding, a second articulation.

Comparing the two approaches, Thienemann showed preference for a combination of an associative language model with psychoanalytic symbolisation, while Fónagy advocated a structural psychoanalytic approach to the use, structure, and origin of language.

Keywords: unconscious in language, etymologies, structuralism and psychoanalysis, double coding in language

Kulcsszavak: a tudattalan a nyelvben, etimológia, strukturalizmus és pszichoanalízis, a nyelv kettős kódolása

Dolgozatunkban azt szeretnénk bemutatni, hogyan találkozhat két tudomány: a nyelvészet és a pszichoanalízis a nyelv vizsgálatában. A téma néhány lehetséges kapcsolódási pontját felvillantó, általános tájékozódást szolgáló bevezetőt követően két tudós, Thienemann Tivadar és Fónagy

Iván kísérletét vázoljuk föl a két tudomány közelítésére és arra, hogy az eltérő szempontok hogyan gazdagíthatják kölcsönösen egymást.

1. A nyelvész és a nyelv – a pszichoanalízis nézőpontjából

Trivialitás, hogy a nyelvész a tudományágán belül is megnyilvánuló egyre erősebb szakosodásnak megfelelően foglalkozik valamely konkrét területtel. Mi itt a nyelvész érdeklődési körével kapcsolatban a témánk szempontjából nem egy tematikus fejezetre (hangtan, szemantika stb.) térünk ki, hanem két releváns szempontra: a nyelv rendszerszerűsége és dinamikus voltának tételezése fontos kapcsolatokat teremtett a pszichoanalitikusok gondolatmeneteivel.

A nyelvtudomány első önálló korát, a 19. század második felét az (összehasonlító-)történeti nyelvészet és ennek hangsúlyosan természettudományos alapú megközelítése uralta. A száz év folyamán persze mind a nyelv történeti felfogása, mind pedig a természettudományos alapon nyugvó gondolkodásmód változott. Míg a század első felében az ógrammatikusok (Franz Bopp, a Grimm-testvérek, különösen Jacob Grimm, Wilhelm von Humboldt stb.) a nyelvek (összehasonlító-)történeti vizsgálatát fokozatosan Darwin hatása alá kerülve, mint Schleicher (1863), biológiai-organikus alapon képzelték el, addig a század második felében az újgrammatikusok (Hermann Osthoff, Karl Brugmann, Hermann Paul, Karl Verner stb.) a nyelv történetét főleg a fizika (és a geológia!) törvényszerűségei alapján próbálták értelmezni, illetve egyetemes pszichológiai elvekkel magyarázták.

Bár merőben más érvelés alapján, mind az ó-, mind az újgrammatikusok keresték valamiféle rendszerszerűség nyomait a nyelv működésében. Ekként fogható föl például, hogy az ógrammatikusok nyelvcsaládokban gondolkodtak, és az egy családhoz tartozó nyelvek elemzését és összehasonlítását átfogóan, morfológiai alapon kísérelték meg. Ugyanígy, a német nyelv szókincsének rendszeres feldolgozását tűzte ki céljául a Grimm-testvérek *Deutsches Wörterbuch*-ja. Az újgrammatikusok ezzel szemben a nyelvet a hangváltozások és az egyéni nyelvhasználat megfigyelésével, ezen belül a mentális momentumok hangsúlyozásával vizsgálták, és a hangváltozásokban (sőt, az azok alól való kivételekben), valamint a változások mozgatóerőiben próbálták a rendszerszerűséget megragadni (Levelt 2013; Pléh 2014a).

Még szembeszökőbb másik kiemelt szempontunk, a dinamicitás jelenléte a 19. századi nyelvészet közelítésmódjában: az ógrammatikusok

– az élő szervezethez hasonlóan – fejlődést és hanyatlást láttak a nyelvek életében, az újgrammatikusok pedig a nyelvi változások törvényszerűségeit kutatták, de szintén az idői dinamicitás történeti értelmében (Levelt 2013; Pléh 2014a).

A 20. század első évtizedeiben a nyelvek története iránti érdeklődést mindinkább háttérbe szorította a nyelvek szerkezetének a feltárása, és ezáltal új módon érvényesült a nyelv rendszerszerű és dinamikus voltának a hangsúlyozása. A nyelv rendszerszerűségének és szerkezetének kutatását hagyományosan Saussure (1916) munkásságával és – ezt követően – a különböző strukturalista iskolák tevékenységével kapcsolják össze.

A különböző strukturalista iskolák kutatási érdeklődése a nyelv más-más működési területeire koncentrált (genfi strukturalisták: Saussure koncepciójának rendszerezése, finomítása; prágai strukturalisták: fonológia, mondattan; koppenhágai strukturalisták: Saussure gondolatainak további értelmezése, kísérlet a nyelv matematikai modellálására; amerikai leíró strukturalisták: alaktan), s az európaiak mentalizmusával az amerikaiaknak a nyelvet szigorúan viselkedéses elven alapuló magyarázata állt szemben. Abban ugyanakkor osztoztak, hogy a nyelvet világosan megragadható, egzakt formai kritériumok alapján leírható strukturális szerveződésű entitásként kezelték. A nyelv formai leírásának az egységei a nyelvi jelek, amelyek egymáshoz való viszonyukban rendszert alkotnak. Ez azért lesz releváns, mert a korai pszichoanalitikusok sokkal inkább a nyelv asszociatív modelljéből, az újgrammatikusok asszociatív mentalizmusából indultak ki, amikor például a szóvétségi folyamatokat elemezték (Freud 1901/1958).

A nyelvi jel működése két oldal: a jelölő hangsor (jelentő) és a jelölt tárgy (jelentett) egymáshoz rendeléséhez kötött. Ez az egymáshoz rendelés strukturalista olvasatban csak önkényes lehet, azaz a nyelv önkényes jelek rendszere. Ennek a tételnek a kapcsán azonban számos kérdés vetődik föl. Ilyenek többek között: állhat-e valamely nyelv csupán önkényes jelekből, vagy beszüremkedhetnek-e nem-önkényes kifejezőelemek is? Fónagy Iván a pszichoanalízisre is kikacsintva értelmezte a Saussure-eredetű önkényesség jeltani és szociológiai oldalát. „Az önkényes (*arbitraire*) és konvencionális (*conventionnel*) szót szinonimákként használja Saussure, s így használják más szerzők is, holott a két fogalom csak részben fedi egymást. Ha a megjelölt tárgy és a tárgyat jelölő hangsor (vagy más érzékelhető jelenség) között nincsen természetes kapcsolat, ha

önkéntes a jel, akkor nyilvánvaló, hogy megállapodás nélkül nem lenne érthető, nem válhatott volna jellé. Az önkéntes jel tehát szükségképpen konvencionális. De nemcsak az önkéntes jel konvencionális. Érvényes jellé éppen a társadalmi megállapodás, a kodifikálás révén válik a hang-sor, az íráskép, a zászlólengetés, akár van, akár nincs természetes kapcsolat a megjelölt tárgy és a tárgyat jelölő érzéki jelenség között. (Nyelvi jelek konvencionális voltáról beszélni tautológia.) A jel konvencionális jellegéből tehát nem következik a jel önkéntes volta, mivel nem csak az önkéntes jel konvencionális. A morfémákból alkotott új jelek (képzett vagy összetett szavak) sohasem önkéntesek és mindig konvencionálisak, s ugyanez áll a jelentésátvitellel létrehozott új szavakra. A kifejező (affektív) fonémaváltozatok ugyanolyan konvencionálisak, mint a kontextuális (kombinatorikus) fonémaváltozatok” (Fónagy 1966: 69, kiemelések az eredetiben).

Ezzel összefüggésben is felvetődik a nyelvi funkciók kérdése, s ezen belül az érzelmkifejezés a nyelvben. Hogyan érhető el, hogy a nyelv élő és dinamikus maradjon (és ezzel betölthesse a funkcióját), hiszen az önkéntesség statikusságot, rigiditást is sugallna?

Dolgozatunk egyik kulcsfigurájának, Fónagy Ivánnak a munkássága választ ad erre a kérdésre, amikor a nyelvi változást a nem-önkéntességhez, motiváltságához való visszatérés és az önkéntesség, motiválatlanság irányába való mozgás dinamicitásaként írja le, s ezt a nyelv teljes rendszerében, a fonémaszinttől a nyelvi funkciókig kimutatja. Másik „főszereplőnk”, Thienemann Tivadar életművének egy része pedig, ha erősen eltérő tudományos háttérrel és terminológiával is, a szójelentés felől közelítve kínál lehetséges magyarázatot (részletesen l. majd a róluk szóló fejezetekben).

2. Hogyan tekint a nyelvre a pszichoanalitikus?

A pszichoanalitikus hagyomány a kezdetektől fogva legalább két tekintetben összekapcsolódott a nyelvvel. Az első a kommunikatív dimenzió. A „talking cure” kifejezés első említésétől kezdve hittek az irányzat képviselői abban, hogy a lélekgyógyításra mód van a terápia során végbemenő interakción keresztül. A második mozzanat a pszichoanalízisben feltárt, de egész életünket átható szimbolikus elem. Az álomértelmezés s nem sokkal később a szótévesztések feldolgozása azon az ígéreten alapult, hogy rejtett mentális folyamatainknak sajátos ikoni-

kus és/vagy szimbolikus viszonya van képeinkkel s szavainkkal. A pszichoanalitikus feladata ennek a szimbolikus kapcsolatnak a feltárása.

Freud több első nemzedékbeli tanítványa vagy követője (Ferenczi, Spielrein, Hollós) ezt a szimbolizációs mozzanatot követve élénk érdeklődést mutatott a nyelv és nyelvészet iránt. Főleg az érdekelte őket, hogy rámutassanak a tudattalan motiváció nyomaira a nyelvi formában és használatban, azon spekulálva, hogy ez hogyan kapcsolódik a nyelv filogeneziséhez és ontogeneziséhez.

Ezeknek a „nyelvész pszichoanalitikusok”-nak a gondolkodását épp az teszi egyedivé, hogy miközben Darwin és Haeckel, az evolúciós és a biogenetikus tan feltétlen hívei, vizsgálódásaikban ezt az értelmezési keretet kiegészítik a nem tudatos mozzanatok elemzésével. Egy másik terület, ahol a korabeli mainstream nézeteket (Darwin, Wundt) és saját pszichoanalitikus tudásukat egyesítik, az a nyelv gesztusnyelv → hangzónyelv fejlődési vonalának felvázolása.

Az azóta eltelt 120 év alatt mindkét mozzanat számos izgalmas változáson ment át. A kommunikatív dimenzió érdekes átalakulásaiban az egyik felfogás a pszichoanalízist az irodalomértelmezéshez hasonlítja, mint ahogy Ricoeur (1965) narratív értelmezése elindította, vagy pedig elkerülhetetlenül hermeneutikus vállalkozásnak tekinti, mely Grünbaum (2001) kritikus elemzése szerint nem tud tudományos értelmezést adni.

A kommunikatív jelhasználat kutatása is sokban átalakult a mágneses hangrögzítés megjelenésének hatására. Eközben azonban megmaradt az az elkötelezettség, hogy a pszichoanalitikusok számára a nyelv elsősorban a tudattalan konfliktusok kifejezőeszközeként fontos, jelelméletileg ott, ahol megtörik a motiválatlanság, ahol a jelek ikonikus hasonlósági (pl. szexuális szimbolika), illetve indexikus értelmezést kapnak (a szó mint a konfliktus tünete). Ez összhangban van azzal, hogy a tudattalan sokkal inkább a vizuális, erősebben motivált reprezentáció területe, mintsem a verbális/fogalmi, inkább motiválatlan reprezentációé.

A tudattalan konfliktusok kifejezőeszközeinek kutatása a pszichoanalízis kezdeteiig nyúlik vissza. Freud és tanítványai különös figyelemmel fordultak a tudattalan által átszőtt megnyilvánulásokban, az álomban, az elvétésekben, a tünetekben és a műalkotásokban tetten érhető jelenségek felé. Freud az *Álomfejtés*-ben mélyrehatóan elemzi azokat a gondolkodá-

si mechanizmusokat,¹ amelyek az álomgondolat álomtartalommá alakításában a leggyakrabban megjelennek (Freud 1900/1985: 221–240).

Ahogy a fejezet címe is mutatja (Az álom ábrázoló eszközei), az egyik kulcskérdés itt a mechanizmusok és ezek kifejezőeszközeinek a számba vétele. Az eszközök közt a két legalapvetőbb a sűrítés és az eltolás, de fontosak még az ellentét, a hasonlóság, az egyezés és az érintkezés.

Mindezen eszközök alapos megfigyelése ahhoz a konklúzióhoz vezet Freudot, hogy az ábrázolás módjai meglehetősen sokrétűek, tipizálhatóak és ennek alapján rendszerbe foglalhatóak.

A kifejezőeszközök vizsgálata mellett Freud számára egy/a másik kulcskérdés, hogy az álomban ábrázolódnak-e logikai (pl. oksági, választó stb.) viszonyok. Freud ezen a területen jóval bizonytalanabb, mint az eszközök meghatározásakor, és az álomfejtés egyik feladatát épp abban határozza meg, hogy ezeket a logikai összefüggéseket helyreállítsa (i. m.: 222–223).

Egy másik klasszikus kérdés a használoban keltett érzelmi állapotok és a jelek viszonya, mint a perceptuális elhárítás kutatása is kiemelte, de ott a feldolgozó oldalán (összefoglalásukra l. Pléh 2011, 2018). Mint fél évszázad kutatásait összefoglalva Matthew Erdélyi kiemelte az észlelés, emlékezet és pszichodinamika kapcsolatát, „a megismerés, az észleléstől az emlékezetig, alapvetően konstruktív jellegű. Töredékes valóságunkat úgy strukturáljuk, hogy szegényes töredékes információinkból kihagyunk dolgokat, másokat pedig kidolgozunk. Valóságunkat legátoljuk vagy felfokozzuk különböző okok segítségével és különböző okok miatt. Intellektuálisan és érzelmileg egyaránt értelmezni próbáljuk a valóságot” (Erdélyi 2006: 511).

A nyelvhasználat és a pszichoanalízis közelítésében izgalmas szempont az elméleti tudás és a klinikai gyakorlati használhatóság összekapcsolhatósága.

Az elméleti tudás finomítása mellett már a korai pszichoanalitikusok is felfigyeltek az elméleti alapvetés gyakorlati / klinikai vonatkozásaira azokban az esetekben, amikor pácienseik nyelvhasználatát figyelték meg. Napjaink gyakorló pszichoanalitikusai a terápiás kapcsolatban többféle módon szembesülnek a nyelv kérdéseivel. Pácienseik nyelvi produktíói-

¹ Ahhoz a kérdéshez, hogy a korai pszichoanalitikusok hogyan gondolkodtak ezeknek a gondolkodási mechanizmusoknak és a nyelv keletkezésének és fejlődésének az összefüggéséről, bővebben l. Faluvégi (2018).

ból sok tudást szerezhetnek: következtethetnek a páciens aktuális állapotára, a terápiához és persze a terapeutához való viszonyulására.

Fónagy Iván és gyakorló klinikus fia, Peter Fonagy 1995-ben közös tanulmányt publikáltak, amely a 20. század végéig követi, hogyan használják pszichoanalitikusok terápiás munkájukban a nyelvi megfigyeléseket (Fónagy – Fonagy 1995). Átfogó irodalmi áttekintéssel, saját és mások klinikai megfigyeléseiből származó példákkal szemléltetik ezt, s egyben fölhívják a figyelmet arra is, hogyan lehetne a tapasztalatokat még hatékonyabban a terápia szolgálatába állítani. Illusztrációként Peter Fonagy egy saját klinikai esetét emeljük ki, amely apja egyik kedvenc kutatási területéről, a fonetikából származik.

A példában egy hétéves fiú terápiájának ritmicitását adják vissza hűen a hangképzés sajátosságai.

A gyermek gyenge iskolai teljesítménye és az ott elszenvedett bánatalmazások miatt kerül terápiába. A terápia első szakaszában terapeutájával gyámoltalan kislányt felidéző hangfekvéssel, selypítve beszél.

Ahogy a terápia előrehaladtával a háttérben álló kötődési nehézségek mind inkább tudatosá válnak, úgy „nagyfiúsodik” a hangfekvés, és szorul vissza a selypítés.

Mihelyt azonban a kötődési zavarok valamilyen hatásra (pl. egy álom) újra felidéződnek, a pszichés állapottal együtt a hangképzés is regrediál: visszatér a kislányos hangfekvés és a selypítés (i. m.: 382). A nyelvi megfigyelések és a pszichoanalitikus technika közelítését Peter Fonagy a 21. században is folytatja (vö. különösen Fonagy – Target 2005).

Az elmélet és gyakorlat közelítésének egy másik aspektusa magát az értelmezési technikát befolyásolta.

A hangrögzítés és a pszichoanalitikus kommunikációs értelmezés összekapcsolását már az 1950-es évektől elkezdtek. A klasszikus munkák a tervezés jellemzői, a habozás-hibázás és az érzelmek kapcsolatát vizsgálták, időnként összekapcsolva az érzelmi kódolás kérdését információelméleti megfontolásokkal: ahol több az elakadás és habozás, ott nagyobb a döntési bizonytalanság. Ennek egy része rendszerszerűen indokolt (pl. ritka szavak, komplex szerkezetek), de a pszichoanalitikus számára az az érdekes, amikor ez nem indokolja az elakadást, s ennek megfelelően meg is lehet különböztetni kognitív döntések és érzelem vezérelte beszédtervezést (Goldman – Eisler 1968). A klinikai kiindulású Mahl (1956) azután egy részletes skálát dolgozott ki arra, hogy a tervezés elakadási kognitív jegyek milyen egyéb zavarokkal (javítás, elakadás) és beszédet

zavaró tényezőkkel (köhögés, tüsszögés, közbeszólás stb.) együtt járva engedik meg a megkülönböztetést konfliktusos és nem konfliktusos szövegek között. A köhögés, tüsszögés, szövégek elnyelése, befejezetlenség inkább érzelmi zavarra, a hezitálás pedig inkább kognitív elakadásra utal.

Az ilyen típusú értelmezést a társalgáselemzéssel kiegészítő új nemzedékének jellegzetes példája Labov és Fanshel (1977; 2001) munkája, mely e területen a máig mértékadó klasszikus. Könyvükben egy aktív pszichodinamikus terápiás helyzetet elemeztek. (Az aktív jelző itt azért fontos, mert a klasszikus pszichoanalízishez képest a terapeuta többet beszélt.) Viszonylag kevés anyagot dolgoztak fel, azt viszont igen mélyrehatóan. Elemzésükből jól látható, hogy Pittenger, Hockett és Danehy (1960) az interjúrögzítést először nyelvészetileg felhasználó könyvének megjelenéséhez képest az 1970-es évekre az értelmezés már nem volt tilalmas, sőt. Labov és Fanshel minden megnyilatkozáshoz igen tüzetes, részben a személyek múltjából, részben a korábbi társalgásból, részben a feltárt társalgási szabályokból származó gazdag értelmezést kapcsoltak. Munkájuk főbb jellemzői:

- gazdag beszédcselekmény-készletet használtak (kérés, kihívás, tagadás, egyetértés stb.), ami segíti az értelmezés nyelvi lehorgonyzását,
- állandó kontextuális értelmezést alkalmaztak, minden megnyilatkozást a kliens múltjához és a beszélgetés egészéhez illesztettek,
- műszeres fonetikai eszközöket használtak a meglepő intonációk elemzésére,
- társalgási szabályokat állítottak fel az értelmezéshez.

A terápiás kapcsolat nyelvhasználati sajátosságainak az elemzése a korai és a mai gyakorló analitikusok között számos szempontból összekötő kapcsolatra tekinthető Bálint Mihály terápiás gyakorlatról való, ma is aktuális gondolkodásának ugyancsak lényeges eleme, és szemléletesen vet föl a pszichoanalitikus számára releváns kérdéseket. Amikor *Őstörés* című művének első fejezetében a pszichoanalitikus munka két szintjéről ír (Bálint 1967/2012: 12–17), részletesen beszél e két szint nyelvi milyenségéről is. Az ödipális szintről ezt mondja: „Ha valamikor mégis új elnevezést kellene találni erre a szintre, feltehetően az elfogadott, konvencionális vagy felnőttnyelv szintjének nevezném” (i. m.: 16). A másik szintnek, az őstörésnek az egyik jellemzője éppen az, hogy felnőttnyelv „gyakran hasznavehetetlen vagy félrevezető az itt zajló események leírá-

sára, hiszen a szavaknak még nincs feltétlenül egyezményes jelentésük” (i. m.: 17).

A két szint kommunikációjának legfőbb eltérése a fentiek alapján abban ragadható meg, hogy a szavak konvencionális, illetve nem konvencionális jelentéssel bírnak. Bálint a konvencionalitást/egyezményességet az önkényesség szinonimáiként kezeli. Az önkényesség–nem-önkényesség kérdése nála is lényeges szempont.

Bálint hozzáfűzi, hogy az östörés szintjén „az analitikus legkönnyebb megjegyzése, taglejtése vagy mozdulata jelentőséggel telik meg, és a legvadabb képzeletet felülmúló elképzelések tapadhatnak hozzá” (i. m.: 18). Az önkényesség–nem önkényesség kérdését az idézet még két, témánk szempontjából releváns gondolattal egészíti ki. Részben kiolvasható belőle, hogy a terápiában folyó kommunikáció eszközei között a verbálisak mellett ott vannak a nem-verbálisak is, másrészt pedig – a nem-verbális kifejezőeszközöktől szinte elválaszthatatlanul – kiemeli a nyelvhasználat érzelmi mozzanatait. Fontos hangsúlyozni, hogy Bálint nem állítja, és a szövegből sem következik, hogy a felnőtt nyelv szintjén nem jelenhetnek meg non-verbális kifejezőeszközök, és hiányozna az érzelmi mozzanat.

A fentiekben megpróbáltunk számba venni néhány olyan kérdést, amely mind a nyelvész, mind a nyelvvel mint elsődleges munkaeszközzel dolgozó pszichoanalitikus számára inspirálóak lehetnek, és – szerencsés esetben – kölcsönösen termékenyítőleg hathatnak gondolkodásukra. Ilyen közös kérdések:

- Hogyan alkotnak rendszert a verbális és nem-verbális kifejezőeszközök?
- Mennyire önkényes ez a rendszer, illetve mennyire engedi be (és használja föl) a nem-önkényes elemeket?
- Mennyire (és mitől) dinamikus a rendszer?
- Hogyan jelennek meg az érzelmek a nyelvben, van-e az érzelmi mozzanatok kifejezésében is rendszer, és mire használhatja az ezzel kapcsolatos tapasztalatokat a pszichoanalitikus?

Az alábbiakban két magyar tudós kísérletét mutatjuk be nyelv(észet) és pszichoanalízis összekapcsolására: Thienemann Tivadarét és Fónagy Ivánét.

A két kutató célkitűzése azonos: mindketten a tudattalan folyamatok nyelvi lenyomatait keresik. A megvalósítás (a nyelv mely területét, milyen elméleti háttérrel, milyen koncepció alapján vizsgálódnak), és ennek

megfelelően a következtetések (vagy éppen ezek hiánya) azonban teljesen eltérő attitűdről tanúskodnak. Talán nem véletlenül: a két tudós életútjából arra lehet következtetni, hogy két erősen eltérő kutatói „archetípust” képviselnek.

3. Thienemann Tivadar (1890–1985)

Thienemann életét és szakmai karrierjét két világosan elkülönülő szakaszra osztotta a második világháborút követő emigrációja. Az életrajzi adatokból (Thienemann 2010; Simoncsics 2016; Fogarasi 2019) kiemelendő legfontosabb tények, hogy magyarországi német (*Ungarn-deutsch*), lutheránus lelkészcsaládból származott, germanista filológus, a szellem-történeti (*Geistesgeschichte*) irányzat ismert és elismert képviselője volt a két világháború közötti Magyarországon. Szellemtörténeti arculata jellemzésére Dávidházi (2009) ihletett esszéje és a Müller Péter (2016) szerkesztette kissé szárazabb kötet a jó kiindulópont. A pécsi és a budapesti egyetem professzoraként dolgozott, és fiatalon, 1923-ban a Magyar Tudományos Akadémia tagjává választották, székfoglalóját Mohács és Erasmus összekapcsolásáról tartotta. Ennek sokat vitatott történetéről lásd Balogh (2008).

Fő kutatási területe a német irodalom története és az irodalomelmélet volt. Ebből az elköteleződésből olyan, ma is figyelmet érdemlő művek születtek, mint az *Irodalomtörténeti alapfogalmak* (1930), vagy az általa szerkesztett, igen széles szellemi spektrumot átfogó és a szellemtörténeti gondolkodásmódot képviselő folyóirat, a *Minerva* (1922–1944)

1947-ben elhagyni kényszerült az országot. Rövid európai tartózkodást követően az Egyesült Államokban, Massachusetts államban telepedett le, és itt is professzorként, valamint kutatóként dolgozott. Ezekről a drámai átalakulásokról a Balogh Tamás (2014) szerkesztette kötetben önéletrajzai is beszámolnak. Életének ebben a szakaszában került érdeklődésének középpontjába a pszichológia és a pszichiátria, ezen belül is a pszichoanalízis, valamint a nyelvpszichológia. Az életmű ezen, második felének a szintézise 1973-ben megjelent, kétkötetes munkája, a *The Interpretation of Language* (első kötet: *Understanding the Symbolic Meaning of Language*; második kötet: *Understanding the Unconscious Meaning of Language*) A mű első kötetének magyar fordítása 2016-ban jelent meg, Simoncsics Péter fordításában és Thienemann életéről, valamint e munkájának születéséről fontos összefüggésekre rávilágító előszavával (*A nyelv interpretációja I. A nyelv szimbolikus jelentése*).

Az emigrációra és a témaváltásra utólagos szubjektív indoklásokat adott. *Ungarndeutsch* volta miatt kirekesztettnek érezte magát Magyarországon (Simoncsics i. m.: 11), és bár szellemi tájékozódásának legbiztosabb pontja karrierje itthoni időszakában az Eötvös Collegium volt, maga nem került be a Collegium tanári karába. Ennek oka bizonyára összetett, ám érezhette úgy, hogy onnan a nemzeti és franciás orientáció „kinézte” őt. Ez tovább fokozhatta kirekesztettség-érzését.

Az itthoni szakmai elismertség után, 57 évesen emigrált. Mondhatnánk, túl a zeniten, ismét gyökértelesen érezhette magát – ráadásul most idegenben. A gyökerek elvesztése, majd az újak keresése utáni vágy szempontjából érdekes az is, hogyan „alakult” neve és annak írásmódja, hogyan lett Thienemann Tivadarból az emigrációban Theodore Thass-Thienemann (vö. Simoncsics i. m.: 14). Stabilitást kellett teremteni, vagy legalább kísérletet tenni erre, s ebben segíthetett valamilyen új kutatási terület, amely érdekli, és amelybe beleviheti itthon hagyott életének kutatói tapasztalatait is. A pszichoanalízis kínálkozott két okból is. Mint szellemtörténész és germanista, Thienemann már idehaza ismerte Freudot. Másrészt az 1950-es évek Amerikájában a pszichoanalízis a kulturális vezérszínre, az akadémiai pszichológiától Hollywoodig.

Amikor életrajzi feljegyzéseiben Thienemann részletesen beszél emigrációjának okairól (Thienemann 2010: 23, idézi Simoncsics i. m.: 15–16), az „indokok” között találunk egy meglepőt: „[...] hát szeretnék külföldre menni és szeretném angol nyelven kifejezni gondolataimat” (i. h.). Vajon mi mozgathatja a német gyökerekkel rendelkező germanistát, hogy egy német nyelvhez kötődő tudományról, a pszichoanalízisről, és magáról a nyelvről, egy olyan nyelven írjon, amelyhez semmilyen kötődése nincsen? Objektív magyarázat, hogy Amerikában a pszichoanalízisről angolul kellett írni. Viszont szubjektívebben, a pszichológia oldaláról közelítve is vetődhetnek föl okok. Az új nyelv használata segített volna az új stabilitás megteremtésében? Vagy, épp ellenkezőleg, a távolságtartást segítő eszköz lett volna egy érzelmileg is determinált kutatási területen és élethelyzetben? Mindezek persze csak találgatások, tény azonban, hogy a nyelv pszichoanalitikus interpretációjáról írott monumentális műve angolul született meg.

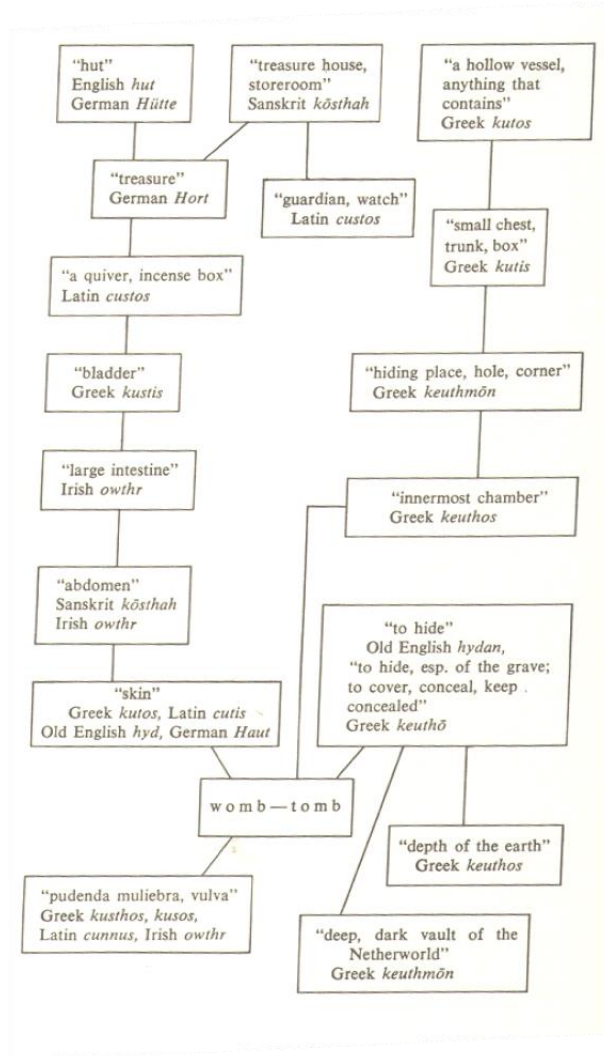
Thienemann műve a verbális nyelv egyetlen területén vizsgálódik: Freud *Álomfejtés*-ét mintaként tekintve, pszichoanalitikus ihletettségű, a jelentés emocionális mozzanatait is feltárni kívánó szó- és szójelentéstörténetet, „szófejtéseket” alkot. A nyelvészetben belül a történeti-etimoló-

giai orientáció minden bizonnyal összefügg (csakúgy, mint a már korábban említett nyitottság a pszichológia iránt) a szellemtörténeti gondolkodásmóddal, és egyidejűleg az emigrációban való gyökérkeresést is szimbolizálhatja. Nyelvtörténet és szellemtörténet összefüggéséhez, illetve a nyelv emocionális mozzanatainak a feltárásához érdekes adalék áttekinthető Zolnai Bélának a Minervában publikált tanulmányait. Az induló évfolyamban megjelent, *Nyelvtudomány és szellemtörténet* című tanulmánya (Zolnai 1922: 93–103) tartalmazza a szellemtörténeti háttérű nyelvészeti kutatás alapelveit. Ennek keretében külön kitér a *Wörter und Sachen*-mozgalom hatására a szellemtörténeti megalapozottságú szótörténet-feltárásban. Zolnai egyébként Fónagy Ivánnak is meghatározó jelentőségű tanára volt, így műveinek tanulmányozása Fónagy szellemi háttérének a jobb megismeréséhez is hozzájárulhat.

Az etimológizálás alapja Thienemannnál nem a klasszikus nyelvtörténetben megszokott, pozitivistá elvű genealógiai levezetés. A szavak származása helyett az etimológiai kutatás Thienemann számára a szó jelentésének egy bizonyos asszociációs hálózatba való beleillesztését, illetve ennek az asszociációs rendszernek és az ebben működő tudattalan mechanizmusoknak a feltárását jelenti. Látszólag teljesen eltérő, egymással összefüggésbe nem hozható jelentések mélyén sokszor meg lehet találni az archaikus „jelentésmagot”, ez azonban Thienemann elméletében soha nem a közös eredet, hanem a tudattalan fantáziák által átszótt közös asszociációs mező eredménye, ami összefügg a jelek motiváltságának keresésével (Fogarasi 2019: 82–84). Ilyen közös asszociációs mezőt hozhat létre többek között két szó rímélése vagy a homofónia. Extravagáns etimológiák születnek ezzel a közelítésmóddal (Pléh 2016: 181).

A bibliai-mitológiai-irodalmi-stilisztikai megalapozottságú elemzések (vö. különösen Thienemann 2016: 157–181) széles skálán mozognak (a nyelvek tekintetében is, amelyekből a szavak származnak) A rímelés hozná létre az asszociációs mezőt, s így a jelentések tudat alatti összefonódását, valamint tenné felismerhetővé a közös „jelentésmagot” például a genealógiájuk szempontjából eltérő német *Fleck* 'folt' – *Kleck* 'paca' – *Dreck* 'sár', 'piszok' (i. m.: 159) vagy az angol *casket* 'kincsesládika', 'koporsó' (!) – *basket* 'kosár' (i. m.: 180–181) szavak között. A rímelés és a tudattalan jelentés-összekapcsolódás különösen látványos példáit nyújtják az ikerszavak: angol *hugger-mugger* 'zűrzarvar', vagy a több nyelvben is fölbukkanó *hocus-pocus* (i. m.: 161). Némely etimológiai levezetéshez az összefüggések szemléltetésére Thienemann ábrát is készített: az általunk illusztrációként választott ábrázolás a műben több helyütt emle-

getett angol *womb* 'anyaméh' – *tomb* 'sír' szavak jelentéshálózatának alakulását mutatja be (Thienemann 1973/2: 92).

1. ábra: A *womb* és *tomb* összekapcsolása Thienemann művében

A másik, asszociációs mezőt létrehozni képes erő, a homofónia mögött Thienemann ismét csak megtalálja a tudattalanba száműzött jelentést

(Thienemann 2016: 96), de a homofónia kapcsán kiemeli a nyelvhasználat egyénhez kötöttségét is (vö. Fogarasi i. m.: 83–84).

Amikor egy szó jelentése megváltozik – a háttérben feltételezve a tudattalan által átszótt asszociációs mezőt – a korábbi jelentés nyomai mindig megőrződnek a későbbi jelentésekben. Az elfojtott, elfelejtett, „kiszakadt”, tudattalanná lett jelentéselemek beszédünk bármely elemében, akarattunkon és befolyásunkon kívül bármikor felelevenedhetnek, „feltolakodhatnak” a tudatunkba (vö. Pléh 2016: 184), előidézve ezzel beszédünk kétértelműségét („double entendre”, Thienemann i. m.: 46; Fogarasi i. m.: 88). A tudattalanná vált jelentéselemek megelevenedését Thienemann kétarcúnak látja (i. m.: 94, Fogarasi i. m.: 88–90). Ezt hangsúlyozza az is, hogy a tudattalan elemeket metaforikusan titkos erőforrásnak (secret source of strength), ugyanakkor méregnek (poison), vagy egyenesen rákos burjánzásnak (cancerous growth) nevezi (i. h.).

Termékenyítő erejű mindez, a nyelv dinamicitásának forrása a művészi nyelvhasználatban, csodálatra méltó a skizofrének nyelvében. A rég elfeledett jelentések feleledése azonban kívül áll kontrollunkon, kiszámíthatatlan, befolyásolhatatlan, épp ettől veszélyes, egyenesen romboló hatású is lehet.

A korai pszichoanalitikusok az álomból, az elvétésekből, a tünetekből és a művekből következtettek a tudattalan működésére. Thienemann nyelvészeti munkássága ebbe a sorba emeli be a nyelvet olyan „terepként”, amelynek jobb megismerésével a tudattalant is mélyebben tárhatjuk föl (vö. Thienemann i. m.: 58; Fogarasi i. m.: 81; Faluvégi 2018: 30–31).

4. Fónagy Iván (1920–2005)

A Thienemannhoz hasonlóan szintén emigráns Fónagy Iván életművében nem jelentett nyelvi és szakmai cezúrát az emigráció. Az 1940-es évek elején induló szakmai karrierjében mindvégig párhuzamosan van jelen a nyelvészet és a pszichoanalízis iránti elköteleződés, s mindig frankofón kutató volt. 1967-ben telepedett le végleg Párizsban (Fónagy 1997: 49).

Fónagy nyelvészeti munkássága a műszeres fonetikától indult mint Laziczius-tanítványé, és a költői nyelv vizsgálatának irányában bontakozott ki. Nyelvészeti gondolkodását a strukturalizmus, ezen belül is elsősorban Saussure és a Prágai Iskola határozták meg. A műszeres fonetika iránti érdeklődésével függhet össze, hogy a nyelv nála nem csupán verbális kifejezőeszközök rendszerét jelenti, hanem nem-verbális akusztikus kifejezőmódokat is (hanglejtés, hangsúly, szünetek stb.). Nyelvészeti

szempontból ezek elemzéséhez keresett támpontokat a pszichoanalitikus tudásban.

A pszichoanalízishez való közelkerülésében meghatározó mozzanat, hogy 1940 körül ő volt Hollós István pszichofonetikai dolgozatának nyelvész konzultánsa. Hollós István pszichiáter rendszeres pszichoanalitikus nyelvelméletet kívánt alkotni, amely a nyelv valamennyi szintjét (fonetika, morfológia, mondattan) tárgyalta volna. A tervezett műből csak az említett fonetikai fejezet készült el, ebből azonban kaphatunk némi iránymutatást arra, hogyan képzelte Hollós a további részeket. A fejezetet, Fónagy Iván „Beszámoló”-jával és Takács Mónika bevezetőjével, a *Thalassa* folyóirat 2002-ben adta ki (Hollós 2002; Fónagy 2002; Takács 2002).

Hollóssal való konzultációit követően analízisben vett részt Pfeifer Zsigmondnál, Lévy Katánál és Hermann Imrénél. Hermannhoz fűződő kapcsolata azért is fontos, mert a későbbiekben közösen is publikáltak (Hermann – Fónagy 1963), és Hermann-nak a megkapaszkodási ösztönrel kapcsolatos nézetei Fónagy gondolkodásában központi szerepet játszottak (Fónagy 1978: 82).

Fónagy elkötelezett strukturalista akkor is, amikor a tudattalan le nyomatait keresi a nyelvben: vizsgálódásait a nyelvi klasszikus formai szintek mindegyikére (fonetika, morfológia, szintaxis), s a szemantikára és a nyelvi funkciók kérdésére is kiterjeszti. Ugyancsak a strukturalizmus hatását mutatja, hogy Fónagy különleges fogékonysággal fordul a nyelv önkényes és nem-önkényes mozzanatainak, a nyelvi jel motiváltságának a kérdései felé. Ebben a közelítésmódjában az egyidejűen jelen lévő, megalapozott nyelvészeti és pszichoanalitikus tudás szerencsésen egészítik ki egymást, és ez az egymásra hatás teszi egyedivé Fónagy nyelvfelfogását.

A nyelvészeti és a pszichoanalitikusi tudás összekapcsolásáról Fónagy reflektíven is írt, akkor, amikor ez már népszerű gondolattá vált. Freudtól, Lacantól vagy Thienemann már emlegetett nézőpontjától eltérően úgy vélte, hogy nem a nyelv vezet el a tudattalan folyamatok mélyebb megértéséhez, hanem épp ellenkezőleg: a tudattalan folyamatok feltárása segíthet a nyelv bizonyos jelenségeinek megértésében (Fónagy 1997: 53).

4.1. Hogyan értelmezi Fónagy a nyelvet?

A nyelvészi és a pszichoanalitikusi gondolkodásmód egyidejű (és egyenértékű) jelenléte mutatkozik meg már abban is, hogy Fónagy Iván a nyelvet gesztusok és önkényes jelek rendszerének tekinti. A gesztus alapú nyelvkeletkezési felfogás már Wundt idejéből megvolt a nyelvpszichológiában (lásd a Blumenthal szerkesztette 1974-es Wundt-kötetet, melyben Wundt, G. H. Mead és Karl Bühler nyelv és gesztus felfogásai kerültek szembeállításra), s a Fónagyot ihlető Bühler is sokat foglalkozott vele. A kettő: gesztus és önkényes jel összeegyeztetése első pillantásra meglepőnek tűnhet, azonban érthetővé válik, amint közelebbről megvizsgáljuk, mit ért Fónagy gesztus alatt.

Fónagy a gesztus megjelölést tág értelemben használja, minden általa gesztusnak tekintett jelenség közös ismérve a mozgás. Alaptétele, hogy a szó mai értelmében vett, verbalitáson és grammatikán alapuló nyelvet egy tethez közel álló, expresszív mozgásokból álló kifejezőmód előzte meg. A két állapot közötti fejlődés állomásai a következők lehetnek: (1) egy elképzelt eseménysornak (menekülés, vadászat stb.) a teljes test mozgásaival való leképezése, utánzása; (2) ugyanennek az eseménysornak a „sűrített”, a fő tartalmi elemekre koncentráló, csak bizonyos testrészek (kar, arcizmok stb.) gesztusait használó leképezése; (3) az eseménynek a beszédszervek általi, hangigésztusok formájában való, bensővé, láthatóból hallhatóvá tett leképezése. A mágia által színezett fejlődési sor részletes bemutatásához vö. Fónagy 1978: 63–64; Fónagy – Fonagy 1995: 370–372). Érdekes módon egy nemzedékkel később a nyelv keletkezésére vonatkozó elméletében hasonló cselekvés – gesztus – hangadás szekvenciát hirdet Merlin Donald (2001) millió éves idői sávban.

A gesztikulálás testi finomodásával párhuzamosan csökken a „valóságközeliség”, nyelvészeti megfogalmazással: a nyelvi kifejezési forma és a nyelvi tartalom viszonya egyre kevésbé természetes, nem-önkényes, „bensőséges”, és egyre jobban közelít az önkényeshez (Fónagy i. h.; Fónagy – Fonagy i. m.: 373). Ezen a ponton egyeztethető össze Fónagnak a nyelvet egyszerre gesztusok és önkényes jelek rendszerének tekintő elképzelése: a nyelv fejlődési vonalának minden fázisát gesztusok alkotják (a szó mai értelmében vett nyelv elemei is gesztusok: verbális gesztusok). Mozgás, gesztus és grammatika összefüggését érzékelteti a grammatika „befagyott mozgássor”-ként való felfogása, például ma Jackendoff (2002) modellje (Pléh 2014b: 1066). A gesztusok formai és tartalmi

oldala a fejlődés során folyamatosan távolodik a természetességtől, a nem-önkényességtől, és közeledik az önkényesség felé.

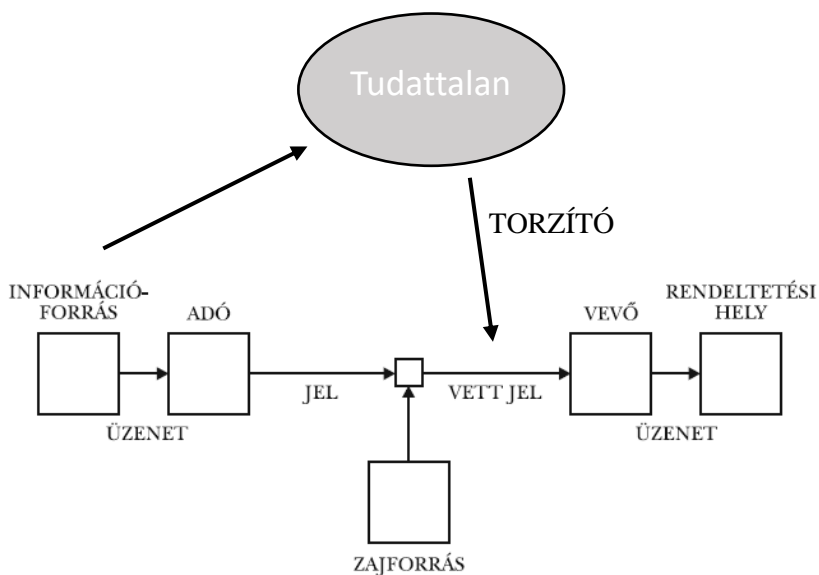
Ahogy utaltunk rá, a gesztus fogalmát Fónagy tágan használja. A gesztus szinonimái nála az utánzás, a mintha-cselekedet, és gesztusokként tekint a költői nyelv kifejezőmódjaira is: ezek mozgások a jelentéstérben (vö. Fónagy 1997: 51). A „mozgás a jelentéstérben”-megfogalmazást Fónagy itt a metaforára használja. Más műveiből azonban úgy tűnik, hogy a metaforát is tág értelemben, „metaforikusan” alkalmazta, és nem csupán a klasszikus értelemben vett metaforát, hanem más költői (vagy nem költői, de a megszokottól eltérő) kifejezőmódokat is értett alatta (ehhez vö. Fónagy 1978: 78–92, különösen 89).

A metaforikus kifejezőmódokkal kapcsolatban fontos még megemlíteni, hogy Fónagy szerint a metaforák „az Én és az »Es« határterületét fürkészik” (Fónagy i. m.: 87), s különösen alkalmasak annak a szemléltetésére, hogy hogyan hatják át a nyelv jelenét és megújulását ősi gondolkodási mechanizmusok (vö. Fónagy 1997: 54; Fónagy – Fónagy i. m.: 407–408). Ez a gondolat már tovább mutat Fónagy kettős kódolás elméletére (l. később).

A gesztusok között találunk még valamit, ami Fónagy életművében sokhelyütt felbukkan: a torzítót vagy – más szóval – transzformátort. Ezzel egy olyan eszközt jelöl Fónagy, amely a nyelv teljes rendszerében, az elemi szintektől kezdve a szemantikán át a nyelvi funkciókig, a beszélt és az írott nyelvben, különös tekintettel a költői nyelvhasználatra, mindenütt jelen van, és az a szerepe, hogy az önkényes jelekből álló kifejezést „átgyúrja”. A torzító/transzformátor – és itt megint „belép” a pszichoanalitikus Fónagy – primer, archaikus, tudattalan, nem-önkényes mozzanatokból áll.

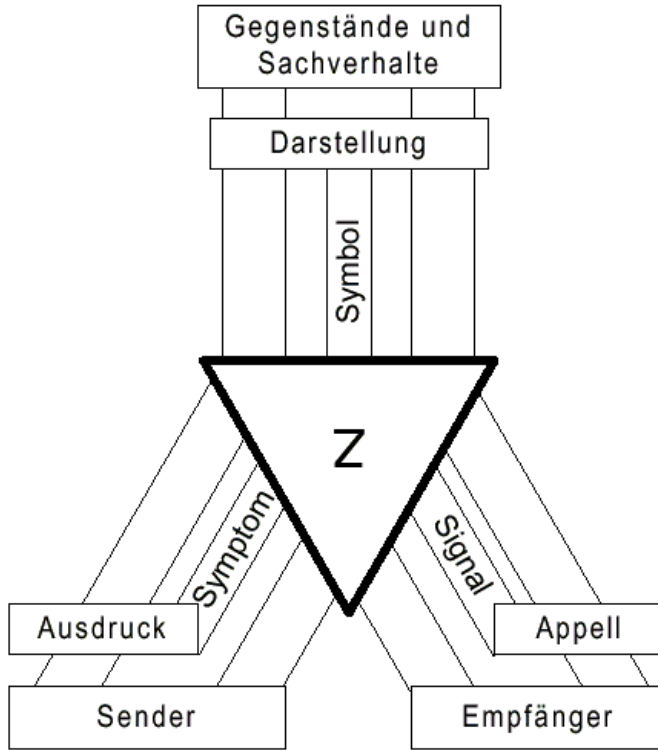
Az első pillantásra talán szokatlan szóhasználatnak két oka lehet. Az egyik, hogy Hollós István *Álomfejtés*-fordításában a torzító szót használta az Entstellung megfelelőjeként (vö. Freud 1900/1985: 291–292). A másik, hogy a nyelvészeti információelmélet iránt is elkötelezett Fónagy ezzel a műszóhasználattal is megpróbálta érzékeltetni: a torzító nem azonos a zajjal. A zaj kívülről érkezik, kívülről megzavarhatja, de nem „gyúrja át” az üzenetet, a címzett pedig nem dekódolja azt. A torzító/transzformátor ezzel szemben belülről érkezik, „átgyúrja” az üzenetet, érzelmi mozzanatot visz bele, és a címzett néha tudja dekódolni azt, például a beszélő rejtett haragját vagy keserűségét (Pléh 2018: 21). Zaj és

torzító különbségét a 2. ábra szemlélteti, Jakobson (1969) modelljét aktualizálva.

2. ábra: Információelméleti séma a nyelvi funkciókról (a szerzők saját ábrázolása, Shannon – Weaver 1948/1986 ábrájának felhasználásával)

Fónagy elméleti beágyazottságának másik fontos eleme Bühler elmélete a nyelvi jel funkcióiról. Bühler értelmezésében a nyelvi jelnek három funkciója van: a kifejező (a küldő oldaláról, belső élmények által meghatározott), a felhívó/viselkedésirányító (a fogadó/partner oldalán, őt irányítva), valamint az ábrázoló funkció (külvilágra utalás). E három funkció viszonyait szemlélteti a 3. ábra.

3. ábra: Karl Bühler (1934) szemantikai háromszöge
Bühler eredeti ábrázolásában

Gondolatmenetünk szempontjából az elméletből azt lényeges kiemelni, hogy Bühler és Fónagy egyaránt amellet érveltek, hogy az emberi nyelv „kiváltsága” és legfejlettebb funkciója az ábrázoló. Ugyanakkor minden nyelvi megnyilvánulásban megjelenik a kifejező funkció is: ez képviseli az érzelmi mozzanatot. A kérdést a nyelvészet felől, önkényesség–nem-önkényesség szempontjából közelítve: az ábrázoló funkciót az önkényes, a kifejező funkciót a nem-önkényes jelek határozzák meg. Az önkényesség – nem-önkényesség kapcsán felvetődik még a nyelvi jel motiváltsága is: a nem-önkényes jelhasználat motiváltsággal, az önkényes pedig nem-motiváltsággal párosul.

A nyelvi funkciókat Fónagy (1978: 81) pszichoanalitikusan is értelmezi. Eszerint a funkciók a regresszió különböző szintjeiként is leírha-

tóak: az ábrázoló funkciótól a kifejező felé mozgás a regresszió folyamatát is mutatja. Fónagy ebben a keretben nem csak Bühler három nyelvi funkcióját elemezte, hanem Jakobson fatikus, poétikai és metanyelvi funkcióit is (i. m.: 82–84).

4.2. A torzító/transzformátor, a nyelv rendszerszerűsége és dinamicitása Fónagy gondolkodásában

A torzító/transzformátor, amely primer, archaikus, tudattalan, nem-önkényes mozzanatokot tartalmaz, Fónagy felfogásában a nyelvi megnyilvánulás emocionalitásának a hordozója. Biztosítja a nyelv dinamizmusát, és – amint fentebb szó volt róla – a nyelv teljes rendszerében jelen van. Szemléltetésül a hangok és a mondatok szintjéről választottunk példákat:

- Fonémák szintje: valamely beszédhang semleges artikulációját módosítjuk („torzítjuk”), például egy magánhangzót zártabban vagy nyíltabban, hosszabban vagy rövidebben ejtünk ki. Bizonyos hangok, így pl. az *l* és az *m* vagy a labiális, mély magánhangzók (pl. *o*, *ó*, *a*) kellemes hanghatást hordoznak (vö. Fónagy i. m.: 83; ill., bővebben, az „orális utánzás”-ról és a fonetikai szimbolizmusról: Fónagy – Fonagy i. m.: 373–383);
- Mondatszint: a grammatikai szerkezet felbomlása („torzulása”) történik meg, s ez fejezi ki az érzelmi mozzanatot: *Annyiszor kérdeztem már, hogy miért nem lehet időben hazajönnöd? ~ Miért nem lehet, annyiszor kérdeztem már, időben hazajönnöd?* (vö. Fónagy i. m.: 67–73; Fónagy – Fonagy i. m.: 392–398).

4.3. A nyelv kettős kódolása

Fónagy munkásságának áttekintésekor két elemet próbáltunk mindvégig szem előtt tartani. Az egyik, hogy a nyelvről való gondolkodását folyamatosan együttesen és egymással összhangban határozta meg a strukturalista nyelvész és a pszichoanalitikus közelítésmódja. A másik pedig, az előbbivel szoros összefüggésben, hogy minden nyelvi megnyilvánulásban két komponenst (a nyelvészeti közelítésmód és az elmélet szempontjából: két kódot) látott: egy értelmet és egy érzelmet, amelyek között folyamatos összjáték van. „A verbális érintkezés két egyidejűleg érvényes merőben eltérő jellegű kódon alapul. Egy archaikus kódon, mely nem nélkülözheti a jelek és a jelenségek közötti szimptomatikus vagy szimbolikus kapcsolatot: nevezzük természetes kódnak. És egy ebből

kinőtt, fejlettebb önkényes kódon, mely tökéletesen nélkülözni tudja már az ilyen-fajta eszmei köldökzsinórt” (Fónagy 1966: 70, kiemelés az eredetiben).

Erre az elgondolásra épül Fónagy kettős kódolás elmélete, amely nyelvészeti és pszichoanalitikusi gondolkodása szintézisének is tekinthető. A kettős kódolás elmélete szerint az értelmi kód, a kijelentésszerű szerveződés az elsődleges. Ugyanakkor ez a grammatika és a tudatos folyamatok terepe. Az érzelmi kód az aktuális közlésben másodlagos, s ebben a tudattalan folyamatok vannak jelen.

Első pillantásra is feltűnik, hogy ebben a felosztásban az elsődleges kódhoz tartoznak a tudatos folyamatok, a másodlagoshoz pedig a tudattalanok. Ezen a ponton a nyelvész és a pszichoanalitikus közelítésmódja szembekerül egymással. A kettős kódolás elméletének logikai megalapozottságát azonban mindez nem veszélyezteti, ha behelyezzük magunkat mind a nyelvész, mind pedig a pszichoanalitikus gondolkodásmódjába, és megpróbáljuk az elméletet a kód (nyelvészet) és mechanizmus/folyamat (pszichoanalízis) műszavak használatával értelmezni.

A nyelvész számára az elsődleges kódot a grammatika képviseli. A grammatikát tudatos folyamatok hozzák létre, amelyek fejlődéslélektanilag későbbi, pszichoanalitikus szempontból másodlagos mechanizmusok. Az elsődleges, grammatikai kódot árnyaló kód a nyelvész számára csupán másodlagos lehet. Ezt a kódot tudattalan mechanizmusok határozzák meg, amelyek ugyanakkor fejlődéslélektanilag korábbiak, a pszichoanalitikus értelmezésben tehát elsődlegesek. Az elsődleges kód így a másodlagos mechanizmusok/folyamatok színtere, a másodlagos kód pedig az elsődleges mechanizmusoké/folyamatoké. Beszédes, hogy Fónagy különböző helyeken milyen, egymás szinonimáiként használt jelzőkkel illeti az elsődleges és másodlagos mechanizmusokat. Elsődleges mechanizmusok: primer, archaikus, paleologikus, prelingvális; másodlagos mechanizmusok: szekunder, racionális, logikai, lingvális (vö. Fónagy 1978, különböző szöveghelyei). A kettősségeket foglalja össze az 1. táblázat.

1. táblázat: A két kód rendszere Fónagnál (a szerzők saját ábrázolása)

	Elsődleges kód	Másodlagos kód
Jelölt	Kijelentés	Érzelem
Beszédben	Központi	Ráépült
Fejlődés/evolúció	Másodlagos	Kiinduló

A kettős kódolás elméletének logikáját tovább erősíti, ha visszautalunk arra, hogy Fónagy a nyelvet gesztusok rendszerének tekinti. Eszerint a grammatika által létrehozott elemek is gesztusok: verbális gesztusok. A tudatos, verbális gesztusokat árnyalják, módosítják, „gyúrják át” a tudatalan gesztusok. Az árnyaló, módosító, „átgyúró” eszköz pedig nem más, mint a gesztusok között már emlegetett torzító/transzformátor (vö. fentebb).

A kettős kódolás elméletének vannak további jellegzetességei, amelyek a nyelvészeti és a pszichoanalitikus gondolkodásmódban egyaránt eredetivé és egyedivé teszik:

- a két kód nem párhuzamosan működik, nem választható külön egymástól, hanem folyamatosan egybejátszanak;
- a második kód „paraziter”, ráépül az első kódra: nincs második kód kifejezett első kód nélkül (vö. Fónagy 1978: 85, 1997: 51);
- a második kódban jelen lévő, a torzító/transzformátor által tartalmazott primer mechanizmusok nem „rombolják le” a nyelvet, épp ellenkezőleg: folyamatos összjátékban az első kóddal, a nyelv eleveenségét és fejlődését szolgálják. Ezért is van kulcsszerepük a nyelvi változásokban vagy a művészi nyelvhasználatban (vö. Fónagy 1978: 96, 102).

E három sajátosság kapcsán érdemes emlékezetbe idéznünk Bálint Mihály vagy Thienemann korábban idézett gondolatait a nem tudatos elemeknek a nyelvben való megjelenéséről. Bálint egyértelműen regresszióként tekint a „felnőttnyelv”-től az östörés szintjének nyelvhasználatához való visszatérésre (erre utal a két elnevezés is, amellyel a két szint nyelvhasználatát illeti).

Thienemann gondolkodása a nem tudatos elemek megjelenéséről a nyelvben a jelenség kétarcúságát emeli ki: noha szól róla, hogy a „double entendre” a művészi nyelvhasználatban termékenyítő lehet, egyidejűleg olyan veszélyforrásként is tekint rá, amely szélsőséges esetben le is rombolhatja a nyelvet. Nála is sokatmondóak a szavak, amelyekkel beszél

erről: a tudattalanná vált jelentéselemek „feltolakodnak” a tudatunkba, „mérgek”, „rákos burjánzások”.

Ezzel szemben Fónagy a második kódban a több szempontból is értékes forrást látja: nemcsak a nyelv fejlődését, a művészi nyelvhasználatot támogatja, hanem a kódban jelen lévő elsődleges mechanizmusok jobb megismerésével a nyelv keletkezésébe is bepillantást nyerhetünk.

5. Összefoglalás

Tanulmányunkban két magyar kísérletet mutattunk be tudattalan mozzanatoknak a nyelvben való megtalálására.

Az egyik kísérlet az ízig-vérig germanista Thienemann Tivadaré. Germanista iskolázottsága erősen meghatározza azt a módot, ahogyan a nyelvet és a pszichoanalízist összekapcsolja. A nyelvészeti keretet Hermann Paul újgrammatikus, pszichologizáló nyelvfelfogása, az asszociatív folyamatok középpontba állítása jelenti. Az ehhez illeszkedő, pszichoanalitikusan is értelmezhető terep számára a szó- és szójelentéstörténet. Etimológiai nem genealógiai alapúak, hanem a szavak hangzása (rímelés, homofónia) által létrehozott asszociációs mezőhöz kötődnek.

A másik kísérlet, Fónagy Iváné, az elkötelezett strukturalista közelítésmódját tükrözi. A nyelv struktúrájából, illetve a kommunikációs modellekből kiindulva keres kapcsolatot a pszichoanalízissel. Ez mutatkozik meg abban, hogy a tudattalan mozzanatok nyomait nem csupán egyetlen, kitüntetett terepen keresi, hanem a nyelv minden elemi szintjéhez, valamint a szemantikához és a Bühler- és Jakobson-féle nyelvi funkciókhoz is megpróbálja hozzárendelni. Törekvéseinek szintézise a nyelv kettős kódolásának elmélete, amely az értelmi és az érzelmi mozzanatok állandó egymásba fonódását hirdeti a nyelv minden megnyilvánulási formájában.

Irodalom

- Bálint Mihály (1967/2012), *Az östörés*. Ford. Boross Ottilia. Animula Kiadó, Budapest.
- Balogh Tamás (2008), *Erasmus minden időben*. Thienemann Tivadar 1936-os Erasmus-émlékbeszéde. *Helikon* 52: 90–208.
- Balogh Tamás (2014), *Ő volt Thienemann*. Kijárat Kiadó, Budapest.
- Dávidházi Péter (2009), *Menj, Vándor*. Swift sírfelirata és a hagyományrétegződés. *Pro Pannónia*, Pécs

- Donald, Merlin (2001), *Az emberi gondolkodás eredete*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Erdélyi, Matthew H. (2006), The unified theory of repression. *Behavioral and Brain Sciences* 29: 499–511.
- Faluvégi Katalin (2018), Nyelvészeti kapcsolódások a korai pszichoanalitikusoknál: Freud, Ferenczi, Spielrein, Hollós. *Imágó Budapest* 7/3: 30–52.
- Fogarasi, György (2019), Idioms and idiotisms: Theodore Thass-Thienemann's The interpretation of language and spectral inheritance. *Hungarian Cultural Studies* 12: 79–91.
- Fónagy Iván (1966), A beszéd kettős kódolása. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 4: 69–76.
- Fónagy Iván (1978), *Nyelvek a nyelvben*. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 12: 61–105.
- Fónagy Iván (1997), *Nyelvészet és pszichoanalízis*. Beszélgetés Fónagy Ivánnal. *Thalassa* 8/1–2: 42–58.
- Fónagy Iván (2002), Beszámoló Hollós István „Der Aufstieg von der Triebsprache zur menschlichen Sprache” című kéziratáról. *Thalassa* 13/1–2: 74–76.
- Fónagy, Iván – Fonagy, Peter (1995), Communication with pretend actions in language, literature and psychoanalysis. *Psychoanalysis and contemporary thoughts* 18/3: 363–418.
- Fonagy, Peter – Target, Mary (2005), *Pszichoanalitikus elméletek a fejlődési pszichopatológia tükrében*. Gondolat-Infonia Kiadó, Budapest.
- Freud, Sigmund (1900/1985), *Álomfejtés*. Ford. Hollós István. Helikon Kiadó, Budapest.
- Freud, Sigmund (1901/1958), *A mindennapi élet pszichopatológiája*. Bibliotheca, Budapest.
- Goldman-Eisler, Frieda (1968), *Psycholinguistics: Experiments in spontaneous speech*. Academic Press, London/New York.
- Grünbaum, Adolf (2001), *A pszichoanalízis alapjai*. Ford. Ehmann Bea – Győri Miklós – Kavetzky Péter. Osiris Kiadó, Budapest.
- Hermann Imre – Fónagy Iván (1963), A hangerő önvezérlése szokatlan körülmények között. *Magyar Nyelv* 59/3: 317–321.
- Hollós István (2002), Felemelkedés az ösztönnyelvtől az emberi beszédhez. Ford. Gromon András. *Thalassa* 13/1–2: 77–117.
- Jackendoff, Ray (2002), *Foundations of language: brain, meaning, grammar, evolution*. Oxford University Press, Oxford.
- Jakobson, Roman (1969), *Hang-Jel-Vers*. Gondolat, Budapest.
- Labov, William – Fanshel, David (1977), *Therapeutic discourse: Psychotherapy as conversation*. Academic Press, New York.
- Labov, William – Fanshel, David (1977/2001), *Beszélgetési szabályok*. In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk. 2001), *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris Kiadó, Budapest. 394–435

- Levelt, Willem J. M. (2013), *A history of psycholinguistics*. Oxford University Press, Oxford.
- Mahl, George F. (1956), Disturbances and silences in the patients's speech in psychotherapy. *Journal of Abnormal and Social Psychology* 53: 1–15.
- Müller Péter (szerk.) (2016), *Thienemann Tivadar és a mai szaktudományok*. Kronosz Kiadó, Pécs.
- Pittenger, Robert E. – Hockett, Charles F. – Danehy, John J. (1960), *The first five minutes: A sample of microscopic interview analysis*. Martineau, New York.
- Pléh Csaba (2011), Kísérleti és neurális Freud-értelmezés ma. *Imágó Budapest* 1 [22]/2: 45–76.
- Pléh Csaba (2014a), A pszicholingvisztika története. In: Pléh Csaba – Lukács Ágnes (szerk.), *Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 3–117.
- Pléh Csaba (2014b), A nyelv evolúciója. In: Pléh Csaba – Lukács Ágnes (szerk.), *Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1033–1089
- Pléh Csaba (2016), Thienemann nyelvpszichológiája a pszichoanalízis és a pszicholingvisztika határán. In: P. Müller Péter (szerk.), *Thienemann Tivadar és a mai szaktudományok*. Kronosz Kiadó, Pécs. 177–187.
- Pléh Csaba (2018a), A kognitív tudattalanról. *Magyar Filozófiai Szemle* 62/3: 9–29.
- Pléh Csaba (2018b), A kettős kódolás és a nem tudatos mozzanatok a nyelvben: Fónagy Iván koncepciója. *Imágó Budapest* 7/3: 19–30.
- Ricoeur, Paul (1965), *De l'interprétation. Essai sur Freud*. Fayard, Párizs.
- Saussure, Ferdinand de (1916/1998), *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Corvina, Budapest.
- Schleicher, August (1863/1869), *Die Darwinsche Theorie und die Sprachwissenschaft*. Böhlau, Weimar. Angol fordítás új kiadása: *Darwinism tested by the science of language*. Koerner, Ernst F. K. (ed.), *Linguistics and evolutionary theory; Three essays*. Benjamins, Amsterdam.
- Shannon, Claude – Weaver, Warren (1948/1986), *A kommunikáció matematikai elmélete. Az információelmélet születése és távlatai*. Országos Műszaki Könyvtár, Budapest.
- Simoncsics Péter (2016), A fordító előszava: Thienemann Tivadar (1890–1985) két neve és két élete. (Előszó Thienemann Tivadar „A nyelv interpretációja” című műve első kötetének magyar kiadásához.) *Tinta Könyvkiadó*, Budapest.
- Takács Mónika (2002), Előszó Hollós István nyelvelméleti kéziratához. *Thalassa* 13/1–2: 66–173.
- Thass-Thienemann, Theodore (1973), *The interpretation of language*. Vol. 2. *Understanding the unconscious meaning of language*. Aronson, New York.

- Thienemann Tivadar (2010), Az utókor címére. Thienemann Tivadar életrajzi feljegyzései. (Koncz Lajos gondozásában.) Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs.
- Thass-Thienemann Tivadar (2016), A nyelv interpretációja 1. A nyelv szimbolikus jelentése. Ford. Simoncsics Péter. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Wundt, Wilhelm (1974), The language of gestures. Ed. Blumenthal, Arthur L. De Gruyter, Berlin.
- Zolnai Béla (1922), Nyelvtudomány és szellemtörténet. Minerva 1/1–3: 93–103.

Ismertetések

Csúcs Sándor: Miért finnugor nyelv a magyar?

Reguly Társaság – Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2019. 136 o.

2019-ben látott napvilágot Csúcs Sándornak, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem nyugalmazott professzorának legújabb kötete. Ez a könyv méltán illeszkedik a nyelvrokonság hangtani, alaktani, mondattani és lexikai ismérveit bemutató művek sorába.

Csúcs Sándor könyvét a nyelvrokonság iránt érdeklődőknek, magyar-tanároknak, egyetemi hallgatóknak szánja. Olvasásához természetesen leg szükséges némi nyelvészeti előképzettség, de a mű nyelvezete, fogalommagyarázata, az érvek és adatok logikus egymásra épülése a szó jó értelmében vett laikus közönség igényeit is kielégíti.

A szerző munkája előszavában (5–8) leszögezi, hogy ebben az írásban nem óhajt az alternatív (tudománytalan) rokonságelméletekkel foglalkozni, hiszen ezt az elmúlt időszakban több más nyelvész megtette. Ugyancsak nem tér ki a manapság egyre divatosabb genetikai elméletekre sem.

A könyv hét fejezetre oszlik. Az első részben (*Uráli népek és nyelvek*, 9–16) röviden sorba veszi a nyelvrokonságra vonatkozó legfőbb demográfiai és földrajzi adatokat. Az oroszországi finnugor és szamojéd népek esetében a 2002-es és a 2010-es népszámlálás adataira támaszkodik. Csúcs könyvében általában az uráli népek hagyományos elnevezését használja (vogul, osztják, zürjén, votják, cseremisiz, lapp), de itt címszóként a belső neveket veszi fel. Ebben a rövid fejezetben mindenképpen jó lett volna néhány térképet is közreadni, legalább az oroszországi népek lakóhelyeiről. Ebben a felsorolásban a balti finn népek és nyelvek között az izsórok szerepelnek, de jó lett volna legalább említés szintjén utalni az inkeriekre (a 17. században az izsórok lakóterületére, Ingermanlandba bevándorolt finnekre). – Az uráli nyelvek családfáját a 15. oldalon találja meg az olvasó.

A második fejezet, *A nyelvrokonság és bizonyítása (elméleti bevezetés)* (16–25) nagyon fontos része a kötetnek. Csúcs Sándor az amatőr nyelvhasznalók legelső kérdésére igyekszik választ adni: ha rokon, akkor miért nem értem? (Illetve más megközelítésben: ha nem értem, akkor nem rokon.) A válasz a nyelvi változásokban rejlik. A nyelv nyitott rendszer, állandó mozgásban van. A változások okai közül a legfőbbek: a hatékony kommunikációra törekvés, a vele „dinamikus ellentmondásban álló” gaz-

daságosságra törekvés és a köztük kiegyenlítő szerepet játszó redundancia szükségessége. Csúcs 2005-ben írta le a „határozatlansági reláció” elvét, melynek lényege, hogy „egy hangváltozás iránya minden egyes beszélő (közösség) nyelvében és/vagy minden egyes szóban teljes bizonyossággal nem határozható meg, tehát ugyanaz a hang egy időben több irányba is fejlődhet” (21. oldal). Ebből adódóan, javasolja Csúcs, nem kell mindenáron megmagyarázni a szabálytalant, hanem azt el kell fogadni, mint a „szabályos, normális szerves, elszakíthatatlan tartozékát” (22).

Csúcs röviden, de meggyőzően indokolja, miért nem érti meg (például) a finn a magyart. Ezen nyelvek elődei mintegy 4500 éve elváltak egymástól, s az azóta eltelt hosszú idő alatt egymástól függetlenül fejlődtek. A nyelvrokonságot azonban – a nyelvek mélyére ásva – mégis lehet bizonyítani. Egyrészt minden nyelv valamilyen mértékben megőrizte az alapnyelv egyes szavait és grammatikai elemeit, másrészt a szabályos hangmegfelelések kétséget kizáróan bizonyítják az összetartozást.

A *Hangtörténet (hangok a szavakban)* fejezetben (26–59) a szerző az alapnyelvi mással- és magánhangzók történetét, egyes nyelvekbeli fejlődését mutatja be. Előljáróban szól az etimológiai vizsgálatok kritériumairól. A legfontosabb a hangtani kritérium, azaz a szabályos hangmegfelelések feltérképezése. A második a jelentéstani kritérium, a harmadik pedig az elterjedtség: nyilvánvalóan biztosabb etimológiáknak tekinthetjük azokat a megfeleléseket, amelyek az uráli etimológiai szótárban közölt mind a 14 nyelvből adatolva vannak, mint azokat, amelyeket csak két nyelvből lehet kimutatni. Egy-egy alapnyelvi szónak Csúcs vizsgálatai szerint átlagosan négy mai rokon nyelvben mutatható ki a megfelelője.

Az uráli/finnugor etimológiai vizsgálatok megkerülhetetlen forrása a Rédei Károly főszerkesztésében 1986 és 1988 között megjelent *Uralisches etymologisches Wörterbuch* (UEW). Csúcs Sándor – a Nyelvtudományi Intézet munkatársaival és Bátori István koblenzi nyelvészprofesszorral együttműködve – létrehozta ennek a szótárnak az elektronikus változatát. Ez a számítógépes adatbázis egyaránt elérhető az Intézet szerverén és a Koblenzi Egyetemen keresztül, Csúcs ez utóbbival dolgozott (UEDb). Munkájában ennek az adatbázisnak a sorszámaait adja meg, így minden példája könnyen visszakereshető.

A nagy(obb) közönségnek szánt kézikönyvek egyik visszatérő – és nehezen megoldható – feladata az átírás kérdése. Még szakmai berkekben is elrettentő a 20. század elején gyűjtött (de esetenként csak fél vagy

egy évszázaddal később kiadott) szótárak hangjelölése. Ezeket a bonyolult, mellékjelekben tobzódó adatokat nem lehet a mit sem sejtő olvasó nyakába zúdítani, emiatt óhatatlanul szükséges az egyszerűsítés, főleg az obi-ugor és a szamojéd adatok esetében. Csúcs Sándor ezt a problémát elegánsan oldotta meg, adatai a laikusok számára is könnyen befogadhatók, ugyanakkor nem sérül a lejegyzés pontossága sem.

Ugyancsak jól oldotta meg a nyelvjárások kérdését. Az etimológiai szótár a 14 rokon nyelvből csak a magyar, a finn és az észti esetében adja meg – értelemszerűen – az irodalmi alakot, a többiből nyelvjárási adatokat közül (főleg az obi-ugorok és a lappok esetében – a nagy nyelvjárási távolságokra való tekintettel – szükségszerűen sokat). Csúcs minden nyelvből – helyesen – csak egy szót ad meg, például a lappból csak az északi lapp adatokat (talán itt, a 27. oldalon, érdemes lett volna megemlíteni, mely vogul és osztják dialektusok adatait használta). A szamojédéből is, helyénvaló módon, csak egy északi (nyenyec) és a déli szölkup alakot közli.

A szerző a mássalhangzókat (27–50) a következő sorrendben tárgyalja: zárhangok (p, t, k), szibilánsok (s, \acute{s}, \acute{s}), affrikáták (\acute{c}, \acute{c}), zöngés réshangok ($w, \delta, \acute{\delta}, j, \gamma$), nazálisok (m, n, \acute{n}, η) és likvidák (l, l', r). A δ, γ és η szó eleji helyzetben nem fordult elő az alapnyelvben. Az egyes hangok alapnyelvi megterheltsége – ugyanúgy, ahogy a mai előfordulási gyakoriságuk – nem egyenletes. A szerző statisztikai vizsgálatai alapján a legmegterheltebb hang a k volt (az előfordulások 20%-ával; 315 biztos alapnyelvi etimológiában van jelen), ezt a másik két zárhang, a nazálisok, a likvidák és a félhangzók (j, w) követték. A gyakorisága lista végén a γ foglalt helyet, 0,3%-os előfordulási aránnyal.

Csúcs szemléletes táblázatokban foglalja össze az alapnyelvi hangok mai folytatásait. Az egyes hangok bemutatása során előbb a szókezdő hangokat adja közre, ezt követik a szó belseji intervokalikus helyzetű hangok, majd a gemináták és a mássalhangzó-kapcsolatok. Véleményem szerint jobb lett volna előbb a szókezdő, majd a szó belseji hangokat végigvenni, mert a különböző pozíciókban a hangok általában eltérő módon fejlődtek. Ez főleg a zárhangok esetében igaz, hiszen a szó belseji spirantizálódás (ld. pl. magyar $p > w, t > \delta, k > \gamma$) más hangokat eredményezett, mint a szó eleji réshangúsodás ($p > f, k > h$), illetve megmaradás ($t > t, k > k$).

Csúcs az egyes jelenségekre 3–4 példasort idéz, emellett azonban felsorol számos olyan magyar szót, amely az adott változási sorba illik, így ha az olvasó részletesebben utána akar olvasni a hangváltozásoknak, meg-

kapja hozzá a szükséges alapadatokat. A szerző nemcsak a „szép”, biztos etimológiákat mutatja be, hanem esetenként kitér a vitás kérdésekre is (pl. *fészek*, *hosszú*, *ón*, *ólom* vagy a γ rekonstrukciója).

A magánhangzók sokkal változékonyabbak, mint a mássalhangzók. Az uráli alapnyelv első szótagi magánhangzó-állománya régóta vita tárgyát képezi. Wolfgang Steinitz (1944) teljes és redukált alapnyelvi magánhangzókat tételezett fel. Itkonen (1946, 1953) a balti finn nyelvek magánhangzórendszeréből kiindulva a hosszú magánhangzók megléte mellett érvelt, ő felvette az \bar{o} , \bar{u} , \bar{e} , \bar{i} hangokat is. Itkonen elméletébe a lapp és a mordvin magánhangzók fejlődése beleillik, de a cseremiszi, a permi és az ugor nyelvek vokalizmusa nem. A 20. század második felének kutatói emiatt javarészt kizárták az alapnyelvi hosszú magánhangzók meglétét, de az UEW felvette a hosszú \bar{e} és \bar{o} hangokat. Csúcs az első szótagban csak rövid magánhangzókat rekonstruál. Ezek a következők: *i*, *e*, *ä*, *ü*; *u*, *o*, *e*, *a*. Közülük az *ü* és az *e* képezi vita tárgyát. Az *ü*-t az UEW csak az *i* variánsának tartja, Csúcs viszont – miután közel negyven biztos etimológiában kimutatja ezt a hangot – az alapnyelv teljes értékű vokálisaként rekonstruálja, pl. **küñel* > *könny*, **kütkē* > *köt*, **sükše* > *ősz*, **tüñe* > *tő* (57. oldal). Az *e* az UEW-ben mindössze kilenc biztos etimológiában fordul elő, ebből csak kettőnek van magyar folytatása (**ñele* > *nyíl*, **sene* > *ín*), de az UEW ezekben a szavakban **ñöle* és **söne* alakváltozatokat is felvesz.

Az alapnyelvi vokálisok a magyarban sokféleképpen fejlődhettek (ld. pl. **šilmä*, ebből egyrészt labializációval *szüm*, másrészt nyíltabbá válással *szēm*, majd *szem* jött létre, a *szüm* nyíltabbá válva *szöm* alakot eredményezett, akárcsak a *szēm* labializációja). Ami tendenciaként leírható: nagyon ritka volt a hangrendi átcsapás.

A nem első szótagi magánhangzók között csak *a/ä* és *e* fordult elő. Csúcs statisztikai megfigyelései alapján az *a/ä* és az *e* megterheltsége azonos volt, de az *a/ä* belső aránya kétharmad : egyharmad. A finnugor nyelvek egy részében a szóvégi vokális megőrződött. Csúcs szerint a finnben, az észten és a lappban a lekopás aránya mindössze 6–10%, míg az ugor és a permi nyelvekben ez az arány 96–98 százalékos.

Csúcs a lekopás kronológiáját továbbgondolja. Ha a tövégi hangok eltűntek a két legközelebbi rokon nyelvünkben, a vogulban és az osztjákban is, akkor azt kellene feltételezni, hogy a lekopás folyamatának már az ugor alapnyelvben meg kellett kezdődnie. De a Tihanyi alapítólevélben még vannak tövéghangzós alakok is (pl. *harmu* 'három', *kereku* 'kerekek', *licu* 'lik, lyuk', *nogu* 'nagy', *hodu* 'had', *utu* 'út'). Ebből azt a kö-

vetkeztetést lehet levonni, hogy a TA nyelvállapota a lekopás végső fázisát mutatja. Ez viszont azt feltételezi, hogy a lekopás folyamata nagyon hosszú időn, akár 1500–2000 éven keresztül hatott volna.

A kötet negyedik, egyben második legterjedelmesebb fejezete (60–88) az alaktani kérdéseket tárgyalja. A szerző itt azokat a jelenségeket mutatja be részletesebben, amelyek a magyar nyelv finnugor eredetét bizonyítják. Csúcs Sándor elsőként a szófajok rövid áttekintését adja. Az alapnyelvben léteztek főnevek, melléknevek, számnevek, névmások és igék. Nem voltak névelők, kötőszók, igekötők. Voltak, de nehezen rekonstruálhatók a határozószók/névutók. Valószínűleg lehettek indulatszók is. Csúcs számításai szerint az alapnyelvre rekonstruálható mintegy 1200 szóból kb. 750 főnév volt. Az igék száma 250. Jelentős volt a nomenverbumok (mai, pontosabb terminológiával: kettős szófajú szavak) halmaza, több mint 100 alapnyelvi szó tartozhatott ide. A melléknevek száma 50 körüli. Számneveink, mint tudjuk jól, egytől hatig ősi eredetűek, akárcsak a *húsz* és a *száz*, valamint a *negyven*, *ötven*, *hatvan* stb. *-van/-ven* eleme. A névmási kategóriában a személyes, a kérdő és a mutató névmások rekonstruálhatók. Csúcs felhívja a figyelmet egy érdekes jelenségre: a grammatikai kategóriákban általában az egyes szám a jelöletlen, a többes szám a jelölt alak, a mai finnugor névmások esetében azonban éppen fordítva van: fi. *minä*, é. *mina*, lp. *mun*, md. *mon*, cser. *māñ*, vtj. *mon* 'én' – fi. *me*, é. *me*, lp. *mī*, cser. *me*, vtj. *mi*, zrj. *mi* 'mi'. Ennek alapján Csúcs az alapnyelvre a következő személyes névmásokat rekonstruálja: *menə*, *tenə*, *senə* (Sg), *me*, *te*, *se* (Pl).

Csúcs nyolc névszói esetet vesz fel (Nom. \emptyset , Acc. *-m*, Gen. *-n*, Loc. *-na/-nä*, Abl. *-ta/-tä*, Lat. *-ń*, *-k*, *-j*), emellett tárgyalja az ugor *-t* locativust és az ugyancsak ugor eredetű *-l* ablativust is. Az accusativus kapcsán megjegyzi, hogy a magyar *-t* tárgyrag (amelyet hagyományosan vagy egy determináló elemből, vagy a *t*- kezdetű névmásból származtatnak) esetleg összefügghet a finn és az osztják személyes névmások accusativusával (fi. *minut* 'engem', *sinut* 'téged', osztj. *mant* 'engem'), emiatt egyesek óvatosan megkockáztatják egy alapnyelvi *-t* accusativus felvételét is.

A hagyományos felfogás szerint a locativusi *-t* finnugor eredetű, Csúcs azonban csak az ugor áigig vezeti ezt vissza (magy. *itt*, *alatt*, *oldalt*, *Pécsett*, vog. *χāp-ät* 'csónakban', *kāt-ta* 'kézben', osztj. *ko-t* 'hol', *to-t* 'ott'), mondván, sem a permi *-ti* transitívusrag, sem pedig a néhány

finn határozószóban kimutatható *-ti* elem (*kaiketi* 'bizonyára', *peräti* 'egészen') nem vezethető vissza a finnugor alapnyelvre.

A későbbiek folyamán az alapnyelvi ragrendszer az egyes nyelvekben kibővült, a névszóragozás (leszámítva egyes osztják dialektusokat) gazdagabbá vált. A bővülés általában vagy raghalmozással (pl. fi. *-s-*, *-l-* koaffixum + *-nA* locativusrag > *-ssA*, *-llA*), vagy pedig grammatikalizációval ment végbe. Utóbbi módon, önálló szóból született meg a mai magyar helyragok nagy része (FU **päls* 'vminek a belseje' > ösmagy. **belü* > *-ban/-ben*, FU **tüne* 'tő' > *-tól/-től*, Ug **kučz* 'közelség' *-hoz/-hez/-höz* stb.).

Ebben a fejezetben Csúcs bemutatja a számjelölést, a birtokos személyragozást, és szól a névszói toldalékok sorrendjéről is (finn, lapp, mordvin, szamojéd: Cx+Px, ugor Px+Cx; a permi nyelvekben és a cseremiszen mindkét sorrend lehetséges). Csúcs Hajdú és Bereczki elméletét fogadja el, miszerint az alapnyelvben Cx+Px sorrend feltételezhető, az ugor nyelvekben pedig a névutós szerkezetekben alakult ki a mai sorrend.

Az alapnyelvi igerendszerben a tőhöz mód- és időjelek, illetve személyragok járultak. A mai uráli nyelvek egy része igemódokban gazdag, de ezek belső fejlődés eredményei, az alapnyelvre csak kijelentő, feltételes és felszólító módot rekonstruálnak. A magyar felszólítómód-jel eredete nem világos, Rédei és Bereczki nem az ősi **-k* jelből származtatja (ez hangtanilag nem szabályos), hanem egy ősi **-j* kicsinyítő képzőből. Csúcs szerint ez elképzelhető ugyan, de nehéz a funkcióváltást megmagyarázni. Véleményem szerint a toldalékok szabálytalan változása (erre számos példát lehet hozni) könnyebben magyarázható, mint a kicsinyítő képző > felszólítómód-jel átértékelődés.

Az alapnyelvben két múlt idő volt, az uráli eredetű **-š* és a finnugor **-j*. Ezek közül csak utóbbinak van (volt) folytatása a magyarban (*adá, nézé*). Az összetett igealakok belső fejlemények.

Az igei személyragoknak eredetüket tekintve két nagy csoportja van, a személyes névmásokból keletkezett ragok (pl. magy. Sg1 *-m*, Sg2 *-d*, Sg3 *-ja/-i*, Pl1 *-nk*, Pl *-tok/-tek/-tök*, Pl3 *-ják/-ik*) és a nem névmási eredetű ragok. Ezek közül több elem eredete bizonytalan, ezekre a szerző nem tér ki részletesen.

A szóalkotásról szóló fejezetben részletesen olvashatunk a szóképzésről és röviden a szóösszetételről. Ez a terjedelmi megkülönböztetés nem véletlen, hiszen a képzés minden uráli nyelv fontos szókészletgyarapító

eszköze, míg az összetétel a régi időkben kevésbé ismert jelenség volt. Az alapnyelvre mintegy hatvan névszóban lehet képzőt rekonstruálni, ezek háromszótagos szavak voltak. Csúcs felveti annak lehetőségét, hogy a szó belseji mássalhangzó-kapcsolattal rekonstruált szavak egy része szintén képzett lehetett, de a szó belseji vokális kieshetett (CVCV-CV > CVCCV). Ez hihető elgondolás, de egzakt módon nem lehet bizonyítani. – Ebben a fejezetben Csúcs részletesen bemutatja a magyar nyelv ősi névszó- és igeképzőit is.

Az alapnyelvre nem tudunk összetett szavakat rekonstruálni, de vannak olyan ma is élő (esetenként elhomályosult) összetételek, amelyek valószínűleg ősi eredetűek. Ezek az ún. összefoglaló (kopulatív) összetételek (pl. magy. *arc* < *orca* < *orr* + *száj*, vog. *ayi/piy* 'gyermek = lány + fiú', fi. *maa/ilma* 'világ = föld + levegő').

A mondattani fejezet nagyon rövid (89–91). Ez teljességgel érthető is, hiszen az alapnyelvre kevés szintaktikai jelenséget lehet rekonstruálni. Csúcs Sándor 14 jellegzetességet szed össze. Ezek közül itt csak a számhasználati kérdéseket emelem ki. A tőszámnevek után a főnév egyes számban állt, ennek emlékét a magyar *örzi* (*két fiú*), de például a finn (*kaksi poikaa*, partitívus) vagy a mordvin (*kavto éorat*, pluralis) nem. Ugyancsak ősi sajátosság a magyarban a páros testrészek egyes számú megnevezése (*fáj a lábam*, *kék a szeme*, *eláll a füle*, *görbe a lába*). A finnben ilyenkor – idegen hatásra – már többes szám használatos (*hänellä on siniset silmät* 'kék szemei vannak'), de a *kengät on jalassa* (szó szerint: 'cipők [plur.] van a lábában [SgIness]') még a régi szerkesztésmód maradványa. Ugyancsak a sajátos finnugor számolásmódra (2 = 1, 1 = ½) utal a *félkezű*, *féllábú*, *fél szemű* kifejezés is (pl. vog. *kāt-pāl*, md. *pel'-ked'*, fi. *käsi-puoli* 'félkezű').

A hatodik fejezet a szókészlettel foglalkozik (92–105). Az uráli etimológiai szótár mintegy 1200 uráli/finnugor eredetű szót rekonstruál. Az ugor alapnyelvet 180 új szó gazdagította; pontosabban: ennyit ismerünk, mert nyilvánvaló, hogy ennél lényegesen nagyobb lehetett az alapnyelvi szókészlet. Csúcs Sándor 3–4 ezerre becsüli az alapnyelvi tőszavak és több ezerre a képzett és összetett szavak mennyiségét.

A szerző ebben a fejezetben az alapnyelvi szókészletet jelentéstani csoportokba rendezve mutatja be. Csoportjai: 1) természet (égitestek, évszakok, időjárás, terep, víz, tűz, növények, állatok, ember), 2) tudat és társadalom (tudat, közlés, rokonság, család, hiedelmek), 3) gazdaság és technika (vadászat, halászat, étel, eszközök, edények, ruházat, munkavég-

zés), 4) hangok, 5) közlekedés, mozgás, 6) egyéb igék, 7) minőség, megnyitóság, hely, idő. Ebből talán a „hangok” főcsoportot ki lehetett volna hagyni, hiszen mindössze három magyar tagot számlál.

A Magyar Nemzeti Szövegtárból a Nyelvtudományi Intézet munkatársai 187 millió (!) szövegszó alapján készítettek egy mutatót, amely az ezer leggyakoribb szót tartalmazza. Csúcs Sándor ezt a listát vetette alapos etimológiai elemzés alá. Kihagyta belőle a tulajdonneveket, rövidítéseket, különválasztotta azonban az összetett szavak (sokszor eltérő etimológiájú) komponenseit, így végül egy 1022 szavas listát kapott.

Ebből tőszó 24%, képzett szó 51% (a képzést nyelvtörténeti értelemben veszi, ide sorolja a *hogya, az, mond, olyan, több, úgy, fel, között, első, más* stb. szavainkat is). 25% az összetett szavak aránya (ide veszi az igekötős alakokat és az elhomályosult összetételeket is, pl. *magyar, ember, tehát*).

A szólista 1022 szavából Csúcs kutatásai szerint 61% ősi eredetű, 22% jövevényelem, 10% ismeretlen, 6% bizonytalan ősi, 1% onomatopoeitikus. A 222 jövevénytörzs megoszlása a következő: régi török 73, szláv 54, latin 36, német 18, neolatin 14, iráni 12, nemzetközi 11. Igen nagy tehát az ősi eredetű szavak aránya! Sőt, ha csak a képzett szavak megoszlását nézzük, ott 66% biztos, 7% bizonytalan az ősiek aránya, míg az összetett szavak esetében 73+4%. Még erősebb a „finnugor főlény”, ha csak a 100 leggyakoribb szót nézzük: 84%.

Csúcs eredményeit szépen alátámasztják a Pázmány Péter Katolikus Egyetem magyar szakos hallgatóinak vizsgálatai is. A diákok tetszés szerint kiválasztott, legalább 50 szóból álló magyar szövegek etimológiai vizsgálatait végezték el, s ők is 66–67%-os eredményt kaptak az ősi szókincsre. – Összességében tehát ezek a vizsgálatok is kiválóan bizonyítják nyelvünk (szókincsünk) finnugor eredetét.

A kötet utolsó, hetedik fejezete az összefoglalás (106–108). Ezt a hangjelölések magyarázata (109–110), a rövidítésjegyzék (111–112) és az irodalomjegyzék (133–135 zárja). Utóbbi két egység között kapott helyet két nagyon hasznos lista, a Teljes példatár (113–123) és az Ősi eredetű szavak (124–132). A példatárban a könyvben szereplő etimológiák olvashatók, ez gyakorlatilag egy egyszerűsített átirású kivonat az UEW anyagából, kommentárok stb. nélkül. A listában 195 szó szerepel. Az uráli/finnugor/ugor címszavak előtti szám az UEDb sorszáma utal, ezáltal az egyes etimológiák könnyen visszakereshetők az elektronikus adatbázisban. A másik listában 707 adat (túlnyomó többségében önálló

lexéma, emellett néhány összetételi elem, illetve toldalék, pl. *ta-valy*, *teg-nap*, *-nak/-nek*, *-val/-vel*, *-ság/ség*) kapott helyet.

Az összefoglaló jellegű finnugor nyelvészeti kézikönyvek megjelenése óta sok év telt el (Hajdú Péter: *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*, 1966, 1973; *Az uráli nyelvészet alapkérdései*, 1981; Bereczki Gábor: *A magyar nyelv finnugor alapjai*, 1996, 1998; Rédei Károly: *Őstörténetünk kérdései*, 1998, 2003; Kozmács István – Sipőcz Katalin (szerk.): *Uralisztika. Fejezetek az uráli nyelvészetből*, 2008). Csúcs Sándor kötete méltán illeszkedik e kiadványok sorába, könyve a finnugor nyelvtörténeti ismeretek jó szintézisét adja, sok helyen az eddigi nézetek kritikájával, továbbgondolásával. A magyar szóképzlet etimológiai vizsgálata új eredményekkel gazdagítja eddigi ismereteinket.

MATICSÁK SÁNDOR

Debreceni Egyetem
Finnugor Nyelvtudományi Tanszék

**Кельмаков, В. К.: Образцы удмуртской речи 3.
Южные говоры I.**

«Удмуртия», Ижевск, 2015. 422 о.

A Valerij Kelmakovics Kelmakov által szerkesztett *Образцы удмуртской речи* című sorozat 1981-ben indult (Kelmakov 1981), a második kötet majd egy évtized múlva jelent meg (Kelmakov 1990), harmadik része azonban már csak negyed századdal a második után kerülhetett ki a nyomdából. A sorozat címe magyarra fordítva *Udmurt nyelvmutatványok* lehetne, de az orosz cím a 'beszéd' jelentésű *печь* szót tartalmazza: ez a magyar olvasóban tudatosíthatja, hogy a bevett, tizenkilencedik századi eredetű *nyelvmutatvány szó a langue és parole saussure-i megkülönböztetése felől nézve nem annyira szerencsés. A sorozat udмурт címe Удмуртьёслэн вераськон сямьёсы, ami magyarul inkább Az udмурtok beszédmódjai vagy beszéd szokásai lehetne (de a вераськон сям nem használatos 'nyelvjárás' értelemben, bár elvileg elképzelhető lenne jelentésének ilyen kiterjesztése is).*

A kötet – érdemei mellett – magyar szempontból azért is érdekes, mert két magyar permista, Csúcs Sándor és Szij Enikő 70. születésnapjára ajánlva jelent meg, hátoldalán pedig – egy másik, orosz nyelvű idézet mellett – egy Munkácsi Bernáttól (1887) származó idézet szerepel magyarul, lefordítatlanul: „Ezen tisztán nyelvészeti cél mellett [t] különös figyelmet fordítottam a votják nép szellemi életének: hitének, gondolkozása módjának, szokásainak tanulmányára is; sőt ez utóbbit némileg egybekapcsolni igyekeztem az első feladattal, olyképpen, hogy nyelvészeti feljegyzéseimben kezdettől végéig a néppszichológia szempontjából érdekes tartalomra törekedtem. Ilyeneknek tekintettem jelesen a mondákat, meséket, dalokat, imádságokat, bűvölő igéket, babonákat, mely fajokból gyűjteményem áll.”

Az idézet az előszóban oroszra fordítva is szerepel. Amint Munkácsi szövege is sejteti, a sorozat a szöveggyűjtemények azon klasszikus típusába tartozik, melyek elsősorban különböző folklórszövegeken keresztül igyekeznek dokumentálni az egyes nyelvváltozatokat. A folklórszövegek köre igen tágan értendő, az olyan többé-kevésbé szilárdan rögzült szövegeken túl, mint a népdalok, a népmesék vagy a találós kérdések és a közmondások, ide értendők a népszokások elbeszélései, a helynévmagyarítások vagy akár az elbeszélő életéből vett jelentős vagy izgalmas események elbeszélései is, melyek az életformába vagy az adatközlő világképébe nyújtanak betekintést. A hasonló kötetek kettős célt tűznek maguk elé: egyfelől a nyelvi dokumentálást, másfelől a folklóryanag bemutatását.

Az udmurt nyelvjárásokat két fő nyelvjárásterületre szokás osztani, északira és délire. A kettő között átmeneti zónaként állnak a középső nyelvjárások, melyek nem alkotnak önálló nyelvjárásterületet. Szintén átmeneti jellegűnek tekinthető az önálló nyelvjárásterületként besorolt beszermán, mely leginkább egy kései erős északi hatást elszenvedő déli nyelvjárásnak tekinthető. A déli nyelvjárások két fő csoportra oszthatók, a főleg Udmurtia déli részén beszélt központi, illetve az Udmurtián kívül, szórványban beszélt perifériális nyelvjárásokra. Ez utóbbiak erősen eltávolodtak az udmurtiai változatoktól és egymástól is (Kelmakov 1998: 42–43). A sorozat 1981-ben megjelent első kötete az északi és a középső, az 1990-ben megjelent második a középső nyelvjárásokból tartalmazott szövegeket. A harmadik kötet a déli nyelvjárásokból tartalmaz szövegeket, de azok közül is csak a központiakból, onnan is csupán két járásból, a Mala-ja Purga-iból és a mozsgaiból, melyeknek egy része a középső nyelvjárások területére esik, és az előző kötetben szerepel. A központi déli nyelvjárások még legalább egy töredékjárássra (a kiznyerire, melynek a középső területre eső részéből az előző kötetben is vannak szövegek) és három teljes járássra (az alnasira, a kijaszovóira, a grahira) terjednek ki, nem beszélve Tatarsztan ezekkel közvetlenül szomszédos területeiről. Ez a tény azt mutatja, hogy a harmadik kötet egy viszonylag szűk területet, de igen alaposan dokumentál. A 225 szöveg 29 településről (10 Malaja Purga-iból és 19 mozsgaiból) származik (az előző kötet 250 szövege viszont 45 településről).

A kötet a tartalomjegyzéket követően egy kb. száz tételes irodalomjegyzéket tartalmaz (a felsorolt műveknek csak egy része foglalkozik a dokumentált nyelvjárásterülettel). Ezt egy 24 oldalas előszó követi. Ebben Kelmakov kitér a sorozat helyére az udmurt nyelvjárási szövegek kiadásának történetében, illetve hosszan ír a korábbi kötetek fogadtatásáról és felhasználásáról más kiadványokban, a kutatásban és az oktatásban. Az utóbbiakkal kapcsolatban – mint arra maga is utal – a hasonló kiadványok előszóitól szokatlan módon keményen kritizálja a szövegek idézésének filológiai pontatlanságait.

Bizonyos esetekben talán túl szigorú, például amikor azt kifogásolja, hogy a szövegek újraközlésekor a palatalitás jeleként az <'> („írógépes aposztróf”, „szimpla írógép-idézőjel”, „írógép-félidézőjel”) helyett az <'>-t („aposztróf”, „szimpla idézőjel”, „félidézőjel”) használják. Arra hivatkozik, hogy az utóbbi az udmurt nyelvjárástanban a gégezárhang jele, és ez már Wichmann (1893) óta így van. Ennek az érvelésnek azonban több gyengesége is van. Először is nem biztos, hogy szerencsés a cirill

és a latin alapú transzkripciók egybevetése: az utóbbiakban ugyanis a palatalizáció jele Setälä (1901: 40) óta elvben mellékjel, és nem önálló írásjel (ettől független kérdés, hogy a gyakorlatban tipográfiai okokból sok kiadvány eltér ettől), amely tipikusan a betű felett jelenik meg, és csak a felnyúló szárú betűknél a szár mellett. Csakhogy ehhez hasonló betűt a tipográfia gyakorlata nem ismer: az éles ékezet általában ezeknél is a betű fölé kerül (<ĺ> – a <t>-nek és a <d>-nek ilyen változata nem használatos), a betű szára mellé kerülő vessző (<d'>, <ĺ'>, <t'>) pedig a hácsek (caron) változatának minősül, és általában görbül (de ez leginkább a betűtípustól függ). A cirill transzkripcióban az ékezet használata fel sem merül, a kétféle aposztróf használatát pedig csak a modern nyomdatechnika teszi lehetővé (legalábbis az írógépes korszakban nem volt rá lehetőség, így a görbe jelet kézzel kellett pótolni: ez a hibalehetőségek sorát szaporította). A Wichmannra való utalás azért sem megalapozott, mert Wichmannnál az <'> nem egyszerűen a gégezárhangot jelöli, hanem annak a mássalhangzónak a jele után áll, amely helyett a gégezárhang jelenik meg – ez a fajta használat azonban mára teljesen eltűnt. Komolyan inkább csak az kifogásolható, ha ugyanazt a jelenséget mindkét jel jelöli, vagy esetleg azt, ha ugyanaz a jel jelöli mindkettőt. Gégezárhang azonban egyfelől csak a nyelvjárások kis részében fordulhat elő, ráadásul szinte mindig magánhangzó után áll (de ha nem, akkor is kódában), míg a palatalitás jele csak néhány mássalhangzójel után fordulhat elő, így igazán kevés olyan helyzet állhat elő, amikor a hibás jelölés értelmezési zavarokat okoz. Kelmakov egyéb kifogásai azonban (kezdve a pontatlan hangjelöléstől a szöveg átalakításáig) nemhogy megalapozottak, de tulajdonképpen az is érthetetlen, hogyan fordulhatnak elő a kifogásoltakhoz hasonló esetek. Éppen ezért a szokatlan kritikát nem csupán a jövőre szóló figyelmeztetésként kell helyénvalónak tekinteni, hanem fontos figyelmeztetés is arra, hogy sajnos szükségszerű a másodlagos forrásokból származó nyelvi szövegek eredetijéig visszamenni, ha megbízható adatokkal szeretnénk dolgozni.

Az előszóban ezután arról esik szó, hogy a kötetben az egyes településekről származó szövegek milyen műfaji sorrendben szerepelnek (természetesen nincs minden településről minden műfaj képviselve). Ezt a felosztást nemcsak azért érdemes ismertetnünk, hogy kiderüljön, miféle műfajok vannak képviselve a kötetben, hanem azért is, mert betekintést nyújt abba szemléletmódba, amelyet követve az egyes folklórdarabokat műfajba sorolja:

1. Prózaszövegek
 - 1) (etimológiai, történelmi, genealógiai, toponímiai, [szociális-] etnografikus stb.) hagyományok;
 - 2) (mitológiai, varázs- és hős-, állat-, realiztikus) mesék;
 - 3) hiedelemmondák;
 - 4) néprajzi, gazdálkodási, háztartási, önéletrajzi tartalmú mesék és elbeszélések.
2. Költői művek, dalok
 - 1) rituális (ünnepi, családi);
 - 2) nem rituális (szociális, árva-, női kesergő, családi-hétköznapi stb.).
3. Ritmikus prózai művek
 - 1) pogány imádságok;
 - 2) ráolvasások;
 - 3) átkok.
4. „Kis műfajok”
 - 1) közmondások és szólások;
 - 2) találós kérdések;
 - 3) babonák és hiedelmek.
5. Gyermekfolklor
 - 1) bölcsődalok;
 - 2) gyerekdalok;
 - 3) mesék¹;
 - 4) mondókák.

¹ Kelmakov a *байка* terminus használja, ami Hadrovics – Gáldi (1971) szerint ’kis mese’, ám az orosz wikipédia (<https://ru.wikipedia.org/wiki/Байка>, letöltés 2020. július 29.) szerint „поучительный или юмористический рассказ, иногда основанный на реальных событиях”, azaz „tanulságos vagy humoros elbeszélés, mely időnként valós eseményeken alapul”. Orosz anyanyelvűek is megerősítették, hogy a terminust olyan realiztikus történetekre alkalmazzák, amelyek feltehetően legalább részben valóságos eseményeken alapulnak, talán meg is történtek, de legalábbis megtörténhettek volna. Ezek alapján magyarul leginkább anekdotának fordíthatnánk a műfaj nevét – így viszont kevésbé érthető a gyermekfolklor alá sorolása. Kelmakov egyetlen szöveget sorol ebbe a műfajba, a 210-est, amely egy játékos láncmese-mondóka („Hol van Zahar? – A faháncs alatt. – Hol a faháncs? – A tűz elégette. – Hol a tűz? – Az eső elmosta.” stb.), melynek típusa többek között Kálmán (1963) 2., *Anyóka – anyóka* című szövegéből lehet ismerős a magyar finnugrista számára. A 2. kötetben is csak egy azonos műfajba sorolt mese szerepel, és az is azonos szerkezetű.

A felosztás kissé eklektikusnak tűnik, hiszen hol a forma, hol a méret, hol a célközönség az elsődleges besorolási tényező, a főbb csoportokon belül pedig hol tartalmi, hol formai, hol pedig „felhasználási” szempontból különböznek a műfajok. A műfaji felosztás az előző kötethez képest is módosult: abban a ritmikus prózai művek nem alkottak külön csoportot, hanem az előszó alapján a prózai műfajokhoz tartoztak, a kötet végi mutató szerint pedig a pogány imádságok a költői műfajok közé tartoztak. A második kötet az átok műfaját nem is említi, a harmadikban pedig a mutató egyet sem sorol ezek közé. Bár a felosztás kétségtelenül problematikus, nehéz lenne egyértelműen jobbat ajánlani, és gyakorlati célokból megfelelőnek tűnik.

A kötet filológiai apparátusát dicséri az említett kötetvégi mutató, pontosabban mutatók, melyek műfaj szerint csoportosítják a szövegeket: az egyikben az udmurt, a másikban az orosz cím alapján felsorolva szerepelnek az adott műfajhoz tartozó szövegek. A mutató alapján kiderül, hogy a legtöbb közmondásokról-szólásokból, illetve babonákból-hiedelmekből van (122, ill. 120), ezek 8-8 számozott szövegbe lettek csoportosítva. A hosszabb szövegek közül a hagyományokból van a legtöbb (79), főleg a genealogikusból és toponímiaiból (48 – ezek nehezen különíthetők el, a falu történetének kezdete és a nevének eredete általában összefonódik). Kevés van történeti hagyományból, imádságból és gyerekdalból (4-4); bölcsődalból és mondókából (3); mitológiai meséből és ráolvasásból (2-2), illetve „gyerekmeséből” (1 – l. a lábjegyzetet).

Ha már a kötet végi műfaji mutatók szóba kerültek, érdemes rögtön kitérni a függelék többi részére is. A műfaji mutatókat a szövegekhez fűzött megjegyzések követik. Minden szöveghez meg van adva az adatközlő neve, születési éve és legmagasabb végzettsége; a gyűjtő neve, születési éve, és hogy a gyűjtés idején hányadik évfolyam hallgatója volt;² továbbá a gyűjtés ideje (év, hónap). Ha ezen adatok valamelyik korábbi szövegnél már fel vannak tüntetve, csak az adott megjegyzésre

² A szövegeket az Udmurt Állami Egyetem udmurt szakos, nappali és levelező tagozatos hallgatói gyűjtötték, nyelvjárástani gyakorlat keretei között. A hallgatók ilyenkor lakóhelyükön kérdezik le egy szabványos kérdőívet, illetve gyűjtöttek szövegeket. Rendszeresek a nyelvjárásgyűjtő „expedíciók” is, amikor egész évfolyamok vonulnak ki egy-egy területre, hogy ott nyelvi anyagokat gyűjtsenek. Mindez jelentős részben a szerző érdeme, és jó lett volna, ha a kötetben kitér e gyakorlat részleteire, illetve történetére is. Reméljük, a következő kötetbe e kutatástörténetileg jelentős projekt ismertetése is bekerül.

való visszautalás szerepel. Egyes szövegeknél ezek az adatok a szövegekhez fűzött nyelvi, néprajzi, kultúrtörténeti magyarázatokkal egészülnek ki. A megjegyzéseket követi az adatközlők mutatója, a gyűjtők mutatója, a már említett műfaji mutatók, a szövegekben szereplő (valós, folklór-, mitológiai, nemzetség- és apai) nevek mutatója, a szövegekben szereplő helynevek mutatója, illetve az említett ünnepek, imádságok és szokások mutatója. Az utóbbi három nem csupán azokra a szövegekre utal, ahol ezek szerepelnek, hanem etimológiai, néprajzi stb. magyarázatokat is ad.

Visszatérve az előszóra: ez a műfaji felosztás ismertetése után még a kötetben alkalmazott transzkripciót ismerteti meglehetősen tömören. Ez a rész Kelmakovra (1998: 44–50) való hivatkozással megspórolható lett volna, különösen, hogy a kötet udmurt szövegeinek olvasói a szükséges ismereteknek feltehetően birtokában vannak.

Maguk a szövegek a fordítással több mint 300 oldalt tesznek ki (49–358). Az oldal tetején az udmurt, alján az orosz szöveg olvasható. Ennek a szerencsés, mondhatni példaszerű megoldásnak köszönhetően az eredeti szöveg és a fordítás könnyen, lapozgatás nélkül olvasható párhuzamosan. Talán még szerencsésebb lenne, ha a gyűjtőre, az adatközlőre és a gyűjtés idejére vonatkozó információkért nem kellene hátrálapozni. Ez különösen akkor lehet érdekes, ha nem világos, hogy a szöveget férfi vagy nő mondja, vagy amikor egy-egy szövegrész kapcsán számíthat, hogy mikor gyűjtötték. Például a 93. szöveg szerint a televízió kék fénnel ég – ez nagyon furcsa, ha nem vesszük figyelembe, hogy a szöveget 1979-ben gyűjtötték, tehát minden bizonnyal fekete-fehér tévéről van szó.

Sajnos a kötetből nem derül ki, hogy a fordításokat a gyűjtők készítették, vagy a kötet szerzője. Egyértelműen rossz fordítással nem találkoztam, de néhány meglepővel igen. A 151. szövegben az elbeszélő egykori tanáráról szólva azt mondja, hogy *под вая*, ami a fordítás szerint *строгая была*, azaz 'szigorú volt'. Az *под* jelentése azonban inkább 'rossz, gonosz', és ezt erősíti meg, hogy ugyane mondat szerint az említett tanár üvöltözött a rossz tanulókkal. Ugyanakkor később az elbeszélő azt mondja, hogy nagyon jó tanár volt, ami inkább összefér a szigorúsággal. Érdekes tabukerülő fordítási megoldást találunk a 108. szövegben: az eredetiben az szerepel, hogy *о 'ноў ваз' чукна ныў пэ 'ло потаны суйтэм*, azaz 'egyszer kora reggel a lány felkelt kimenni'. А *пэ 'ло потаны* 'kimenni' az udmurtban egyértelműen arra utal, hogy valaki

vizelés vagy székelés céljából távozik. A fordításban viszont az áll, hogy a lány „по нужде”, azaz ’szükségből, szükség szerint’ ment ki, ami a helyzet hasonlóképpen eufemisztikus körülírása (vö. m. *a szükségét elvégezni*).

Jobb lenne, ha a közmondások és szólások esetében nemcsak a fordításuk szerepelne, hanem az is, hogy mire utalnak. Így például a „Tehentej (van?) a nyelv(e?) hegyén” (11.)³, „A botnak két vége van” (92.), „A szemnek kerítése van” (92.), „A könnyű az asztalon van” (92.), „A tehének a nyelvén, az embernek az ujjain és a lábujjain” (92.), „Vendégségbe menőnek nem kell eső” (160.), „Az egész világon esznek sót” (160.), „Ha egy kézen is vannak az ujjak, nem egyforma hosszúak” (200.), „A nyelvnek nincsen csontja” („A nyelvben nincs csont”?, 200.) stb. frazémák értelmezése gondot okozhat az olvasó számára, a távolabbi jövő filológusairól nem is szólva. Néhány más helyen is elkelne a magyarázat, pl. a 109. szövegben azt olvashatjuk, hogy az egyik szereplőnek orosz esküvőn (*зус' с'уанын / на русской свадьбе*) övet kötöttek a derekára (és ezután farkasemberré vált). Mivel a szöveggörnyezetben egyébként sem oroszokra, sem esküvőre nem utal semmi, okkal feltételezhető, hogy itt valamilyen frazémáról van szó; ha nem, akkor jó lenne magyarázat arra vonatkozóan, hogy milyen hiedelem áll a háttérben; ha pedig ilyenről sincs adat, akkor a szöveg homályosságát jelezni, mint több más helyen is (pl. a 158. vagy a 225. szöveghez fűzött megjegyzésekben).

A szövegekben számos érdekességet találni, ezek szemezgetésével külön kötetet lehetne megtölteni. Az alábbiakban szubjektív módon emelünk ki néhány adatot.

A kötetben szereplő nyelvterület egyik sajátossága, hogy az *л /l/* félhangzósodhat: *ÿ /w/* jelenik meg helyette. Hasonló folyamat megfigyelhető a komi nyelvjárásokban is – vö. pl. Rédei (1978: 37–38, 44, 56) –, de az udmurtban ez nem következetes, a szövegek alapján első ránézésre úgy tűnik, hogy *e* realizáció meglehetősen önkényesen fordul elő (és az egyes beszélőknél is különböző mértékben). Ráadásul míg a folyamat a komiban általában csak kódában ment végbe, és csak bizonyos nyelvjárásokban szótagkezdetben is, viszont ezeken a helyeken mindig következetesen, addig az itt dokumentált nyelvjárásokban kódában és szótagkezdetben is ingadozást találunk (pl. *лушкаӧд /ʎʃkawod/* ’el fogod lopni’, 160., irod. *лушкалод /ʎʃkałod/*), sőt, utóbbi helyzetben a mássalhangzó

³ A továbbiakban a zárójelben álló számok a szóban forgó szöveg számára utalnak.

[v]-ként is realizálódhat (pl. л'эз'ывиз /kɛz'iviz/ 'elküld'; 177.; irod. лезылиз /kɛz'iɪz/), vagy akár teljesen el is tűnhet, pl. a 158. szövegben található выады /v'iadɨ/ 'rátok, -tOkrA' (irod. вылады /v'ihadi/) vagy a 176. szövegben felbukkanó уады /uadi/ '-tOk alatt' (irod. улады /uɫadi/) alakban. A most kiadott szövegek lehetővé teszik a részletesebb vizsgálatokat, így annak megállapítását, hogy milyen tényezők (pl. hangkörnyezet, gyakoriság stb.) befolyásolhatják a realizációt. Hasonló a helyzet a gégezárhanggal, mely kódában különböző explozívák helyett fordul elő, de megjelenése szintén nem mutat szembeötlő szabályosságot.

A déli udmurt nyelvjárásra jellemző, hogy palatális környezetben az /i/ [i]-ként realizálódik (ill. egyes helyzetekben /i/-vé válik). Sajátos módon ezt a palatalizációt akkor is megfigyelhetjük, amikor a palatális környezet csak potenciálisan van jelen: a 125. szövegben szerepel a выжиын /v'izjɪn/ '(hegy) lábán' (выжы /v'izɨ/) 'gyöker, (hegy) láb' alak, ami csak úgy magyarázható, hogy a morfémahatáron „rejtve” egy hiátustöltő /j/ is megjelenik. Ugyanebben a szövegben viszont megtaláljuk a пуртыиэс /purtijɛs/ 'üstje' alakot is,⁴ ahol a palatalizáció annak ellenére sem megy végbe, hogy a hiátustöltő /j/ megjelenik. Ez a jelenség mindenképpen további figyelmet érdemel.

Előfordulnak meglehetősen szabálytalan szóalakok is, pl. az irodalmi бадзын /badz̄:in/ 'nagy' megfelelőjeként megjelenő бу'зун /buʔzun/ (20.) vagy баццын /bats̄:in/ (38.) nem a szokványos hangmegfeleléseket mutatják. Az атоосыныс /atoosinis/ 'apjával' (50.) alakban pedig az irodalmi атай /ataj/ 'apa' tövet sejtethetjük, melyben a második szótag magánhangzója teljesen hasonul a többesjel öt követő magánhangzójához – a /j/ kiesésére viszont (ha egyáltalán mindig ott van a toldalékolt alakban az adott változatban) nincs egyértelmű magyarázat. Néhány helyen furcsa magánhangzó-betoldásokat (diftongizálódásokat?) figyelhetünk meg: вайуем /vajuem/ 'hozott' (вайэм /vajem/ helyett; 158.) – ezekre nem találtam magyarázatot, nem zárható ki, hogy sajtóhibákról van szó.

A bemutatott nyelvjárások szóincse nem tér el radikálisan az irodalmi nyelvétől, de néhány csemege azért felbukkan a szövegekben. A коко баба 'tükörtojás, rántotta' (10.) és вөйо баба 'ua.' (38.) kifejezésekből a legnagyobb udmurt–oroszlótár (Vahrusev 1983) a коко-t mint

⁴ A szóvégi /s/ a szóhatáron át történő zöngességi asszimiláció következtében jelenik meg /z/ helyett.

gyermeknyelvi szót ismeri 'tojás' jelentésben,⁵ a *баба*-t viszont csak 'anyós, nagymama' jelentésben (a *вёйо* nem problémás, az az irodalmi nyelvben is 'vajás'). A *чиган* 'cigány' jelentésben az irodalmi nyelvben is ismert, de a 86. szövegben 'nagyképű, hencegő' jelentésben bukkan elő. A *кабын* nyelvjárási szóként szerepel a szótárban, de csak kifejezések részeként, a 96. szövegben felbukkanó 'óta' (96.) jelentése ezekkel nehezen hozható kapcsolatba. A 176. szövegben találkozhatunk a *муи нана* 'méh' szóval – a *муи* az irodalmi nyelvben is 'méh'-et jelent, a *нана* szót viszont a szótár csak nyelvjárásiként, ott is 'madár' jelentésben ismeri.⁶ A 215. szövegben az egyébként '1' jelentésű *одиэ* szónak 'csak' jelentésben való használatával találkozunk (a szótár ezt sem jegyzi),⁷ számnévhez kapcsolódva: *та дун'н'э вылын ко т'мар ван' но, одик кун' өвөл* 'sok minden van a világon, csak (szó szerint: egy) három [dolog] nincs'.

Az orosz jövevényszavakból álló *пассажир поїэз* 'személyvonat' szerkezetet N+N szóösszetételnek gondolnánk, de a 176. szövegben ezt nyomatékosító partikula szakítja meg (*пассажир но поїэзэд* 'személyvonatod'), ami ellentmond szóösszetétel mivoltának. Kérdés, hogy itt szokatlan, csak a költői nyelvben előforduló szerkezetről van-e szó, vagy pedig a szerkezet általában is megszakítható (illetve utóbbi esetben még milyen szavak vagy kötött morfémák által), illetve ennek mennyi köze van ahhoz, hogy idegen, az eredetiben melléknévi jelzős szerkezetről van szó (*пассажирский поезд*).

Az orosz jövevényszavak az udmurtban gyakran más stílusértékűvé válnak, és ezt a fordítás is tükrözi. A 97. szövegben *мом'ук* 'motorke-rékpár' (< or. *мотук*) szerepel; a szó az oroszban meglehetősen informális, de az udmurtban semleges: a fordításban *мотоцикл* van ('ua.', de az oroszban ez a semleges stílusértékű, ill. hivatalos kifejezés).

⁵ Munkácsinál (1896: 201) *кукей*, *куко* alakban szerepel, de nincs jelölve, hogy gyermeknyelvi lenne. Wichmannál (1987: 119, 130) a *кукей* mellett a *кoko* alak fordul elő, itt sincsenek gyermeknyelvinek minősítve. Tatár jövevényszó.

⁶ Munkácsi (1896: 539) a *papa* rovarnevekben ('szitakötő', 'katicabogár', 'lepke') való használatára is hoz példákat, de elsődleges jelentése nála is 'madár'. Wichmann (1987: 188) rovarnévre példát nem hoz. Mindketten említik, hogy egyes nyelvjárásokban 'hímtag' jelentésben használatos.

⁷ Munkácsi (1896: 64) és Wichmann (1987: 181–182) megadja az 'egyedül, csupán, csak' jelentést, de számnévhez való kapcsolódásra nem adnak példát.

Különösen a szólások szolgálnak érdekes adatokkal az udmurt ige-idők használatára vonatkozóan. Mivel az udmurtban van jövő idő, a jelen idejű igealakok nem szoktak a jövőre vonatkozni (mint a magyarban vagy a finnben). A 'ha a fül csöng, esni fog' jelentésű mondat (12.) második felében jövő idejű igealakot várnánk, de jelen idejű áll (*зорэ*), holott az orosz fordítás is megerősíti, hogy az igealak a jövőre utal (*будем дождь*). Számos hasonló mondatot találunk, de van olyan is, amelyben az ige jövő időben áll (pl. a 'ha jobb tenyér (tenyered) viskét, pénzt kapsz' – itt az igealak, a *бас'мод* jövő idejű). Nem világos, hogy ebben a helyzetben a két igeidő szabadon felcserélhető-e, vagy ha nem, mi szabályozza a használatukat. Hasonló példákat figyelhetünk meg a 25. szövegben is, itt pl. az egyik mondatban *зорэ*, másokban a jövő idejű *зороз* szerepel. Egyedül a létige használata tűnik következetesnek, ez mindig a jövő idejű *луоз* alakjában bukkan fel (igaz, jelen idejű *луэ* alakja inkább 'lehet' jelentésben használatos, de számos más esetben el is maradhat – úgy tűnik, ebben a mondattípusban nem).

Nagyon sajátos mondattani jelenségeket figyelhetünk meg a függő beszédben. A 208. szövegben pl. a lírai én így szól a hollóhoz: *монэ с'уо шуса, мон эн ма лна* 'hogy megeszel, ne gondold', szó szerint: 'engem megeszlek hogy,...'; azaz az első tagmondatban az ige egyes szám első személyű alannyal van egyeztetve, de a tárgy is egyes szám első személyű. Úgy tűnik tehát, hogy míg a tárgy a függő beszéd szabályosságainak felel meg (azaz a névmások az idéző szemszögéből alakulnak: *монэ с'уод шуса, мон эн ма лна*), addig az igealak az egyenes idézet szabályainak megfelelően (azaz ebben az esetben a gondolkodó holló szemszögéből: „*монэ с'уо*” *шуса, мон эн ма лна*). Hasonló furcsaságot találunk a 213. szövegben: *монэ алдас'кыны туж быгатис'код, шую* (szó szerint kb. 'téged nagyon tudsz rászédni,⁸ mondanak'), ahol a tárgy és az alany is második személyű, igaz, a tárgy szemantikailag inkább a többes szám harmadik személyű, általános alanyra utaló 'mond' igehez tartozik. Inkább a *мон алдас'кыны туж быгатис'код, шую* 'te nagyon tudsz rászédni, mondják' vagy a *монэ алдас'кыны туж быгатис' шую* 'téged rászédni nagyon tudónak mondanak' szerkezeteket várnánk.

⁸ A szerkezet pontos visszaadását nehezíti, hogy a magyarban a megfelelő *becsap, átver, rászéd* igék konkrét (jelölt vagy szöveggörnyezetből pótolható) tárgy nélkül nem használatosak. Esetleg a *(meg)csal* archaikus, ma már szokatlan, eredeti értelemben való használatával tükrözhető: 'téged megcsalni nagyon tudsz, mondanak'.

A szövegek nem csupán nyelvi, de népköltészeti-néprajzi szempontból is érdekesek. A 14. szöveg például a legtermészetesebb módon említi a falu egy korábbi lakójának egyik, illetve másik feleségét – a többnejűség emléke tehát még élénken él (talán nem függetlenül attól, hogy a tatár nyelvterület szomszédságáról van szó – a szereplő egyébként a szövegben harcol a tatárokkal, ő maga nem tatár).

Egyes hiedelmek ijesztőek lehetnek a modern olvasó számára. Így pl. a 94. szöveg egyik hiedelme szerint, ha egy kisgyerek félős, akkor az alvópárnája alá verebet kell tenni – ha az öt percen belül meg nem fullad, a félelem sem fog elmúlni. Más hagyományokba modern tudományos ismeretek keverednek. A 26., Akszaksur keletkezéséről szóló szövegben az elbeszélő a népi emlékezet által megőrzött elődökről, a falu alapításáról egy fordulattal a korábban a falu környékén kutató régészek kutatási eredményeire tér át. Más részletek is arra figyelmeztetnek, hogy a folklóradatokkal mint történelmi forrásokkal nagyon óvatosan kell bánni: a 192. szöveg szerint a régi udmurtok (*ваикала у'мур'юс – древные удмурты*, tkp. 'ősi udmurtok') az új évet (többek közt) fenyőfadíszítéssel ünnepelték. Maga a fenyőfadíszítés csak Nagy Péter korában jelent meg Oroszországban, és a 20. századig úri szokás is maradt. Eredetileg a karácsonyhoz kötődött, és csak a szovjet időkben, a harmincas évektől kapcsolták az újévhez – a fenyőfadíszítés oroszországi történetéről l. Dusecskina 2014). Hasonlóképpen kétségeket ébreszt a 201., Karasur keletkezéséről szóló szöveg azon állítása, miszerint 1414-ben az udmurtok és a marik harcoltak egymással, de még az is, hogy a falu 1758-ban települt át a mai helyére (nem csak az kizárt, hogy a pontos évszám fennmaradjon, hanem az is valószerűtlen, hogy a népi emlékezet évszámokat őrizzen meg – az utóbbi évszám esetleg pontos lehet, ha valamilyen történelmi dokumentumból került vissza a néphagyományba).

A hasonló falutörténelmi elbeszélések egyébként általában igen egysíkúak: a falu helyén valaha csak sűrű erdő állt, aztán valaki arra járt, a hely megtetszett neki, házat épített, aztán jöttek mások is, és így keletkezett a falu: nevét meg első lakóinak valamelyikéről vagy valamilyen tájelemlőről kapta. Kivételes pl. a 77. szöveg, mely Sztaraja Monja falu nevét a *монья* 'szerintem, módomon' szóból vezeti le. A történet szerint két alapító összeveszett, hogy mi legyen a falu neve, és addig erősködtek, hogy úgy legyen, ahogy ők akarják, míg ez a nyomatékosításként használt *монья* (itt: 'ahogy én akarom') ragadt a falura. A magyarázat furcsasága, hogy ez az alak a falu orosz neve, és az elbeszélőt nem za-

varja, hogy ez a magyarázat nem illik a falu eredeti, udmurt elnevezésére (*гуж мөн'н'а*). (A szöveghez fűzött magyarázat szerint a név valójában nemzetségnévből származik, ami pedig egy 'menyasszony' jelentésű szóra megy vissza, azaz minden bizonnyal a magyar *meny* szóval függ össze.) Hasonlóan sajátos népi etimológia magyarázza *кӱаӱӱ* falu nevét: eszerint az egyik alapító erősen kopaszodott, és csak hat hajszála volt, ezért *кӱам' с'у*-nek, azaz 'hat (haj)szál'-nak nevezték, és innen a falu neve. (Sajnos ebben az esetben tudományos magyarázatot nem kapunk.)

Figyelemre méltó, hogy ezek a hetvenes-nyolcvanas években gyűjtött szövegek (pl. 28., 31.) is egyértelműen utalnak az élő vallásosságra. Sem az adatközlők nem féltek beszélni erről, sem a gyűjtők nem féltek leadni az egyetemen ezeket a szövegeket. Ezzel szemben az állam felé való politikai elköteleződésnek is (magyar szemmel) furcsa jeleit olvashatjuk ki. A 33. szövegben például a beszolgáltatásokkal kapcsolatban azt olvaszuk, hogy „az államnak adták a gabonát, mit is csinálnál annyi kenyérral”. Nehéz elképzelni, hogy egy magyar télesztág bármikor is hasonlóan nyilatkozott volna.

Az élő udmurt népköltészetbe magyar szemmel nézve szinte groteszk módon szivárognak be a modern képek, kívülállóként nehéz eldönteni, hogy az udmurtok számára ezek természetesek, vagy éppen humorforrásként szolgálnak. Egy vendégek által érkezéskor előadott dal (5.) azzal a képpel indul, hogy „Ahogy a vonat nem megy be az állomásra, míg a szemafort ki nem nyitják, mi sem megyünk be hozzátok, míg jó szavainkat nem halljuk”. Ugyanebben a szövegben az asztalon álló szamovárt hasonlítják a felkelő, az asztal felett lógó lámpát a delelő naphoz. A 72., gyerekdalként kategorizált szövegben híreket hallgatnak a rádióból, illetve megjelenik az a párhuzam, hogy a galamb repülni „szülte” a fiát, a lírai én anyja pedig őt pilótának. A találós kérdések közül egyesek megfejtése kifejezetten modern tárgy: televízió, rádió (93.), óra (225.). Az egyik mesében (110.) hektárnyi búzáról esik szó.

Egyes udmurt folklórszövegek meglepő hasonlóságot mutatnak ismert magyar folklórszövegekkel, pl. „Nap, kelj fel, Nap, kelj fel, a bogarak már majd halálra fagynak” (10.), amely szinte pontos tükre a *Süss fel, Nap* közismert szövegének, annyi különbséggel, hogy itt ludak helyett ízeltlábúak szerepelnek. A *Négy lába van a lónak, mégis megbotlik* magyar mondásnak szó szerinti megfelelőjét is megtaláljuk a gyűjteményben (11.), és megvan *Az egyik lábadd itt, a másik ott* szinte pontos megfelelője is, csak éppen fordított lábakkal: az egyik van ott, a másik itt (92.).

A 110. szövegben az okos lány magyar népmesékből ismert típusa is megjelenik, a „gyalog is jöjjön meg ne is, ruhában jöjjön is meg ne is, hozzon is ajándékot meg ne is” feladattal együtt.

Nem meglepő, hogy egyes mesék nyilvánvalóan orosz mintát követnek, pl. a 122. mesében a róka halottnak tettei magát, felteszik egy arra járó szánra, onnan ellopja a halakat, találkozik a farkassal, akinek megígéri, hogy megtanítja horgászni, a farkas farka pedig befagy a lékbe. Más mesék az obi-ugor folklórral való kapcsolatra utalhatnak: a 149. szöveg elején Isten két embert enged le az égből, és az egyiket Isten büntetésből medvévé változtatja. Megint más szüzsék talán közvetlenül a nemzetközi meseirodalomból kerülhettek az udmurt folklórbá, pl. a 124. szöveg története egybevág a Grimm testvérek *Hófehérké*-jével: az apa a mostoha parancsára az erdőben hagyja a lányát, aki az idegenek között nyer megbecsülést (itt törpék helyett rablók szerepelnek), egy boszorkány megöli, egy ifjú feltámasztja. A 220. szövegben viszont több, nálunk különböző mesékből ismert elem keveredik: egy öreg fából farag magának fiút (Pinocchio stb.), a fiút fogságba ejti egy boszorkány, de a boszorkány lányát, illetve a boszorkányt is azzal a trükkel öli meg, hogy amikor meg akarják sütni, kéri, mutassák meg, miként kell felülni a lapátra – amikor pedig megmutatják, a tűzbe veti őket (vö. Jancsi és Juliska); a kettő között viszont megeteti a boszorkánnyal a saját lányát: ez a motívum az obi-ugor folklórból ismert (vö. Fejes – Ruttkay 2009; Kálmán 1976: 68–75; Nagy 2007: 178–179; Vagatova 2001: 157–164).

Ugyanakkor vannak „igazi udmurt” anyagok is, pl. az a Munkácsi által is felgyűjtött teremtéstörténet, mely szerint amikor Isten a földet teremtette, megparancsolta a Sátánnak, hogy a vízből földet hozzon fel; az a szájában fel is hozta, de nem köpte ki mindet; amikor pedig Isten parancsára a felhozott föld növekedni kezdett, a Sátán szájában maradt föld is megdagadt: azt kiköpte, így keletkeztek a dombok-völgyek (190). Érdekes filológiai probléma, hogy a történet valóban a nép körében hagyományozódott tovább Munkácsi után is csaknem száz évig, vagy pedig a publikált néprajzi gyűjtésekből szivárgott vissza.

Bár a kötet filológia apparátusa dicséretes, egy hiányosságot sajnos mindenképp meg kell említeni: a térkép hiányát. Az olvasó könnyebben átlátná a gyűjtőpontok egymáshoz viszonyított helyzetét. Nekem például nem sikerült megértenem, milyen sorrendben következnek egymás után a települések, talán a szerkesztő által készített térképvázlat segített volna.

(Vagy ha a sorrend tényleg nem következetes, a szerzőnek segített volna a térképvázlat, hogy ezt észrevegye és időben módosítsa.)

A példásan szerkesztett kötetben csak kevés hibát találtam. Néhány helyen az udmurt mellékjeles betűk kiugranak a szövegből, mintha más betűkészletből származnának: a 35. oldalon nem is kövérítettek ott, ahol a szomszédos betűk igen; a 47. vagy az 51. oldalon nagyon feltűnő, hogy az *ö* formája nagyon elüt az *o*-étől (a legtöbb oldalon viszont nincs ilyen probléma). A műfaji mutató sem tökéletes: az orosz nyelvűben a találós kérdések között (valamiért szögletes zárójelben) a 70. szöveg is szerepel, holott ebben találós kérdés nincs: egyébként mindkét műfaji mutató tartalmazza helyesen is, a szociális-etnografikus elbeszélések között. Egy hiba a megjegyzések közé is becsúszott: a 202. szöveghez fűzött megjegyzésben van egy utalás a 168. szöveghez tartozó kommentárra, de némi nyomozással kideríthető, hogy annak a következő, 203-as szöveghez írt megjegyzésre kellene utalnia (a 168-asnál a lejegyzésre vonatkozó adatokon túl semmi nem is szerepel).

A szövegekhez fűzött megjegyzésekben meglehetősen feltűnő, hogy ezek többségét a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján gyűjtötték: a legrégebbi gyűjtés 1976-os, a legújabb 1989-es. Ez nem csupán azért érdekes, mert a kötet nem a megjelenésekor, hanem az annál 25-40 évvel korábbi nyelvállapotot tükrözi, hanem azért is, mert úgy tűnik, a kötet szerkesztése – de legalábbis anyagának összeállítása, hiszen az előszóban és a kommentárokból vannak hivatkozások későbbi szakirodalomra is – körülbelül az előző kötet megjelenésével egy időben lezárult. Bár erre a kötetben semmilyen utalást nem találunk, okkal feltételezhetjük, hogy az anyag legalább két évtizedet várt a megjelenésre. Ez egyfelől szomorú, másrészt megengedi azt a feltételezést, hogy hasonló anyagok már azokra a nyelvjáróterületekre is össze vannak állítva, amelyeket a sorozat eddig nem dokumentált – ezek mielőbbi kiadását nagyon reméljük. Még nagyobb öröm lenne, ha az amúgy is számítógéppel szerkesztett szövegek elektronikusan is hozzáférhetővé, kutathatóvá válnának, így feldolgozásukra is számos új lehetőség nyílna meg.

Irodalom

Dusecskina, Jelena Vlagyimirovna [Душечкина, Елена Владимировна] (2014), Русская ёлка: История, мифология, литература. Европейский университет в Санкт-Петербурге, Санкт-Петербург.

- Fejes László – Ruttkay-Miklián Eszter (2009), A szánkózó kisfiú – hanti mese. Nyelvtudományi Közlemények 106: 172–185.
- Hadrovics László – Gáldi László (1971), Orosz–magyar szótár. Negyedik kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kálmán Béla (1963), Chrestomathia vogulica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kálmán, Béla (1976), Wogulische Texte mit einem Glossar. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kel'makov, V. K. [Кельмаков, В. К.] (1981), Образцы удмуртской речи [1]. Северное наречие и срединные говоры. Ижевск.
- Kel'makov, V. K. [Кельмаков, В. К.] (1990), Образцы удмуртской речи 2. Срединные говоры. Ижевск.
- Kel'makov, V. K. [Кельмаков, В. К.] (1998), Краткий курс удмуртской диалектологии. Издательство Удмуртского Университета, Ижевск.
- Munkácsi Bernát (1887), Votják népköltészeti hagyományok. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Munkácsi Bernát (1896), A votják nyelv szótára. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Nagy Zoltán (2007), Az őseink még hittek az ördögökben. Vallási változások a vaszjugani hantiknál. L'Harmattan, Budapest.
- Rédei Károly (1978), Chrestomathia Syrjaenica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Setälä, Emil Nestor (1901), Über transskription der finnisch-ugrischen sprachen. Finnisch-Ugrische Forschungen 1: 15–52.
- Vagatova, Marija [Вагатова, Мария] (2001), Ма арием, арием. Средне-Уральское книжное издательство, Новое время, Екатеринбург.
- Vahrusev, V. M. (1983), Удмуртско-русский словарь. Под редакцией В. М. Вахрушева. Русский язык, Москва.
- Wichmann, Yrjö (1893), Wotjakische Sprachproben. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakausikirja XI.⁹ I–XX. 1–199.
- Wichmann, Yrjö (1987), Wotjakischer Wortschatz. Aufgezeichnet von Yrjö Wichmann. Bearbeitet von T. E. Uotila und Mikko Korhonen. Herausgegeben von Mikko Korhonen. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.

FEJES LÁSZLÓ

Nyelvtudományi Intézet

⁹ Az *Образцы...* tartalomjegyzékében tévesen SUST, ami a Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia (Mémoires...) rövidítése. Wichmann műve azonban a Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakausikirja (Journal..., SUS) kötetében jelent meg, méghozzá nem az elsőben, ahogy Kel'makovnál szerepel, hanem a XI.-ben.

**Усачёва М. Н. – Архангельский Т. А. – Бирюк О. Л. – Иванов В. А.
– Идрисов Р. И.: Тезаурус бесермянского наречия. Имена и
служебные части речи (говор деревни Шамардан)
Издательские решения, Москва, 2017. 532 о.**

A beszermán nyelvjárás az udmurt nyelvnek az északi és a déli nyelvjáróterület mellett a harmadik, a többtől karakteresen elkülönülő nyelvjáróterülete. Udmurtia északi részén, illetve részben attól nyugatra, a Kirovi Területen, az északi nyelvjáróterületbe ékelve, több szórványban beszélnek (Kelmakov 1998: 286–304). Beszélői nem csupán nyelvileg, de néprajzilag is elütnek a szomszédos udmurtoktól. Az udmurt nyelvterületen ritka, hogy szomszédos települések néprajzilag és nyelvileg erősen különbözzenek, éppen ezért előfordul, hogy a beszermánokról mint külön népről, nyelvjárásukról mint önálló nyelvről beszélnek (a szótár is gyakran szembeállítja a beszermánt az udmurttal, habár általánosságban udmurt nyelvjárásként kezeli – ezt a gyakorlatot az egyszerűség kedvéért mi is követjük). A beszermán nyelvjárások nem lógnak ki az udmurt nyelvjárások rendszeréből, s bár vannak sajátos, csak a beszermánra jellemző vonások, a beszermán bizonyos vonásaiban (főképp a hangtaniakban) a déli, másokban (főképp alaktaniakban) az északi nyelvjárásokkal egyezik meg.

Korábban az a nézet uralkodott, hogy a beszermánok eludmurtosodott bolgárok (csuvasok), akik a keresztény térítés előtt – szemben a pogány udmurtokkal – muzulmánok voltak (a *beszermán* népvét is a *muzulmán* szóval hozzák összefüggésbe). A beszermán nyelvjárás jellegzetes vonásait is csuvas szubsztrátummal magyarázták (Tyepljasina 1970: 242–244). Ugyanakkor ma már az a nézet látszik uralkodni, hogy a beszermán nyelvjárás sajátos jelenségeit török szubsztrátumra való hivatkozás nélkül is magyarázhatjuk, a néhány valóban törökös vonás pedig kései tatár hatásnak tulajdonítható (Kelmakov 2003: 87–135). A beszermán szókincs vizsgálata alapján Idriszov (2013: 52–53) is arra jutott, hogy az udmurtban egyébként is előforduló csuvas eredetű szókinccsen túl a beszermánban csuvas hatás nem mutatható ki, tatár viszont igen.

A beszermán nyelvjáróterület szókinccstára a moszkvai Lomonoszov Egyetem nyelvészeinek 2003-tól szervezett samardani nyelvjárásgyűjtő útjain („expedícióin”) gyűjtött anyagokra épül. Ezekhez az utakhoz 2009-től más intézmények, többek között az Orosz Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének munkatársai is csatlakoztak. A munka nagyságáról sokat elmond, hogy a kötet hat szerzője nyolc tudomá-

nyos konzulensnek, 54 gyűjtőnek és 51 anyanyelvi adatközlőnek mond köszönetet, azaz a szótáron több mint száz ember dolgozott.

A szótár előszava a beszermánok számát a 2010-es oroszországi népszámlálás adatai alapján 2200-ra teszi. A gyűjtés helyszínéül szolgáló település, Samardan Izsevszktől kb. 200, Glazovtól 60, a járásközponttól, Jukamenszkojétől kb. 25 km autóútra található. Az előszó szerint ez az egyik legnagyobb etnikailag homogén (мононациональный) beszermán falu, bár 214 lakosa közül szerintük is csak 154 vallja magát beszermánnak (a többiek nemzetiségéről nem szólnak).

A szótár tudatosan a samardani beszermán szókincre korlátozódik. Az előszó hangsúlyozza, hogy a samardani nyelvjárás nemcsak más beszermán falvak lexikai és fonetikai jellemzőitől tér el (bár nem jelentős mértékben), de a falun belül is megfigyelhetők különbségek. A szótárba azok a szavak is bekerültek, amelyeket nem mindenki használ, ugyanakkor kölcsönös ellenőrzéssel igyekeztek kizárni a csak egyénekre jellemző formákat és jelentéseket. Megjegyzendő, hogy ennek fényében a kötet címe is kissé megtévesztő, hiszen a *написание* kifejezetten nagyobb nyelvjárási egységre, esetünkben a teljes beszermán területre utal.

A szótárba csak olyan udmurt és beszermán szavak kerültek be, amelyeket a beszélők gyakran használnak. A beszermán és a (nem-beszermán) udmurt jelentés időnként különbözhet, pl. míg a *уур* jelentése a beszermánban 'árok, vízmosás, szakadék', addig az udmurtban 'folyó' – a beszermánok használják az utóbbi jelentésben is, de abban a tudatban, hogy udmurt szót használnak. Az orosz szavak esetében további kritérium volt, hogy fonetikailag különbözzenek az oroszától (ennek leggyakoribb esete, hogy a nem utolsó szótagi hangsúly átkerül az utolsó szótagra, pl. *машина* 'autó'), legyen az oroszban nem használatos jelentése, vagy jelöljön olyan fontos fogalmat, amelyre eredeti beszermán szó nincs (pl. *пила* 'fűrész').¹

¹ Sajnos nem mindig derül ki, hogy mi indokolja az orosz szó felvételét. Szerepel pl. a *брат* 'fivér' szó, mely formailag teljesen egybeesik az oroszral, és egyszótagúsága miatt a hangsúly kritériuma sem érvényesíthető. Nincs megadva olyan jelentése, mely az oroszban ne lenne, ráadásul azonos jelentésben szerepel a *вөн* is. Ennek udmurt megfelelője, a *вын* ugyan 'öcs' jelentésű, de a szótárban nincs arra utalás, hogy a beszermánban is csak fiatalabb fivérre használatos. Hasonló a helyzet a *сестра* 'nővér' esetében, ahol a hangsúly már az eredeti orosz szóban is az utolsó szótagon van, nincs az oroszban nem

A szótár további sajátossága, hogy nincsenek benne igék. Az alcím szerint ugyan csak névszókat és segédszókat tartalmaz, de határozószókat is találunk benne. Az előszó szerint deverbális képzések csak akkor kerültek be a szótárba, ha azok jelentése nem volt kompozicionális. A kompozicionalitás azonban nem mindig egyértelmű: az olyan magyar képzések esetében, mint a *tanító* vagy az *író*, a motiváció világos, mégis adódik valami – gyakran nehezen körülírható – plusz a jelentéshez. A deverbális képzések alacsony számából úgy tűnik, a szótár szerkesztői csak akkor vettek fel ilyeneket, ha tényleg nagyon specializálódott a jelentésük, pl. *устьон* 'kulcs < nyitó', bár előfordulnak olyanok is, amelyek meglehetősen átlátszónak tűnnek, pl. *юртэм* 'segítség < segítés'. Előfordul azonban az is, hogy egy az irodalmi nyelv alapján deverbálisnak tűnő képzésről nem jelölik, hogy deverbális lenne, pl. *гажано* 'tisztelt (tkp. tisztelendő)' – persze elképzelhető, hogy ennek az az oka, hogy a beszermánban (ill. Samardanban) nem használatos a neki megfelelő ige.

A szótár jellegzetessége, hogy a szavakat nem ábécérendben tartalmazza, hanem tematikusan csoportosítva. Az anyag kb. fele a konkrét fogalmak alatt szerepel, ez nagyjából két egyenlő részre oszlik, a tárgy- és anyagnevekre és a gazdálkodáshoz kötődő dolgokra, illetve a természethez és az élőlényekhez kötődő fogalmakra. Ezek újabb tucatnyi tematikus csoportra oszlanak. Az anyag másik fele az absztrakt fogalmaké, itt az idő, a tér, a tárgyak minősége, az emberre vonatkozó fogalmak, a segédszavak, az egyebek (absztrakt főnevek, más főnevek, más melléknevek és határozószók), a hangutánzó szavak, az állathívó és -terelőszavak, illetve a gyermeknyelvi szavak szerepelnek, továbbá külön szerepelnek a földrajzi elnevezések is. Már ezek alapján is sejthető, hogy a fogalmakat nem könnyű egyértelműen besorolni: a *вал* 'ló' szó például nem az élőlények alatt, az emlősöknél szerepel, hanem a tárgyaknál, a *Lovak, lószerszámok, kocsik és szánok részei* csoportban (bár az emlősök alatt is van rá utalás). Ráadásul minden szó csak egy tematikus csoportban kap szócikket, és amennyiben több, különböző tematikus csoportba tartozó jelentése is van, a többi tematikus csoportban csak utalást találunk erre az egy szócikkre. Azaz, ha csak egy témakör szókincsét szeretnénk átnézni, akkor állandóan át kell lapoznunk más részekbe is, hogy megtudjuk az összes oda tartozó szójelentést. A tematikus rendezést

használatos jelentése, a *цызэп* pedig vele azonos jelentésben szerepel (bár az udmurtban 'húg').

szem előtt tartva talán célszerűbb lett volna, ha minden szó szócikket kap minden témakörben, ahova tartozik, és az oda tartozó jelentése az adott helyen lenne kifejtve.

Szerencsére a szerkesztők nem feledkeztek el azokról sem, akik egyszerű szótárként szeretnék használni a kötetet, hiszen a kötet végén van ábécérend szerinti mutató.² A cím *tezaurusz* szava is kissé megtévesztő, hiszen itt a szavak szemantikai hálózatára, szinonímiára és antonímiára, hiperonímiára és hiponímiára, holonímiára és meronímiára vonatkozóan semmiféle adatot nem kapunk.

Az nem egészen világos, hogy a szerzők miért a tematikus szótár or-máját választották a gyűjtött anyag bemutatására. Az előszó ugyan hivatkozik arra, hogy az igékkel együtt már túl terjedelmes lett volna az anyag az egy kötetben való bemutatásra, ugyanakkor ha az igék miatt úgyis kétkötetes lesz a szótár, lehetett volna úgy is dönteni, hogy első körben az ábécé feléig adják ki az anyagot. (Tematikus szótár esetében sem egyértelmű, hogy a tárgyalt témakörökhöz tartozó igék kimaradjanak.)

Feltehetően közelebb járunk az igazsághoz, ha arra gondolunk, hogy a szótárt elsősorban nem a szakmai olvasónak, hanem a beszermán beszélőközösségnek szánták. Erre ugyan egyértelmű utalást nem találunk, de a kötet céljai között – igaz, csak a másodlagos célként, és ott is mintegy mellékesen – szerepel, hogy segíteni szeretnék a beszermán szókincs megőrzését és továbbadását. Márpedig könnyen érthető, hogy ha a beszermánok írástudók is, az ábécérend szerinti keresést valószínűleg ritkán gyakorolják, számukra a tematikus elrendezés sokkal kézenfekvőbb. Az sem kizárható, hogy az ilyen formában való elrendezés egyenesen az ő kérésük volt. Igaz, következetesebbnek tünne, ha a tematikus csoportokon belül sem ábécérendben állnának a szavak, hanem valamilyen tematikus elrendezésben (pl. az anyagnevek esetében szilárd – folyékony – légnemű stb.), de ilyen esetekben a felosztás még a nagyobb osztályoknál tapasztaltaknál is önkényesebb és vitathatóbb lenne, így ez a fajta eklektikusság nem hibáztatható. Ugyanakkor vannak bizonyos témakörök, ahol valamiféle rendezés mégiscsak indokolt lett volna, pl. a mennyiségre utaló szavak alatt a számneveket külön és érték szerint rendezve bemutatni, vagy a névmásokat funkcióik szerint rendezve tárgyalni.

² A mutató az udmurt helyesírástól idegen módon azonosan kezeli a mellékjel nélküli és a két ponttal ellátott betűket, ugyanakkor önálló betűként kezeli a *ü*-t és az *ø*-t, holott formailag ezek is mellékjeles betűk.

Azt, hogy a szótár célközönsége elsősorban a beszermán nyelvhasználók, és nem a kutatók köre, a beszermán szavak írásmódja is mutatja. A tudományos célú transzkripciók ugyanis az „egy betű – egy fonéma” elvet követik, a kötetben használt írásmód viszont az udmurt helyesírásra épül (ami viszont az oroszra). A legszembeötlőbb, hogy a kemény–lágymássalhangzópárokat a mássalhangzójeleket követő magánhangzók jelei (ill. esetenként a lágyságjel, ritkábban a keményjel) különböztetik meg, és ebből kifolyólag minden magánhangzónak két jele van. Ráadásul a két magánhangzójel közül az egyik általában a /j/ + a magánhangzó kapcsolatát is jelölheti, ha magánhangzót, lágyságjelet vagy keményjelet követ, ill. ha szó elején áll (kivéve az *u/ü*-t). Következésképp a /j/-t szintén magánhangzójel jelöli, ha magánhangzó követi, és csak akkor jelölik önálló betűvel (*ü*), ha kódában áll (vagy ha /i/ követi). Az udmurtban ebből a rendszerből kilóg az affrikáták jelölése, itt ugyanis a kemény és a lágypár külön betűt kap (zöngétlen *ü* – *ч*, zöngés *ӱ* – *ӳ*). A beszermánra ez a kivétel nem áll, mivel a párok kemény tagjai a beszermánban nem használatosak (viszont a beszermánban – akárcsak az udmurtban – a lágypár affrikáták jelei után olyan betűk állnak, melyek máskor a kemény–lágypárok esetében kemények után szoktak).³

Megállapíthatjuk tehát, hogy a kötet létrehozta a beszermán helyesírást, még akkor is, ha ezt sem célként, sem eredményként nem deklarálja – sőt, úgy tűnik, nem is céljuk bármiféle kodifikáció. Ugyanakkor ha a jövőben bárki beszermán nyelvű kiadványt (újságot, tankönyvet, regényt stb.) akar kiadni, az egy az egyben követheti a szótár gyakorlatát (ha pedig eltér tőle, akkor az eltérés a szótár gyakorlatához lesz viszonyítható).

A szótár helyesírása alig tér el az udmurt helyesírástól. Mint említettük, az ábécéből (13. oldal) a *ӱ* és a *ӳ* hiányzik, mert nincs rá szükség. Szerepel viszont az *ӱ*, mely a nem szótagalkotó /u/, azaz a zöngés labioveláris approximáns (IPA /w/) jele. Az irodalmi udmurtban ez csak szókezdő /k/ után fordul elő, ott is kizárólag /a/ előtt, illetve a *куиӱ* /kwij/ '3' szóban, és mint a példa mutatja, ugyanúgy *y*-val jelölik, mint a szótagalkotó /u/-t. A mutató alapján a /w/ disztribúciója a samardani beszermánban is erősen korlátozott, bár valamivel tágabb, mint az irodalmi nyelvben: a fent említett helyzeten kívül szókezdő pozícióban, /a/ előtt fordul még elő (vö. pl. Kelmakov 1998: 83–86, 291).

³ Félig-meddig az oroszban is hasonló a helyzet, mert a *ч* után *a* és *y*, nem pedig *я* és *ю* szokott állni, viszont a *e* és a *ӗ* (illetve az *и*) használatos, nem az *э* és *о* (illetve *ы*).

A másik, az udmurt helyesírásban nem használatos betű az θ , mely az /š/ jele. A korábbi szakirodalom (pl. Tyepljasina 1970) használta e jelet ennek a fonémának (ill. realizációnak) a jelölésére. Kelmakov (2004: 137) a jazvai komi ábécéskönyv (Paraskova 2013) ismertetésében kifogásolta, hogy a jazvai helyesírás e magánhangzó jelölésére ezt a betűt használja. Fő érve, hogy ezt a betűt az összes cirill ábécé, amelyben előfordul, kerekített magánhangzó jelölésére használja. Kelmakov javaslata szerint a legjobb lenne ezt a fonémát az ι betűvel jelölni, elsősorban azért, mert a permi irodalmi nyelvekben az ι -vel jelölt /i/-nek felel meg. Emellett Kelmakov arra is felhívja a figyelmet, hogy a hasonló hangot a mari és a tatár helyesírásban is az ι jelöli.

Bár Kelmakov érvei elméletben helytállóak, a gyakorlatban szólhatnak éppen az ellenkező döntés mellett is. A beszermán beszélők az ι betűt /i/ hangértékben ismerhetik az orosz és az udmurt irodalmi nyelvből (ahogy a jazvaiak is az oroszból, esetleg a komi irodalmi nyelvekből). Mivel az [š] ejtése feltehetően fontos része nyelvi identitásuknak, fontosnak érezhetik, hogy ezt másképp jelöljék, mint az irodalmi nyelvben neki megfelelő hangot. Az /šžə/ 'kevés' ejtése az /izit/-tel szemben identitásjelölő lehet (még akkor is, ha a beszermánnal szomszédos udmurt nyelvjárásokban is előfordul), éppen ezért nem lenne célszerű mindkettőt ι жыт-nek írni. Ez az érv persze erősebb az udmurt, mint a jazvai esetében, hiszen a jazvaiak sokkal kevésbé érintkeznek más komikkal. Viszont sem a beszermán, sem a jazvai esetében nem sokat nyomhat a latban, hogy az ι hasonló funkcióban használatos a mariban és a tatárban, hiszen ők ezeket a helyesírásokat nem ismerik (és ma már a beszermán–tatár kétnyelvűség is szórványos lehet, a beszermán–mari pedig legfeljebb egészen kivételes). Hasonlóképpen nincs jelentősége annak, hogy az θ a hantiban, a baskírban, a tatárban, a burjátban, a kalmükben, az udegében vagy az evenben kerekített magánhangzót jelöl, hiszen ezeket az írásokat a beszermánok és a jazvaiak megint csak nem ismerik, nem zavarhatja őket a különbség.

Kérdés, hogy milyen betű lehetne megfelelőbb az /š/ jelölésére.⁴ Nyugati szemmel kézenfekvőnek tűnhet az ϑ , de ez a cirillben általában

⁴ Elvben felmerülhetne a lehetőség, hogy a jelenleg használt cirill alapú udmurt nyelvjárási átírás alapján a υ jelölje ezt a fonémát. Mivel azonban az a jelenlegi (illetve az orosz és udmurt) ábécében keményjelnként szolgál, egyrészt a keményjel pótlására lenne szükség, másrészt a beszermán nyelvhasználóknak hozzá kellene szokniuk, hogy ez az egyébként speciális funkcióban használt

az /æ/-t jelöli, /ɔ̃/ értékben sehol nem fordul elő. Felmerülhet az *ɔ̃* használata: ez hasonló (bár elől képzett) magánhangzó jelölésére szolgál a hegyi mari helyesírásban, és a két pontot előszeretettel használó udmurt helyesíráshoz is jól illeszkedik – ugyanakkor kérdéses, hogy célszerű-e a használata olyan helyen, ahol az *ɔ̃*-re nincs szükség (bár erről l. lejjebb). Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy bár az *ø* valóban nem a legkézenfekvőbb az /ɔ̃/ jelölésére, egyértelműen jobbat a cirill ábécé már bevett módosított betűi között aligha találunk. Hasonló a helyzet azzal kapcsolatban, hogy az *ø* jó helyen van-e az ábécében: az *ø* utáni helyét az alaki hasonlóság és a jelzett fonémák hangzásbeli hasonlósága is indokolja, ugyanakkor annak, aki hozzászólt az udmurt szótárak használatához, az ezt a betűt tartalmazó szavak szokatlan helyen lesznek.

Bár a beszermánban nincs /i/, az ábécében (13. oldal) mégis szerepel az *ɨ*. Valószínűleg zárójelben kellene szerepelnie, mint a *x*, *ɥ* és *ɯ* betűknek. A mutatóban csak egy szót találtam, amelyben előfordul: az *ɯш-ɯш* /ɨʃ-ɨʃ/ vacogást, didergést kifejező onomatopoetikus szó, mely az udmurtban széles körben használatos. Bár a szótár nem jelzi, hogy a beszermánok udmurt szónak tartanak, amennyiben valóban /i/-vel ejtik, nehéz elképzelni, hogy nem így van. Elvben felmerülhetne a sajtóhiba lehetősége is, de mivel nemcsak a címszóban, hanem a példamondatokban is következetesen *ɨ*, és nem *ø* szerepel, ezt nem tarthatjuk valószínűnek.

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy *A beszermán nyelvjárássterület szókincstára* a kutatók számára is hasznos, mégis inkább a nyelvhasználóknak szóló mű. Bár a cím többet ígér a valós tartalomnál – a *Тематический словарь шамарданского говора (бесермянского наречия)*, azaz *A (beszermán nyelvjárássterület) samardani (al)nyelvjárás(ának) tematikus szótára* vagy a *Тематический словарь бесермянского говора деревни Шамардан*, azaz a *Samardan beszermán (al)-nyelvjárásának tematikus szótára* sokkal pontosabban leírta volna a mű tartalmát –, figyelembe véve, hogy más beszermán változatok nincsenek ilyen alaposan feldolgozva, a gyakorlatban a legfontosabb beszermán szótárnak, sőt, *a* beszermán szótárnak tekinthető.

Mindenképpen említésre méltó, hogy a szótár egy olyan nagyszabású kollektív és hosszan tartó munka eredménye, mely igazán ritka az urallisztikában. Mint az a fentiekből kiderült, a szerzőknek számos nehéz

jel az *ø* helyesírásukban egy fonémát (hangot) jelöl. Mivel a beszermán helyesírás használata erősen korlátozott, illetve a jövőben is az lesz, indokolatlan lenne a nyelvhasználókat ilyen nehézség elé állítani.

döntést kellett meghozniuk, és bár érezhetjük úgy, hogy mi jó néhány esetben másképp döntöttünk volna, aligha találunk olyan döntést, mely egyértelműen hibáztatható.

További érdekesség, hogy maga a szótár csak egyik formája az eredmények bemutatásának. A beserman.ru oldalon ugyanis a szótár elektronikusan is megtalálható, sőt a cirill mellett kétféle, a hagyományos latin finnugrisztikai átíráshoz hasonlatos transzkripcióval is használható. Emellett kereshetünk a korpuszban is (tapasztalatunk szerint itt nem a szótárban szereplő mondatokat találjuk, bár lehetnek átfedések is). Megtaláljuk itt továbbá az „expedíciók” résztvevőinek adatait, illetve a projekthez kapcsolódó publikációk listáját (legtöbbjük le is tölthető). Ezek a lehetőségek kiegészítik a szótárat, és ellensúlyozzák (objektív vagy szubjektív) gyengeségeit is.

Reméljük, a munka folytatódik, és hamarosan kezünkben tarthatjuk az igék tematikus szótárát, illetve más kiadványokat is.

Irodalom

- Idriszov, Ruszlan Irekovics [Идрисова Руслан Ирекович] (2003), Тюркские заимствования разных периодов в бесермянском диалекте удмуртского языка. Дипломная работа. Московский Государственный Университет им. М. В. Ломоносова, Филологический факультет, Отделение теоретической и прикладной лингвистики, Москва.
http://beserman.ru/publications/Idrisov_Thesis_2013.pdf
- Kelmaĸov, V. K. [Кельмаков, В. К.] (1998), Краткий курс удмуртской диалектологии. Удмуртский университет, Ижевск.
- Kelmaĸov, V. K. [Кельмаков, В. К.] (2003), Диалектная и историческая фонетика удмуртского языка: учеб. пособие для педвузов. Ч. 1. Удмуртский университет, Ижевск.
- Kelmaĸov, V. K. [Кельмаков, В. К.] (2004), Опыт создания письменности для коми-язьвинцев. *Linguistica Uralica* 40/2: 135–147.
- Paraškova, A. L. [Парашкова, А. Л.] (2003), Коми-язьвинский букварь. Учебное издание. Пермское книжное издательство, Пермь.
- Турелĸасина, Т. И. [Тепляшина Т. И.] (1970), Язык бесермян. Наука, Москва.

FEJES LÁSZLÓ
Nyelvtudományi Intézet

**Hoffmann István – Rácz Anita – Tóth Valéria:
Régi magyar helynévadás.**

A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai
Gondolat Kiadó, Budapest, 2018. 542 o.

1. A 21. századi tudományok jellemzője, hogy gazdag adatbázisokat hoznak létre, és azok segítségével a korábbi ismeretek felülvizsgálatára, kitágítására tesznek kísérletet. Eddig nem remélt eredményeket láthatunk például az archeogenetika terén, melynek új kutatási eljárásai a Kárpát-medence népiségtörténetében és a magyarság őstörténetében jelentenek előrelépést (lásd Széchényi-Nagy – Mende 2016; Mende 2018), vagy számos új perspektívát nyit az (emberi) agykutatásban az idegsejtek hierarchikus együttműködési rendszerének a modellezése is (lásd Orbán 2017–2021).

2. A Régi magyar helynévadás című monográfia a debreceni névtani iskola, az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport elmúlt időszakának nagyszabású munkája, amely egy átfogó kutatási program részét képezi. A hiánypótló alkotás középpontjában a magyarság korai helynévadásának a vizsgálata áll. A könyv Hoffmann István, Rácz Anita és Tóth Valéria több évtizedes nyelvtörténeti és névtani vizsgálataira épül, valamint táplálkozik a debreceni kutatócsoport más tagjainak a munkáiból is. Egyfajta előzményének a kutatócsoport nemrégiben megjelent *History of Hungarian Toponyms* című kötete tekinthető (Hoffmann – Rácz – Tóth 2017).

A 20. század nagy jelentőségű nyelvészeti-nyelvtörténeti, névtudományi szakkönyvei, egyetemi tankönyvei a tulajdonnevek, azon belül a helynevek rétegét rendre tárgyalták (lásd pl. Bárczi 1958/2001: 122–162; Bárczi – Benkő – Berrár 1967: 374–388; Kálmán 1967/1988). A helynévi szórványok nyelvtörténeti kiaknázását a korai időszakok magyar nyelvi viszonyainak leírásában – pl. a helyesírás-történet, a hangtörténet és a szókészlet-történet területén – nem kerülhették meg a kutatók (lásd pl. Kiss – Pusztai 2003, 2018; TESz. stb.). Még gyarapítható lenne azoknak a tudományos szakmunkáknak a sora, amelyek a tulajdonnévi csoportból a korai helyneveket hasznosították, de olyan mű eddig nem született, amely az ómagyar kori helynévrendszerről összefoglaló nyelvi, névrendszertani leírást adna. A Régi magyar helynévadás ezt a hiányt tölti be, amely szakkönyv, tankönyv és egyben a névtani terminológia gazdag tárháza is.

Átfogó szakkönyv a mű, amelyben Hoffmann István, Rácz Anita és Tóth Valéria folyamatosan hangsúlyozzák a téma interdiszciplinaritását, és példát is mutatnak a társtudományok együttműködésére. A korai ómagyar kor helynévadásának átfogó szintézisében támaszkodnak a különböző tudományágak új eredményeire (pl. kognitív nyelvészet, funkcionális nyelvészet, szociolingvisztika, történettudomány stb.), de eközben nagyfokú körültekintés jellemzi a munkájukat, és igyekeznek kiszélesíteni a nyelv- és névtudomány eljárásait, például azzal, hogy az újabb kori helynévelemzések tanulságait, metodikáját a korai időszakokra alkalmazva is hasznosítják.

Tankönyvi jellegét az mutatja, hogy az új nyelv- és (hely)névtudományi ismeretek meghatározását is elvégzik a szerzők. Továbbá a korszerű onomasztika terminológiájának egyfajta összegző tudományos tára, ugyanis fogalomhasználatában a hazai és a nemzetközi névtani terminushasználat tisztázására is törekednek (például természeti név, műveltségi név, kettős névalakok, névkölcsönzések, onomasztikai kontaktológia, névintegráció, kikövetkeztetett név, helynév-rekonstrukció, helynévformáns, relatív kronológia stb., ehhez lásd még Bölcskei – Farkas – Slíz 2017).

3. A jól áttekinthető, logikus felépítésű munka élén kétszintű tartalomjegyzék áll: „Tartalom” (5–6. oldal) és „Részletes tartalom” (7–13. oldal). A munka erőssége a következetes strukturáltság és arányosság: első felében az elméleti alapvetések, módszerek, fogalmak tisztázása szerepel (lásd alább a 4–7. pontig), a második felében (lásd 8–11. pontig) a korai ómagyar kori helynévfajták nyelvi-rendszertani analízise áll. A szerzők tudatosan, folyamatosan összekapcsolják és ezzel „előreviszik” az egyes fejezeteket, az érintett témákat. A részletes elméleti kérdéseket, valamint a mélyreható, gazdag adatállományon nyugvó név-rendszertani elemzéseket oldják a színes ábrák (képek, szövegmutatványok, statisztikai arányokat szemléltető diagramok), a szemléletes térképek, valamint a sárgított kiemeléssel betoldott „érdekességek”. Ez utóbbinak több funkciója is van: kiegészítik az elméleti és az elemző szakaszokat újabb ismeretekkel, kitekintést nyújtanak egy-egy témában, továbbá felkeltik a befogadók figyelmét, melyben a figyelemfelhívó címeknek is fontos szerep jut (*Civilek a Tisza mentén; Névköltöztetés; Egy vagy több folyó?; Éltek-e oroszánok a Kárpát-medencében? stb.*). A könyv minden fejezetét irodalomjegyzék zárja.

4. „A szórványemlékek helynevei mint a nyelvtörténet forrásai” c. fejezetben (19–37. oldal) a későbbi vizsgálatok alapját adó dokumentumoknak és azok szórványainak nyelvtörténeti-névtani jellegzetességeivel foglalkoznak. A fejezet a nyelvtörténeti (tan)könyvek hagyományos szemléletét követi abban, hogy a nyelvemlékek fogalmának a definiálása után a legfontosabb külföldi és hazai szórványemlékeinket mutatják be. Viszont a nyelvtörténetírásban előremutató abban, hogy a legújabb szakirodalom alapján hasznosítják a korai szórványok (oklevelek) felülvizsgálatának eredményeit.

A szórványok nyelvi-filológiai elemzésében fő elvként emelik ki azt, hogy „elsősorban az adott dokumentum egészét kell mint vonatkozási rendszert figyelembe venni”, nemcsak a bennük fellelhető magyar nyelvű elemeket (24. oldal). A szerzők összegzik, hogy ezen eljárás csupán a korábbi jelentősebb okleveleink nyelvészeti elemzéseiben tükröződött, de konzekvens szemléletként kevésbé volt jelen. Eredetiségük és hitelességük szerint csoportosítva mutatják be az egyes okleveleket, kitérve a típusoknak a nyelvtörténeti, névtörténeti hasznosíthatóságára. Nyelvtörténeti szempontból legnagyobb jelentőséggel az eredeti, hiteles oklevelek bírnak (Tihanyi alapítólevél, Tihanyi összeírás, Bakonybéli összeírás, Zobori apátság oklevelei stb.). A másolt oklevelek (pl. Veszprémvölgyi apácák adománylevele, Váradi regestrum) nyelvi anyagának a problematikájáról részletesen szólnak. Ezen források esetében a kutatás kronológiai szempontból kérdéses, mivel a bennük lévő szórványok jegyei hol az eredeti, hol a másolt dokumentum korának nyelvi jellegzetességeit mutatják. Megfogalmazzák azon tézist, hogy e dokumentumoknak ugyan a kronológiai státuszuk bizonytalan, azonban a (hiteles) másolat helynevei lexikális-morfológiai és helynévtörténeti szempontból teljes értékű forrásként használhatók. Nyelv- és névtörténeti szempontból az interpolált (a másoláskor újabb részekkel kiegészített) oklevelek kutatása során számos probléma lép fel, de Hoffmann István, Rácz Anita és Tóth Valéria rámutatnak arra, hogy ezeknek a vallomásától a 11. század forráshiányos időszakából aligha tekinthetünk el. Felhívják a figyelmet, hogy az interpolált oklevelek eredeti és később beemelt névelemei csak bonyolult módszertani-filológiai eljárásokkal tisztázhatók. A hamis oklevelek helynévi adatainak nyelvtörténeti vallomása bizonytalan (pl. szándékos archaizálás), de alapos elemzések után e szórványok forrásai lehetnek a hamisítás korának.

A geszta- és krónikairódalom tudományos hasznosíthatóságának egyik lényeges buktatójára is figyelmeztetnek, miszerint e művek szerzői sokszor nagymértékben támaszkodtak egymás alkotásaira, így a szövegek egyes részei (nevei) más-más időből származhatnak.

Az egész fejezetben vissza-visszatérő tudatosított álláspont, hogy a szórványemlékek önmagukban és azok nyelvészeti-nyelvtörténeti eredményeivel együtt más tudományterületek alapvető forrását, alapját képezhetik. Szorgalmazzák és egyben gyakorlatban következetesen bemutatják a különböző tudományterületek (pl. történettudomány, diplomatika stb.) ismereteinek figyelembevételét a szórványemlékek tárgyalásában, ettől remélve a kutatások növekvő hatékonyságát.

5. A munka második fejezete, „A szórványemlékek nyelv-történeti hasznosításának módszertani kérdései” (39–97. oldal) a nyelv-történeti kutatások szemléletbeli, elméleti-módszertani megújításának az igényével emelkedik ki a többi közül. Megfogalmazzák, hogy az Árpád-kori szórványemlékek nyelvi elemzése a korabeli nyelvhasználat korlátozott mértékű megismerését teszik lehetővé: például a szintagmatan, a szó- és a morfématörténet, az etimológia egy-egy területét világíthatják meg, a helyesírás- és hangtörténeti ismereteinket pedig jelentősebb mértékben is gyarapíthatják. Az újító szemléletmódból fakadóan rámutatnak arra is, hogy a korai szórványok közül a helynevek – a személynevekkel ellentétben – lokalizálhatóságuk révén a modern nyelvjárástörténeti tudásunkat gazdagíthatják.

A fejezet első résztemája a szórványemlékek névadatainak a történeti szociolingvisztikai megközelítése. Egyrészt nyomatékosítják, hogy a szórványemlékek magyar nyelvű helynévhasználatára mögött nem egy, hanem többféle tényező is meghúzódik: egyfelől az európai oklevélírói gyakorlat tudatossága, másfelől az oklevél (vulgáris helynévhasználat) jogbiztosító szerepe. De arra is kitérnek, hogy egyedi esetekben – szociolingvisztikai helyzetből adódóan – az ösztönösség, „nyelvtudati bizonytalanság” is alakíthatja a vulgáris elemek oklevélbeli megjelenését (45. oldal). Ezzel összefüggésben a szórványok nyelv-szociológiai értékének – azaz kiknek a nyelvállapotát, nyelvhasználatát mutatja a forrás – összetett képe is rámutatnak. Leszögezik, hogy a magyar elemek döntően a helyi nyelvhasználatot tükrözik, de a kevésbé tudatos nyelvi eljárásokat mutató esetek az oklevél szövegezésében részt vevők nyelvi lenyomata lehet. Ezen rétegek szétválasztása számos további problémát, a tudományban eddig nem érintett kérdést vet fel, de ezek elvi tisztázására is kísérletet

tesznek a szerzők. Továbbá megállapítják azt, hogy az oklevelek helynévi szórványainak használatában a nyelvi presztízsvizonyok nagy szerepet játszottak. Például a latin nyelvű dokumentumokban a latin meghatározó rangját mutathatja az, hogy a kiemelkedően fontos helyek nevei többnyire latinul szerepelnek (ország, nagyobb folyók, központi települések, várak stb.). A latin helynevek oklevélbeli használatát tüzetes vizsgálatban szemléltetik névfajtánként (országnév, folyónév stb.) és a létrehozás eljárása szerint (a névalkotó fantáziája, fordítás, részfordítás, egyéb nyelvi adaptáció). A szerzők szerint a latin helynevek aránya az oklevelekben – a hagyományos szakirodalmi állításokkal szemben – jóval jelentősebb lehetett, és használatuk mögött tudatos, szándékos, következetes (norma)törekvés húzódnak meg, amelyeknek a feltárása a magyar megfelelők szempontjából lehet tanulságos.

A második kiemelt témakör a szórvány és a szöveg viszonya. A fenti latinizáló helynévhasználat mellett a magyar nyelv magas presztízst jelzi a soknyelvű Kárpát-medencében az, hogy a forrásokban csakis a magyar nyelvű elemeknek volt szövegalkotó szerepe. A terület többi vulgáris nyelvének (német, szláv stb.) nincs kitüntetett szerepe az oklevélírásban. A név- és nyelvtörténeti kutatásokban eddig alig foglalkoztak a szórványokat befoglaló szövegek és a magyar elemek kapcsolatával (76. oldal, de lásd még 161–162. oldal), pedig ezek vizsgálatában a befogadó latin nyelvi szerkezet jellegének és a típusok funkcionális hasonlóságának-különbségének az értékelése a kutatók szerint új tudományos eredményekkel jár. Gazdag példaanyaggal szemléltetik a szórványok nyelvi helyzetét a megnevezőszós (pl. *dicitur*, *vocatur*, *nomina-tur*, *nuncupator* stb. nyelvi eszközzel ellátott), az appozíciós (amelyben a hely fajtáját megnevező latin *villa*, *fluvius*, *arbor* stb. szerepel) szerkezeteket, valamint magyar köznevek (földrajzi köznevek és fanevek) oklevélbeli megjelenését. Ez az új kutatási irány jelenleg számos megválaszolandó kérdést hordoz magában, de segíti a szórványok nyelvi helyzetében való tisztánlátást, például egy-egy név esetében választ kaphatunk arra, milyen a magyar helynév korabeli használt formája, milyen a név terjedeleme, a beillesztést szolgáló latin szerkezet egyes elemei esetleg a magyar névszerkezet részei lehettek-e.

A nyelv- és névtörténetírásban alig vizsgált kérdéseket érintettek a szerzők ebben a fejezetben. A munka és az abban bemutatott kutatások erénye itt jól kidomborodik: nem végleges, lezárt eredményekről

szólnak, hanem új lehetőségekre figyelnek fel, új utakat nyitnak meg, miközben érzékeltetik a tudományág jelenlegi korlátait, legfőképpen azt, hogy a történeti nyelv- és névtudományi kutatások számára a teljes ómagyar kori szórványnyelvemlékek anyaga nem áll rendelkezésre.

6. „A helynév mint nyelvi jel” című fejezet (99–133. oldal) újtó, központi szemlélete abban mutatkozik meg, hogy a nyelvtörténeti kutatásokban a nyelv tulajdonnévi és nem tulajdonnévi elemeinek az elkülönített vizsgálatát szorgalmazzák. Mindemellett azt is hangsúlyozzák, hogy a két elemkészlet (közszói és tulajdonnévi) között szoros összefüggés van, és leszögezik, hogy a tulajdonnevek nem alkotnak valamiféle külön nyelvi rendszert (99. oldal).

A (tulajdon)név nyelvi univerzálé, minden nyelvben megtalálható, és az egyik legfőbb funkciója az egyedítés. Ebben a fejezetben tudatosítják a szerzők, hogy a helynevek nyelvi jelekként való leírása csakis a nyelvi sajátosságaik alapján és a nyelvtudomány eszközeivel végezhető el.

Új távlatokat nyit ez a rész abban is, hogy átfogó megközelítéssel egyrészt a helynevek keletkezésének, használatának elméleti kérdéseivel foglalkozik, másrészt a helynévadás szocioonomasztikai hátterét térképezi fel. A kiérlelt elméleti okfejtéseket erősítik a hazai és a nemzetközi szakirodalommal. Megfogalmazzák, hogy a mindenkori névadás „szemantikailag tudatos, valamint nyelvi, szerkezeti, leginkább funkcionális-szemantikai és lexikális-morfológiai tekintetben is a meglévő névmin-tákhoz igazodik, névmodelleket követ” (103). A modern kori onomasztika tapasztalatait az ómagyar korra vetítik, így szólnak a névadók-névhasználók névkompetenciájáról. Emellett más izgalmas névelméleti kérdésekkel is foglalkoznak az Árpád-kor tekintetében, pl. az írott forrásokban fennmaradt helynevek névadóinak és névhasználóinak a kilétével (108. oldal). Óvatosságra intenek abban a kérdésben, amikor az írott forrásokból származó névadatok alapján vonunk le nyelvi-etnikai következtetéseket egy korra, területre. Mivel a helynév nyelvi elemzésével a névhasználó közösségre tudunk következtetni, a helynév-etimológia és nyelvi rekonstrukció eszközeivel (lásd a 7. pontban) a névadók nyelvét tudjuk meghatározni, de a névadás pontos idejét, korát nem.

A régi helynévadás nyelvészológiai helyzetét értékelve nagyon sok új tudományos állítást tesznek. Ezek egyike, hogy a nevek névszociológiai értékében lényeges eltéréseket láthatunk a különböző objektumfajták között (folyók, települések stb.). Tudatosítják a helynévadás „bonyolult, sokrétű folyamat”-át (116. oldal), és felhívják a figyelmet, hogy a névku-

tatásban külön kell választani az ember alkotta helyek és objektumok (ún. műveltségi nevek) és az embertől függetlenül is létező helyek (ún. természeti nevek) névadási szituációit. Új tanulságokat fogalmaznak meg ezek névadói-névhasználói kérdésében, pl. míg a természeti mikrotoponimák névadóinak-névhasználóinak a köre többnyire egy-egy település lakóira szűkíthető (közösségi), ezért ezek a nyelvi elemek erős lokális kötöttségűek, addig a természeti makrotoponimák lokális körülményeire szinte semmiféle ismeretünk sincs. Az előbbieket dialektológiai elemzésekre alkalmasak, az utóbbiak területi-etnikai azonosító ereje csekély. A műveltségi nevek (döntően a településnevek) névadásában – a korábbi szakirodalmi ismeretekkel szemben – az egyén szerepét és a tudatosság, szándékosság jellegét hangsúlyozza Hoffmann István, Rácz Anita és Tóth Valéria.

7. „A helynevek nyelvi elemzése” (135–180. oldal) fejezet továbbviszi az eddigi következetes gondolatfolyamot. Középpontjában a helynevek nyelvi elemzésének modern lehetőségei és határai állnak. Alfejezeteiben egyrészt a korai ómagyar kori helynevek nyelvi rekonstrukciójának lehetőségeit, másrészt a helynevek funkcionális nyelvszemléleti keretét, harmadrészt az elemzési modell alapelveit tárgyalják.

A fejezet egyik lényeges újdonsága a helynevek komplex történeti-etimológiai vizsgálata, az ún. helynév-rekonstrukció metodikájának a bemutatása. Az eljárás sok szálon kötődik a 20. századi történeti névkutatás hagyományaihoz, de azok újragondolásával, valamint az újabb elemzési tényezőknek összetett keretbe foglalásával új szint hoz a tudományterületen. A nyelvi rekonstrukció átfogó vizsgálat, ugyanis kitér a helynév etimológiájára, a teljes (korabeli) adatsorának, névformáinak a feltárására, a denotatív jelentés leírására, a morfológiai és szemantikai struktúra felvázolásán keresztül a név nyelvészociológiai értékére, a névkörnyezeti beágyazottságára, valamint átvétel esetében a nyelvi adaptáció jellemzőire. Ezzel összhangban Hoffmann István, Rácz Anita és Tóth Valéria a munka adott szakaszában számos korszerű tudományos (alap)elvet állapítanak meg. Ezekből kiemelhetjük például a meglévő helynév-etimológiák újraértékelését, aminek a hozadékát abban látják, hogy a téves feltevések számát csökkenthetjük (még akkor is, ha új megoldás nem állítható a régi helyére); a névfejtések egyfajta valószínűségi skálán történő értékelését; a hagyományos hangtörténeti jelenségek kronológiai értékének a felülvizsgálatát, amelyet a mindenkori legfrissebb

ismeretanyag alapján kell elvégezni, erre szemléletes példaként a szláv orrhangú nazálisok kormeghatározó értékének módosított időhatárait említik; az adathiányos korai időszak helynévrendszeréről alkotott képünk szélesítéséhez hozzájáruló kikövetkeztetés módszerét; a helynévfajta azonosításának a szerepét a mai névfajták kiindulópontjaként, mert ez a névszerkezeti leírást is meghatározza stb.

Ebben a fejezetben bemutatják a helynevek elemzésére használatos modellt, amelynek haladó jegyei az alábbiak: a leírási modell egységes, világos elveken nyugszik, kompakt fogalmi hálóval operál, az egyes elemzési szintjeit nagyfokú differenciáltság jellemzi, a modell bármely korszak és akár különböző helynévi rendszerek leírására is alkalmas lehet. A modell leírásával cáfolják a név- és nyelvtörténeti kutatásokat ért azon vádat, hogy e területek kevésbé elméletérzékenyek. Álláspontjuk szerint a modern helynévelemzési keret funkcionális nyelvészeti szemléletű, ezt a helynevek jelentésszerkezetén keresztül a névkutatásban megjelenő erős tipológiai szándékkal, a névmintákban, névmodellekben való leírással és a kutatásban jelentkező történeti aspektussal igazolják.

8. A monográfiából a „Településnevek” (181–380. oldal) c. fejezet már terjedelmével kiemelkedik, mivel a kötet közel felét adja. Ennek részletes leírására nem vállalkozhatunk, csupán e szakasznak a jövőbeli névrendszertani kutatások szempontjából mintaadó, iránymutató szerepéről, lehetőségeiről szólhatunk. Kutatásuk elsősorban abban különbözik a korábbi vizsgálatoktól, hogy egységes elméleti háttérrel írják le az adott szócsoportot (184. oldal).

A korai ómagyar kori településnév-rendszert áttekintő fejezetben elsődlegesen eredet (idegen és magyar eredetű településnevek) szerint tárgyalják a helyneveket, majd számba veszik a különböző névtípusok (pl. személynévből, társadalmi csoportnévből, patrocíniumból alakult és az épített környezetre utaló településnevek) elméleti kérdéseit, és arra építik a funkcionális-szemantikai sajátosságok, a lexikális-morfológiai tulajdonságok, sőt azok jellemző kronológiai, névföldrajzi jellemzőiknek a vizsgálatát (181–344. oldal). Az elemzésben támaszkodnak a történettudomány új ismereteire (pl. 182. oldal). Bemutatják, hogy a magyar településnév-adás nem elszigetelt jelenséggént működött a korai időszakban, hanem a keresztény európai kultúrkörbe ágyazódott. Ezt pontosan jelzik a templom védőszentjének a nevéből alakult településnév-típus mint sajátos „kultúrnévtípus” nyelvi jellemzői a magyarországi és a tágabb európai településnév-rendszerben (293., 299. oldal). Konzekvensen kidom-

borítják, hogy a névtípus elemei az egyház névadó tevékenységével kapcsolatosak, és tudatos névadással magyarázhatók.

Az ország- és nyelvhatárokon is átívelő elemzésben a magyar településnév-rendszer belső mozgatórugóinak megragadására is törekednek, például alapos elemzésben tárgyalják a személynévi eredetű helynevek Kárpát-medencei státuszát. A kutatás forradalmi vonása abban áll, hogy az alapul szolgáló személynév-fajták rendszertani jellemzőit is bevonják a leírásba (224–228. oldal). A formáns nélküli névtípusokat sajátos magyar névadási szokásként értékelik, de leszögezik, hogy az ilyen településnevek „nem minősülnek különleges státuszú elemeknek a magyar helynév-rendszerben”, mivel nyelvi megformáltságukban, struktúrájukban és keletkezési módjukban metonímiával jöttek létre, ami a magyar helynévadásban tipikus és gyakran használt eszköz (229. oldal, de lásd 231. oldal). Emellett a településnév-rendszer belső rendszerkapcsolatait számos értékes megfigyeléssel világítják meg, például azzal, hogy névtipológiai kimutatják, hogy a patrocíniumi eredetű településnevek szoros rokonságot mutatnak a személynévből formáns nélkül alakult helynevekkel (299. oldal), valamint a törzsnévi eredetű településnevekkel (306. oldal); értékes és izgalmas eredményekhez vezet három társadalmi csoportnévből – népnévből, törzsnévből, foglalkozásnévből – alakult településnevek kontrasztív elemzése (291–292. oldal). Továbbá látható, hogy több településnév-típus rendszerezésében újító módszertani szempontokat fektetnek le a kutatók (pl. 219., 342–343. oldal). A vizsgálatokban egységes rendszerszemléletet eredményez a funkcionális szempontoknak a strukturális csoportok tapasztalataival való összekapcsolása, ezzel is erősítik azon tudományos „felismerésüket”, tételüket, hogy a (település)nevek keletkezésében a névmodellekben való gondolkodás, a névalkotási módok „divatjának” hatóköre meghatározó szerepű (vö. 287., 379. oldal).

Külön alfejezetben (345–360. oldal) írnak a településnevek változási folyamatairól, irányairól, ennek során önálló, koherens terminológiát teremtenek és alkalmaznak (pl. néveltűnés, névösszevonódás, jelentésértékelés, névcsere stb.). E részben is felhívják a figyelmet a már említett névtani tételükre, hogy a településnevek nyelvi részrendszerének belső összefüggéseit, a településnévi rendszer változását leginkább a névmodellekhez való igazodás, modellkövetés határozza meg (348. oldal, de lásd még 315. oldal). Végül egy önálló esettanulmányban – Bihar megye

történeti névanyaga alapján – a településnevek névrendszertani összefüggéseiről szólnak (360–380. oldal). Ez utóbbi szakaszban „kitekintenek” a vizsgált koron túlra – ahogy már korábban egy-egy névtípus esetében ezt tették –, mivel a szintézisben a 16. század végéig elemzik Bihar megye településnév-anyagát (362. oldal). A kronológiai határok kitégítése érthető, indokolt, így jobban megérthetők a korai ómagyar kori településnévadásban jelentkező tendenciák.

Hoffmann István, Rácz Anita és Tóth Valéria több helyen is nyomatékosítják, hogy az elvégzett elemzések – és azok alapjául szolgáló adattállományok – csak „részletkutatások” (341. oldal, de lásd ehhez még 210., 222., 331. oldal), amelyek a településnév-rendszer korai ómagyar kor egészéről hiteles, teljes képet ugyan nem adnak, de a bennük megmutatkozó nyelvi jelenségek, folyamatok felvázolására jó alapot biztosítanak. Az alfejezetekben rendre fel-felbukkan az a korszerű kutatói magatartás, hogy az egyes folyamatok többféle módon is magyarázhatók, pl. a népnévből alakult településneveket csak nagy óvatossággal szabad etnikai azonosításra használni, mert ez a névtípus népnév > személynév > településnév metonímiával is magyarázható (249. oldal); a kereskedelemmel kapcsolatos településnevek akár morfológikus névalkotással, akár személynévből való származtatással is levezethetők (pl. *Vásárd*, 323. oldal); akárcsak a *Péntekhely* típusú településnevek névfejtése, amely a *péntek* közszóval, valamint a *Péntek* személynévvel egyaránt összefügghet (324. oldal).

9. A „Víznevek” (381–419. oldal) című fejezet áttekintésében – az eddig is alkalmazott – eredetbeli rétegek szerint haladnak. Elsőként a Kárpát-medence átvett (óeurópai, szláv, török és német) vízneveinek kérdéseiről szólnak, majd ezt követően az újabb névrendszertani kutatások eredményeinek a fényében a korai ómagyar kori víznevek magyar rétegét szemléltetik.

Az óeurópai víznév-rétegbe tartoznak a legnagyobb Kárpát-medencei folyónevek (*Duna*, *Tisza*, *Száva* stb.), ezek leírásában hangsúlyozzák a szerzők, hogy ezek vizsgálata széles körű nemzetközi tudományos érdeklődés középpontjában áll, mivel a neveket a magyarság megjelenése előtti nyelv(ek)re, ún. indoeurópai nyelvre (tőre) vezetik vissza. Jelzik, hogy a modern – nemzetközi és hazai – onomasztika számos problémával, kérdéssel szembesül a névcsoport vizsgálatában (383–384. oldal). A nagyvizek (*Duna* < indoeurópai **danu*- ’folyó’, 384. oldal) mellett a kisebb folyóvizek (*Morva* < indoeurópai **mor*- ’mocsár, mo-

csaras vízfolyás’, 387. oldal) etimológiájában megjelenik ez az elképzelés. E víznevek szláv közvetítéssel kerülhettek be a magyarba. A korai ómagyar kori víznévállomány jelentős szláv hatásról árulkodik. A szláv névátvételek elemzése számos bizonytalanságot rejt magában, például a névkölcsönzés idejét, a korai és a kései szláv víznévréteg szétválasztását. Emellett a kutatók felvázolják a szláv víznevek strukturális és funkcionális jellemzőit, valamint ezen rétegnek a nyelvtörténeti forrásértékét, ugyanis a névkölcsönzések a magyar nyelvet (főként) hangtani tekintetben jellemzik. Izgalmas, új kérdés a nyelv- és névtudomány számára a szláv–magyar nyelvi kölcsönhatás ügye, valamint a kontaktusból fakadó névalkotási modelleknek az egyes névrendszerekre gyakorolt hatása (395. oldal). Részletesen szemléltetik a magyar víznév kutatás eddig kevésbé tárgyalt rétegét, a magyar eredetű vízneveket. Látható, hogy a magyar eredetű víznevek a kisebb folyók (kisvizek) nevei között találhatók, majd összegzik a szakasznevek kérdését, és a magyar eredetű vízneveket a víznévformánsok (vízrajzi köznevek), szerkezeti típusok, a bennük jelentkező szemantikai tartalom szerint. Habár hangsúlyozzák, hogy a rendszertani elemzés csak részeredményeken alapul, mégis számos új eredményről számolnak be, pl. a szláv eredetű *patak* vízrajzi köznévvé a korai ómagyar korban rövid idő alatt általánosan elterjedt (406–407. oldal), a víznévmodellekben a nyelvterület egyes részei között jelentős mértékű különbség lehet egy-egy időszakban (412–413. oldal), sőt azt is, hogy a vízneveknek a többi névfajtákra gyakorolt hatása igen jelentős lehetett (418–419. oldal).

10. A munka egyik legrövidebb fejezete a „Tájnevek”-kel foglalkozó (421–434. oldal). Rövidsége ellenére e szakaszban a szerzők a honfoglalás előtti tájneveket, a Kárpát-medence vízzel kapcsolatos tájneveit, a nagy-, a közép- és a kistájneveket, valamint a vármegyeneveket tekintik át a tájnévadás korábbi és újabb névtani eredményei alapján. A névtípus leírásában több lényeges pontot említhetünk meg, például bizonyos névalkotási eljárások jellegzetesebbek lehetnek másoknál, markáns jegye a magyar tájnévadásnak a más helynévfajtára való támaszkodás, valamint pl. egy-egy részletkérdésben – névrendszertani alapon – apróbb pontosításokat tesznek. Például a *Levédia* (*Lěbedi*) tipológiailag a személynévből formáns nélküli megnevezések tanulsága alapján „aligha lehetett a honfoglalást megelőzően az egész magyarság »hazája«” (423. oldal), ugyanis e névtípusra jellemző, hogy soha nem jelölt igazán nagy terüle-

tet. De továbbá arra a szabályszerűsége is felhívják a figyelmet, hogy a korai ómagyar kori folyó, vízfolyás + *köz* 'valami között fekvő terület' földrajzi köznévből keletkezett tájnevekben két tájalkotó vízfolyásra történik utalás, amelyekben mindig csak a kisebb víz neve szerepel (426. oldal).

11. A helynévfajták negyedik nagy csoportját a „Mikrotoponimák” (435–457. oldal) című fejezetben tárgyalják. Ennek bevezető szakaszában szólnak a fogalom kategorizációs problémáiról, melyben leszögezik, hogy az összefoglaló mikrotoponima mint fogalom egzakt eljárással nem határozható meg. A meghatározásból más problémák is adódnak, például e sokszínű névrteg tagolhatósága. Kiemelik e névcsoport nyelvtörténeti és névtani értékét: „a korai ómagyar kori magyar nyelv jellemzésének legalkalmasabb elemei közé tartoznak” (436. oldal).

A korai ómagyar kor mikrotoponimáinak négy alapnévfajtájáról (víznevek, domborzati nevek, erdőnevek és útnevek) írnak, amelyek már a korai forrásokban is körvonalazódnak. Ezek tárgyalásában a korábbi rendszerszemléletnek megfelelően az egyes névfajták szemantikai, szerkezeti jellemzőit, valamint egy-egy típus vagy helynévformáns szóföldrajzi, kronológiai vonását jelzik. Ezekből egy-két új névrendszertani megállapítást emelhetünk ki: rámutatnak a komparatív névelemzés előnyeire, pl. a vízneveken belül az állóvizek és folyóvizek összehasonlítása bepillantást enged a névmodellek belső rendszerébe. A megnevező funkció (valamely nyelvből egy másikba került helynevek, lásd 173. oldal) az állóvíznevekben jóval kisebb mértékben jelentkezik, mint a folyóvizekben (437. oldal). A források, kutak víznév típusában csakis a kétrészes struktúra jellemző (443. oldal). A domborzati nevek körében a *bérc* lexéma gyors terjedéséről, névdivatjáról és korai területi kötöttségéről szólnak (448. oldal). Az erdőneveket illetően pedig a *kerek* szó korai ómagyar kori névalkotó funkciójáról, majd névformánsi szerepének és jelentésének elhomályosulásáról szólnak (453. oldal).

Az olvasó e résznél az eddigieknél talán erőteljesebben érzi azt, hogy a korai ómagyar kori mikrotoponima-állomány feldolgozása sok dologban megerősíthetné az eddigi eredményeket, illetve akár új lehetőségeket is nyithatna.

12. A helynévfajták rendszertani áttekintése után a „Kitekintés: a helynevek etnikai forrásértéke” (459–470. oldal) fejezettel zárul a mű. E fejezet a helynevekre alapozott új kutatási program – az etnikai célú nyelvi rekonstrukció – lehetséges módszereit, kereteit vázolja fel. Mind-

eközben szorosan épít a korábbi eredményekre: a könyv eddigi elméleti szakaszainak kitágítását adja (lásd a 7. pontot), valamint annak lehetséges gyakorlati megvalósulását szemlélteti.

Hoffmann István, Rácz Anita és Tóth Valéria a „Kitekintés”-ben a Kárpát-medence honfoglalás utáni etnikai képének megrajzolásában a helynevek forrásértékét nem abszolutizálják, és a kérdés interdiszciplináris megközelítését sürgetik. A fejezet legfőbb újdonsága abban áll, hogy szemléltetik a korábbi nyelvtörténeti-névtani, történettudományi kutatások hibás elméleti, módszertani eljárásait, majd ezek átgondolása, finomítása révén számba veszik az etnikum meghatározásában szerepet játszó, felhasználható eszközök körét. Eljárásuk mintát mutat abban, hogy egyszerre építkeznek az elmúlt évszázad tudományos eredményeiből (pl. Kniezsa István és Kristó Gyula munkáiból), és egyúttal kritikával szemlélik, felülbírálják azokat. Lefektetik a korai helynévanyagon nyugvó korszerű etnikai rekonstrukció alapelveit: a korszak helynévanyagának mai eszközökkel történő újraelemzését; a források és a helynévadatok sajátosságának megítélését (névadó, névhasználó, lejegyző); a bizonytalan kronológiai státuszú források újratárgyalását, felhasználását; az egykori helynévi adatok nyelvi-etnikai szerepének óvatos megközelítését; a helynév-etimológiákban a személynevekre alapozott etnikummeghatározások kirekesztését stb.

A fejezetet egy ún. „mikroelemzés” zárja, amelyben Bakonyalja három folyóvölgyének helynévanyagán szemléltetik az etnikai rekonstrukció eljárását. A vázlatos áttekintésben figyelemre méltó eredményeket láthatunk (468–470. oldal). Mindezekkel a szerzők visszafogottan kijelölik a lehetséges új perspektívákat az etnikai célú nyelvi rekonstrukcióban: a korai ómagyar kori helynévanyag egészének a névrendszertani feldolgozását, és a kérdésben az egyes objektumfajták differenciált megközelítését (különösen a mikrotoponimák hangsúlyos bevonását).

12. A munka végén található „Irodalom” (471–501. oldal) gazdag szakirodalomjegyzéket közöl, majd a „Szó- és névmutató” (503–534. oldal) és „Tárgymutató” (535–542. oldal) segíti az olvasó tájékozódását a terjedelmes munkában: az előbbi a szövegben példaként említett hely- és személynevekben, valamint helynévformánsokban, az utóbbi a gazdag névtani terminológiában.

13. A Régi magyar helynévadás az onomasztika legújabb eredményeit szintetizálja a magyarság korai helynévadásáról. Hoffmann István,

Rácz Anita és Tóth Valéria összegző munkája a debreceni névtani iskola „csapatmunká”-ja, amely a korszerű, 21. századi kutatások közé tartozik. A szerzők hangsúlyozzák, hogy az eddig elvégzett vizsgálatok részelemzések, mozaikdarabok, de ez valójában az új helynévkutatási programnak egy jelentős és nagy „mozaikdarab”-ja (470. oldal), amely előremozdítja a nyelv- és névtörténeti kutatásokat, egyúttal újabb vizsgálati lehetőségeket is felvillant.

Az összegző monográfia értékei közül végül hármat emelek ki a sok közül. A kutatók igen széles körű, egyúttal részletekbe menő névrendszertani leírást mutatnak be, mely számos jegyében mintaadó, követésre méltó a jövőben nemcsak a névtörténeti, hanem az általános nyelvtörténeti kutatásokban is. Másrészt a névrendszertani leírással megvilágítják az egyes helynévtípusok erős belső rendszerkapcsolatait, valamint az európai hagyományokhoz való kötődésüket is. Ezzel igazolják azt, hogy a korszerű névanalízisek objektumfajták mentén történhetnek, illetve azt is, hogy ez nem korlátozódhat egy-egy névtípusra, hanem más névfajták tanulságaira is támaszkodni kell. Harmadrészt felhívják a figyelmet arra, hogy a különböző tudományágak téziseit időről időre érdemes felülvizsgálni, és azokat az új eredmények fényében értékelni.

Irodalom

- Bárczi Géza (1958/2001), A magyar szókincs eredete. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán (1967), A magyar nyelv története. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bölcскеi Andrea – Farkas Tamás – Slíz Mariann (2017), Magyar és nemzetközi névtani terminológia. Hungarian and International Onomastic Terminology. International Council of Onomastic Sciences – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Uppsala – Budapest. In:
https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/34318/HunIntOnomTerm2017_withCover.pdf?sequence=1
- Hoffmann, István – Rácz, Anita – Tóth, Valéria (2017), History of Hungarian Toponyms. Buske, Hamburg.
- Kálmán Béla (1967/1988), A nevek világa. IV., átdolgozott kiadás változatlan utánnomata. SPRINTER Kiadó.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) (2003), Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) (2018), A magyar nyelvtörténet kézikönyve. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

- Mende Balázs Gusztáv (2018), A honfoglalók változatos genetikájú népességet alkottak, jelentős keleti gyökerekkel. In: tudomány.hu, 2018. június 18. <https://tudomany.hu/cikkek/a-honfoglalok-valtozatos-genetikaju-nepesseget-alkottak-jelentos-keleti-gyokerekkel-108814>
- Orbán Gergő (2017–2021), Komputációs Rendszerszintű Idegtudományi Csoport – Orbán Gergő. In: Nemzeti Agykutató Program 2.0. <https://agykutatas.hu/kutatocsoport/komputacios-rendszerszintu-idegtudomanyi-csoport-orban-gergo/>
- Széchenyi-Nagy Anna – Mende Balázs Gusztáv (2016), Új irányok az MTA BTK Régészeti Intézetének archeogenetikai kutatásaiban. In: Magyar Régészet. 2016 tavasz http://files.archaeolingua.hu/2016TA/Szechenyi-Mende_H16S.pdf
- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) (1967–1976), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest.

KOCÁN BÉLA

Vetési Albert Gimnázium
(Veszprém)

Kontra Miklós: Felelős nyelvészet
Gondolat Kiadó, Budapest, 2019. 264 o.

Nem egyszerű feladvány röviden megfogalmazni, mi is egy nyelvész feladata. Maga a nyelvészet is sokkalta szerteágazóbb tudomány, sem-hogy elegendő legyen azt néhány címszóra redukálni. Ám mivel a nyelv mindenkié, s a nyelvi ügyek mindenki ügyei, ezért valójában kicsit mindenki ért a nyelvhez és a nyelvészethez. Akkor tulajdonképpen mi szükség is van egyáltalán a nyelvészekre vagy a nyelv vizsgálatára?

Pénzben, anyagi javakban és emberéletekben is kifejezhető lehet az a társadalmi haszon, amit a nyelvészek hozhatnak. De valóban hasznosulnak-e a nyelvtudományban (vagy bármely tudományágban) született kutatási eredmények? Mi a tudományos kutatás célja a társadalomban? Ezek a gondolatok nem csupán költői kérdésként vetülnek papírra Kontra Miklós *Felelős nyelvészet* című könyvében.

A kötet szerzője által is idézett Szilágyi N. Sándortól¹ származnak a következő sorok:

„Szerbia fölött lelőttek egy NATO-repülőgépet, ami 40 millió dollárba került. Annak az árából a világ legjobb konfliktus-antropológiai intézetét lehetett volna létrehozni, annak a szakemberei előre megmondhatták volna, hogy Koszovóban, illetve Szerbiában és általában egy tág kontextusú kultúrában hogy fognak viselkedni az emberek, hogy fognak arra reagálni, ha ilyen módszerrel akarják őket rákényszeríteni valamire. Megmondhatták volna, hogy ebben a kultúrában senki sem fogja azt a szégyent elviselni, hogy engedjen egy ilyen fajta nyomásnak. A büszkeségük ezt el fogja utasítani, és nemhogy engednének, hanem még jobban be fognak keményíteni, annyira, hogy aztán már tárgyalni se igen lehet velük. Ezt egy jól felkészült antropológus előre meg tudta volna mondani. Csakhogy ehhez valakinek a vezérkarból eszébe kellene jusson, hogy kérdezzen meg egy antropológust. Viszont éppen ez az, ami nagyon nehezen tud eszébe jutni valakinek, aki azt hiszi, hogy ami náluk érvényes, az univerzálisan érvényes.”

William Labov *Objectivity and commitment in linguistic Science: The case of the Black English trial in Ann Arbor* című, 1982-ben megjelent

¹ Szilágyi, N. Sándor 2003. Mi egy más: Közéleti írások. Kalota Könyvkiadó, Kolozsvár.

tanulmánya óta a nyelv és társadalom viszonyát kutató nyelvészek körében nem kérdéses, hogy kutatásaink eredményeit a társadalom javára kell és szükséges fordítanunk.² Kontra könyvének bevezetőjében Takács-Sántha András³ idézi, aki szerint a tudományos sikert hajlamosak vagyunk a publikációk számával és az impakt faktoralal mérni. Ám ha a sikert úgy definiáljuk, hogy hozzájárulunk-e a társadalmi problémák rendezéséhez, már más a helyzet. Ugyanakkor beszélhetünk-e „sikeres” kutatásokról abban az esetben, ha azok eredményei parlagon hevernek, ha a nagyívű kutatásokkal alátámasztott tervek végül nem valósulnak meg, ha a döntéshozók nemes egyszerűséggel figyelmen kívül hagyják az adatokkal szilárdan alátámasztható tényeket?

A kötet fejezetei öt különböző témakörben boncolgatnak nagyon is aktuális problémákat: oktatás, nyelvi diszkrimináció, nyelvpolitika, nyelvészet és adatok, kétnyelvűség. Bár a szerző javarészt korábban megjelent írásokat közöl újra, azokat egy-egy kiegészítéssel aktualizálja. A könyv nem egyszerű tanulmánykötet: található benne konferencia-előadás, recenzió, glossza is. Ami azonban minden írásban közös, hogy valamilyen formában mindegyik érinti a nyelvészet és felelősség témakörét. Kontra Miklós jelen kötet keretein belül nem első ízben szól a nyelvészek társadalomban betöltött szerepéről. *Közérdekű nyelvészet* (Osiris Kiadó, Budapest, 1999) és *Hasznos nyelvészet* (Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2010) című könyveiben szintén ezt a témakört boncolgatja, más-más megvilágításban.

Az első fejezet az oktatás tematikáját járja körbe. Ezen írásokat végigolvasva egy központi fogalom ragadja meg az olvasó figyelmét, mely újra és újra visszatér valamilyen formában: a nyelvi (pontosabban oktatási nyelvi) genocídium. Szó esik az alámerítő oktatás problematikájáról, mely Tove Skutnabb-Kangas és Robert Dunbar⁴ idézve „A vilá-

² Labov, William 1982. Objectivity and commitment in linguistic Science: The case of the Black English trial in Ann Arbor. *Language in Society* 11: 165–201.

³ Takács-Sántha, András 2017. Egy védelmező tudomány szükségessége az ökológiai válság fényében. Előadás a „Saját sorsunk – A jövő önmenedzselése” című MTA-SYLLFF konferencián, Budapest, 2017. szeptember 8.

⁴ Skutnabb-Kangas, Tove – Dunbar, Robert 2010. Indigenous Children’s Education as Linguistic Genocide and a Crime Against Humanity? A Global View. *Gáldu Čála – Journal of Indigenous Peoples Rights* No. 1/2010.

gon jelenleg a leggyakoribb – és egyben legveszélyesebb – kisebbségi oktatási módszer”. A szerző hangsúlyozza, hogy a világ számos pontján találkozhatunk efféle oktatási programokkal, ám példái nagyon is testközelbe hozzák a kisebbségi oktatás eme sok tekintetben diszkriminatív formáját. Az őshonos kisebbségi nyelvekről szóló vitákban ugyanis az érintettek sokszor nem kapnak szót. Elhamarkodott volna azonban valamilyen univerzális megoldás keresésébe kezdeni: az asszimiláció, a nyelvcsere folyamata, s úgy általában a kisebbségek (legyen szó történetesen a kisebbségi magyarokról) sorskérdései közösségenként eltérők lehetnek. Érdemes volna tehát a döntéshozóknak ezeket a kérdéseket alaposan górcső alá venni, mintsem megelégedjenek a madártávlatból való szemlélődéssel.

Kontra azonban nem csak az oktatás szempontjából kívánja megközeleltíteni a nyelvi genocídium és a lingvicizmus égető problémáit, ugyanis a negatív nyelvi diszkrimináció nem csak a kisebbségben élő magyarokat érintheti. Ha a standard nyelv hegemoniájáról vagy a „helyes” és „helytelen” magyar nyelv kérdéséről van szó, „magyar magyarnak farkasa” országhatárokon innen és túl. A szerző élesen bírálja a nyelvi alapú, diszkriminatív társadalmi stigmákat, felhívja a figyelmet a hatékony ismeretterjesztésre, a tudomány és a babonaságok éles elválasztására.

A nyelv a hatalom gyakorlásának kézenfekvő eszköze, s a politikai elit által gyakran használt metódusa. Nyelvünk szerepe messzemenően túlmutat a puszta információ-átadáson. Mert bizony a reklámok, a hirdetések, de a közvélemény-kutatások és a népszavazások is nyelvi cselekménynek számítanak, ahol egyetlen megfogalmazás sem hangzik el véletlenül. S ezzel csak néhány példát említettünk. Kontra Miklós könyvét lapozva az olvasó újra és újra megbizonyosodhat arról, milyen könnyen megvezethetik, ha nem jár nyitott szemmel (s ez esetben nyitott füllel). A nyelv ugyanis a manipuláció tökéletes eszköze. A politikában, a médiában, a bennünket körülvevő világ bármely szegmensében. Nem szükséges bonyolult ideológiákra gondolni, a leghétköznapibb helyzetekben is fellelhetünk megbúvó tartalmakat. Elegendő, ha eszünkbe jut a sampon, amely a korpa AKÁR száz százalékát is eltávolítja. Akár száz, akár ötven vagy negyven. Akár nulla.

Nyelvhasználatunk meghatároz minket, legyen az a szó pozitív vagy negatív értelmében, s erre a szerző számos alkalommal felhívja a figyelmet a kötet lapjain. Egy nyelv használatának korlátozása, netán megtiltása sokkal „diszkrétebb” módja egy közösség létezésének ellehetleníté-

sére, mint a pénzbírság vagy a börtönbüntetés. Bizonyos szavak használata (vagy azok tiltása) mellett nyílt vagy mögöttes állásfoglalások bújnak meg, melyeknek nap mint nap, akarva vagy akaratlanul részeseivé válunk. Nyelvi kérdések még az utóbbi évtizedek Európájában is képesek voltak véres, emberéleteket követelő konfliktusokat kiváltani, annak ürügyévé válni.⁵

A szerzőt idézve: „A társadalmilag felelős nyelvészet nem dezinformál”. Ám a nyelvi kérdések megvitatásában, a konfliktusok rendezésében, a diszkrimináció megszüntetésében és megannyi, a társadalom egészét érintő fontos területen a nyelvészeknek, s magának a nyelvésznek szintén felelős szerepe van. A könyv bevezetésében Kontra Miklós maga is hangsúlyozza, mennyire ritkán esik szó a nyelvészek felelősségéről, többek között ebben is megmutatkozik a kötet hiánypótló mivolta. Izgalmas, gondolatébresztő olvasmány, mely nemcsak tanárok, egyetemi hallgatók, a nyelvészet iránt érdeklődők számára lehet érdekes, hanem mindazoknak, akik napjaink fontos, aktuális, nyelvészeti vonatkozású kérdéseiről kívánnak alaposabb ismereteket szerezni.

MÁTÉ RÉKA

Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont
(Beregszász)

⁵ Cserniczkó, István 2015. A nyelvpolitika mint a fegyveres konfliktus (egyik) ürügye Ukrajnában. *Hungarológiai Közlemények* 1: 1–14.

Az ukrán nyelvpolitika aktuális kérdései

**Csernicskó István – Tóth Mihály (szerk.):
Az anyanyelvi oktatás joga. Közép-európai
hagyományok és Kárpátalja példája**
„Autdoor Shark”, Ungvár, 2018. 65 o.

**Csernicskó István – Hires-László Kornélia –
Karmacsai Zoltán – Márku Anita – Máté Réka –
Tóth-Orosz Enikő:
Tévút az ukrán nyelvpolitikában**
Termini Egyesület, Törökbálint, 2020. 97 o.

Az elmúlt hat év ukrán nyelvpolitikai intézkedései kellemetlen precedenst teremtettek a nemzeti kisebbségek nyelvhasználati jogait szavatoló törvényhozásban. A helyzet súlyosságát fokozza, hogy mindez egy olyan állam jogszabályozási mechanizmusán belül történt, amely nyelvi szempontból igencsak heterogén. Ukrajnában számos nemzeti kisebbség él, minden szomszédos állam névadó nemzetei jelen vannak az ország állampolgárai között. Ehhez a nyelvi helyzethez hozzátartozik az ország történelmi és földrajzi státuszának sajátos állapota is. Ukrajna Szovjetuniótól örökölt területe a mai napig tisztázatlan, feszült politikai viták és manipulációk színtere. Egy ilyen polemikus helyzet maga után vonja a nacionalista megmozdulások és eszmék felerősödését, és – legalábbis nemzetközi, külső szemmel – érthetetlen, önnön alkotmányának számos esetben ellentmondó jogszabályozással igyekszik Ukrajna saját nyelvének és kultúrájának presztízsét megőrizni. A Termini Kutatóhálózat által kiadott két kötet, a Csernicskó István és Tóth Mihály által szerkesztett *Az anyanyelvi oktatás joga*, illetve *Tévút az ukrán nyelvpolitikában* című többszerzős elemző áttekintés tudományos tények mentén ad átfogó képet az ukrainai nyelvi helyzet szociolingvisztikai, jogi és politikai ismérveiről. Mindkettő elérhető és szabadon letölthető a Hodinka Antal Intézet honlapjáról több nyelven is.

Az anyanyelvi oktatás joga a magyar nyelvű kiadvány mellett¹ ukrán² és angol nyelven is³ hozzáférhető, illetve a *Tévút az ukrán nyelvpolitikában* a magyar mellett⁴ angol nyelven⁵ is olvasható.

Egyszerre nyújt történeti és jelenkori áttekintést *Az anyanyelvi oktatás joga* kiadvány, amely az ukrainai anyanyelvi oktatás kérdését szabályozó törvényeket áttekintve rámutat arra, hogy Kárpátalján 1867-től kezdődően mindvégig (legalábbis jogilag) biztosítva volt az anyanyelv oktatása, illetve az anyanyelven való oktatás. Ez az összefoglaló történeti áttekintés igencsak lényeges, hiszen a tárgyalt időszakban Kárpátalja öt ország fennhatósága alá tartozott a kiegyezéstől 1991-ig, Ukrajna függetlenségének elnyeréséig (Osztrák–Magyar Monarchia, Csehszlovák Királyság, Kárpáti Ukrajna, Magyar Királyság, Szovjetunió / Ukrán SzSZK). A kötet szerkesztői jól láthatóvá teszik azt a tényt, hogy az elmúlt másfél évszázadban a Kárpátalján élő egyének anyanyelvhasználati joga garantálva volt, függetlenül attól, hogy Kárpátalja mely állam területét képezte.

A kiadvány második és harmadik része a független Ukrajna oktatási törvényén belül a nyelvhasználatra vonatkozó passzusok leltára. Amíg a második részben a független Ukrajna első 25 évének oktatási és nyelvhasználati törvényei kerülnek ismertetésre ukrán nyelven és magyar fordításban, addig a harmadik rész a 2017-es ukrán oktatási törvény 7. cikkelyét közli. Ezáltal egy olyan összehasonlító olvasat lehetősége teremődik meg, amely nyilvánvalóvá teszi azt a tényt, hogy a 2017 szeptemberében elfogadott – az anyanyelvoktatás jogát és lehetőségét kizárólag az általános iskola alsó tagozatára korlátozó – új ukrán jogi aktus precedens nélküli.

Mindezeket kiegészítve a negyedik részben az Ukrajnát földrajzilag körülhatároló EU tagállamok oktatási törvényeinek azon passzusai ol-

¹ http://hodinkaintezet.uz.ua/wp-content/uploads/2019/02/CsI_TM_forraskiadvany_HUN.pdf

² http://hodinkaintezet.uz.ua/wpcontent/uploads/2019/02/CsI_TM_Pravo_na_navchannya_UA.pdf

³ http://hodinkaintezet.uz.ua/wp-content/uploads/2019/02/CsI_TM_THE_RIGHT_TO_E-DUCATION_IN_MINORITY_LANGUAGES.pdf

⁴ http://hodinkaintezet.uz.ua/wpcontent/uploads/2020/05/Tevut_az_ukran_nyelvpolitikaban.pdf

⁵ <http://hodinkaintezet.uz.ua/wp-content/uploads/2020/04/Ukrainian-language-policy-gone-astray.pdf>

vashatóak, amelyek közvetlenül az adott országokban élő nemzeti kisebbségek anyanyelvhasználatának jogi kereteit határolják be. Részletgazdag képet kapunk azon szlovákiai, magyarországi, illetve romániai oktatási törvénygyakorlatból, amelyek közvetlenül oktatáspolitikai relevanciával bírnak, illetve az adott országok nemzeti kisebbségeinek anyanyelvhasználatát szavatolják az adott államok oktatási rendszerein belül. A kötet komparatív jellegének köszönhetően a szomszéd államok törvényeinek összevetéséből is egyértelműen kiolvasható, hogy – az ukrainai történeti előzményekhez hasonlóan – azokban a jogilag kisebbségnek számító állampolgárok számára garantált az anyanyelven való tanulás és az anyanyelv oktatása. A kötet tehát egyrészt a történeti hivatalos okiratokra, másrészt a szomszédos európai államok oktatási törvényeire alapozva igyekszik érzékeltetni a 2017-es ukrainai oktatási törvény súlyosan korlátozó intézkedéseit.

Az ukrainai nyelvpolitika utóbbi éveinek jogi és politikai diszfunkcióit és Ukrajna heterogén nyelvi helyzetének részletes képét ismerteti a *Tévút az ukrán nyelvpolitikában* című többszerzős kiadvány. A Petteri Laihonen finn nyelvész által írt előszót és az összegző fejezetet leszámítva, a négy nagy fejezetre tagolt kötet a 2019 áprilisában elfogadott új ukrainai nyelvtörvényre adott tudományos válasz. Petteri Laihonen már az előszóban kiemeli az ukrán nyelvpolitikai intézkedések aránytalan és erőszakos voltát. A finn nyelvész szerint csakis az anyanyelvi oktatás és az államnyelv elsajátításának egyensúlya, illetve a kétnyelvűvé nevelés jelentheti a helytálló megoldást.

Ezt követi az első, és egyben bevezető fejezet, amelyben az ukrainai nyelvi helyzet rövid ismertetése olvasható. A kötet szerzői szociológiai adatokra és politikai elemzőkre hivatkozva mutatják be azt, ahogy a történeti változások és a földrajzi határok folyamatos változtatása egy komplex etnikumú állam létrejöttét eredményezték. A fejezet a 2001-es népszámlálás alapján is közöl demográfiai adatokat (pl. Ukrajna lakosságának összetétele nemzetiség és anyanyelv szerint; az ország kisebbségi állampolgárai nemzetiség és anyanyelv szerint; a kisebbségi nyelvek anyanyelvi beszélőinek száma; az ukrán és az orosz nyelvet „szabadon beszélők” száma és aránya). Ezek egyrészt számbeli adatokkal támasztják alá az írottakat, másrészt a különböző ábrák, térképek szemléletessé és könnyen feldolgozhatóvá teszik mindazt az információmennyiséget, amelyet a kötet bevezető fejezetében a szerzők közölni kívánnak.

A kötet második fejezetében mindennek a heterogén nyelvi helyzetnek a jogi kodifikációi olvashatóak, egész pontosan az a négy, a nyelvhasználat rendjét szabályozó törvény, amely Ukrajna függetlenné válásától 2019 tavaszáig előírta és biztosította az állampolgárok anyanyelvhasználatát. E logika mentén kerül bemutatásra az 1989-es nyelvtörvény (amely a rendszerváltás időszakában még egyfajta kompromisszum volt az ukránosítás és az orosz nyelv törvényes használata között), az 1999-es, 2003-as, illetve 2012-es ukrainai nyelvtörvény. A nyelvtörvények előírásait a szerzők olyan további demográfiai adatokkal (pl. kisebbségi nyelvek aránya, demográfiai küszöbök) egészítik ki, amelyek révén jól láthatóvá válik a nyelvtörvény alkalmazásának területi eloszlása is. Az ukrainai négy nyelvtörvényt tehát a fejezet úgy mutatja be, hogy közben érdemleges szociológiai adatokkal támasztja alá azt is, hogy Ukrajna mely területeire, illetve milyen mértékben érvényesek a nyelvtörvények szabályozásai. Emellett a fejezet jelentős szerepet szán azoknak a nemzetközi jogi kötelezettségeknek (a nemzeti kisebbségek védelméről szóló Keretegyezmény, illetve a Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai chartája), amelyeknek a függetlenség elnyerése után Ukrajnának eleget kellett tennie ahhoz, hogy az Európai Tanácshoz való csatlakozása biztosítva legyen. Ezt követi mind a 2012-es nyelvtörvény, mind a nemzetközi okiratok elfogadása körüli azon politikai manipulációk és feszültségek bemutatása, amelyek ellehetlenítették a jogszabályok gyakorlatba ültetését.

A kötet harmadik, és egyben legterjedelmesebb fejezete a 2019-ben megszavazott és Petro Porosenko ukrán államelnök által aláírt, az államnyelvről szóló új törvény jogi hatókörét ismerteti, és egyben számtalan hiányosságra hívja fel a figyelmet. A fejezet erőssége, hogy nemcsak önmagában a törvény jogi keretére vonatkozó tényeket tárja fel, hanem részletesen beszámol azokról a belső politikai vitákról, illetve politikai diszfunkciókról, amelyek egészen addig vezettek, hogy egy olyan jogszabály léphetett érvénybe Ukrajnában, amely precedens nélküli, nemzetközi szinten, azaz külső és objektív oldalról is számos kritikai megjegyzést kapott, és figyelmen kívül hagyja a kisebbségek nyelvhasználatának nemzetközi jogi kereteit. A fejezet tehát a törvény elfogadásának és hatályba lépésének körülményeit is listázza. Ugyanakkor bemutatásra kerül az új oktatási törvény preambuluma is, amely az ukrán államnyelvet úgy kívánja legitimizálni (és implicit módon támogatni), hogy köz-

ben a nemzeti kisebbségekhez tartozó állampolgárok nyelvhasználati jogát erőteljesen korlátozza, ellehetetleníti. Ennél a pontnál hangsúlyozzák a kötet szerzői, hogy az államnyelv presztízsének növelése érdekében hozott jogszabályozást elfogadják és relevánsnak tartják, nézőpontjuk alapján azonban ezt nem a nemzeti kisebbségek nyelvhasználati jogának kárára kell tenni. A fejezet következő része egy igencsak jelentős nyelvpolitikai kérdést tárgyal. A szerzők egy olyan jogi és nyelvpolitikai anomáliát kifogásolnak, amely az államnyelvet és a hivatalos nyelvet rokon fogalmakként kezeli, ugyanis egy ilyen szinonim relációt feltételező jogszabályozás kizárja annak lehetőségét, hogy Ukrajnában más nyelvek is használhatóak legyenek hivatalos nyelvként. E diszfunkció folytatásaként kerülnek bemutatásra a 2019-es törvény olyan cikkelyei, illetve bekezdései, amelyek sértik a nemzeti kisebbségek nyelvhasználati jogait: vagy úgy, hogy az ukrán nyelvet teszik az egyetlen törvényesen elfogadott nyelvvé, vagy úgy, hogy egyszerűen szót sem ejtenek a nem ukrán anyanyelvű ukrán állampolgárok anyanyelvhasználatának jogi kereteiről. Ezek után a fejezet sorra veszi azokat a médiumokat, amelyekben egy állampolgár anyanyelvhasználatának jelentős tétje van. E logika mentén ismertetik a szerzők a nyelvek használatát a nyilvános szférában, az oktatás, az igazságszolgáltatás, a tömegtájékoztatás, a kultúra, a sport és a közigazgatás területén.

A negyedik fejezet áttekinti azokat az időközi jelentéseket, amelyeket a Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai chartájának implementálását figyelemmel kísérő Szakértői Bizottság adott ki. A jelentések referenciapontnak számítanak a kijevi törvényhozás kisebbségi jogokkal kapcsolatos döntéseit illetően, mivel a Charta ukrainai implementációjának módzatait és mértékét tükrözik. Az így ismertetésre kerülő legutóbbi, 2017-es jelentés arról számol be, hogy Ukrajna számtalan előírt kötelezettséget figyelmen kívül hagyott. Ezzel Kijev nemcsak jogi feszültséget teremtett a nemzetközi törvényhozással szemben, hanem az ország területén élő kisebbségek elidegeníthetetlen, mindennapi anyanyelvhasználati jogait hagyta fogódzó nélkül.

A két kötetről összességében elmondható, hogy könnyen áttekinthető, pontos, részletgazdag képet ad az elmúlt 5–6 év ukrainai nyelvpolitikai intézkedéseiről. Az úgy a múltbeli, mint a jelenkori anyanyelvhasználatot érintő jogszabályok leltárát nyújtó, illetve a 2017-es oktatási törvény körülményeiről beszámoló kötet elengedhetetlen mellékletét képezi a *Tévút az ukrán nyelvpolitikában* című összefoglaló kötetnek. A kiadvá-

nyokat olvasva nemcsak az ukrainai nyelvi kontextus – hibrid jellegéből adódó – sajátos helyzete körvonalazódik, hanem azok az orosz–ukrán konfliktusból gyökerező politikai feszültségek és manipulációk is, amelyek a kisebbségi anyanyelvhasználatot veszélyeztetik. Emellett láthatóvá válik annak szükségessége, hogy a nyelvpolitika szakemberek által, objektív, demográfiai, nyelvi és jogi paraméterek mentén szerveződő döntések halmaza legyen, nem pedig abszurd politikai manipulációk játéktere.

ISZLAI EDE

BBTE

Hungarológiai Tudományok Doktori Iskola
(Kolozsvár)

Szerzőink figyelmébe

A Nyelvtudományi Közlemények évente megjelenő szakfolyóirat, amely első-sorban az uralisztika, altajisztika, indogermanisztika, valamint az általános nyelvészet területéről közöl cikkeket, tanulmányokat, ismertetésekét magyar nyelven, de indokolt esetben idegen (angol, finn, francia, német, orosz) nyelven is. A közlést cikkek esetében legalább kétszeres, recenziók esetében legalább egyszeres anonim lektorálás előzi meg.

Szerzőinktől az alábbiakat kérjük:

A magyar nyelvű tanulmányokhoz mellékeljenek angol nyelvű összefoglalót (ez tartalmazza a cikk címét is), az idegen nyelvűekhez pedig magyar nyelvűt. Az összefoglaló terjedelme legfeljebb 1000 karakter lehet. Mellékeljenek továbbá 3–7 angol és magyar nyelvű kulcsszót is, valamint minden esetben egyértelműen tüntessék fel a szerző(k) elérhetőségét (ezt bizalmasan kezeljük), illetve munkahelyét (ez megjelenik az egyes kötetekben).

A kéziratokat az alább előírtakon kívül semminemű formázást nem tartalmazó, szerkesztetlen fájlként fogadjuk el a nyelvkozl@nytud.hu címen, .doc és .pdf formátumban. A szükséges kiemeléseken kívül tehát ne legyen az elektronikus dokumentumban semmiféle formázás, továbbá ne használjanak automatikus számozást vagy kereszthivatkozást. Amennyiben az általánostól eltérő, speciális karakterek (pl. cirill, mellékjeles, nyelvtörténeti szövegekben használt betűk) is vannak a szövegben, az ezeket tartalmazó fontfájl(oka)t (.ttf, .otf, .pfb, .pfm stb.) is kérjük. A főszövegben lévő cirill neveket magyarosan transliteráljuk.

Ha a cikk tartalmaz grafikont, diagramot, képet vagy egyéb illusztrációt, mindenképpen mellékeljük ezeket, méghozzá a diagramokat, vonalas ábrákat szerkeszthető forrásukkal, adattábláikkal együtt, a képeket, fotókat elektronikusan. Ezeknek, illetve az esetleges táblázatoknak a szélessége ne haladja meg a kiadvány szedéstükrének szélességét, azaz a 11,5 cm-t! Minden táblázatnak és ábrának legyen sorszáma, ez szerepeljen a táblázat felett található táblázatcímnek, illetve az ábrát követő képaláírásnak az elején, a folyó szövegben pedig jelenjék meg hivatkozásként.

Hivatkozások. A szövegbeli hivatkozás a szerzők vezetéknevét tartalmazza zárójelbe tett évszámmal vagy évszámmal és oldalszámmal, például: „Hajdú (1966: 35) szerint”. Ha egy szerzőnek több, azonos évben megjelent művére hivatkozunk, ezeket a latin ábécé kisbetűivel különböztessük

meg egymástól, például: „Korhonen (1981a, 1981b)”. Idegen nyelvű idézetek közlésekor a cikk szerzője gondoskodik a cikk nyelvének megfelelő fordításról.

Kiemelések. A nyelvi adatokat írjuk *dőlt betűvel*. A dőlt betűs szavakhoz tapadó központoszási jelek ne dőljenek! Az értelmi kiemelések ritkítással jelölendők.

A cikk végén **Irodalom** cím alatt adjuk meg az említett művek adatait az alábbi példa szerint. A cirill betűs helyesírást alkalmazó nyelveken írt műveket az eredeti írásmód szerint tüntetjük fel az irodalomjegyzékben; a szerző nevét latin betűs átírásban, utána []-ben az eredeti írásmód szerint is közöljük. A cirill betűs írású személynevek, bibliográfiai leírások rögzítésére átbetűzést, azaz transliterációt használunk, tehát az egyes cirill betűknek feleltetünk meg latin megfelelőket, az aktuális kiejtéstől függetlenül. A nem egyértelműen átírandó betűpárok: д – d, е – e, ё – ё, ж – ž, и – i, н – n, т – t, х – h, ц – c, ч – č, ш – š, щ – šč, ъ – ’, ы – y, ь – ’, э – è, ю – ju, я – ja. Internetes források esetében vagy teljes URL-t, vagy teljes DOI-t kell megadni a hozzáférés dátumával együtt.

Példák szakirodalmi tételek leírására:

Hajdú Péter (1966), Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, Budapest.

Korhonen, Mikko (1981a), Johdatus lapin kielen historiaan. SKST 370. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

Korhonen, Mikko (1981b), Suomi ja unkarin sukulaiskielinä: yhtäläisyyksiä ja eroja. In: Márk Tamás – Suihkonen, Pirkko (toim.), Folia Hungarica 1. Castrenianumin toimitteita 21. Helsinki. 47–57.

Mikola Tibor (1965), A -t tárgyrag eredetéhez. NytudÉrt 46: 57–62.

Rédei Károly (1992–1993), Az uráli/finnugor névszóragozás történetéből. A koaffixumok szerepe a névszóragozás kialakulásában. NyK 93: 79–94.

Serebrennikov, B. A. [Серебренников, Б. А.] (1974), Вероятностные обоснования в компаративистике. Наука, Москва.

A szerkesztőség fenntartja magának a jogot arra, hogy a fenti követelményeknek meg nem felelő cikkeket korrekció végett visszaküldje a szerzőnek.

A Nyelvtudományi Közlemények lapgazdája a Nyelvtudományi Intézet.
A folyóirat a szerkesztőség címén rendelhető meg:

Nyelvtudományi Intézet
Budapest VI., Benczúr u. 33. 1068 / Budapest Pf. 360 1394
Számlaszám: Nyelvtudományi Intézet, 10032000–01731732–00000000
nyelvkozl@nytud.hu

Egy kötet ára: 3000 Ft, előfizetőknek 2500 Ft, illetőleg egyedi példány
külföldre küldve 30 euró, külföldi előfizetőknek 1–1 példány ára 25 euró.

Nyelvtudományi Közlemények is published by the Hungarian Research
Institute for Linguistics. It can be ordered at the following address:

Nyelvtudományi Intézet
Budapest VI., Benczúr u. 33. 1068 / Budapest Pf. 360 1394
Bank account number at Magyar Nemzeti Bank (Hungarian National
Bank): 232–90173–1738
nyelvkozl@nytud.hu

A single volume costs €30 (in case of subscription €25).

Felelős kiadó: Prószéky Gábor
Nyomtatott változat: HU ISSN 0029-6791
Online változat: HU ISSN 2060-7644
Nyomta a Vider Plusz Bt.
Felelős vezető: Lunczer Sándor